Димитрије Богдановић

КЊИГА О КОСОВУ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига DLXVI
ПРЕДСЕДНИШТВО Књига 2
Примљено на VII скупу Одељења језика и књижевности, 25. децембра 1984, на основу приказа самог аутора.
Уредник: академик АНТОНИЈЕ ИСАКОВИЋ
БЕОГРАД, 1986

Dimitrije Bogdanovic: THE KOSOVO QUESTION PAST AND PRESENT
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS MONOGRAPHS, Volume DLXVI
Accepted at the 7th session of the Department of Language and Literature on December 25,1984, upon author's own communication.
Editor-in-Chief: ANTONIJE ISAKOVIЖ Member of Academy
BEOGRAD 1986

Садржај:

Увод

Историјски приступ крупним политичким и националним питањима нашег времена претпоставка је свакога одговорног настојања да се та питања реше праведно, темељно и цивилизовано. Разлог је томе једноставан: политички феномени имају своју историју без обзира на то да ли то неко хоће или не жели да зна. Без упознавања прошлости таквих питања, без разумевања њихове генезе и услова под којима су се формирали неки односи, није могућно разрешити ни главне чворове проблема. Тако и у случају Косова. Нужно је разумети да је ово сложено питање само један моменат у сплету југословенско-албанских односа, а посебно односа између српског и албанског народа, да то питање није од јуче; да оно има и такве одреднице које обавезују на нарочиту опрезност и одговорност у самом приступу његовом решавању.

Разуме се, није и не мора свако окретање историји бити "националистички позив на историзам". Таква се резерва према историјском расправљању актуелних политичких питања претвара у антиисторијски прагматизам, којим се најчешће прикрива лоша савест или остварује намера да се ућутка противник. Приговор "историзму" и нема никаквог основа ако се историјски метод примењује ваљано, ако се критичким путем хоће да дође напросто до истине, до чињеница о једној прошлости која тек у сукобу политичких интереса постаје спорна. Поготову је неумесно да се у име тобожњег превазилажења спорова избегава научно разматрање и расправљање о неугодним па и мрачним странама историје. Односи између народа, а тако и односи између српског и албанског народа, нису свагда били добри, мењали су се. Раздобља пријатељства и суседске сарадње смењивала су се са временима непријатељства, сукоба и истраге. Не треба прошлост поједноставити ни у ком погледу. Говорити, на пример, само о ономе што два народа спаја, а не и о ономе што их раздваја, тобож ради изградње њиховога пријатељства или братства у овом тренутку и у будућности, само је штетна манипулација њиховом историјом, недопустива интервенција у њиховоме стварном памћењу, памћењу од којег зависи национални идентитет и способност даљега самосталног кретања народа кроз искушења актуелне историје. Уместо тога, треба се одважити на историјску истину и на суочење са непријатностима историјске стварности.

Уосталом, читаво је питање Косова данас већ само по себи до крајњих граница историзовано, те су узалудне жеље, макар оне биле и добронамерне, да се прошлост заборави у име будућности. Без обзира на тренутна стања, демографске односе или расположење и опредељење народа, у наше спорове су уграђени историјски аргументи. Албански национализам се позива на демографску ситуацију, на релативну већину албанске народности у неким областима и њену територијалну компактност у Југославији, па се из ових околности извлаче далекосежни закључци и постављају иредентистички захтеви. Но и поред свега тога, тежиште је великоалбанске пропаганде и индоктринације на формирању историјске свести, у којој би албанска "права" била освештана далеком, чак и прадавном прошлошћу. Албанци се већ скоро стотину година национално формирају са свешћу да су потомци Илира, а то значи - староседеоци Балканског полуострва, према томе и косовске области, да су се налазили на овом простору још давно пре досељења Словена, те да су их Срби само привремено и за кратко, у тринаестом и четрнаестом веку, потиснули на "исконској" албанској земљи, да потом, стихијом догађаја и без неког озбиљнијег дисконтинуитета, буде успостављено пређашње стање. Исто тако, поричу се неки стварни историјски догађаји - као што су велике сеобе српског народа, или се једним потезом пера брише мучна, заиста крајње сурова историја турско-албанског геноцида над српским народом у току последњих стотину до двеста година. У првом плану, наместо тога, нуди се зато цела једна разрађена слика о тобожњем "физичком уништењу" албанског народа у Србији, Црној Гори и потом Југославији, под влашћу "великосрпског хегемонизма". Заиста није свеједно да ли је рат Србије и Црне Горе 1912. године био ослободилачки или завојевачки; на то се надовезују веома стварни и актуелни политички погледи и опредељења од далекосежног, па и судбоносног значаја.

Историјска знања су нам, зато, веома потребна, а расправе о појединим спорним питањима не могу избећи историјску димензију. Ваља озбиљно разјаснити чињенице. Две истине не постоје, али два виђења исте стварности и те како могу да постоје. Бити објективан и праведан у тој ситуацији не значи прихватати унапред, игнорантски и некритички, виђење друге стране.

Стање на Косову и положај народа на том подручју представљају плод једнога дуготрајног историјског збивања, друкчијег него што га приказује албанска националистичка пропаганда. Штавише, и само сужавање проблема на територију данашњег Косова израз је једнога погрешног виђења ствари. Косово је само једна, макар и централна појединост великоалбанских претензија. Захтеви иреденте односе се на све територије где живе Албанци, у Грчкој и Југославији; на удару њихове акције су Епир, Македонија, Србија и Црна Гора, а у Србији - не само територија покрајине Косово него и неке друге општине [Прешево, Бујановац, Медвеђа]. С позивом на проблематичне историјске представе о раширености албанског народа у југословенским земљама, претензије иреденте се пружају по целој Србији, до Западне и Јужне Мораве. Питање се, дакле, ни у нашем разматрању не може свести само на покрајину Косово, мада је Косово у првом плану с обзиром на то да су највећу демографску концентрацију и најдубљи продор за последња два века Албанци остварили управо у тој области; ту је тежиште њиховог притиска, преко кога би се посредно имале остварити и друге, далеко веће и шире, балканске амбиције овог национализма.

Најзад, сам назив "Косово" употребљен је овде сасвим условно јер, ако је реч о покрајини, њен данашњи назив је турско-албански, потиче од назива "косовског

вилајета" [Kosova], који је обухватао пред балкански рат читаву територију Санџака са Горњим Полимљем, затим територију Косова и Метохије, северне Македоније до Велеса и источне Македоније са целим сливом Брегалнице. Инсистирање на том називу, упоредно са померањем аутономије ка федералној јединици вишег ступња [1968], имало је - за сваког ко се разуме у историју - призвук националистичких великоалбанских претензија. Тиме се хтела наметнути и легализовати свест о "албанском" карактеру овог дела српске и југословенске територије, санкционисати на неки начин концепт Призренске лиге, која је 1878. тражила Велику Албанију, Албанију "четири вилајета" - косовског, скадарског, битољског и јањинског. У документима КПЈ пре и за време рата, и у уставноправним документима нове Југославије, ова се регија звала "Косово и Метохија", мада ни тај назив није био сасвим тачан јер је територија области обухватала и друге крајеве са посебним називима: не само Косово и Метохију него и Мало Косово [Лаб], и Горњу Мораву са Изморником, и Гору са Опољем, и Новобрдску Криву Реку, Средску, Сиринић, средњи Ибар. Са становишта регионалне географије, значи, ни тај назив није био сасвим оправдан. Историјски, пак, и обичајно, ни један ни други назив нису се примењивали на ову територију у њеној целини. Са највише оправдања се зато говорило пре 1912. године о "Старој Србији", јер то и јесте језгро старе српске државе и културе. Но ми ћемо ипак употребити назив "Косово", не само зато што је он већ ушао у општу употребу као ознака целе области него још више зато што је то назив једног историјског и актуелног политичког проблема, који је под тим именом познат и у осталом свету. Око "Косова" и на Косову гради се сложена стратегија албанске експанзије, којом се угрожава Југославија - не само Србија него и Македонија и Црна Гора: "Косово" постаје знак, симбол албанско-југословенских односа. Треба коначно схватити да се ради о односу целога једног народа према другим народима, а не само о једној "народности" према већинском народу наше земље.

Историјски оквир *Књиге о Косову* одређен је потребом да се бар у основним цртама разјасне постанак и развој овог проблема: од праисторије и питања етногенезе до наших дана. Историјом се добрим делом разјашњава садашњост; али се и нашим временом, из перспективе овог тренутка, многа збивања у прошлости разумевају боље, и тек у садашњости добијају прави и завршни смисао.

СРЕДЊИ ВЕК

I ЕТНИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА БАЛКАНУ ПРЕ ДОСЕЉАВАЊА СРБА

Балканско полуострво је простор велике етничке нестабилности. Као раскршће неких главних путева између Истока и Запада, Севера и Југа, између Европе и Азије, са свим својим географским предностима које се нуде сточарима и ратарима, морепловцима, рударима и трговцима, оно је подручје на коме су се од праисторијских времена кретале и насељавале многе скупине људи разнога језика и порекла. Статична слика Балкана Грка и Римљана, па староседелаца Илира и Трачана и новијих варварских слојева - Келта, Гота, Словена, све више уступа место динамичкој представи о кретању и померању многих, у крајњој линији анонимних етничких група. Та представа, чијој убедљивости доприносе све плоднија лингвистичка и археолошка истраживања, открива нове садржаје и подлоге у "класичним" историјским етницима Балкана, као што су, на пример, Илири и Трачани. Много важнији чинилац у реконструкцији етничких прилика на Полуострву све до раног средњег века постаје сада културни, цивилизацијски лик простора, његова типолошка разноврсност и слојевитост. Далеко је

значајнија историјска чињеница да се ван сразмерно уских појасева медитеранске цивилизације Грка и Римљана налази огроман простор праисторије, зона цивилизације гвозденог доба али без писма. Такозвани "старобалкански" народи, никада до краја формирани као народ у смислу једнога вишег културног и политичког интегритета, улазе у историју из анонимности праисторије само кроз тај додир са грчко-римском цивилизацијом - макар и кроз судар са њом.

Зато је на питање о пореклу и постанку неких данашњих народа на Балканском полуострву тешко одговарати са сигурношћу. Поготову је тешко реконструисати етничку карту Балкана - чак и у крупним потезима, а камоли у појединостима - за време досељавања Словена [VI-VII век]. Да ли се тада налазе на Балкану и преци данашњих Албанаца; да ли се албански народ може сматрати старобалканским, у односу на Словене - староседелачким народом; да ли се процес етногенезе Албанаца зачиње тек у раздобљу Сеобе, можда чак упоредо са настањивањем Срба, или раније, - све су то питања на која уопште није једноставно одговорити. Тешкоће настају из два разлога: историјски извори не помињу Албанце пре XI века, те је њихов постанак и развој до тога времена - праисторија; а друго, језик Албанаца има у великој породици индоевропских језика изузетан положај - нема му блиских сродника. Питање етногенезе Албанаца зато измиче не само историографским него и лингвистичким методама.

Својим општим европским и средњовековним народним именом Албанци [Арбанаси] се везују за име илирског племена Албана, које је у II веку н. е., према Птоломеју, настањивало област око Албанополиса [потом Albanum, Arbanum] у данашњој средњој Албанији [град Кроја]. Постоји несумњив континуитет албанског етничког имена на некадашњем илирском, а данашњем албанском тлу, па се из тога природно извео закључак да постоји и етнички континуитет између илирских и данашњих Албанаца. Отуда уверење да су Албанци потомци старих Илира, те да су "одувек" настањивали крајеве свога данашњег етничког простора, јер је овај, упрошћено речено, подударан са некадашњим илирским етничким простором. "Илирску" теорију формулисао је најпре Ј. Тунман, немачки историчар, 1774. године, да би је кроз читав XIX век даље развијала европска лингвистика, укључујући и таква имена као што су Ф. Миклошич, Г. Мајер и П. Кречмер, за које је албански језик само нова фаза у развоју старог илирског језика. Но, управо је лингвистичка аргументација илирске теорије открила још крајем прошлог века њене озбиљне недостатке: за поузданије истраживање и закључивање о генетичкој вези албанског језика са претпостављеним илирским претком било би потребно знати илирски језик, а о њему има врло мало грађе и знања, само из посредних извора [у грчких аутора и у ономастичком материјалу]. Давно је примећено да илирске речи, тако идентификоване у садашњем албанском језику, могу бити само реликти једнога ранијег илирског слоја [као келтски елементи у француском језику]; а и када се узму као доказ везе са илирским језиком, не сме се сметнути с ума да има "бар толико, ако не и више" лексичких елемената који су по сведочанству античких писаца несумњиво трачки.[1] Већ је та околност навела неке лингвисте да помишљају на трачко уместо на илирско порекло Албанаца. К. Паули, Х. Хирт, па Н. Јокл, а у нас Х. Барић, уз веће или мање разлике у поставци тезе и у аргументацији, напуштају илирску теорију и претпостављају да је албански језик трачког или бар трачко-илирског порекла, а да је албански народ потомак старобалканских Трачана, који су настањивали делове Балканског полуострва источно од линије Морава-Нишава-Струма. Самим тим, наравно, ако би се ова нова теорија показала тачном, јавља се и питање - како су се, зашто и када трачки преци данашњих Албанаца преселили са источног у западне

просторе Балканског полуострва, са Балканског горја [античког Хемуса] у античку "Албанију", где их око Драча примећују византијски извори у XI веку.

Не улазећи овде у подробну лингвистичку аргументацију трачке теорије и њену полемику са илирском тезом, ваља истаћи да је кључни разлог за одбацивање илирске теорије била околност што је албански језик из групе satem, док је илирски језик, по свему судећи, припадао групи centum.

Насупрот томе, трачки језик је сатемски као и албански. Према томе, албански као сатемски језик није могао потећи од илирског као центумског, већ само од трачког као исто тако сатемског језика. За то би, наводно, говориле и неке друге особине албанског језика, у фонетици, морфологији, деклинацији итд.[2] Тиме се дошло до закључка да је албански језик у ствари "један трачки дијалекат", а да је његов "трачко-илирски" карактер резултат касније трачко-илирске симбиозе. На питање: када је дошло до те симбиозе, у којој трачки Албанци представљају млађи или горњи слој, одговарало се на разне начине, али је најбоље аргументовано мишљење по коме је досељавање Албанаца у њихову историјску постојбину "сразмерно касно", јер се "једино тако може објаснити што у њиховом језику нема трага индигеној поморској терминологији и што топономи у историјској арбанаској језичкој области немају арбанаски фонетски лик, тј. што они нису претрпели извесне гласовне промене, које би се неминовно извршиле да су се Арбанаси од вајкада находили на својој данашњој територији".[3] Имајући у виду неке античке топониме који "под словенском копреном одају арбанаски фонетски лик", као што су Ниш [од Naisus], Шкупи [од Skupi, данас Скопље], Штип [од Astibos], па и Охрид [од Lihnis, Lihnidos], где се свуда као посредник према словенском облику јавља албански језик, претпоставља се да је ранија балканска постојбина трачко-илирских предака потоњих Албанаца Дарданија и Пеонија. Дарданија је област између Јужне и Западне Мораве, Ибра и Косова поља; ту област је настањивало, колико се зна из историјских извора, илирско-трачко племе Дарданаца, а Пеонија је област данашње углавном источне Македоније, насељена у историјско доба такође Илирима. То би значило да су се преци Албанаца раније, или бар једно време, налазили у централној зони Балканског полуострва, и да су се одатле у извесним историјским околностима померили на запад ка територији данашње Албаније. Тиме још није речено да су стари Дарданци или Пеонци преци Албанаца, већ да су преци Албанаца прешли преко области Дарданаца и Пеонаца у етапном померању ка западу. До тога померања трачких маса на илирско тле дошло је у сразмерно позно доба од другог до трећег века н. е., за време римске владавине, када су Трачани, силазећи са Хемуса и Родопа, прекрили ранији илирски слој. То би, уједно, била прва етапа балканске миграције Праалбанаца. Друга етапа је досељавање у динарско-пиндске планине и јадранско приморје, а ово се одиграло, како се претпоставља, под крај латинске епохе, узастопце и у таласима, најдаље до VI века н. е.[4] Дакле, најпре са Хемуса и Родопа у Дарданију и Пеонију, а потом из Дарданије и Пеоније у Албанију, и то не у један мах, у једном налету, већ постепено, са дугим задржавањем у дарданско- пеонским пределима, као етапној зони ове миграције.

Лингвистичким методом, ипак, не може се сасвим поуздано реконструисати порекло и пут формирања албанског народа. Ниједан од ових аргумената, који нису за потцењивање, нема снагу доказа.[5] Постоје насупрот наведеним схватањима, уз све остало, разлози да се оспоравају и такви капитални аргументи трачке теорије као онај о центумској природи илирског насупрот сатемској природи албанског језика. А има и других лингвистичких теорија. Од оних ближих илирској ваља поменути тезу да су

преци Албанаца старобалкански Пеласти, настањени око Скардуса [Шар-планине], као најстарије индоевропско или чак прединдоевропско становништво Балкана, досељено на Балкан још пре Грка. Албански преци су, по овој теорији, "старији и од хомерског речника и од ахајских односно протоахајских племена".[6]

Због свега тога неопходно је применити и археолошки метод, који би, уз нека већ раније позната факта из историографије, могао да потврди или обезвреди претпоставке до којих се долази проучавањем језика. Тврди се, понекад, да и археолошка истраживања упућују на илирско порекло Албанаца, али се то не може сматрати тачним. Пре свега, етничка карта праисторијског, а онда и предримског Балкана уопште, није тако једноставна и статична како би се могло закључити по неким школским представама о Илирима и Трачанима, а потом и Грцима као староседеоцима Балканског полуострва. Археологија, уз помоћ античке историографије, омогућава да се дође до необично важног сазнања о великим етничким померањима и променама кроз сва праисторијска раздобља, као и у сам освит историје средњебалканског простора. Нема староседелаца у правом смислу речи: тај појам се, археолошким методом, нужно релативизује и свако "старо"становништво показује се млађим од претходног, сваки народ или племе, свака етничка група - како се правилније каже у археологији - јавља се на етнографској балканској позорници тек својим досељавањем и потискивањем претходних група.

За етничку ситуацију Балкана поводом питања које нас интересује важан је почетак седмог века пре н. е., када се зауставља продор номада и ратника са подручја данашње Босне и Херцеговине на голији и у горњем току Рашке, да би се та граница, после успореног померања ових групација на исток усталила крајем VII века на линији Моравица-Маљен, на северу, а јужније на линији Бели Дрим-Дечанска Бистрица у Метохији, почетком VI века пре н. е.[7] На северном сектору ове дугачке границе радило се о ратницима тзв. гласиначке групе [са Романије и Деветака], док су на јужном, метохијском сектору, археолошки идентификовани исто тако добро наоружани ратници на суватима и пашњацима између северних падина Паштрика, десне обале Белог Дрима и Дечанске Бистрице; њихов долазак и вековно задржавање у овом, југозападном делу Метохије најпотпуније су документовани археолошким налазима са велике некрополе у селу Ромаји [Метохија]. Истоветан материјал, али и погребни ритуали посведочени су и на већем броју некропола на подручју северне Албаније, посебно око Кукеса, па то наводи на закључак да су ратници сахрањени у Ромаји приспели у Метохију са југозапада, и то долином Белог Дрима. Ова групација се ни касније није одвајала од долине Белог Дрима, нити је запосела остале делове Метохије. Домороци, стабилизоване заједнице групе Доња Брњица [Косово], вероватно су без отпора уступили туђинцима неплодно земљиште и кршевите површи између Белог Дрима, Дечанске Бистрице и Паштрика, али су жилаво бранили своје плодне њиве у Призренском пољу, северној Метохији и на Косову. Прва групација [гласиначка] вероватно је илирско племе Аутаријата, а друга, у Метохији, огранак "Илира у ужем смислу речи" [Illyrii proprie dictu]. Источно и североисточно од Илира - значи већ источно од Белог Дрима па све до Пчиње и Јужне Мораве на истоку, а Западне Мораве на северу, протезале су се области Дарданаца, за које се с правом напомиње да су били илирско племе са трачким наносом.[8] Јужно од Дарданаца делили су територију Македоније: Дасарети око Охридског језера и Пенести у западној Македонији са Пеонцима [Пајонцима] на истоку од Вардара све до Родопа, где се протезала западна граница трачких племена. Између Трачана и Дарданаца налазио се један појас Трибала, чија су главна станишта била северно од дарданске територије, а јужно од Саве и

Дунава. Њих у IV веку почињу потискивати и преплављивати Келти, чији долазак на Балкан у том столећу изазива нова већа етничка померања и промене на полуострву. Сукоби Келта са античком македонском државом развијали су се на моравско-вардарском правцу, што значи преко дарданске земље; потом су и сами Дарданци били на удару експанзије македонских владара и најзад Римљана, чије су војне операције - освајачки походи - усмерене с југа на север ка Сингидунуму и Виминацију крајем I века пре н. е. и почетком саме наше ере, тако да су услед тога разне етничке групе са дарданске територије сигурно биле одбациване на запад. Ако је трачка теорија тачна у оном виду у коме је излаже Хенрик Барић, то би могао бити историјски разлог за спуштање Трачана са Хемуса и Родопа управо на територију измештених трибалских и дарданских племена. Ослабели у сталним сукобима са македонским и римским освајачима, Дарданци су се могли лакше подати томе новом, мада још увек старобалканском утицају са истока, поготову ако се тај етнички нанос схвати као сточарско-номадски елеменат који се задржава више на планинама него у равници, где пролазе војске и ратари с толико незахвалног труда обрађују земљу. Примећено је, управо у археологији, да култура Дарданаца и Скордиска није уништена са римским освајањем: упоредо са стабилизацијом римске цивилизације дуж границе и магистралних путева током прва два века наше ере, домородачке заједнице по забитим варошицама и селима и даље чувају предачке обичаје и упорно негују традиционалну културу; те разлике нестају тек у току III века, када почиње опсежнија романизација старобалканских племена.[9]

Последица овог последњег процеса огледала се у великим романским, тачније латинско-грчким инфилтратима на територији Балкана, посебно у приморским областима и старим или новооснованим градовима. Подручје Албаније на тој етапи, при крају римског периода, без обзира на то да ли је албански народ био на тој територији аутохтон или се доселио на њу са истока, у цивилизацијском погледу није албанско, па ни илирско, већ романско: оно је одређено културом градова у јадранском приморју и прометом дуж главних римских комуникација, од којих две изузетно значајне везују јадранско приморје са средишњим областима Полуострва: једна из Скадра преко Призрена према Нишу односно Скопљу, и друга - од Драча преко Охрида на Солун [Via Egnatia]. Историјски извори из тог времена уопште не говоре о Албанцима: нити о њиховим насеобинама у албанским планинама, нити о евентуалном њиховом досељавању са дарданско-пеонског подручја, а разлог је за то свакако у номадско-сточарском карактеру Праалбанаца, у "политичкој и војној безначајности досељавања сточара, који у новој постојбини зацело дуго избегавају контакт са затеченим грађанским и земљорадничким светом, држећи се лети планина и спуштајући се зими на обронке удаљеније од саобраћајне мреже".[10] Преци Албанаца, то је једино поуздано, нису представљали ни снажну етничку групу или племе, нити какав племенски савез који би се наметнуо као активан историјски чинилац, још мање државу или народ с којим би се римска или византијска власт морала сукобљавати или усклађивати.

Албански етникум је био одређен, без сумње, својим пореклом и језиком, и својим балканским путевима, али пре свега начином производње, организацијом друштва и сразмерно малом масом: сточарске заједнице херметичког типа, покретљиве и веома патријархалне, дуго су измицале великој афери историје. По суватним висоравнима, ограђене прашумом и бујним рекама, те су заједнице чекале свој историјски тренутак.

Нема, дакле, научног основа за аподиктична тврђења када је реч о укупном проблему порекла албанског народа. Већ кратак поглед на ово питање показује да се бар две значајне теорије држе на низу озбиљних научних аргумената, а има и других, мање раширених и не толико значајних, али опет научно заснованих теза. Нама се чини да би једна трачка теорија са већим нагласком на дарданској етапи миграције могла боље објаснити етногенезу Албанаца, при чему ваља имати у виду социолошке чиниоце, а исто тако и каснија збивања - као што су миграције, походи или колонизација других народа у току Сеобе, закључно са насељавањем Срба на средњобалканском простору и у јадранском приморју. Међутим, нема довољно оправдања за пренаглашавање "трачког" порекла Албанаца, као ни за инсистирање на "илирској" тези. У крајњој линији, не може ни бити толико важно да ли су Албанци потомци Илира или Трачана или неког трећег праисторијског или историјског народа. За историју Балкана довољна је чињеница да су Албанци на свом ужем етничком простору најкасније у XI, а можда и раније, још у VII веку, у време додира са југословенским народима приликом њиховог размештања по византијском полуострву и потом формирања првих југословенских држава.

Свако пренаглашавање питања етногенезе одводи нас са подручја науке и има друге, политичке мотиве. То се, пак, не може игнорисати, нити се ова политизација научних теорија сама по себи мора посматрати као злоупотреба науке. Она је пре свега израз једне колективне свести, њен облик и формула њеног дејства. Свест о којој је реч може, са своје стране, бити знамење једне мање друштвене групе, али и општа свест једног народа, његова национална свест. Без обзира на то колико она била стварна или фиктивна, она тад одређује понашање групе или нације, уграђује се у програм с којим се ваља суочавати без неумесних и непотребних дисквалификација.

Када је реч о илирству на просторима Балканског полуострва, оно има и старију историју и шире културно и национално подручје од овога последњег, албанског илирства. Полазећи од традиционалне средњовековне номенклатуре млађих европских народа према називима старијих, посебно од представе о млађим "варварским" народима као сукцесорима античких варварских народа на периферији или у граничним областима цивилизованог грчко-римског света, илирско име се употребљавало за јужнословенске народе - Србе, Хрвате и Словенце - још од XV века ["natio illyrica"], па се и словенски језик називао "илирским језиком". Каптол светог Јеронима у Риму установљен је 1589, булом папе Сикста V, за "илирску нацију" односно "покрајину" [Далмација и Илирик - Хрватска, Босна и Славонија, без Словеније] и за оне који знају "илирски", а Завод светог Јеронима у Риму све је доскора носио традиционално име Collegium Sancti Hieronymi Illyricorum in Urbe [назив је 1971. године промењен у Pontificium Collegium Chroatorum]. Знаменити Матија Влачић, протестантски теолог, историчар и лингвист из Лабина у Истри [1520- 1575], називао се Matthias Flacius Illyricus; његов појам илирства поклапа се, као ознака народности и језика, са јужнословенским народима и језицима. На самом почетку XVIII века, Павао Ритер Витезовић [1652-1713] такође под илирством подразумева југословенство, што долази до изражаја нарочито у његовим делима *Croatie rediviva* [1700] и *Stemmatographia* [1701]; ово друго дело послужило је као основ за "Стематографију" Христофора Жефаровића 1741. године. На српском подручју, патријархом "целог Илирика" први се назива Арсеније III Чарнојевић [1672-1706], а гроф Ђорђе Бранковић, несуђени обновитељ "Илирске краљевине", носи од 1688. године титулу "деспота Илирика". Класицистичка и нарочито неокласицистичка Европа на прелазу из XVIII у XIX век назива југословенске земље скоро искључиво "Илириком". Под француском

влашћу 1809-1813, то су "Илирске провинције" [Les Provinces Illyriennes]. У том духу и "илирски покрет у Хрватској", "покрет хрватског препорода", у првој половини XIX века улази, као што је познато, у генезу југословенства.

"Илирство" је на Балкану, дакле, аргуменат историјске фикције и дугог трајања - од барокне историографије до националног романтизма. Албански "илиризам", макар на први поглед са више етногенетских разлога, долази сасвим касно, па чак и анахронично у ово наше столеће. Његовим одржавањем и неговањем, данас, пошто је албанска нација већ образована, са сувереном државношћу признатом већ седам деценија, хоће се у ствари ревитализација једнога националноромантичарског, националистичког албанског програма, који тежи не само окупљању свих Албанаца у Великој или "Етничкој" Албанији него и новом положају албанског народа на Балкану, с "правима" старобалканских предака. Сазнања историје, лингвистике и археологије у стварној, реконструисаној слици етничке ситуације Балкана у епохи када се још могло говорити о Илирима и другим староседеоцима не дају за право таквим аргументима. Динамичка етнографија античког Балкана не зна за чврсте и вековечне поседе - све је у покрету, померању и превирању. Стога је илирска теза, политизована у националноромантичарском духу, данас сасвим апсурдна. Ако би се кренуло за том аргументацијом [под претпоставком да се она схвата озбиљно, а не само као пропагандни симбол], морао би се часовник европске историје вратити бар за петнаест векова уназад, у време сеобе народа. Распоред европских народа, без обзира на многе промене током средњег и новог века, почива већ толико столећа на резултатима тога великог померања, премештања и намештања етничких маса на целом простору од Урала до Атлантика. Досељење Словена на Балкан је само појединост тог општег збивања. Позивањем на права староседелаца из епохе пре сеобе народа дошло би се до апсурдног "враћања" словенских и германских народа на простор северне и источне Европе. Пре сеобе народа нема ни Француза и Француске, ни Немаца и Немачке, ни Енглеза и Енглеске, нема ни Пољске, ни Аустрије, ни Русије. То је, једноставно, један други, давно прошли, занавек ишчезли свет, а промене које су се у Европи догодиле сеобом народа у раздобљу од III до VII века у сваком су погледу неповратне и коначне.

[1] Х. Барић, *Лингв. студије*, 8.

[2] Х. Барић, *Лингв. студије*, 9-23.

[3] Х. Барић, *Лингв. студије*, 24-25. Нема несумњивих историјских и лингвистичких доказа да су преци Албанаца настањивали римску и грчку Албанију у првим столећима наше ере - сматра и Селишчев; код Албанаца нема непосредне везе са стародалматинским становништвом. Преци Албанаца живели су негде даље од мора: немају своје термине за морепловство и риболов, него су их касније позајмили од Романа, Грка, Словена и Турака. Лоше познају море, нису имали веза са другом обалом Јадрана (А. М. Селищев, *Слав. население*, 49).

[4] Х. Барић, *Лингв. студије*, 29.

[5] *Историја срп. народа* I, 129 (П. Ивић) упор. П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 26-28.

[6] M Budimir, *Mesto arbanskog u krugu indoevropskih jezika*, Gjurmime albanologjike 2 (1965) 5-13.

[7] Ово и даље према *Историји срп. народа* I, 59-61 (Д. Срејовић).

[8] За ово и што следи вид. монографију F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969. Метохијски енклав илирске етничке групе између Паштрика, Дечанске Бистрице и Белог Дрима говорио би можда у прилог илирске теорије: то је оно подручје за које се, како ћемо касније видети,

поуздано сме тврдити да је у XIV и XV веку у нешто ужем опсегу насељено и старим албанским (католичким) становништвом. Али и ова претпоставка почива на другој: да између тога праисторијског насељавања Илира "у ужем смислу" на терену југозападне Метохије и средњовековног албанског становништва у истој области постоји стварни историјско-етнички континуитет. За то, међутим, нема никаквих потврда: о албанским пастирима на том терену знамо из докумената XIV-XV века, а српска топонимија овог подручја у примарном слоју говори много против континуитета.

[9] *Историја срп. народа* I, 60, 65 (Д. Срејовић), 68, 84 (М. Мирковић).

[10] Х. Барић, *Лингв. студије*, 29.

II ДОСЕЉАВАЊЕ СРБА НА БАЛКАН

Долазак Словена на Балканско полуострво и њихово насељавање на широком простору од Јадрана до Црног мора и од Егејског мора до Дунава, збивање је далеко боље познато од праисторије Албанаца. О томе се сачувало сразмерно доста историјских сведочанстава, па се захваљујући томе досељавање Словена може посматрати и као њихов улазак у историју. Сваки јужнословенски народ, стога, јавља се још од времена свог доласка на Балкан као историјски народ у пуном смислу речи: у додиру са старом и развијеном цивилизацијом, ступајући у активне односе са Византијом и католичким Римом, главним факторима европске историје ранога средњег века, у брзом прелазу ка раним, ембрионалним државним организацијама, Јужни Словени већ у раздобљу од VI до IX века постају и сами историјски субјекат.

"Склавини" се са једном другом етничком групом, Антима, јављају на северним границама Византије у доба царева Јустина I [518-527] и Јустинијана [527-565]. Нагомилани на левој обали Дунава, упуштају се у далеке и брзе пљачкашке походе по балканским областима Византијског царства, заправо по целом Илирику, Тракији и Хелади, допирући до Јадранског мора, на једној страни, и до самог Цариграда, на другој. Средином VI века, у походу 550. године, испољиле су се и прве тежње ка задржавању и насељавању: тада су Склавини веома дуго пљачкали по Далмацији. По сведочанству византијског историчара Прокопија, то се њихово пљачкање у Илирику разликовало од претходних похода по томе што су се Склавини "задржали у том пљачкању веома дуго" и што су "у пуној слободи вршили походе по ромејском царству", и то не "путем препада него презимљујући, као у сопственој земљи".[1] Инвазија Балкана настављена је са још већом жестином под вођством Авара, који су Словенима наметнули своју власт у току седме и осме деценије VI века. У великом аварско-словенском походу 588. године долази до прве веће, озбиљније колонизације Склавина далеко на југу Хеладе, на Пелопонезу. Но главни су правци ових продора на територију Византије били још увек оне комуникације којима су повезани градови источно или јужно од линије Морава-Вардар, док су западна, у ужем смислу илирска и јадранска подручја била за то време више поштеђена. Тек од првих година VII века настаје крупан преокрет и у правцима ових похода и у њиховом карактеру: седми век је, у ствари, век словенске колонизације Балканског полуострва. Напуштањем одбрамбеног система подунавског лимеса почев од 602. године, отварају се путеви словенској колонизацији у већим, масовнијим таласима, који све чешће запљускују зидине Солуна, тако да је у време опсада тога града [614-616, око 618. и 626] читава Македонија у широј области Солуна била већ настањена словенским племенима: Драгувитима источно од Солуна и у Родопима, Сагудатима западно од Солуна и на Халкидици, Велегезитима у Волоском заливу, Вајунитима око Јањине и Верзитима,

вероватно северно од Солуна. У исто време избијају Словени и на јадранску обалу: око 614. године пада Салона, центар провинције Далмације.[2]

О Србима су прва историјска предања забележена у делу византијског цара Константина Порфирогенита *О народима* [913-959]. Њихово досељавање на Балкан представљено је као епизода једнога каснијег колонизацијског таласа. Пореклом са далеког севера, где "Бели Срби" ни у првој половини X века још нису крштени, група припадника српског народа креће у Византију и моли цара Ираклија за дозволу да се насели на територији царства. Било им је допуштено да се населе у солунској области, али они после краћег времена, у намери да се врате у "Белу Србију", прелазе Дунав. Предомишљају се и поново траже земљу за насељавање, па им тада опет Ираклије дозвољава да населе опустеле области између Саве и динарских планина, где су живели у Порфирогенитово време. То би значило да се насељавање Срба на простору динарског Илирика догодило за владе цара Ираклија [610-641]. Данас историјска наука, међутим, не схвата дословно ово казивање извора и не сматра да су се сви Срби [као и Хрвати] доселили на Балкан тек за владе цара Ираклија. Српска племена кретала су се заједно с другим словенским групама, у таласима и на махове, још од VI века. Археолошки и нарочито лингвистички подаци не говоре у прилог тезе о познијем "уметању" Срба између других Словена, раније већ насељених на Балкану, јер у језику Срба, као и Хрвата, нема севернословенских особина којима би се они издвајали међу својим јужнословенским суседима.[3] Највише што се може допустити то је да су извесне условно "најмлађе" групе, можда на вишем ступњу организације, ратничке покретљивости, али и спремности за трајно поседање и економско искоришћавање територија, послужиле као "кристализациона језгра око којих су се образовале веће скупине Хрвата и Срба",[4] те да се овај процес кристализације одиграо коначно у првој половини VII века.

Ток јужнословенских миграција и насељавања Балканског полуострва може се у великим потезима, али и са много тачности у разграничавању кључних језичких појава, пратити и лингвистичким методом. Јужни Словени су пре доласка на Балкан, можда још у постојбини северно од Карпата, били издељени дијалекатским разликама; те разлике ни у ком случају нису млађе од хиљаду година, а за неке се мора држати да су постојале у раздобљу од V до VII века, у доба великог померања словенских етничких маса према југу. Лингвистика ту полази од једне несумњиво утврђене чињенице да су Јужни Словени у језичком погледу подељени на западнојужнословенску и источнојужнословенску грану линијом која иде "од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку кроз североисточну Македонију до Овчег поља и Скопља и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој територији око Шар-планине". На основу тога се закључило да су се Јужни Словени и кретали у паралелним струјама - "западна група кроз Панонију, а источна кроз Дакију, захватајући ту и подручје у луку Карпата, данашњи Ердељ. Изгледа да су те две струје на византијску границу избиле одвојено, једна западно од Ђердапа, а друга источно од њега, и то зато што су их раздвајале планине које се са северне стране надносе над Ђердап ... Прешавши тако преко Дунава као засебне скупине, западни и источни Јужни Словени су наставили да продиру ка Јадрану и Егејском мору, што би значило да данашње оштре језичке разлике на црти ушће Тимока-Осогов-Шар-планина сведоче о некадашњем размеђу између двеју етничких лавина".[5]

Без обзира на то што у лингвистичком погледу хронологију ових збивања нисмо у могућности да пратимо,[6] ова се реконструкција може узети као одлична допуна историјским предањима и сведочанствима сачуваним у византијским и другим изворима. За нас је у овом случају важна не само околност што се на линији Тимок-Осогов-Шара формирала једна дубока дијалекатско-језичка бразда него и то што се ова бразда у извесном смислу наставља и даље на запад, преко албанске територије, судећи бар по топономастичком материјалу. Научно је утврђена чињеница да је читава територија Албаније, сразмерно густо, покривена словенском топономастиком; да су називи многих река, равница, села, ређе и планина, као и читав низ тзв. "микротопонима", несумњивог словенског порекла. Из тога је изведен исправан закључак да су Словени током VII и VIII века населили и пределе Албаније - углавном равнице и речне долине од Скадарског језера на северу преко Шкумбе, Девола, Семени и Војуше до јужне Бистрице. Топономастичка карта коју је совјетски научник А. М. Селишчев приложио својој капиталној студији *Славянское население в Албании* [1931], најбоље показује тај неједнаки распоред словенских топонима по Албанији и њихову већу густину дуж речних долина и у широким просторима приморских равница тамо где се оне, географски, уопште могу сматрати погодним за насељавање. Такав распоред словенских назива по Албанији даје основа за реконструкцију етнографске карте Албаније у средњем веку: албанска земља је територија измешаног становништва, где словенски елеменат поседа аграрне области, а албански - сточарско-планинске области. Тако се заправо добила једна етнографска мрежа или "решетка", а оба етничка елемента, овако распоређена, представљају истовремено различите друштвено-економске категорије које деле не само земљу него и производњу. Уколико се област око Кроје посматра као "албанско језгро", онда се може говорити о двостраном обухватању овог језгра, са севера и са југа, с обзиром на "врло широк и интензиван мешовит појас словенске и албанске номенклатуре" на северу и на југу албанског језгра. Линија Љеш-Призрен означава тај појас на северу, а линија Черменика-Главиница на југу. Продорна зона Јужних Словена према Јадранском мору, по мишљењу М. Шуфлаја, текла је на северу преко Скадра низ Дрим и Бојану све до покрајине Виље поље, данас Велипој код Медуе; на југу је продор учињен преко Белграда [Берат] и Церника [Скампа] до епископског седишта Главинице и до приморске области Сланице уз реке Деволи и Војушу.[7] И мада албанско језгро око Кроје "нијесу етнички нигде преплавили Славени", словенско је насељавање "двојако обрубило и згуснуло ту језгру", и при том "ако није расточило арбанске језгре у брдинама, славенско је засељење растепло све романске кристализације посред Балкана".[8]

Тај однос и распоред досељених Словена и затечених староседелаца претпостављен је и на другим подручјима Балканског полуострва.Тиме се објашњава и мишљење да и после насељавања западне и источне гране Јужних Словена јужно од Дунава између њих у почетку као да није било присније додира: насељавање је захватило испрва углавном равнице и речне долине, остављајући висинске пределе за ширење у некој следећој етапи, тек када се словенски живаљ по низинама намножио толико да се појавио популациони вишак и тек када се Словени буду довољно прилагодили поднебљу и балканском начину сточарења. По планинама и висоравнима боравили су у међувремену једино остаци староседелаца, "влашки, а понегде свакако и албански пастири", који су се били повукли у мање приступачне крајеве. Има индиција да је управо овакав живаљ испуњавао простор између западне и источне гране Јужних Словена [Власи односно Румуни у источној Србији и западној Бугарској, према топономастици]. Доцније су у овај простор ипак ушли и Словени, претежно они из

западнојужнословенске гране, а староседеоци су делом одлутали са својим стадима, а делом постепено усвојили словенски језик.[9]

Топономастика Албаније пружа довољно података да се утврди још једна важна околност: Словени који су настанили јужну и средњу Албанију [басене Војуше, Девола, Семени, горње Шкумбе и области око Црног Дрима] чинили су исту језичку и етничку групу са Словенима који су се налазили у поречју јужне Бистрице, у Македонији, Тракији и Мизији - дакле источнојужнословенску групу, којој данас припадају бугарски и македонски језик; поједине групе ових Словена су се у раном раздобљу колонизације [VII-VIII век], или нешто касније, населиле и северно од Шкумбе у поречју Арзена, Ишми и доњег Мата према Скадру. Међутим, око Скадра и Дрима доминирало је становништво западнојужнословенске гране, српско становништво.[10]

Могу се, дакле, свести нека битна а поуздана сазнања о првом додиру између српског и албанског народа. Заједно с другим Јужним Словенима западне гране, Срби долазе на Балкан током VI и VII века, и ширећи се по њему ка Јадранском мору настањују области некадашњег Илирика. Етничка карта Балкана је тада већ битно измењена: не само опсежна романизација староседелаца од периферије ка унутрашњости, дуж комуникација, каструма и градова, него и крупна измештања и померања старобалканских народа и етничких група у резултату једнога дугог историјског збивања, које траје од старомакедонских и римских освајања па се наставља кроз најезде варварских народа, довели су до тога да су многе старе етничке групе нестале, друге се више нису налазиле на своме првобитном станишту, а треће су се тек формирале као плод нових сусрета и симбиоза. Није јасно да ли Срби долазе у додир са Албанцима или са етничким прецима Албанаца, али је јасно нешто друго: тај додир није имао карактер сукоба. Срби нису од Албанаца отели земљу, још мање државу, јер је сигурно да у време досељавања Срба на Балкан, и дуго после тога, нема никакве државне творевине албанског народа, нити се нека иоле значајна етничка скупина Албанаца или албанских предака јавља у том раздобљу као историјски чинилац. Чак и када би се прихватило мишљење да су Албанци непосредни и "чисти" потомци Илира [а Илири су без обзира на ступањ свога друштвеног и политичког развоја били и те како важан историјски фактор на Балканском полуострву], то се не тиче насељавања Словена, а посебно Срба: Срби као колонизатори Балкана нису у сукобу са историјским Илирима, који су већ давно пре тога поражени и елиминисани, тако да у сеоби народа и не учествују; Срби се сударају са Византијом као државом, а то значи са Грцима и њиховим савезницима или најамницима, и најзад са романским становништвом градова који су се нашли на путу словенске етничке лавине. Са становницима планина, а то значи управо са сточарским албанско-влашким етничким групама, српска се племена нису сукобљавала и нису им преотела ништа. Природа и карактер ратарске производње у Јужних Словена упућивали су досељенике на извесну поделу рада, па и друштвено-економску симбиозу са овим етничким групама. Према томе, подела рада међу њима води их ка друштвеној интеграцији у новим, етнички мешовитим феудалним творевинама, а не у национални сукоб. Српско и албанско друштво у раном средњем веку нису међу собом конкурентни, и њихов однос није конфликтне природе. Албанци су затечени у планинама, из којих се, бар у прво време, уопште на потискују. Тек касније, са увећавањем популације и једног и другог народа, али првенствено са дубљим променама у феудалној структури друштва, долази до двосмерног тока: аграрно становништво равнице шири се у планинску зону, освајајући и сточарску привреду; и обрнуто, сточарско становништво планина спушта се у равницу, показујући тенденцију задржавања и сталног настањивања, уз обавезну промену начина

производње. Тек тада овај однос открива свој конфликтни потенцијал - али је то углавном збивање које избија на површину тек у XV веку, а узима маха још касније, у битно промењеним историјским околностима.

[1] *Историја срп. народа* I, 112 (J. Ковачевић).

[2] *Историја срп. народа* I, 123-124 (J. Ковачевић).

[3] *Историја срп. народа* I, 135-136 (П. Ивић).

[4] *Историја срп. народа* I, 144 (С. Ћирковић).

[5] *Историја срп. народа* I, 136-137 (П. Ивић); упор. П. Ивић, *Српски народ*, 18 и д.

[6] *Историја срп. народа* I, 137-138 (П. Ивић).

[7] M. Sufflay, *Povijest sjev. Arbanasa,* 198.

[8] M. Sufflay. *Srbi i Arbanasi (njihova simbioza u srednjem vijeku),* Beograd 1925, 74.

[9] *Историја срп. народа* I, 137 (П. Ивић).

[10] А. М. Селищев, *Слав. население* 53-55.

III СРПСКА ДРЖАВА И АЛБАНЦИ

Најстарије историјске вести о Албанцима потичу из XI века. То су два податка: један у византијског историчара Михаила Аталијата [писао седамдесетих година XI века], а други у *Алексијади,* чувеном делу Ане Комнине о владавини њенога оца цара Алексија I [1081-1118]. Према Михаилу Аталијату, у походу византијског сицилијанског намесника и узурпатора Георгија Манијакиса из Драча према Солуну 1043. године учествују као војници и "Арванити" тј. Албанци.[1] У сличној ситуацији, али са обрнутом улогом, јављају се Албанци и 1081, тада Нормани из јужне Италије на челу са Робером Гвискаром и Боемундом у току инвазије византијске обале опседају и освајају Драч. Византинцима помаже тада један српски одред под дукљанским принцом Бодином, као и нешто Арбанаса ["Арванита"].[2]

Давно пре тога земља настањена Албанцима била је поприште важних политичких збивања. Макар колико од VII века прожета словенским становништвом, њена је етничка ситуација у историјском погледу била још увек мање значајна од чињенице да су целу територију држали под својом контролом Византинци, опирући се на романизоване градове као што су Драч, Скадар или Авлона [Валона]. Драчка тема је главно организационо и стратегијско упориште Византије на територији Албаније. Прва већа искушења на овој територији дошла су са ширењем бугарске државе, најпре за владавине Бориса [око 852- 888] па Симеона [888-927, цар од 893]. Ова два бугарска владара, међутим, не успевају да освоје Драч и Скадар, мада је Авлона пала. Драч и Скадар падају нешто касније у руке Самуила [989], када је цела територија Албаније обухваћена, макар и за кратко време, у овоме царству, које се пружало од Црног мора и Дунава до Неретве и Врбаса. Византијска власт успостављена је у Драчу већ 1005, а на целом подручју 1018. Једанаесто столеће је време упорних настојања Византије да сачува за себе албанско приморје и успостави контролу над унутрашњошћу земље

насупрот покушајима дукљанске српске државе да поступно захвати албанске земље; најзад, то је време норманске инвазије [1081].

Од свих покушаја политичке интеграције албанских земаља у томе раном раздобљу њихове историје за нас су посебно значајна ширења српске државе. Држава српског народа се образовала из мањих племенских групација и кнежевина, познатих од IX века, у X и XI веку на простору Дукље [Зете], Травуније и Захумља, од Неретве до Дрима. На свом крајњем југоистоку ова се држава увлачила у простор Албаније, захватајући читаву област Скадарског језера са градом Скадром [1043-1082], и планинско залеђе, данас, а вероватно и тада, насељено албанским сточарима.[3] У доба највеће проширености дукљанске српске државе, под Бодином [1081-1116], њеним границама је била обухваћена читава данашња северна Албанија, сви предели у Проклетијама северно од Дрима, али и пространа област јужно од те реке, укључујући све мале градове у скадарским жупама [Балеч, Дриваст, Сард, Дањ, Сапа, Шас, Св. Срђ и Вакх], као и планинску област у горњем току реке Фани [касније Пилот]. То значи да су северноалбански пастири, као и романизовани градови са измешаним становништвом, укључени у српску државу још у XI веку, а не тек крајем XII века са освајањем Стефана Немање, како се често, без историјског оправдања, држи. Без обзира на све повремене и краткотрајне промене [осим византијске реокупације града Скадра, која ће трајати читавих стотину година, од 1082. до 1180], подручје северне Албаније, настањено Србима, Албанцима и романизованим етничким групама [Власима и др.] по градовима и планинама, остаје у српској државној целини са мањим изузецима све до средине XV века. Без унутрашњег сукоба између појединих социјално уравнотежених етничких група, без покрета за отцепљење, територија северне Албаније за то време интегрисана је потпуно у српском феудалном друштву.

Још мање се запажа једна друга околност: да је косовско-метохијска област обухваћена границама српске државе још крајем XI века, а једним делом већ у првој половини X века. Велики устанак Ђорђа Војтеха у Македонији [1071] повезан је са ширим плановима за ослобођење Јужних Словена од византијске власти. Војтехови устаници обраћају се српском кнезу Михаилу, који им шаље сина Бодина и војсковођу Петрила, те Бодин у Призрену буде крунисан за "бугарског цара" под именом Петар [вероватно према имену сина бугарског цара Симеона, Петра].[4] Неуспех овог крупног подухвата не умањује његов значај, јер је то један од првих великих покушаја после 1018. да се уједине словенске земље, а вероватно прво припајање читавог поречја Белог Дрима српској држави. И област Косова поља била је тада захваћена овим покретом, с обзиром на Бодинове операције према Нишу и Видину и дејства рашког жупана Вукана из утврђеног Звечана према југу 1092-1093. године,[5] али је Косово и давно пре тога, још за српскога рашког кнеза Часлава [од 927. до око 950], било у границама српске државе. Граница Србије била је тада повучена на југ од Раса преко Ибра и Мокре планине ка изворишту реке Клине па је обухватајући град Дрстник [код данашњег села Дрсника у Метохији] скретала на запад и избијала на дукљанску границу у Проклетијама негде изнад Плавског језера.[6] Тако је добар део Метохије већ у првој половини X века био укључен у српску државу.

Све до последњих година XII века нема на територији Албаније никаквог историјски забележеног покрета за ослобођење од страних власти и за успостављање своје, колико-толико независне државе. Отпор Норманима крајем XI века био је део једнога ширег балканско-византијског фронта. Устанке против Византије током истога столећа, почев од 1035 [Тихомир, Одељан и др.], дизали су Словени, а не Албанци. Тек са слабљењем

византијске државе под Анђелима крајем XII века јављају се и први покушаји осамостаљивања албанских феудалаца између Шкумбе и Дрима, са средиштем у Кроји, где се породица Прогона [Прогон, 1190-1199; Ђин Прогон, 1199-1208; Димитрије Прогон 1208 -1210] осамостаљује с прилично јасном тежњом да суверено обједини све албанске земље. Димитрије Прогон се назива "архонтом Арбанаса" и ступа у међународне везе - са Дубровником, Венецијом и, најзад немањићком Србијом; ожењен је Комнином, кћерком Стефана Првовенчаног. Настојање Прогона није успело, јер је Епирска држава после првог пада Цариграда и успостављања Латинског царства на Босфору [1204] преотела Драч и покорила "Арбанију". Као вазална област, Албанија улази у склоп грчкога Епирског царства, раширеног од Драча до Коринтског залива, са престоницом у Арти. После пропасти Епира [1261] обнавља се покушај латинске, овај пут анжујске инвазије албанских земаља преко Драча. Под влашћу Карла Анжујског уједињен је већи део албанске територије као "Краљевина Албанија" [Regnum Albaniae]: од Дрима до испод Војуше, са седиштем у Драчу. Ова туђинска државна творевина одржала се до 1286, када је ту поново успостављена византијска власт.

Током XIII века, међутим, дошло је до поступног, али чврстог поседања Косова и неких територија јужно од Проклетија од стране српске државе. Оно што није полазило за руком старим рашким кнежевима и дукљанским владарима успело је владарима династије Немањића. Родоначелник династије и уједанитељ српских земаља, Стефан Немања [1166-1199, велики жупан око 1170-1196] објединио је под својом влашћу веома широка подручја на југу и истоку Србије у раздобљу од 1180. до 1190, када је закључен мир са Византијом. На југу је то била, пре свега, етнички српска област Метохија - Патково, Хвосно, Подримље, Кострц, Дршковина - с призренском околином, затим Косово - Лаб, Липљан, Ситница, па Скопље и предео око горњег тока Вардара - Горњи и Доњи Полог. За време офанзиве према Дукљи [1190] запосео је Горњи и Доњи Пилот, област између Скадарског језера и планина у залеђу.[7] Читав овај појас у том тренутку није могао да буде задржан, али су у склоп државе српске коначно ушле земље у сливу Дрима и Белог Дрима, Косово [бар до Липљана] и читав предео источно од Ибра и Лаба преко Јужне Мораве, обухватајући Ниш. На скадарском сектору Немања је Србији вратио Скадар са целом мрежом малих градова [1180].[8] Све ове области, осим Пилота, биле су већ око пет стотина година настањене Србима, док се албанске скупине јављају само по планинама односно у номадском сточарењу и, као раније, у романизованим насељима приморских градова. Пилот српски извори рачунају у албанске земље, вероватно зато што је био настањен претежно Албанцима, јер Немања узима оба Пилота [Горњи и Доњи] "от Рабна", тј. од Арбана, од земље Арбанаса [Арбаније]; то је, пак, област око реке Дрима, која обухвата можда и извориште реке Фани.[9] Политичко интегрисање Косова и Метохије, као и северне Албаније, настављено је ширењем српске државе на југ и учвршћивањем поседа ових територија током XIII и XIV века. Стефан Првовенчани је настојао да настави ширење према областима које су лежале уз границе Зете, према Албанији. Он то не чини оружаном силом, већ дипломатским путем, те конкурише Венецији и Епиру успостављањем родбинских и пријатељских веза са кућом Прогона; оружјем је једино повратио Скадар 1215, који је накратко био преотео епирски деспот Михаило I Анђео [1214]. Албанија је тада подручје где се сукобљавају интереси Србије са грчким Епиром, који у свом ширењу на север хоће да васпостави читаву сферу утицаја и власти Византијског царства; власт на подручју "праве" Албаније [Кроја] имали су опет албански феудалци. Орођавање са Немањићима није им сметало да се првом приликом окрену непријатељима Србије, као што је то учинио господар Кроје, Голем, који је

после никејских освајања у Македонији окренуо леђа српској држави и прешао на страну Никејаца.[10]

Померање ове границе даље према југу дело је српског краља Милутина [1282-1321]. Његовим ратним операцијама 1282. и 1283. године дефинитивно је Србији прикључено цело подручје Косова и Метохије, а исто тако читава северна Македонија до линије која, повучена са запада на исток, обухвата градове Дебар и Кичево, Велес, Штип, Велбужд и Землн, што значи да су се у српској држави нашли не само Скопље са поменутим византијским градовима него и простране области као што су Полог, Пореч, Овче поље, Жеглигово, Пијанец. На територији Албаније, у Милутинове руке пада Драч 1296, али област око Кроје остаје ван његовог домашаја; само што се уместо срушене анжујске Краљевине Албаније тамо за извесно краће време васпоставила византијска власт. Анжујци поново узимају Драч 1304, али су територије северне Албаније остале под Србијом: Карло Валоа је 1308. године потврдио Милутину "област Дебра до реке зване Мат", а власт српског краља признавали су повремено и албански великаши у залеђу Драча.[11]

Мора се истаћи да је верски моменат играо посебну улогу у слабим изгледима за озбиљније укључивање "праве" Албаније у српску државу. Северна, а делимично и средња Албаније била је традиционално католичка земља. Скадарска област била је прекривена мрежом старих латинских епископија: Скадар, Пилот, Дриваст, Свач. Папа Јован XXII организовао је 1319. чак и акцију против Србије, с позивом на верску дужност да се збаци власт "шизматичког краља". У групи албанских великаша којима се папа обратио налазе се господар Кроје Радослав, титулисан као "кнез Албаније", па Владислав Гонома - "кнез Дукље и приморске Албаније", а затим господари предела око Љеша, приморја јужно од Драча, Мусакије и других крајева око српске границе, чак и знатно јужније од ње на Војуши, али са различитим ефектом: српска власт у северној Албанији, на пример, није била угрожена овим акцијама папе Јована XXI и Филипа Тарентског.[12]

Српски краљ Душан [1331-1346, потом цар до 1355] наставља ову политику са већим замахом и успехом, али је најпре морао да сломије отпор зетских великаша, удружених у побуни 1332. године са албанским феудалцима на челу са Димитријем Сумом. Политички статус северне Албаније у српској држави још од Немање и Стефана Првовенчаног био је решен у оквиру статуса Зете као области којом управља наследник престола по праву примогенитуре. Тако је историја северне Албаније у доба Немањића, у ствари, историја Зете. Побуну зетских и северноалбанских феудалаца Душан је угушио без већих тешкоћа, те је добио одрешене руке за опсежне офанзивне акције према Византији. Скоро читаву Албанију, осим Драча, који дефинитивно остаје под влашћу Анжујаца, Душан осваја већ у кампањи 1342/43. године: заузети су градови Берат, Канина, Кроја, а касније и сав остатак Албаније са Епиром. Србија се и на македонском правцу отискује далеко на југ, до Етолије у Хелади; на југоистоку граница Србије је померена скоро до ушћа Месте односно до града Христопоља.

Велика Душанова освајања покренула су и талас прве велике албанске миграције на југ, у Епир. Албанци се педесетих година XIV века у већим масама настањују у грчком Епиру све до Арте, а делимично и у Тесалији. У сваком случају, разне европске комбинације за активирање Албанаца против Душана [на пример, у писму барског надбискупа Гијома Адама француском краљу Филипу VI из 1332, где се о Албанцима размишља као о фактору унутрашње нестабилности српске државе] нису се могле

реализовати, јер су албански феудалци налазили свој интерес у подржавању освајачке политике краља и цара Душана према грчким земљама. Насупрот очекивању латинских посматрача, они су били веома активан чинилац Душановог империјалног програма.[13] Објашњење за ову привидно просрпску оријентацију албанске властеле налази се у самом феудалном устројству српске државе, у којој се без обзира на народност могло доћи до великог политичког угледа и економске моћи. Још у доба краља Милутина албански феудалци се укључују у феудални поредак српске државе са звањима и бенефицијама жупана, војводе или казнаца. У Душановом царству албанске земље и великаши Албаније обухваћени су без икаквог издвајања и дискриминације хијерархијским феудалним системом.[14] По освајању Кроје Душан је потврдио овом граду његове старе повластице. Важан је моменат са државноправног становишта то што се у Душановој царској титули Албанци јављају уз Србе, Грке и Бугаре ["цар и самодржац Србљем, Грком, Блгаром и Арбанасом" - у повељи из 1348]. Тиме је легитимисана чињеница да се Албанци као народ укључују у састав царства као његов равноправни елеменат. После Душанове смрти [1355] албански феудалци остају значајан војни и политички фактор и у областима осамостаљених господара, Симеона Немањића-Палеолога и Томе Прељубовића. Иначе, процес осамостаљивања феудалних господара у време распада Душановог царства, као што ће се видети, тече и на територији Албаније, где се постепено образују области под династичком влашћу великашких родова, Топија, Дукађина, Аријанита, Кастриота, и других.[15]

За све то време може се уочити јасна разлика у положају Косова и Метохије у односу на северне албанске земље. Сасвим је особена ситуација, најзад, оних осталих територија које у средњој и јужној Албанији припајају Србији Милутин и Душан.

Косово и Метохија и друге области на источној и јужној граници Србије према византијској Македонији улазе у састав немањићке српске државе, као земље у етничком погледу српске. Оне су зато не само одмах и у пуној мери интегрисане политички, економски и културно него су чак одмах по припајању постале средишње области свеколиког српског духовног и уопште националног живота, сигурна основица за даље објединавање и заокруживање српске националне територије. За разлику од тога, северна Албаније је, према запажању многих историчара, простор веома особене етничке симбиозе Срба и Албанаца, са измешаним становништвом, уз знатно присуство романског елемента, са етничким групама сточара које су трајно обележене извесним ступњем изолације и самоуправности. Отуда је интегрисање северне Албаније [у скадарској области, у сливу Дрима и Фани] спроведено под сасвим специфичним условима. Оно, пре свега, није праћено србизацијом албанског становништва. За све време немањићке Србије северна Албанија није испољила никакве тежње ка издвајању и самосталности. Ове тенденције виделе су се, напротив, у другим албанским областима, јужно од реке Мати. Чак и када није реч о неким државотворним покретима којима би се хтела образовати независна Албанија попут Србије, Бугарске или Босне, албански феудалци ових области не прихватају потпуни суверенитет српске, ни било које друге државе: они улазе у извесне тешње или лабавије односе, прихватају позиције у феудалној структури државе, али са одрешеним рукама.

Основ тих разлика између Косова, на једној, и албанских земаља, на другој страни, лежи, дакле, у етничкој подлози, у специфичним етничким приликама ових територија. На Косову и у Метохији становништво је већ у моменту првих дејстава српске државе према тој области у X, потом у XI, и, најзад, у XII веку било компактно српско. Има много разлога да се неке тезе албанске историографије, како српска колонизација

Косова и Метохије почиње тек са ширењем немањићке државе у XIII и XIV веку, одбаце као произвољне. Никаквог основа нема за тврђење о постојању албанског "седелачког" становништва на Косову до тога времена: напротив миграција Срба, започета још у току сеобе народа, завршила се трајним насељавањем српског народа на Косову већ пре краја IX века. Поврх свега тога, земља коју су Срби тада поселили није ни узета од Албанаца, него од византијских и романских власника или њиховога зависног или каквога другог, слободног ратарског становништва. Оно што се зна о социјалном статусу и распореду албанских сточара у средњовековној Србији потврђује наше претпоставке о тим процесима у раздобљу од VII до IX века.

Политичка интеграција Албанаца у средњовековној српској држави извршена је у оквиру феудалног система без дискриминације према албанској властели. Са својим старим или новим звањима, стеченим или тек добијеним повластицама, са баштинама, пронијама и другим феудалним правима албански феудалци, у мери у којој су улазили у српску државу, били су активан чинилац те државе. У титулама српских краљева односно царева, као што смо видели, албански народ је дошао и до својеврсног државноправног легитимитета. Овај се легитимитет изражавао и у правима албанске властеле да учествује у раду највиших органа власти српске државе, српских сабора. Већ са ширењем граница српске државе преко грчких и албанских области, како је приметио Никола Радојчић, јавило се питање о учествовању Грка и Албанаца на српским саборима; грчки и албански архонти су и учествовали у раду сабора са свим правима српске властеле. То, пак, значи да су Албанци заједно са Грцима па и Бугарима учествовали у доношењу *Законика* цара Стефана Душана 1349. и 1354. године.[16]

У друштвеној структури средњовековне Србије разликују се две категорије "Арбанаса". Једно су Албанци као градско становништво, а друго - албански сточари, етничка скупина као социјална група. У првом случају права или повластице албанског градског становништва регулисани су општим статутарним одредбама, прописима градских статута. У тој категорији албанског становништва нема никакве дискриминације у односу на друго, неалбанско градско становништво - Србе или Романе или неке друге народности [на пример Сасе]. Њихова права и обавезе одређени су социјалним редом и статусом, а не етничком припадношћу.[17] Помињу се и обласне аутономне уредбе,[18] а то су у ствари легализована обичајна права [Дукађин и сл.], која су се одржавала дуго, све до новијег времена.

Позитивне правне одредбе о Арбанасима сточарима широм српске државе налазе се у низу специјалних прописа владарских повеља, да би их на ниво општег закона подигао *Душанов Законик.* У питању су различите ситуације додира, а то значи и могућног правног односа, односа са правним елементом, између албанских сточара и земљорадничког, стално настањеног становништва села. Две су ствари овде уочљиве: једно, равноправност пред законом свих категорија становништва, свих грађана, без обзира на народност, а друго, начело строгог социјално-економског разграничења појединих група становништва у феудалном смислу. Исто тако, важно је и то што се Арбанаси свагда посматрају као категорија упоредна са једном другом, са Власима, којих је, очигледно, више и већи је број правних прописа посвећен њима. Остатак романизованог старобалканског становништва, у средњем веку углавном посрбљеног, Власи централног балканског простора и планина у јадранском залеђу живе на исти начин, са истом организационом структуром као и Арбанаси. И једни и други су сточари покретних станишта, у сталном сезонском померању с планине у равницу и обрнуто, све до територијализације катуна у XV веку. Отуда и потреба да се тај

динамички моменат њиховога живота регулише како не би долазило до судара са другим групама становништва. У *Законику* ове се одредбе односе на случајеве тзв. "потке", а то је штета коју једна друштвено-економска заједница [нпр. село] учини другој. Власи и Арбанаси, сточари, могли су такву колективну штету учинити једној аграрној заједници, селу, спуштањем својих стада на зимовишта без договора са сељанима или нарушавајући договор.[19]

У даровницама српским манастирима Арбанаси се помињу редовно уз Влахе углавном у вези са потребом да се обезбеди интегритет црквених права или самог поседа који се повељом конституише. Тада се ове категорије становништва ограничавају у правима која им иначе на другом терену начелно и у пракси припадају. Ако је било обичајем прихваћено да влашки и албански сточари могу силазити у равницу и боравити на "туђој" земљи као у зимовишту, онда се посед дарован манастиру обезбеђивао од те обичајне обавезе изричитом забраном зимовања, на пример још у *Врањинској повељи* краља Владислава из 1242, где се прописује да "ни Арбанасин ту нема зимовишта".[20] Земљиште даровано Хиландару изузето је, исто тако, од обавезе да по обичајном праву омогући напасање туђе стоке; ту се, пак, Арбанаси стављају у исти ред са Власима или властелом "великом и малом" - забрана у Душановој *Хиландарској повељи* из 1355. године.[21] У другој повељи из те године [17. маја 1355], прописује се да у метоху Св. Петра Коришког код Призрена не сме да напаса своје стадо "ни властелин, мали ни велики, ни Влах ни Арбанасин"; у противном случају, ћефалија призренски или господар земље овлашћен је да "узме од њих 300 овнова, ни суда ни пре, како пише у хрисовуљи светога Краља [Милутина - Д. Б.], и књига судбена Царства ми, како им је судило Царство ми са Арбанаси".[22]

У другим повељама не искључује се могућност коришћења манастирске планине [планинског пашњака], али се то условљава одобрењем игумана; тада се одређује накнада коју Власи и Арбанаси морају дати манастиру - у случају манастира Дечана, према хрисовуљи из 1330. године, они су дужни да "доносе црквену со од Светог Срђа", обављајући на тај начин велик и тежак транспортни посао [из скадарског приморја до Дечана].[23] Слично томе, у Душановој *Светоарханђелској повељи* тражи се од Арбанаса да преносе овом манастиру крај Призрена уље из Бара, опет истим тим караванским "зетским" путем.[24] Повељом краља Милутина око 1300. године дато је Арбанасима право да поред других категорија становништва - Срба, Латина и Влаха, могу долазити на црквени панађур [сајам] о храмовној слави Светог Ђорђа-Горга код Скопља, али уз плаћање законске царине по тарифи која се примењивала и у Тетову, Грачаници и другим црквама.[25]

Албанци су у свим правима и дужностима били изједначени са осталим групама становништва, осим специјалних статусних права и дужности у склопу феудалног система. Поготову се мора истаћи да је начело једнакости важило за њих и у области процесног и кривичног односно казненог права. Јеленина повеља манастиру св. Николе на Врањини [Скадарско језеро] изричито прописује да ће сви подложници овог феуда, било да су Срби, Латини, Власи или Арбанаси, одговарати краљу за свој преступ или учињену штету, те се предвиђа јединствена казна у висини од 500 перпера.[26] Тако исто и са општим или специјалним дажбинама: Арбанаси су оптерећени онолико колико и Срби. У поменутој *Светоарханђелској повељи* из 1348, којом се овом краљевско-манастирском властелинству додељује и девет арбанашких катуна [сточарских насеобина у планини], "са свим старим међама", Арбанасима је прописана иста "работа" као и Србима: "Арбанаси, који се налазе у цркви, да раде као и Срби и да дају

од одра динар или полеукну од жита".[27] Повеља Душанова манастиру св. Богородице у Архиљевици, вероватно из 1354, даје овом манастиру и "село Арбанаси са свим правинама",[28] из чега закључујемо да се арбанашко насеље, уколико се под овим називом подразумева село са већ стално настањеним Албанцима, посматра као аграрна заједница са утврђеним правима, која се ни у овом случају неће довести у питање.

Када је реч о правима Арбанаса у средњовековној Србији, наша се знања могу проширити и преко ове грађе која се непосредно и изричито односи на Арбанасе, загледањем у одредбе о статусу сточара Влаха ["закон Влахом"]. Постоји оправдана правноисторијска претпоставка о истоветности њиховог положаја у правима и обавезама, па се и оне одредбе у повељама и *Законику* где се помињу само Власи могу протегнути и на албанске сточаре, као опште статусно правило за све сточаре који живе у покретним "насеобинама", заправо у номадским катунима на једном ужем или ширем географском подручју. Поставља се питање да ли су сточари [Власи и Арбанаси] на неки начин "територијализовани" у међама једног властелинства или су слободни да прелазе из једног властелинства у друго, односно из једне жупе у другу. До коначне територијализације катуна доћи ће тек у XV веку, када се већ по сачуваној грађи зна да се на зетско-албанском простору налазе прве племенске заједнице Арбанаса, али и Срба сточара у сасвим одређеним и омеђеним планинско-равничарским областима. Али у XIII и XIV веку као да нема ове омеђености и строге везаности за један простор, осим што се може претпоставити да су сточари имали утврђене правце и зоне свог кретања, макар колико ти правци и зоне били издужени. Влашки, а тако исто и албански катуни имали су посебну организацију, са старешинама који су имали велика овлашћења у управљању и руковођењу заједницом, командовању у случају оружаних сукоба и суђења у свим споровима [кнез, премићур, челник]. Има, дакле, елемената родовске и племенске организације. Ипак, претпоставља се и овде ограниченост ових самоуправних права катунске организације сточара: они су били подређени феудалном господару, властелину. Као једна од категорија феудално зависног становништва, влашко-албански сточари имали су само условну слободу и "стара права", али су свом феудалцу били дужни одговарајуће работе и дажбине, у складу са својим занимањем, као што су травнина за коришћење властелинског пасишта [1% од стада по чл. 197. ДЗ, или по *Дечанској хрисовуљи* 2 овна, 2 јагњета, сир и један динар],[29] редовне дажбине у стоци поред травнине, "работе" као што су напасање стада властелиновог, али уз месечину или уз белег [накнада у натури или плати], и, најзад, пренос робе за властелина, пренос пртљага властелиновог и слично.

Што се тиче везе са властелинством, лично и територијом, стање се мењало, при чему је јасна тежња система да све сточаре чвршће веже за одређену територију. У почетку су, како примећује Константин Јиречек, сви Власи били непосредни поданици владара, великога жупана и доцније краља, па су тек поклоном владара постајали својина манастира, а можда и властеле.[30] Немања поклања Хиландару два влашка "судства", тј. катуна, са 170 Влаха и забрањује тим манастирским Власима да "бегају под великог жупана".[31] Катун се иначе креће по планини "у широким границама", а у регулисању интерних спорова ужива извесну судску аутономију. Феудално подвргавање сточара види се нарочито у области брачног права: *Бањска повеља* из 1313-1318. године ограничава право међусобног склапања брака Влаха и меропаха [земљорадника]; у ствари није сачувана општа забрана брака између влашко-албанског и српског меропашког становништва, али је она несумњиво постојала, и то вероватно зато што је прелазак у категорију Влаха, друштвено лагоднију и слободнију, био одвише привлачан да се то не би осетило у већем напуштању меропашког слоја путем женидбе. *Бањском*

повељом допушта се меропсима да се жене Влахињама само под условом да жену преведу у меропхе.[32]

Из једне опште одредбе *Душановог Законика* [чл. 81] види се, посредно, да нема посебних и слободних влашких или албанских територија: "Планине што су по земљи Царства ми, што су планине цареве да су цару, а црквене црквама, а властеоске властели". То значи да је сав планински регион, све земљиште покривено пашњацима у начелу издељено на поседе царске, црквене и властеоске; отуда су и сточари зависни "људи" цара, цркве и властелина, и нема у овом феудалном систему у правом смислу речи слободних Арбанаса и Влаха, осим слободне арбанашке властеле, о којој је већ било речи.

[1] Attaliates, 297 (ed. Bonnae 1853).

[2] Alexiade VI, 7, 7; cf. IV, 8, 4 (ed. *Leib,* 1943).

[3] Скадар је поново под византијском влашћу од 1082, да би у српску Зету ушао коначно 1180. одн. 1215. године.

[4] *Историја Црне Горе* 1. 392 (J. Ковачевић).

[5] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 138.

[6] *Историја срп. народа* I, 161 - карта "Србија у првој половини X века", према нацрту С. Ћирковића. По неким другим подацима, може се помишљати и на то да је границом било обухваћено и само Косово, закључно са Липљаном.

[7] *Историја срп. народа* I, 258 (J. Калић).

[8] Вид.: К. Јиречек, *Ист. Срба* I,157.

[9] Међутим, и у Пилоту живе православни Срби, којих има све до XVII века. Негде пре 1628. они прелазе у католичку веру, њихови православни монаси беже, а онда се и сам народ 1692. по наређењу пећког паше сели у Србију: Ј. Радонић, *Римска курија,* 24-25.

[10] *Историја срп. народа* I, 343 (С. Ћирковић). Унука Стефана Првовенчаног, од кћери Комнине а жене Димитрија Прогона, била је удата за албанског кнеза Голема, од којега вероватно потиче породица Аријанита Комнина; ова ће касније са своје стране ступити опет у родбинске односе са српским владаоцима: деспотица Ангелина Бранковић (Мајка Ангелина, умрла између 1516. и 1520). О орођавању српског средњовековног двора и властеле са албанском властелом врло добар преглед у *EJ* I, 154-155 s. v. Арбанаско-јужнословенски односи (П. С. Радојичић); упор. Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време.* Минхен 1974, 39-51.

[11] *Историја срп. народа* I, 474 (С. Ћирковић).

[12] *Историја срп. народа* I, 474 (С. Ћирковић).

[13] Албанци, непријатељски расположени према Грцима од времена Андроника III (1328-1341), служили су врло радо у српској војсци. Земље избеглих грчких архоната и стратиота прешле су у посед албанских феудалаца и њихових ратника (К. Јиречек. *Ист. Срба* I, 226).

[14] *Историја срп. народа* I, 532 (М. Благојевић).

[15] Вид.: К. Јиречек. *Ист. Срба* I. 238.

[16] Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку,* Београд 1940, 202, 210, 308.

[17] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* I *Историја државног права,* Београд 1931, 85.

[18] С. Новаковић, *Зак. споменици,* IX.

[19] У чл. 77 (79. Атонског преписа) Душанов Законик доноси одредбу "за потку": "Потке међу селима 50 перпера, а Власима и Арбанасима 100 перпера. И од те потке цару половина, а половина господару чије буде село" У чл. 82 (83. Атонског преписа) у одредби "о Власима и Арбанасима" стоји: "У селу где се Влах или Арбанас заустави, у томе селу да се не задржи други које за њим иде. Ако се задржи на силу, да плати потку и што је испасао". Текст наводимо према нашем преводу из Атонског преписа као једног од најстаријих сачуваних рукописа Законика, у изд *Законик цара Стефана Душана* I, *Струшки и Атонски рукопис,* САНУ, Београд 1975.

[20] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 578.

[21] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 430.

[22] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* II, *Историја кривичног права*, Београд 1931, 103.

[23] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 647, 652.

[24] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 692.

[25] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 620.

[26] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 579, упор. 580-581.

[27] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 697.

[28] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 739.

[29] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 647/VI.

[30] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 97.

[31] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 3.

[32] С. Новаковић, *Зак. споменици,* 651.

IV ЕТНИЧКА СИТУАЦИЈА КОСОВА У XIII И XIV ВЕКУ

Као што се може видети из претходног излагања, област Косова и Метохије насељена је Србима још од њиховог доласка у средњобалканско подручје током VII века. Према тој области су усмерене тежње првих српских држава, и Рашке и Дукље, да окупе и организују племена српског народа према њиховој стварној распрострањености. На том плану су јужнословенски устанци једанаестог века посебно карактеристични, јер захватају широку зону од Дунава до Македоније; Косово се ту јавља као нарочито активна област ослободилачке борбе и судара са византијском влашћу. Та област је управо у току тих акција први пут, за краће или дуже време, укључена у склоп српске државе.[1] Померање границе на југ, за владе Стефана Немање и његових потомака, од последњих деценија XII века, према томе, не може се посматрати као насељавање Срба

на Косову, већ као уједињење области које је већ давно пре тога настањивао српски народ. Само се тако и може објаснити развијање ове територије у средишњу област српске средњовековне културе и њено стабилно опстајање у улози политичког, стратегијског и духовног центра српског народа не само за време Немањића него и касније, у раздобљу обласних господара, па чак и у првим столећима турске окупације. Стога су неприхватљива и сасвим произвољна тврђења неких албанских писаца да је "ширење средњовековне немањићке државе према југу проузроковало и етничка струјања на Космету, јер се са ширењем српске државе помера и њена етничка граница из Рашке према југу", па тако "досељавањем Срба у Косово-Метохијској области настаје веће шаренило у саставу становништва".[2] Представа о етничкој карти Косова и Метохије у средњем веку ту је сасвим погрешна и нетачна, као што је у основи погрешно омеђивање српског етникума у раном средњем веку на територију Рашке државе, јер би то значило да све до последњих година XII века јужно од Раса, као ни источно од Ибра, нема српског народа; следствено томе, јужно од Раса била би земља "илирских потомака" - Албанаца, као што би онда и земља источно од Ибра била "бугарска земља". Присуство Срба и на једном и на другом простору, условљено "ширењем немањићке државе", не само што је представљено као сразмерно позно историјско збивање него и као оружана отимачина албанске и бугарске земље, као "експанзија" у туђе просторе. Штавише, ни етничка ситуација тако "освојеног" простора Косова и Метохије не приказује се веродостојно: истиче се њено тобожње "шаренило", јер се "током средњовековне владавине српске државе у овој области, поред Срба помињу Власи [један део поромањених Илира], затим Шиптари [потомци Илира], нарочито у Метохији и околини Призрена и Дреници".[3] Разуме се, без навођења тачних, из историјских извора познатих података о стварним бројчаним односима становништва ове области у средњем веку, ствара се са јасним политичким циљем лажна представа о "равномерној" заступљености народа на тој територији, где су Срби тобож само дошљаци и уљези у компактној етничкој маси "староседелаца", Влаха и Албанаца - у оба случаја Илира као аутохтоног и вечног националног елемента на томе тлу. Позивањем на средњовековне српске повеље, при томе, без реконструкције укупне слике, са упрошћеним податком да су се ту и тамо заиста налазили "Арбанаси" и "Власи", ствара се и фикција историографског доказа ових произвољности. Крајност у том погледу представљају тврдње да су Словени "позни освајачи" косовске територије, те да су Срби овде утврђени "не пре краја XIII века"; да средњовековни документи наводно помињу "албанска села" на Косову, а истраживања свих каснијих турских катастара [дефтера] тобож доказују да је "становништво Косова у XIV и XV веку било у суштини још увек албанско и хришћанско", тако да се може говорити о "јединству косовског становништва" [значи, албанског становништва] и његовом диференцирању према Словенима![4]

Историјски извори, међутим, приказују етничку стварност косовске области у средњем веку сасвим друкчије. Пре свега, веома је значајно како сам Немања и његови синови и први биографи, Сава и Стефан, гледају на припојене територије, међу којима и на косовску област. У аренги *Хиландарске повеље* [1198] Немања вели да је "обновио своју дедовину и већма утврдио" да је "подигао пропалу своју дедовину и стекао", па наводи шта је то стекао "од морске земље", "од Арбанаса", "од грчке земље". Арбанаска земља је за њега само Пилот, док је косовска област овде представљена називом Лаб са Лапљанем и наведена у категорији "грчке земље".[5] Исто то, са извесним варијантама, помиње Сава у *Житију светог Симеона*: Немања је "обновио очину дедовину и већма утврдио", и "подигао пропалу своју дедовину и стекао" поједине области "од поморске земље", "од Рабна" и од "грчке земље". Ту је од Арбанаса ["Рабна"] узео Пилот, али

"Пилота оба" [Горњи и Доњи], док се као грчка земља наводи Патково, Хвосно цело и Подримље, Кострц, Дршковина, Ситница, Лаб, Липљан. На крају се напомиње да је све то Немања својом мудрошћу и трудом стекао, као "некада насиљем одузету његову дедовину и што му припада од српске земље".[6] Према томе, косовско-метохијска област је у свести и сведочанству првих Немањића крајем XII века српска земља, која је то била и пре него што је отуђена насиљем, те је припајање и стицање ових крајева само обнова, реституција српске баштине.

Повеље српских владара заиста помињу Влахе и Арбанасе, али као изразито мањинске етничке и социјалне групе у области која је потпуно покривена српским насељима, чији се становници не наводе уопштено, већ са личним именом старешине, главе домаћинства. Ствар је у томе што се у овим средњовековним документима наводе села и домаћинства која се поклањају црквеном, манастирском властелинству као трајни феудални посед. То је својеврстан попис становништва, чија је претпоставка потпуна тачност, јер се њим конституишу сасвим одређена феудална права и обавезе, а свака друштвена група имала је строго утврђен статус. Као што смо видели, статус Влаха и Арбанаса био је свагда и посебно регулисан, јер су се по томе они и издвајали из основне масе становништва. Није, дакле, постојала заинтересованост састављача овог пописа у средњовековној даровници да мења и фалсификује етничку припадност зависног становништва. Ономастички материјал, сачуван на тај начин у повељама XIII и XIV века, пружа поуздан основ да се утврди српско, влашко или албанско порекло становништва. Важно је што се ономастичка анализа ових докумената у својим резултатима слаже са закључцима који се могу изводити према непосредној, изричној ознаци етничке припадности, па се по својим лингвистичким одликама српска имена заиста могу идентификовати у српским [ратарским] насељима, влашка у влашким и албанска у албанским [сточарским] насељима, катунима.[7] Другим речима, категорија "Србаља" носи заиста српска, словенска имена, категорија "Влаха" влашко-романска, а "Арбанаса"- албанска имена. Одступања односно мешања су могућна, али су процентуално веома мала и као сваки изузетак потврђују правило. Било је породица у којима су неки чланови носили српска, а неки албанска имена, али нема никаквог основа да се ти изузетни случајеви уопштавају до тврдње да су заправо и сви "Србљи" са српским именима, у ствари, Албанци. Да се таква конструкција објасни, измишљена је и теза о покрштавању, по којој српска православна црква, организована на Косову и Метохији од XIII века, тобоже даје предност словенским именима и тако спроводи насилну србизацију. Разуме се, конструкција почива на фантастичним и произвољним тврдњама. Нема никаквих сведочанстава о покрштавању латинског становништва. С друге стране, православна црква никада није давала предност словенским, што ће рећи - паганским именима, већ је, обрнуто, захтевала да се народна имена замењују црквеним, хришћанским именима библијског или грчко-византијског, па чак и латинско-хришћанског порекла.

Ако се сада вратимо историјским изворима, у овом случају средњовековним српским повељама, српски карактер косовске области за раздобље од последњих година XII до краја XIV века је неоспорно доказан и несумњив. То су следеће повеље: *Хиландарска* Стефана Немање из 1198, *Жичка* Стефана Првовенчаног око 1220, *Светостефанска* или *Бањска повеља* краља Милутина из 1313-1318, *Грачаничка повеља* краља Милутина из 1321-1322, *Дечанска повеља* краља Стефана Дечанског из 1330, *Арханђелска* краља Стефана Душана из 1348. Ови споменици садрже веома богате, одређене и поуздане податке о старосрпским именима. Од посебног је значаја, како истиче Митар Пешикан, што се готово сви спискови личних имена у једном од ових

споменика - *Дечанској повељи* [хрисовуљи] - могу поуздано убицирати, везати за одређени предео, а са мало изузетака и за одређено место. Поуздано се смештају и пописи из *Арханђелске повеље,* али је за најстарију од великих хрисовуља - *Бањску повељу* одређеност знатно мања. Подаци великих хрисовуља и других повеља, исто тако, омогућавају нам да можемо проучавати не само имена у појединим насеобинама него и у неким ширим зонама: у горњем Полимљу од Чакора до Комова и до Врмоше у Албанији, у Метохији између Дечана и Белог Дрима, у старом Алтину [слив реке Валбоне у североисточној Албанији], најзад - једна зона северно од Призрена и Суве Реке, предео око развођа Ситнице и Белог Дрима. Ограниченије спискове, који нам у проучавању имена могу послужити као узорци и ослонац за упоређивање, имамо и из других крајева: из Врања и околине, из косовске котлине јужно и западно од Приштине, из слива Клине [леве притоке Белог Дрима], из метохијског Подгора, из средњег Полимља [околина Бијелог Поља], са побрежја Скадарског језера на албанској страни, вероватно и из околине Жиче.[8]

Хиландарска повеља из 1198. помиње села призренског краја, значи онога краја који Немања још није успео да дефинитивно припоји Србији, те их је "испросио у Цара" за посед [парике] Хиландару. То су села Непробишта, Момуша, Сламодрава, Ретивља, Трније, Ретивштица, Трновац, Хоча "и друга Хоча и трг туђе, и два винограда туђе насадих", а поред тога "улијанике" [пчелињаке с кошницама] у Трпезама, Дабшору, Голишеви и Парицима. Имена села су претежно српска, осим два вероватно влашка [Момуша, Дабшор] и једног грчког [Парици]. Ту је и помен она два влашка судства, тј. катуна, Радова и Ђурђева, са свега 170 Влаха, и са забраном да Власи прелазе "под велијега жупана", тј. са ове византијске територије и хиландарског поседа у Србију великог жупана Стефана.[9] Повеља којом је образовано властелинство манастира Жиче у Хвосну [северна Метохија] нарочито је важна зато што је издата 1220, тако рећи одмах по припајању ове области држави Немањића, а сва су насеља што се у њој помињу по своме имену српска - Пећ, Црни Врх, Стлпези [Ступ], Требовитићи, Горажда Вас [Гораждевац], Накла Вас [Накло], Челпеки [Челопек], Лабљане итд.[10] Сва су ова села постојала, очигледно, пре него што је формирано жичко властелинство и пре него што је област припојена српској држави. То значи да је овај крај, судећи по овом документу, био настањен Србима бар у XII веку, ако не и раније.

Поседи манастира светог Стефана у Бањској, према повељи из 1313-1318, налазили су се у разним крајевима српских земаља: Ибру, Расу, Ситници, Лабу, Хвосну, Плаву, Будимљи, Зети и на реци Сави - већина, дакле, у косовским пределима, укупно око 75 села и заселака, 9 катуна, са око 514 породица. И ту је етничка ситуација, у анализи ономастичких података, истоветна са оном коју показују остале повеље. Реч је о чисто српској земљи, са безначајним мањинама влашко-сточарског и можда албанског становништва.[11]

Посебно место у низу српских златопечатних повеља-хрисовуља има *Дечанска повеља* из 1330. То је изузетно обиман документ, у последње време критички и фототипски издат и темељно проучен у историјском и ономастичком погледу.[12] Дечанско властелинство је, уз хиландарско, највећи манастирски феудални посед средњовековне Србије. Оно захвата пространу територију између Комова на западу и развођа Белог Дрима и Ситнице на истоку, и између развођа Пећке и Дечанске Бистрице на северу и Дрима на југу, са појединим поседима и ван ове зоне. На тај начин дечанско властелинство је континуирано обухватало велики део Полимља, Метохије и предео Алтин на јужним падинама Проклетија, углавном у данашњој североисточној

Албанији.[13] Спискови домаћинстава у укупно 89 села, заселака и других насеобина овог властелинства представљају уједно најопсежнију ономастичку грађу српскога средњег века. Огромна већина имена и назива је без двоумљења српског порекла, тако да се читава територија дечанског властелинства у првој половини XIV века мора сматрати чисто српском етничком облашћу. Албански елеменат је овде у то време сасвим незнатна мањина. Сва села која су данас настањена Албанцима била су тада српска. Албанске су само три насеобине [од 89], и то два села у Алтину и Зети, и један катун, такође у Зети, тако да су од 2166 ратарских кућа и 266 "кућа" у катунима [тј. од укупно 2432 куће] само 44 албанске, дакле 1,80%.

Други извори из немањићког периода говоре и о албанским катунима источно од данашње државне границе [група катуна северно од Призрена у *Арханђелској хрисовуљи*], али нема сигурних лингвистичких доказа о присуству албанског етникума у пределима даље ка североистоку у немањићкој епоси.[14] Напротив, поседи грачаничког властелинства, према повељи из 1321-1322, показују чисто српску етничку ситуацију овог подручја. Земљишни поседи грачаничког властелинства у пределу Косова налазили су се у непосредној околини манастира Грачанице, око реке Грачанке, између Приштине и варошице Јањева, затим у средњем сливу реке Ситнице, непосредно око Липљана, па у изворишту Ситнице око Баре Сазлије на Паун-пољу, у средњовековним жупама Морави - данашња околина Гњилана, и Securitiesолници у сливу Криве Реке [околина Новог Брда] и у Пологу око Тетова ван територије Косова.[15]

Неоспорна је историјска чињеница да се на широком подручју Косова и Метохије од раног средњег века до пропасти српске државе чува континуитет српског народа, те да су све земље северозападно, северно и североисточно од линије Скадарско језеро-Комови-Проклетије-Шара биле насељене хомогеним српским становништвом, с тим што су у планинским крајевима били мање или више бројни катуни влашке традиције на путу ка спонтаном посрбљавању; сразмерно мањи број катуна представљале су покретљиве скупине Албанаца сточара, који се нису подавали асимилацији, али се баш зато помен "Арбанаса" и албанских имена у средњовековним повељама мора ценити као тачан. Сигурно је и то да је у основи косовског становништва лежао првобитни слој Срба, колонизираних у раздобљу од VII до XII века, а да се он у немањићкој држави, у повољнијим и мирнијим политичким, социјалним и економским условима стално освежавао и умножавао миграцијама српског народа са разних страна, вероватно пре свега из рашких, али и из зетских предела. Присуство других народности на овом подручју у средњем веку није спорно па није потребно ни доказивати ту чињеницу, али све ове колоније занатлија, трговаца и рудара [углавном Саса, Грка и Албанаца, да не говоримо о Дубровчанима, који се не могу посматрати као друга народност], и поменути катуни Албанаца у околини Призрена, не доводе у питање српски карактер целе области, јер се укупан проценат демографске заступљености несрпског елемента креће око 2%, па и то претежно у западним деловима косовско-метохијске области, у планинској зони и нешто мало у градовима.

[1] Опсежнија и систематска археолошка истраживања показаће још непосредније присуство словенског етникума на овој територији још у X и XI веку. До сада познати и проучавани локалитети - Матичане код Приштине (X-XI в.), Врбница код Призрена (X-XIV в.) и Прчево код Клине (X-XII в.) обилатим налазом потврђују континуирано присуство словенског становништва на Косову и Метохији од X века. На жалост, локалитет Врбница је потопљен због изградње хидроцентрале у НР Албанији, а да археолошки пре тога није могао да буде довољно истражен; било је јасно да је у питању изузетно богато налазиште ране словенске културе. Антрополошко-археолошка документација једнога другог важног локалитета (Водице код Призрена), која је такође пружила сјајне доказе о словенском карактеру ове области у раном средњем веку, напросто је уништена.

[2] М. Красниħи, *Савремене промене,* 210.

[3] М. Красниħи, *Савремене промене,* 210.

[4] Нпр. чланак: Alain Ducellier, *Les Albanais et le Kosovo,* Le Monde, 2 juin 1982.

[5] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 1.

[6] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 151-152.

[7] У српској средњовековној држави између Срба и Арбанаса као појединаца није било никакве строге и зајамчене разлике у именима (позната су, наиме, словенска имена Албанаца, као и обрнуто, албанска имена Срба), али се то односи искључиво на појединачне ситуације, само када су у питању издвојени појединци, појединачне придошлице или пре њихови потомци. Међутим, кад су у питању групе, заједнице, насеобине, етнојезичка припадност живља јасно се одражава и у личним именима, па нам то омогућава да посебно посматрамо одлике арбанашке ономастике и разлике које она показује у односу на старосрпско стање: М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена* I, 27-28.

[8] М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена* I, 2.

[9] В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* 3.

[10] С. Новаковић, *Зак. споменици*, 571-572.

[11] Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској,* ИЧ 6 (1956) 177-199.

[12] П. Ивић - М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976; М. Грковић, *Имена у дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983; упор. Р. Ивановић, *Дечанско властелинство,* ИЧ 4 (1952-1953), 173-226; М. Пешикан упозорава да је Ивановићева карта Дечанског властелинства доста несагласна са текстом, ваљда због произвољног поступка цртача: *Из историјске топонимије Подримља,* I 1.

[13] Границе Дечанског властелинства су веома пажљиво проучаване и реконструисане у више научних радова. Посебну пажњу привлачиле су међе области Алтина која је скоро читава ушла у ово властелинство, а за коју се доста уопштено знало да је на територији северне Албаније, у сливу реке Валбоне. У новије време је ту границу са много успеха, анализом *Дечанске хрисовуље* из 1330, реконструисао до сразмерно ситних топографских подробности Митар Пешикан, Са северном и североисточном границом Алтина поклопила се данашња државна граница; у ствари, обе су следиле логику природних граница, држећи се планинских венаца и вододелница. Алтин је, дакле, закључује Пешикан, пространа област у североисточној Албанији која је на сектору Пуношевца прекорачивала развође и избијала на Рибницу. М. Пешикан, *Из истор. топонимије Подримља* I, 4-6.

[14] *Историја срп. народа* I, 637 (П. Ивић).

[15] Р. Ивановић, *Земљишни поседи грачаничког властелинства,* ИЧ 11 (1960, обј. 1961) 255.

V КОСОВО У КУЛТУРИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Косово је својим средишњим положајем, са компактним српским становништвом и многим економским предностима, било она област у којој су средњовековни српски владари најрадије боравили.[1] На самом рубу данашње покрајине, у Брњацима [горњи Ибар], имала је двор жена Уроша I, краљица Јелена Анжујска [умрла 1314. и поштована потом као света]. У изворишту Лаба налази се за краља Милутина [1282-1321] дворац Врхлаб: једна повеља Дубровнику писана је овде 1302. У Приштини, тада "неутврђеном селу", имали су двор, судећи по повељама, тројица српских владара: Милутин, Стефан Дечански и Душан, можда и Урош, а свакако и обласни господар Вук Бранковић у

временима око косовске битке. Двор се налазио и у Новом Брду. Јужни крај Косова поља био је густо насељен дворовима: Пауни крај Урошевца, где је и српски архиепископ имао своје "станиште"; Сврчин, у истом крају; Неродимља [Породимља, Родимља, Родим], западно од Урошевца, у подножју Шаре [данас село Неродимља на самом развођу Ситнице и Лепенца]; град Петрч [сада Петрич]. У Призрену је био двор Рибник, у подножју Шаре.

Градови су се у косовској области развијали у вези са трговином, занатством и рударством. Најзначајније рударско место у Србији у средњем веку било је Ново Брдо, које се помиње 1326. поводом догађаја из 1282-1321. Био је средиште трговине у балканским земљама. Налази се у изворишту Криве Реке, леве притоке Јужне Мораве. Ту се добијало олово, а нарочито сребро помешано са златом, названо глама, гламско сребро. У току XIV века ковао се ту и новац. Организација рударства у Новом Брду била је саског порекла и карактера, о чему сведочи *Рударски законик,* што га је издао деспот Стефан Лазаревић 1412. Ново Брдо је имало значајну колонију "страних" трговаца, у ствари трговаца из приморја: Которана, Сплићана и Дубровчана. Највећи просперитет достигло је у првој половини XV века. Заштићено са два утврђена града, оно је дуго одолевало турским нападима [све до коначног пада 1455] и својим богатим дохотком олакшавало борбу српских деспота за опстанак државе.[2]

Други је важан трговачки и занатски центар на Косову Јањево, поменуто први пут 1303, са српским становништвом православне вере и латинском колонијом Саса и Дубровчана, опет у близини средњовековног рудника.[3] Приштина, сем тога што је била често боравиште краља и архиепископа или, касније, обласног господара, није имала посебног значаја као град у овом периоду, мада и она међу првим српским градовима у средњем веку има јаку колонију Дубровчана, који су држали у закупу царину и имали индустрију за чишћење сребра из Новог Брда и Трепче.[4] Далеко важнији су били Пећ и Призрен. Пећ је била седиште архиепископије и потом патријаршије, са дубровачком колонијом и "тргом", који је под јурисдикцијом црквеног поглавара стално окупљао домаће и стране трговце. Призрен је био такође под црквеном заштитом, најпре свог православног епископа, а потом манастира светих Арханђела; становништво Призрена било је обеју вероисповести. Развија се као крупан трговачки, саобраћајни и занатски центар, а највећи успон доживљава за владавине Стефана Душана [1331-1355], као његова краљевска престоница. Са четири панађура годишње, у Призрену се тргује италијанском, грчком, египатском, мађарском и другом робом. Дубровчани и овде имају бројну колонију, а етнички састав становништва био је шаролик, са Србима у огромној већини.[5]

Трајни културни печат овој области као српској земљи дала је, ипак, снажније од свега осталог, српска православна црква.

Подручје Косова је христијанизовано давно пре доласка Словена. Покрштавањем Срба, међутим, бавиле су се овде грчке црквене организације; латински су епископати усредсређени у јужном односно дукљанском приморју, док у рашке земље и Косово допире најпре дејство византијске драчке митрополије. Од оснивања охридске архиепископије рашком земљом руководи у црквеном погледу грчки епископ у Расу [1020], али су на територији Косова дејствовале две епархије - једна са седиштем у Призрену, и друга у Липљану. Са оснивањем српске аутокефалне архиепископије [1219] настале су крупне промене у организацији цркве на целом простору од Јадрана до Мораве. У оквиру новога државног подручја, са којим се имала поклапати област

нове аутокефалне цркве, нашле су се охридске епархије - не само Рас него и Призрен и Липљан, делимично и Ниш, а горњоморавски предео откинут је од скопске епархије. Оснивач српске цркве, свети Сава [архиепископ 1219-1236], задржава три охридске епархије - рашку, липљанску и призренску, поставивши на те катедре српске епископе, али оснива и нове: жичку, топличку, моравичку, Хвосно, будимљанску, зетску и хумску. Само су се две последње нашле на до тада неприкосновеном терену латинске цркве, али за православне Србе који су живели у тим областима српске државе. Све остале су се налазиле у језгру српских области, а две бивше охридске епархије, призренска и липљанска, мада на периферији тадашње државне области, биле су на чисто српском земљишту. За судбину Косова важна је та првобитна организација српских епархија, која је за низ векова обезбедила ову земљу од страних, грчких и латинских утицаја. Сасвим нова епархија овде је била епископија у Хвосну, некада метоху призренске епархије; то је средиште недавно истражено у развалинама цркве свете Богородице у Студеници Хвостанској североисточно од Пећи, у подножју Мокре планине.[6] Оснивање ове епархије потврђује српски карактер горње Метохије почетком XIII века, као и густину српског становништва у том пределу. Занимљиво је да је овом пределу поклоњена особита пажња и приликом формирања жичког властелинства, тј феудалног поседа саме архиепископије. Један велики комплекс овог поседа налазио се управо у Хвосну на територији ове епархије, са местима Пећ, Стлпези и Челпеки. Захваљујући томе, архиепископ Арсеније премешта седиште архиепископије, угрожено од Монгола 1253, из Жиче у Пећ. Тако се у Пећи наставља живот архиепископије, да би од 1346, после проглашења патријаршије, ту било и седиште српског патријарха, "Велика црква", центар читаве српске црквене организације, место где су се одржавали црквени сабори и доносиле важне одлуке.[7]

Развој косовске области као духовног средишта српског народа у средњем веку одражава се и у нарочито великој концентрацији српских цркава и манастира на овој територији. По неким евиденцијама има ту близу две стотине сачуваних или порушених храмова, али их заправо има више - ако би се убројали и сви недовољно истражени и неидентификовани археолошки локалитети [црквине]. На Косову су и крупни династички маузолеји и монашка општежића: Пећка патријаршија, Бањска, Градац, Грачаница, Дечани, Арханђели и низ других, мањих но не безначајних манастира. За сада се не зна колико се сачувало црквишта из преднемањићке епохе, јер систематска археолошка истраживања на Косову нису вршена, али је добар део немањићких цркава сигурно подигнут на темељима старих, византијских храмова.

Епоха Немањића је време велике градитељске делатности на Косову. Пећка патријаршија је подизана у етапама. Прву цркву, Свете Апостоле, подигао је вероватно још жички игуман Арсеније, касније српски архиепископ, у трећој деценији XIII века на метоху жичког властелинства. У XIV веку подигнути су остали храмови: са северне стране Светих Апостола храм светог Димитрија [Никодим, између 1321 и 1324], а са јужне стране црква Богородице Одигитрије са параклисима Јовану Претечи и св. Арсенију Српском [Данило II, 1324-1337]. Нешто касније, али пре 1337, подигнута је и заједничка припрата, као и мали храм светог Николе уз јужни зид.[8]

Краљ Милутин је подигао манастир светог Стефана [Бањску], на десној притоци Ибра, северозападно од Митровице. Вероватно је овде и раније постојао манастир, а ту је, по неким изворима, била пре Милутинове обнове и епископска столица. За време Уроша I то је био метох Грачанице, јер се у Милутиновој *Грачаничкој повељи* наводи како "беше Бањска уписана ва очине ми хрисовуле".[9] Бањска је сазидана на темељима

старог манастира између 1312. и 1317, као будућа гробна црква у којој је Милутин и сахрањен 1321. Тада је укинута епископија при овом манастиру, а он проглашен за краљевски ставропигион заједно са остала три владарска маузолеја - Студеницом, Милешевом и Сопоћанима, као четврти у рангу. Снабдевен је великим феудалним поседом са 75 села и 8 катуна, у којима је било преко пет стотина пастирских породица.[10]

Милутин је обновио и манастир Грачаницу [храм Благовештења] на речици Грачанки јужно од Приштине, као резиденцију липљанских епископа. Грачаница је постојала најкасније од почетка XIII века, а обнова је извршена 1314-1315. Хрисовуље старијој Грачаници, које су издавали Стефан Првовенчани и Урош I, Милутин помиње у својој даровници, али се оне нису сачувале. При Грачаници су липљански [понекад "грачанички"] епископи у XIV, а сигурно и у XVI веку.[11]

Највећи и најзнаменитији сачувани споменик немањићког неимарства на Косову и уопште, манастир Дечани, подигао је себи за гробницу краљ Стефан Урош II [Дечански, 1321. до 1331], у времену од 1327. до 1335, када ју је довршио краљ Стефан Душан. То је храм Пандократора [Сведржитеља], код села Дечане јужно од Пећи. Као краљевска гробна црква уврштен је у ред ставропигијалних манастира: Стефан је ту и сахрањен, а у храму су и мошти других светих чланова династије. О огромном властелинству овог манастира, образованом 1330. године, већ је било речи. Знатно је био оштећен одмах после косовске битке, али га је обновила кнегиња Милица, те се она и данас у Дечанима помиње као други ктитор манастира.[12]

Још једна владарска ставропигија подигнута је у XIV веку на Косову, али са посебно трагичном судбином: то је Душанова задужбина манастир светих Арханђела код Призрена у кањону реке Бистрице источно од призренског града. Манастир је подигнут 1343-1347, а цар Стефан Душан сахрањен је у њему 1355. Значајно је и властелинство Св. Арханђела, расуто по широкој територији од Шар-планине до Јадранског мора - 55 села, али "у крајевима културнијим и богатијим", а осим тога још 7 цркава са њиховим људима, земљама и виноградима, пчелињацима и воденицама, много Влаха [467 породица] и 8 арбанашких катуна. Манастир је срушен крајем XVI века, када материјал са развалина користи Софи-Синан-паша за подизање своје џамије у Призрену 1595-1597. године.[13]

Из времена цара Душана су и неке друге, мање задужбине на Косову. У близини Призрена налази се испосница св. Петра Коришког, са манастиром светог Петра, данас несачуваним. Пустиножитељ Петар, Србин из села Уњемира, "Диоклитије хвостанске" [данас у албанизованом облику Ујмир у Метохији], живео је и подвизавао се у Алтину и призренским горама вероватно у другој половини XIII века. Фреске у испосници откривају два слоја: један из XIII века а други из времена краља Милутина; у доба краља Душана подигнута је црква 1343. године, а манастир дарован Хиландару 1348. године.[14] Треба поменути и манастир св. Николе у Добрушти код Призрена, подигнут око 1334. године, као и цркве светог Власија и светог Николе [у Хочи].[15] Мошти цара Уроша биле су сахрањене у манастиру Успенија Богородице под градом Петричем изнад Неродимља.[16] У манастиру светих Арханђела у Дреници, који се помиње 1364. године као властеоска задужбина, живео је једно време српски патријарх Јефрем после свог повлачења с патријаршијског престола [1387].[17] Код Призрена су и Марков манастир, подигнут пре 1388, и манастир Света Тројица-Русиница,[18] а у Дреници

манастир Девич, где су мошти једнога другог косовског пустињака, св. Јоаникија Девичког [умро око 1430].[19]

По косовској области, наравно, нису подизани само велики или мали манастири, ставропигијални, краљевски и царски маузолеји. Црквени живот почивао је, као и данас, на густој мрежи парохијских храмова у селима. О изгледу и стању ове области у средњем веку говори велики број црквишта, остатака и развалина старих цркава; њих има, како је установио Атанасије Урошевић за подручје ужег Косова, скоро у свим селима, и српским и албанским, а у неком селу су и по два или више црквишта. И код Срба и код Албанаца сва се та црквишта приписују српском живљу, који се из разних узрока раселио. Сем тога, у низу сеоских атара албанског становништва уколико се видни трагови старих цркава нису сачували, на њих указују топографски називи: Киша = црква, Кодра Кишес = црквено брдо, Лази Кишес = црквени лаз, Рогат е Кишес = црквене јаруге, Прони Кишес = црквени поток итд. Црквина и црквишта има и у селима где су старинци или старији насељеници исламизовани и поарбанашени. У селу Сибовцу топоним Свети Никола указује на цркву св. Николе Сибовачког у Чичавици, која се помиње у једном запису из 1578, а чијих трагова сада нема. Од сачуваних средњовековних цркава на Косову Урошевић наводи цркву у Липљану, из византијског доба; Свете Арханђеле у Горњој Неродимљи, где су и фреске св. Симеона Српског и Саве, као и других Немањића; цркву Покрова Богородичиног у Бабином Мосту; цркву светог Николе у Бањској, која је имала старе фреске, али их више нема пошто су је албански балисти спалили за време последњег рата.[20]

Иста је ситуација и у другим областима Косова, као и у оним суседним областима Македоније где сада у већини живе Албанци. У косовској Горњој Морави највећи број старина чине управо цркве у рушевинама, којих има и код албанских и код српских села, а има их и по селима исламизованих и поарбанашених Срба, као и у селима са мешовитим становништвом. Атанасије Урошевић овде набраја 66 порушених цркава, мада напомиње да ни то није све.[21] Ради поређења, може се навести одлично проучена област Полога у Македонији. Скоро да нема села, напомиње Јован Трифуноски, у коме не постоји понека црквина или манастириште. По добијеним подацима он је утврдио да црквина има на 162 места [Горњи Полог 72, Доњи Полог 90], а око 17 њих раније су били манастири. Црквине се данас налазе поглавито у муслиманско-албанским селима. У неким селима и овде су се очували само топоними [Киша и сл.] за места на којима су некад били храмови.[22] Из свега тога мора се извести недвосмислен закључак да је цела ова територија била у средњем веку густо насељена православним словенским становништвом. У исто време то говори и о стању српске цркве, њене организације и њене духовности. Ако је једно село понекад имало и по две или више цркава, то значи да је литургијско-парохијски живот био развијен, да је христијанизација српског народа у средњем веку била ефикасна и дубока.

Види се то нарочито по преписивању књига у мањим црквама по Косову. У последњим годинама Деспотовине па чак и првих деценија турског ропства пишу се по овим малим црквама рукописне књиге. Тако је једно четворојеванђеље које се данас чува у Хиландару писао српски поп Никола "у жупи Лабу, у селу Вранину Долу, у дане благочастивога господина деспота Ђурђа и Гргура и Стефана и деспота Лазара, године 6958 [тј. 1450] .. . И писах ја смерни поп Никола, три извода држећи при перу - тако да сам благословен. Вечна ми памет родитељима, јеромонаху Арсенију и мајци ми Радосави, и брату ми Богдану".[23] Тако је у малим црквама, док се у главним, манастирским центрима од самог оснивања негује књижевни и преписивачки рад, без

којег се не може замислити српска култура. Косовско-метохијски скрипторијуми [писарске радионице] у XIII и XIV веку, па касније - у XV и XVI веку, играли су важну улогу у рецепцији византијске књижевности преко светогорских и других јужнословенских превода. У том погледу улог косовских манастира у културну баштину српског народа није ништа мањи од улога једног Хиландара, а с друге стране ништа мање значајан од великог просветног дела чувених западноевропских бенедиктинских манастира - разуме се, у одговарајућим сразмерама. У скрипторијама Дечана, Пећке патријаршије, Грачанице и других духовних средишта на Косову стварају се и множе српске библиотеке, преко којих српски народ улази у непосредан додир са великом христијанизованом цивилизацијом грчко-римског света, што значи, посредно, и у додир са античким наслеђем, које ће тек после пада Цариграда 1453. "емигрирати" на Запад и бити откриће хуманизма. У овим великим библиотекама, од којих је трагичним дејством историје српском народу остао само мали део остатака, нису само преводи и репродуктивна култура, већ и оригиналне, ауторске творевине. Велики српски књижевници: Теодосије, Данило Пећки, Данило Бањски, Јефрем, Марко и Цамблак [бар док се налазио у Дечанима као игуман] припадају овој земљи; са њом и из Свете Горе, када су тамо, одржавају везу; ту расађују светогорско-византијску духовност. Нарочито Данило, Јефрем и Марко заслужни су што се управо у косовско-метохијској области, у центру српског народа, формира први круг исихазма у Србији, духовности тако значајне за културу и свест српског народа у временима која непосредно претходе турској инвазији.[24] Водећи људи косово-метохијског монаштва били су елитни слој српског друштва, а у таквим центрима као што је Пећка патријаршија [најпре седиште архиепископа а потом патријарха] окупљао се стално велики број најобразованијих и најдуховнијих људи које је у средњем веку имао српски народ. У пећинским испосницама изнад Пећи [Љевоша] или Дечана [Белаје] проводио се аскетски живот и као интензивна интелектуална делатност.[25]

Уметничко стварање на територији Косова у средњем веку представља како у архитектури тако и у сликарству највише домете средњовековне српске културе У карактеристичном померању од рашко-приморско-византијске синтезе у црквеном неимарству ка чистијим византијским облицима, створена су у првој половини XIV века управо овде таква ремек-дела српске и европске архитектуре као што су Грачаница и Дечани Српско сликарство, опет, прати промене у византијском живописању; напуштајући рашку монументалност, остварује велика дела наративног стила у ширем, непосредном контакту са православним народом ових крајева [Дечани], а раскошна декорација споменика Моравске Србије у XV веку рађа се претходно у Пећи. Косовско-метохијска група споменика чини, дакле, једну од битних карика у историјском ланцу српске културе. Без њих ова култура је лишена својих великих, европских достигнућа. И стари српски летописци истицали су да су велика уметничка остварења средњовековне Србије добрим делом настала на тлу Косова. Тако састављач *Карловачког родослова* као чуда лепоте наводи косовско-метохијске цркве Свете Арханђеле, Дечане, Пећ и Бањску, а ван тога круга још само Ресаву [Манасију] "Стога и кажу житељи земље ове, да призренске цркве патос, и дечанска црква, и пећка припрата, и бањско злато, и ресавски живопис, не може нигде да се нађе".[26]

Уметнички споменици средњовековног Косова сведоче о томе да је ова област у држави српског народа била средишња област где су се одигравала скоро сва главна збивања културе, не само политике. Такви се споменици нису могли подизати на туђој земљи, посред једног "инојезичног" народа - какав је у односу на Србе и српске споменике, без сумње, албански народ. Нису ови споменици подизани на туђем тлу,

које би потом било насељено својим народом да би им се тек накнадно створила погодна и безбедна средина, већ обратно: подизани су тамо где се могао обезбедити мир моштима светих краљева и архиепископа, али и монасима који су ту имали да живе и да се боре за свој духовни свет. Зато су ове "царске задужбине" прави међаши српског народа и српских земаља. Утолико пре што су то не само својом прошлошћу него и улогом коју имају у наше време, са монасима који настављају традицију средњовековне, византијске и слободне немањићке духовности. То дакле нису мртви и отуђени него живи споменици, који и даље врше своју службу онако како им је ктитор био одредио. Они су у средњем веку центри духовног живота, у којима се граде и чувају националне традиције и свест о припадању хришћанској, византијској култури. Али они су и данас, не мање него у прошлости, центри духовног живота у аутентичној традицији средњовековне духовности. У вези са моштима светих Немањића и српских архиепископа и патријараха, које се чувају у косовским манастирима, одржава се још од средњег века култ, који има посебан значај за чување историјске свести народа и нарочито за свест о његовој целини кроз историју и у овоме нашем времену.

[1] Стара српска држава није имала сталну престоницу као Византија (Константинопољ, Цариград), Русија (Кијев), Пољска (Краков), Чешка (Праг), Бугарска (Трнов). По угледу на Мађаре и Немце, владар је овде био у покрету, прелазећи из једног дворцу други: К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 7 и д. Старо је средиште рашке области у Расу код данашњег Новог Пазара, али је убрзо после уједињења српске државе значај косовске области дошао до изражаја и у томе што су српски владари подигли себи већи број дворова и станишта на том подручју.

[2] Вид.: *EJ* VI, 315-316 с. в. Ново Брдо (М. Динић).

[3] Вид.: *EJ* IV, 463 с. в. Јањево (К. Ристић). Упор. В. Симић, *Јањево, Историски развој нашег рударства,* Београд 1951.

[4] Вид.: *EJ* VI, 620 с. в. Приштина (О. Савић).

[5] Вид.: *EJ* VI, 621-622 с. в. Призрен (М. Радовановић).

[6] О Студеници Хвостанској одлична монографија, резултат вишегодишњих археолошких и историјско-уметничких истраживања: В Кораћ, *Студеница Хвостанска,* Београд 1976. Област ове епархије, са старим регионалним називом "Хвостно", обухватала је горњи слив Белог Дрима, укључујући и притоку ове реке, Клину, и места Пећ и Дечане; то значи да се на исток ова епархија протезала до развођа према Ситници, а на југу се граничила Дечанском Бистрицом до утока у Бели Дрим и обухватала реку Мирушу. Епархија постоји све до XVII века: 1381 је подигнута на степен митрополије, а позната су имена два митрополита из XV, три из XVI и једног из XVII века, епархија се угасила вероватно у току аустријско-турског рата 1683-1690 Вид.: *HE* IV, 786.

[7] У доба Милутинових акција према Византији и ширења српске државе на југ, са припајањем дебарске области 1283. издвојена је из састава охридске архиепископије и подређена српској цркви дебарска епархија; њено је седиште 1107. године изгледа било у данашњој Пишкопеји (= Епископија!): *EJ*, 672 s. v. Дебар (А. Урошевић).

[8] О Пећкој патријаршији припрема се велика монографија. Основне податке вид. у *ELU* III, 643-644 s. v. Пећ, Патријаршија (С. Петковић).

[9] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 93.

[10] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 93-95, упор. *ELU* I, 231 s. v. Бањска (М. Кашанин).

[11] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 93. Из времена краља Милутина познате су и цркве у Мушутишту (Богородица Одигитрија, код Призрена), Билуши (манастир св. Димитрија, код Призрена), и др В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 98.

[12] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 99-100. Велика и још непревазиђена монографија о Дечанима: В Петковић - Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани,* Београд 1941.

[13] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 104-106; упор. *ELU* I, 131-132 с. в. Арханђели Св. (М. Кашанин).

[14] Вид. В. Ј. Ђурић, *Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког,* ЗРВИ 5 (1958) 173-200; упор. *ELU* III, 222-223 s. v. Кориша (В. Ђурић). О самом Петру Коришком, уз превод Теодосијевог *Житија,* Д. Богдановић у ЛМС 406 (1970) 69-87.

[15] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 115.

[16] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 116. Мошти цара Уроша су у току велике сеобе 1690. пренете у манастир Јазак у Фрушкој гори, а за време Другог светског рата из Јаска у Београд (1942).

[17] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 116.

[18] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 125.

[19] В. Марковић, *Правосл. монаштво,* 145; упор. *ELU* II, 42 с. в. Девич (М. Кашанин).

[20] А. Урошевић, *Косово,* 32-35.

[21] А. Урошевић, *Горња Морава*, 23-25.

[22] Ј. Трифуноски, *Полог,* 44-45.

[23] Д. Богдановић, *Каталог Хиландара* I, 60-61, рук. бр. 24.

[24] Више о "косовским" писцима вид. у књизи Д. Петровића, *Стара српска књижевност на Косову,* Приштина 1981; упор. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд 1980.

[25] Старац Јефрем, на пример, писац и будући српски патријарх (1375- око 1379, и 1389-1392, умро 1400) подвизавао се једно време (између 1347 и 1354) у Дечанској "пустињи", а то ће бити по знатa испосница у Белајима око 6 км од манастира узводно уз Бистрицу, да би после смрти цара Душана (1355) прешао на безбедније место у испосницу крај Пећке патријаршије на улазу у клисуру Пећке Бистрице: Д. Богдановић, *Песничка творенија монаха Јефрема,* ХЗ 4 (1978) 123 и нап. 27. У запису једне касније писане књиге (Триод) даје се аутентични опис Белајске испоснице и предела у коме се она налази: Љ. Стојановић, *Записи* VI, 10-11 бр. 9395.

[26] Љ. Стојановић, *Стари срп. родослови,* 76-77.

VI СРБИ И АЛБАНЦИ У ДОБА ТУРСКЕ ИНВАЗИЈЕ

За развој односа између српског и албанског народа од великог су значаја крупне политичке промене на Балкану до којих је дошло распадом српског царства после Душанове смрти [1355], учвршћивањем Турака Османлија на Балкану и њиховим победама на Марици [1371] и Косову [1389], као и борбом српских и албанских земаља за опстанак, која се завршава поразом и коначним падом у османлијско ропство током друге половине XV века. Судбина косовске области, очигледно, зависи у свему томе од околности које су у правом смислу речи од светско-историјског значаја.[1]

У раздобљу од смрти цара Душана до маричке битке, за непуних шеснаест година, оцртала се у јасним обрисима нова политичка карта српског царства. У борби око наслеђа престола, Душанов полубрат Симеон, по мајци Палеолог, прогласио се за цара 1356. и коначно из јединствене државе издвојио грчке и албанске области на крајњем југу, у Епиру и Тесалији. Са својом феудалном властелом, грчком, српском и албанском, владао је територијом од Валоне до Коринта и Олимпа, престоница му је била у тесалијској Трикали. У средишњим и источним деловима царства - Македонији, Јужној Србији и Тракији образовале су се две снажне области браће Мрњавчевића, Вукашина и Угљеше, првога са титулом краља - као савладара и потенцијалног наследника Урошевог у Прилепу, а другог као деспота, уз царицу-мајку Јелену, у Серу. Између Симеонове области и Мрњавчевића уденуо се великаш Хлапен [око Бистрице-Алијакмона], а према Бугарској у североисточној Македонији севастократор Влатко [1365-1371]. Северно од Вукашинових земаља, у сливу трију Морава, формирала се област Лазара Хребељановића. Западно од те области, дуж читаве границе Босне од Јадрана до Саве, углавном у сливу горње Дрине, пружала се област моћнога великаша Војислава Војиновића, коју по његовој смрти [1363] наслеђује Никола Алтомановић. У Зети се од шездесетих година ојачавају Балшићи. Између Лазара и Николе Алтомановића нема пријатељства; сукоб је решен поразом Алтомановића [1373], што погодује не само уздизању Лазара него и успону још једног, за потоњи развој догађаја важног рода Бранковића. У међувремену, 1371. године, офанзивна акција Мрњавчевића према Турцима завршава се српском катастрофом код Чрномена [Чирмена] на Марици, чиме су широм отворена врата турском продору ка централној балканској области.

Положај албанских земаља у процесу распада српског царства веома је неодређен. Разликује се ситуација јужне, средње и северне Албаније. Јужна Албанија дели судбину Симеоновог епирско-тесалијског "царства". За своје учвршћење у Епиру Албанци имају да захвале Србима: прву велику епирску миграцију Албанаца подржао је цар Стефан Душан, за царства долазе до моћи албански феудалци, сепаратно царство Симеона Палеолога спречава потом византијску рестаурацију и потискивање албанског елемента из Епира. Северна Албанија је интегрални део Зете, где су се сударали интереси српске и албанске властеле са млетачким плановима за присвајање читаве источне јадранске обале. Балшићи, истина, не успевају да обухвате и простор средње Албаније, али се ипак учвршћују у доњој Зети и северној Албанији, са престоницом у Скадру све до 1393. Средња Албанија је, најзад, тачка укрштања и судара свих балканских и многих ванбалканских планова, али и са најјасније израженим покретом за формирањем сопствене феудалне албанске државе.

Драч је кроз цео средњи век изузетно важна стратегијска тачка Балканског полуострва, што се огледа и у необичној чињеници да је током четири века, од 992. до 1392. године, тридесет два пута променио господара.[2] Он је не само упориште и ослонац византијске власти у раздобљу реокупације Балкана [X-XI век] него и тачка продора латинског света на византијско-словенски Балкан од времена норманске инвазије [1082-1085] Драч је са својом широм околином, а то ће рећи - са језгром Албаније, главни мостобран на југоисточној обали Јадрана и полазна тачка за операције старим римским путем ка Охриду, Солуну и Цариграду. То се у много озбиљнијем виду и већем опсегу понавља у току XIII века. Краткотрајна власт Млечића [1205] само је наговестила интерес Венеције у овој области, који ће тек касније доћи до пуног изражаја [XIV-XV век]. Епирска власт у Драчу, као и привремена српска власт у тој области, са своје стране, указале су на ово подручје Албаније као на зону преплитања и сукоба јужних и северних суседа. Читав се однос до крајности компликује у XIII веку обновљеним

присуством Запада: откако је напуљски краљ Манфред [Хоенштауфен] са кћерком деспота Михаила II добио у мираз Валону, Берат и Драч [1258], борба за Драч и Средњу Албанију добија европски карактер. У Драчу се коначно учврстио Карло Анжујски, брат француског краља Луја IX [1272], који је освојио шири простор албанских земаља, са градовима Кројом, Бератом и Валоном, као и острвом Крфом, те се прогласио за краља "Краљевине Албаније" [Regnum Albaniae]. Од тада настаје сложена борба са променљивом срећом за поједине стране у сукобу. Анжујце, Грке [Епироте односно Византинце], Србе, али у свему томе остаје као трајни корисник овог обједињавања албанска властела. Тако долази до уговора Луја, сина напуљског краља Роберта, са албанским деспотом Андријом II Мусакијем у Драчу 1336, а већ 1338. помиње се и Тануш Топија, велики властелин у области између Мата и Шкумбе, као подложник Анжујаца. Породица Топија показаће се потом значајнијом од других, такође доста осамостаљених албанских феудалних родова као што су Мусаки, Матаранге, Дукађини. За име Карла Топије везан је и први озбиљнији покушај успостављања албанске власти у Драчу на темељима анжујске Краљевине Албаније, но сада као заиста албанске државе [1359-1388].

Нестабилно стање на албанском простору у другој половини XIV века навукло је овамо, коначно, две моћне силе. То су Турци и Венеција. После маричке битке скоро све области у Македонији и Тракији падају под власт Турака било непосредно, као градови Сер, Верија и Солун, или у вазалном статусу - као земља Вукашинових синова Марка и Андрије у западној, а браће Драгаша [Константина и Дејана] у источној Македонији. Тако је са источне стране, према Македонији, Албанија била сасвим незаштићена од турске инвазије. На путу османлијске инвазије, међутим, пре сваке комбинације са Албанијом, нашло се ново, оснажено језгро српских земаља. Без обзира на то што историјска наука још није до краја разјаснила државноправни положај кнеза Лазара, као српског владара међу другим обласним господарима, те немамо сасвим одређен одговор на питање колико је Лазар после смрти цара Уроша [децембра 1371] легитимни наследник немањићке династије, чињеница је да се ново окупљање српских земаља извршило око Лазара као "самодржавног господина свих српских земаља".[3] Пред Турцима се, дакле, нашла српска држава кнеза Лазара и његовог зета Вука Бранковића у моравској и косовској области, са Балшићима у позадини даље на западу, а још даље у том правцу са Босном краља Твртка I Котроманића, крунисаног "круном светога Саве" у Милешеви 1377. Први напади на Лазареву Србију нису успели, али се одлучујућа битка догодила на Косову 15/28. јуна 1389; далекосежне последице српског пораза у овој бици осетиле су се до краја тек у току следећих деценија. Против удружене српске војске кнеза Лазара, Вука Бранковића и Влатка Вуковића из Босне наступила је турска војска са помоћним трупама малоазијских емирата, вазала Константина из Македоније, као и Грка и Албанаца из Епира и Тесалије [4]

Област Косова у раздобљу дезинтеграције царства није ни сама била јединствена, нити стално у поседу једног господара, али је веома чврсто у српским рукама. Српски посед Косова није ниједном био доведен у питање, нити су до Косова допирала настојања средњоалбанских феудалаца да се осамостале. Област краља Вукашина допирала је с југа до Приштине и Новог Брда односно до Паштрика, захватајући већи део Косова поља, Горњу Мораву и Криву Реку, а западно добар део поречја Белог Дрима и Призрен. На југ је западна граница Вукашинове области даље ишла уз Црни Дрим, обухватајући крајеве западно од те реке и читаву зону Охридског и Преспанског језера. Северно од Приштине додиривала се Вукашинова земља са облашћу кнеза Лазара код Звечана. На западни део данашње Метохије протезала се из Зете област Балшића, која

је, сем тога, покривала и читаву северну Албаније. После пропасти Мрњавчевића на простору Косова у ширем смислу утврђује се други Лазарев зет, Вук Бранковић. Потискујући Балшиће он успева да захвати практично све делове косовске области западно од линије Скопље-Приштина-Нови Пазар-извориште Моравице, све до Коритника, Паштрика, Проклетија и Дурмитора, да би на крајњем северозападу зашао у бившу област Војиновића-Алтомановића, низ Лим до близу Пријепоља. Према томе, Вукова област обухватила је и Скопље, узето од Вукашинових синова, и Призрен, узет од Балшића не зна се када.[5] Поред Скопља и Призрена, у његовој области нашли су се Пећ, Приштина, Вучитрн, Трепча, Звечан, Сјеница, Комаране на Лиму, а вероватно и Брсково на Тари. Према веома подробним историјско-географским истраживањима Михаила Динића, граница између Вукове и Лазареве области ишла је доњим током Дежевке, притоке Рашке, Плакаоницом и Бистрицом, левом притоком Ибра; затим на теснац који одваја жупу Лаб од Косова, тако да је село Вранин До остајало Бранковићу. Изворна област Јужне Мораве налазила се у власти кнеза Лазара и његовог наследника.[6]

Важна је околност што ова област после 1389. није ни одмах ни брзо прешла под непосредну власт Османлија. Напротив: заједно са зетском северном Албанијом она се ускоро нашла у Деспотовини, уједињеној српској држави Лазаревића, а потом Бранковића, која се протезала од Јадрана до Саве и Дунава. Инвазија Монгола са истока и пораз Бајазита у Малој Азији [1402], а потом династички сукоби у Турској, без обзира на све невоље које су Срби морали да поднесу за то време и због тога, омогућили су обнову и консолидацију српског народа у Деспотовини. Син кнеза Лазара, Стефан [деспот 1402-1427], успева да савлада унутрашње противнике и да поново уједини добар део српских земаља. После смрти последњег Балшића [1421] припојена је Деспотовини и Зета. Окупивши три велике српске области, Стефан Лазаревић је продужио очеву политику обнављајући немањићку државу, с новим средиштем у Поморављу. Та је област била без туђих упоришта, док је у земљи Бранковића од краја XIV века било крајева које су држале турске посаде и градова у којима су, напоредо са српским, постојали и турски органи власти, а у Зети је више приморских градова било под млетачком управом.[7]

На територију данашње Албаније Турци почињу продирати још пре косовске битке. Исте године када је преотео Драч од албанског феудалца Карла Топије [1385], погинуо је зетски владар Балша II у борби с Турцима на Саурском пољу код Берата; Турке је против њега позвао, како изгледа, сам Карло Топија. То увлачење Турака у међусобна обрачунавања обласних господара довело је до краха и сваки покушај да се створи или одбрани албанска држава. Већ син Карла Топије, Ђорђе [1387], у страху од Турака уводи у Драч Млечане, тако да град коначно преузима Венеција 1392. С друге стране, Турци су све лакше освајали албанске земље. Користећи локалне сукобе и неприлике, успевали су да освоје важна утврђења. Тако су заузели Кроју после смрти Никите Топије 1415. Отада су Турци још непосредније утицали на прилике у околним крајевима. Венеција је, опет, настојала да се прилагоди новим околностима. Кад год је то било могућно, она је поткупљивала турске заповеднике, а када се таква нагодба није могла остварити, користила је албански живаљ против њих. Убрзо потом је турска војска продрла и у јужноалбанске земље и после великог пустошења заузела Валону, Канину, Пирг и Берат. Без обзира на све млетачке покушаје, Турци се више нису могли потиснути из стратешки важних упоришта на албанској обали.[8]

Први енергичан отпор Албанаца против Турака, без туђе помоћи, организован је 1433. године у северној и средњој Албанији, где најпре Дукађини нападну и освоје од Турака град Дањ код Скадра, а потом се коалиција албанских феудалаца "од скадарских планина до Валоне" на челу са Арнитом Спатом [Аријанитом Комненом], господаром краја око данашњег Елбасана у горњој долини Шкумбе, три године успешно носила са жестоким турским нападима. У том покрету учествовали су и феудалци из драчког приморја: Андрија Топија, Мусаки и др. Покрет је завршен поразом 1436. године.[9]

Главни покрет Албанаца против Турака везан је за име Скендербега [Ђорђа Кастриота, 1443-1468]. Појава Скендербега, опет, мора се посматрати у оквиру велике хришћанске акције, на челу са Угарском, за сузбијање Османлија и ослобођење балканских хришћана. Под командом угарског краља Владислава, Јована Хуњадија и српског деспота Ђурђа Бранковића, мала војска у којој су били окупљени Мађари, Пољаци, Срби, Румуни, па и турски најамници, продире 1443. преко Ниша и Софије до Средње горе и у два маха потуче Турке. Хришћани се широм Балкана покрећу у борбу. Срби Новог Брда и Косова покушавају тада да се ослободе. Албанци и Власи у Тесалији подижу такође устанак. Главну улогу у албанским земљама преузима син Ивана Кастриота [умрлог 1439. или 1440], Ђорђе, који је у талаштву код Турака био примио ислам и отад прозван Скендер [Александар Велики], Скендербег. По повратку у Албанију он се јавља поново под својим хришћанским именом [у дубровачким и млетачким повељама из 1438. и 1439]. После успешног продора угарске војске у окупирану Србију и Бугарску Скендербег ослобађа скоро целу средњу Албанију, утврђује се у граду Кроји и постаје главна личност у савезу албанских господара [domini Albaniae] против Османлија.[10] Његови планови, међутим, нису били усмерени само на сузбијање Турака него и Венеције. Већ 1447. он у савезу са Аријанитом, Дукађином и другом властелом, и охрабрен од стране српског деспота Ђурђа, отпоче рат против Млечана код Драча и код Скадра, у настојању да се домогне градова које су држали Млечани, али без успеха. У новој акцији Јована Хуњадија ["Сибињанин Јанка"], 1448, он је био спреман да му се придружи против Турака, али је Хуњади био поражен на Косову на старом бојишту, 17-19. октобра 1448, пре него што је Скендербег стигао. Турска се потом обара свом снагом на Скендербегову Албанију. Пошто је најпре дефинитивно покорила Епир, нападне Скендербегове трупе најпре у области Дебра, да би следеће године [1450] опсела Кроју. Опсада не успе, Мурат II се повуче, али Скендербегу сем Кроје није остало ништа, тако да је понудио овај град Венецији. Одржао се упркос свих тешкоћа које је имао са супарницима у Албанији, Дукађинима и Мусакима. Његова област на Мати и у Дебру била је мала; није му пошло за руком да освоји ни Берат ни Охрид. Под оружјем је имао једва 12.000 људи, али му је снага, како вели Константин Јиречек, била у његову кршевиту крају, где се успешно могао држати у дефанзиви.[11] Ослањао се и на Запад, признајући врховну власт напуљског краља Алфонса,[12] али од тога није имао велике користи: 1457. године, напуштен од својих племенских старешина, морао је Скендербег да се повуче у планине пред турском војском, која је провалила преко Албаније у Зету. Кроја је без успеха опсађивана и 1466. и 1467, али Скендербег умре у Љешу 1468. године, а његову земљу заузеше Турци. Једино се Кроја одржала под влашћу Венеције до 1478. Брана попушта, и већ 1501. године постаје и Драч турски град.

Значај Скендербеговог отпора није мали, али нема ни разлога да се он прецењује. То је часна, херојска појединост општега балканског отпора османлијском завојевачу, у коме своје место имају пре свега Грци, а потом и српске земље, као и ванбалканске силе, које се сада први пут јављају са озбиљнијим акцијама против Турака. Нарочито не треба

заборавити да се Византија херојски држи све до 1453. [пад Цариграда], Српска Деспотовина до 1459. [пад Смедерева], да се Црнојевићи у Зети носе са освајачем, оружјем и дипломатијом, све до 1499, да се као важан чинилац отпора јавља врло снажно и активно босанска Држава [до 1463] и Херцеговина Стефана Вукчића [до 1482], те да се за све то време Угарска, а донекле и Венеција, у врло сложеним приликама, организују за борбу против освајача и офанзивно дејствују против Турака. Читав је овај сплет односа и збивања оквир у коме је једино и била могућна појава једног Скендербега.

На широком плану српске и албанске историје, поготову када се оне посматрају у склопу општих историјских збивања на Балканском полуострву у другој половини XIV и током XV века, и поред свих веза и преплитања, јасно се одвајају српски и албански простор, албанске земље од српских земаља. Средња Албанија - између Мата и Шкумбе [Кроја, Драч] - представља историјско језгро, које се, мада још увек делимично на српским традицијама и са ослонцем на српску државу, почиње интегрисати са суседним албанским областима на југу и северу и образовати као основица будуће албанске државе. Први елементи албанске државности, још увек у феудалном смислу, јављају се на том простору. Исто тако, северна Албанија [скадарска област са планинским залеђем] је у специфичној симбиози српских и албанских племена, и српских и албанских феудалаца, обједињених зетском облашћу и српском државношћу, али са изгледима на еманципацију у будућности, захваљујући највише појави млетачког фактора на овом терену.

Насупрот томе, област Косова у најширем смислу речи, све до краја XV века приказује историја као чисто српску земљу; дељену, додуше, између великих српских феудалаца и владара [Мрњавчевићи, Балшићи, Бранковићи и Лазаревићи], али свагда и без икаквих ограда српску. ниједном се у овом преломном историјском раздобљу Косово не јавља као албанска земља, нити се да наслутити да би оно могло то да постане. Настањено Србима, са безначајно малим процентом несрпског становништва [међу којима су и Албанци], са најмоћнијим, најактивнијим и најважнијим центрима српске духовности, културе и политичког програма за будућност, Косово је у XV веку класична српска земља. Ниједан покрет албанских феудалаца за ослобођење од Турака у XV веку није ни дотакао косовску област, а камоли да је ту никао или да се ту развијао. Чак ни Скендербегово окупљање албанских земаља и његово динамично герилско ратовање по албанској територији није дотакло Косово. Уместо ка Косову, његове су аспирације или војна дејства усмерени ка Дебру и Охриду, Скадру или Берату. Основни разлог за такву посебност Косова у ово доба мора се тражити у етничкој ситуацији, у актуелном распореду народа, а не у политичким реликтима прошлости односно у снази феудалног српског слоја на Косову. Сукоб српских феудалаца око Косова трајао је више деценија после Душанове смрти, али се албански елеменат није показао ни када се у те сукобе умешала Турска. Штавише, ни Вук Бранковић пре тога, који је ујединио све области Косова и старе Рашке, а на југу укључио и Скопље, није се ослањао на албански елеменат, јер га на тој територији практично није ни било.

За разлику од Косова, у области доње Зете, скадарске равнице и северно-арбанашких планина одвијао се током друге половине XIV века и кроз цео XV век један веома значајан и сложен демографски, друштвени и етногенетски процес, чије се трајање може у извесном смислу пратити и даље све до XVIII века.[13]

Реч је о тзв. територијализацији катуна и образовању нове племенске структуре, у којој долази и до неких видова симбиозе, са асимилацијом као крајњим резултатом, било у смеру према српском етничком елементу као доминантном или, опет, ка албанском етникуму. Мора се уз то истаћи да се овај сложени процес одвија у таквим условима, када се на том терену није могло говорити о надређености или подређености било кога етничког елемента: и Срби и Албанци су тада у тој области још увек хришћани, први - православни, други - католици. Елиминисан је моменат насиља, а процес је у друштвеном и економском погледу заиста спонтан Један део Влаха и Арбанаса спуштао се у зетску и скадарску равницу и прешао на седелачки начин живота, те је поред сточарства почео да се бави земљорадњом и виноградарством, али је и даље сачувао катунску организацију. Због природе свог основног занимања - сточарења, ове групе су се шириле и на жупска села, захватајући прилично простране територије. Исто тако, многи самостални катуни у другој половини XV века стапали су се с јачим катунима и доприносили стварању ширих заједница, под вођством најистакнутијег старешине [кнеза или војводе]. Ове проширене заједнице образују своју територију, обухватајући некадашње жупе. За Горњу Зету постоји списак катуна који су учествовали на зетском збору 1455. године: Матагужи, Хоти, Грље, Лужани, Подгоричани, Груде, Кучи, Пипери, Станковићи и други. Међу овим катунима препознају се имена црногорских и брдских, али и албанских малисорских племена, чије се коначно формирање одиграло знатно касније у турско доба. Поводом тога је постављено и питање етничке припадности ових катуна у њиховом трансформисању ка племенима. Подручје северно од Црног Дрима до венца Проклетија творило је у средњем веку "ванредно занимљив појас етничке симбиозе, у којем се пастирски арбанаски и румуњски елеменат стапао с пољодјелским словенским живљем. Стара румуњска племена доста су брзо асимилирана. Амалгамизациони процес између Срба и Арбанаса траје", према констатацији Милана Шуфлаја, још данас. Најтипичнији му је случај онај племена Кучи, "које је у 17. вијеку било јоште арбанаско... а данас је српско".[14]

Етнолошка истраживања нису још у довољној мери извршена да би се могло са више сигурности рећи које је од ових племена српског, а које албанског порекла. Стање ове српско-албанске прелазне зоне или "зоне симбиозе" око Дрима, Скадарског језера и Зете, а онда Проклетија и Паштрика у XV веку може се данас веома поуздано реконструисати на основу турских докумената и ономастичке грађе, као и статистичких података који се одатле могу извући. Колико год старосрпске повеље остављају доста отворених питања за геолингвистичку обраду, такав увид у имена на зетско-хумско-рашком простору, како добро примећује Митар Пешикан,[15] омогућавају нам тек турски опширни дефтери, систематски пописи домаћина - феудалних обвезника са налозима и дажбинама које су разрезиване и наплаћиване, у ствари катастри и пореске књиге. Проучени су дефтери за област Бранковића из 1455, дефтер Скадарског санџака из 1485, дефтер Старе Црне Горе из 1521. и попис Херцеговине из 1477. Први се односи на слив Ситнице и Лаба, делове Подримља, Поибарја и сливова Топлице, Јужне Мораве и Лепенца [дакле углавном источни део територије Косова], док се дефтер скадарски односи на простор између реке Зете и Мораче и Белог Дрима, па и преко овога, односно од околине Бродарева на Лиму до Великог Дрима и Јадрана; уз овај дефтер је и попис насеобина Пипера и Климената из 1497, као што је и уз попис Старе Црне Горе и попис исте области из 1523. Херцеговина у попису из 1477. је традиционална хумска област. У геолингвистичкој анализи лик имена узима се као поуздано сведочанство о етнојезичким границама, те су изразите одлике староарбанаских имена омогућиле да се

поуздано одређују насеобине са именима старосрпског типа, са именима староарбанаског типа и са мешовитом ономастиком.

Мада је утврђивање конкретне границе било отежано и тиме што се известан број места у граничним зонама не да ближе локализовати, има довољно поуздано размештених насеобина да се могло доћи до веома егзактних налаза за сам почетак турског доба, тј. за средину и другу половину XV века. С обзиром на квалитет и поузданост ових налаза, навешћемо главне резултате истраживања Митра Пешикана. Мркојевићи [данас Мрковићи у залеђу Бара и Улциња] имају у основи словенска имена, мада са извесним албанским примесама и утицајима; Крајина [северно од Мрковића, тј. између Црмнице, планине Румије и Бојане или садашње државне границе] представља мешовиту зону; источно од Бојане у оно време нема словенских насеобина, али је источно од Скадарског језера у простору Купелник-Кадарун-Подгора постојала зона са именима старосрпског типа, док су даље ка истоку, све до граница Алтина, само арбанске насеобине; мешовитог су карактера и имена око реке Цијевне, почев од Климената у Албанији, преко Куча, па до Зетске равнице [историјског Подлужја]; насеља са арбанаском ономастиком нема у Старој Црној Гори [потоња Катунска, Љешанска, Ријечка и Црмничка нахија] и уопште западно од језера и Мораче, што вреди за Подгорицу, Пипере, Васојевиће, плавско-гусињски крај и цело Полимље, а такође за читаву област Бранковића [поречје Клине, горњег Ибра, Ситнице, Лаба, Топлице и Косанице, Лепенца, Јужне Мораве], нема их ни у старом Хвосну [северна Метохија], укључујући Ругово, а ни јужније - у североисточном делу међуречја Белог Дрима и његове притоке Рибнице. Стање се, међутим, мења западније од овога простора, те турска нахија односно старосрпска покрајина Алтин представља изразито мешовиту зону. При томе у албанском делу Алтина преовлађују српске насеобине, док је највећа концентрација арбанских насеобина с обе стране реке Рибнице [Ереника], између Јуника и Ђаковице, у којој већ доминирају старосрпска имена.

Арбанаских насеобина има и око Ђаковице, али ту већ ка југу залазимо у предео из којега за XV век имамо само местимичне податке недовољне за праћење етнојезичких граница, јер недостају дефтери за област Дукађина и Призрена. Један век касније, према објављеним деловима Дукађинског дефтера од 1571, у пределима око Паштрика влада албанска антропономија, али то је већ друго доба, чија се слика не би смела механички пројектовати у прошлост.[16]

То све значи да антропономијска проучавања изворних турских пописа из XV века показују да је линија данашње државне границе углавном подударна са тадашњом етничком међом Срба и Албанаца. На подручју данашње покрајине Косово Албанаца има тада само око Ђаковице, Срба има и у албанском делу Алтина, док читав остали простор "области Бранковића" насељавају, практично, само Срби. Албанаца још нема чак ни у Ругову, што одговара историјским и антропогеографским подацима о пореклу албанских Руговаца, који се у ову област досељавају као огранак малисорских Климената у првој половини XVIII века.[17]

Статистички подаци из турских дефтера с краја XV века показују апсолутну покривеност области хришћанским становништвом. При томе, разуме се, ваља имати у виду да су албански старинци косовске области, као и први досељеници из Малесије, католици - што значи да су обухваћени категоријом хришћана, која тада и у тим документима није етнички издиференцирана. Ипак, у поређењу са каснијим пописним документима речит је податак да 1490/91. године у Вучитрнско-приштинском санџаку

има 28.455 хришћанских и само 5 исламизираних домова, да би се тај однос у трећој деценији XVI века променио на 18.914 хришћана према 700 муслимана [96,5 : 3,5]; у Призренском санџаку било је 1490/91. године 23.970 хришћанских домова и само 1 исламизиран дом, док се тај однос мења, мада ни на овом простору не битно, 1520-1530. године, када на 18.382 хришћанска долази 359 муслиманских домова [98 : 2].[18]

Судећи према свим овим лингвистичким и историјским подацима, Косово је у најширем смислу речи током целога XV века било српска земља, са потпуно занемарљивом албанском [па и то - хришћанском] мањином. Никаквог основа немају произвољне тврдње да турски дефтери тобож очигледно доказују да је становништво Косова у XIV и XV веку [!] још увек у суштини "албанско и хришћанско".[19] На основу имена у турским дефтерима XV века, дакле опет антропонимијском анализом, албански историчар Сељами Пуљаха закључује о присуству па и већини Албанаца на Косову, али подаци које он наводи говоре сасвим супротно: према дефтеру из 1485, у пећкој нахији евидентирано је 4.910 словенских имена према 164 албанска; у нахији Сухогрло [источни део Метохијског Подгора] 1082 словенска према 8 албанских имена; у вучитрнској нахији 287 словенских према 5 албанских имена; у приштинској - 91 словенско и ниједно албанско; у лапској [подујевски крај] 53 словенска и ниједно албанско; у призренској - 253 словенска и 5 албанских имена.[20] Као што је примећено у једном компетентном коментару овог Пуљахиног истраживања, словенска имена су тридесет седам пута бројнија од албанских. Није помогла ни категорија "албанословенских" имена [390 у пећкој нахији, 53 у сухогрлској, 20 у вучитрнској, 2 у приштинској, 6 у лапској и 25 у призренској = свега 496]; ако се и сва ова имена саберу са чисто албанским, тога је свега мање од 10%. Исто тако, веома је важно подвући да ни у једној поменутој нахији није било села са чисто албанским именима, али је зато у пећкој било 94 села са чисто словенским именима, у вучитрнској 5, у призренској 7. Било је и села са мешовитим саставом имена, али су и у њима преовлађивала словенска, осим у 15 насеља пећке нахије, где су албанска имена [са "албанословенским"] била у већини. Поред свега тога, мора се приметити да су многе интерпретације С. Пуљахе засноване на погрешном читању текстова, нарочито када је реч о српским именима.[21]

1 О свим овим догађајима потпунија обавештења у *Историји срп. народа* I, 566-602, и II, 1-99, 195-267, 289-313, 373-490. Приказ у овој глави наше књиге ослања се углавном на та поглавља *Историје*.

2 *Ист. Црне Горе 2/2,* 47 (С. Ћирковић).

3 Проблеми титулатуре самодржавног положаја и легитимности кнеза Лазара расправљени су у низу чланака у зборнику Научног скупа у Крушевцу 1971, *О кнезу Лазару,* Београд 1975 (В. Мошин, Ф. Баришић, Г. Бабић, Б. Ферјанчић); донекле различито мишљење заступа Р. Михаљчић.

4 К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 324-325, упор. *Историја срп. народа* II 36-46 (Р. Михаљчић).

5 Р. Михаљчић, *Крај срп. царства,* 219.

6 Р. Михаљчић, *Крај срп. царства,* 219; упор. М. Динић, *Српске земље у средњем веку,* Београд 1978, 148-177, посебно на 153-154.

7 *Историја Југославије,* Београд 1972, 97 (И. Божић).

8 *Историја срп. народа* II, 96 (Ј. Калић).

9 К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 360.

[10] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 367-368.

[11] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 372-374; вид. и монографију: Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку. Споменик САН 95*, Београд 1942.

[12] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 382.

[13] *Историја срп. народа* II, 275-276 (Д. Ковачевић-Којић) и 424-425 (М. Благојевић - М. Спремић); упор. *Ист. Црне Горе* 2/2, 348-370 (И. Божић). О пореклу албанских малисорских племена вид.: А. Јовићевић, *Малесија* СЕЗ 27, Насеља 15, Београд 1923, 18 и д., и критику ове монографије: П. Шобајић у ААСЈЕ 2 (1924, обј. 1925) 142-146.

[14] M. Sufflay, *Povijest sjev. Arbanasa,* 198.

[15] М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена* I 3 и д. У даљем излагању користимо резултате ове изврсне студије. Када је рукопис ове књиге већ био приређен за штампу, изашао је и други део те Пешикановe студије у ОП 4 (1983) 1-135, у коме су обрађена подручја: Скадарски крај (источна Зета), Северна Зета, Дурмиторски крај, Средње Полимље, Горња Метохија (старо Хвосно), Доња Метохија и Алтин, и Призренска област.

[16] М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена* I, 47.

[17] М. Барјактаровић, *Ругова,* 175, 178.

[18] С Ризај, *Политичко-управни систем на Косову и Метохији од XV до XVII века,* Gjurmime albanojogjike 2 (1965) 299 i d.

[19] A. Ducellier, *Les Albanais et le Kosovo,* Le Monde, 2 juin 1982.

[20] Selami Pulaha, *Le cadastre de l'an 1485 du Sandjak de Shkoder,* Tirana 1974.

[21] Павле Ивић у НИН-у бр. 1664 од 21. новембра 1982, 34.

VII КОСОВСКА БИТКА У ИСТОРИЈИ И СВЕСТИ СРПСКОГ НАРОДА

Губитак државне самосталности и слободе услед инвазије Османлија изменио је услове живота српског народа на ширем подручју Косова, као и у другим српским земљама. На размеђи епоха, између српске слободе и турског ропства, стоји догађај који ће постати симбол и знамење српске историје: косовска битка [15/28. јун 1389].

За српску критичку историографију пет векова касније, "косовска битка је покривена густом тамом неизвесности" [Љ. Ковачевић]. Сведочанства историјских извора су противречна или нејасна, од првих далеких вести о турском поразу па до тачнијих верзија о "нерешеном" исходу боја, у коме гину оба владара и команданта - турски султан Мурат I и српски кнез Лазар. Читава једна библиотека студија, књига и научних прилога посвећена је разјашњавању овог догађаја, који је постао централно место свеколиког српског народног предања. Ипак се као резултат ових истраживања могу утврдити неке основне чињенице. До косовске битке долази осамнаест година после маричке битке [1371]; то време је испуњено наглим турским ширењем по целом простору јужно од Шаре, у Тракији и Македонији. Први покушаји да се скрши отпор Лазареве Србије нису успели [код Параћина 1381. и Плочника 1386], па је поход 1389. године организован са циљем да се Србији нанесе одлучујући удар. Легендарна су преувеличавања када је реч о броју трупа с једне и друге стране - помињу се стотине

хиљада; сигурно је, међутим, да се на обе стране у судар ишло с крајњом озбиљношћу, те да је битка планирана, али и прихваћена као одсудна. Избор бојишта није случајан: простор око састава Лаба и Ситнице на брежуљцима испод Приштине не само што је у тактичком погледу погодан за судар већих оружаних маса него је и у стратегијском погледу кључ свих комуникација које из Поморавља воде ка Јадрану односно из Повардарја на север и северозапад - ка Ибру и ка Босни преко Старог Раса и Лима. Како је то формулисао Јован Цвијић, ко држи Косово, тај влада не само Србијом него и централном балканском облашћу око Скопља. То је, дакле, једна од најважнијих стратегијских тачака и позиција на Балканском полуострву.[1]

После почетних успеха српске војске, вероватно у вези са погибијом Муратовом [којег убија, жртвујући се, Милош Обилић], у бици долази до преокрета: под командом Бајазита, Муратовог сина, Турци потуку Србе, ухвате и погубе кнеза Лазара и велики број српске властеле. Због тешких обостраних губитака и исцрпљености трупа Турци нису могли одмах да искористе до краја своју победу. Смрт Муратова покренула је тешку борбу за наслеђе престола. С друге стране, херојска погибија кнеза Лазара, коме је, заробљеном, на самом бојишту одрубљена глава, а тело сахрањено најпре у Приштини, показала се парадоксално као извор нове духовне и политичке снаге - моменат за окупљање остатака. Исход косовске битке је зато за Србију сложен из позитивних и негативних момената: то је не само пораз него и победа; несумњиво пораз у војничком и политичком смислу: Србија губи независност; Лазарева удовица Милица, са синовима, признаје врховну власт султана. Тиме је започета последња етапа у борби Србије за опстанак, која ће се завршити падом Смедерева 1459. Међутим, са поразом започиње и борба за обнову, до које, макар за кратко време, долази 1402. То је, пак обнова не само државноправна или економска него и духовна; тада се на темељима свести о косовској бици гради мост преко потоњих столећа туђинске власти ка "васкрсу државе српске" [Ст. Новаковић]. Поводом Косова се одмах после битке почела стварати књижевност која утврђује смисао њене историјске поруке и валоризује историју српског народа.[2]

По свом историјском значају косовска битка спада у ред оних великих оружаних судара какви су куликовска битка [1380], или битка код Поатијеа [732], или, у још даљој прошлости, битка у Термопилском кланцу [480. пре н. е.]. За сваку од ових битака везује се богато предање, усмена или писмена књижевност, морална идеја и порука; свака се на неки начин уградила у националну свест народа који ју је водио и који чува успомену на њу. Одлучан отпор који је Србија пружила османлијској најезди, истина, скршен је на бојном пољу у војном и физичком смислу, али је погибија кнеза Лазара и његове војске добила у историјској свести народа значење мученичке смрти за "царство небеско", а зато и духовног тријумфа у опредељењу за идеал хришћанске цивилизације. То, дакле, није срамни пораз - као маричка несрећа, већ узвишена победа хероизма и жртве у име виших циљева; на неки начин, са извесном аналогијом Термопила: хероизам и морални тријумф жртве, у непристајању на покоравање. За српски народ Косово је зато потврда и печат његовог идентитета, кључ који омогућава да се схвати порука његове историје, веза са аутентичном српском државношћу, стег националне слободе. Не само у епохи романтизма, како се понекад тврди, већ од саме битке 1389. живи и траје управо таква историјска свест у српском народу поводом Косова. Косовски списи у црквеној књижевности, косовски еп у народном песништву од краја XIV века па до данас израз су те свести. Није реч ни о каквом "косовском миту", него о историјском памћењу и мисли којима се остварује веза са стварном историјском прошлошћу. Жива свест о својој средњовековној држави била је активан чинилац у

борби српског народа за ослобођење и уједињење пет векова касније, а њен је неотуђиви део свест о Косову као о српској земљи.

Српска књижевност после косовске битке је књижевност судара, у коме су сва опредељења до крајње мере заоштрена; она је у своме времену ангажована и програмска, носећи собом не само једно виђење историје него и поруку за само то време у коме настаје. Трагични догађаји на Марици и Косову, поготову косовска погибија 1389, захтевали су објашњење и одговор. У мучеништву кнеза Лазара и његове војске црква је добила снажан подстицај вере [у духу древне Тертулијанове речи да је "крв хришћана семе"], у култу великомученика Лазара она обнавља и у свој хагиолошки поредак уводи једну прастару, исконску хришћанску категорију, категорију мартиријума. Зато постаје тако актуелно идеолошко тумачење косовског мартиријума и томе служи читав "косовски циклус" старе српске књижевности, у коме се мора гледати и прави, првобитни извор народне косовске епике.

Српски патријарх Данило III [Данило Бањски, 1390-1400], који је мошти кнеза Лазара пренео из приштинске цркве св. Спаса у Раваницу [1391], посветио је кнезу Лазару, по нашем мишљењу, четири списа. Сва четири текста обједињена су, мада у сасвим различитим жанровима, интерпретацијом Лазаревог косовског подвига као мученичке победе, као тријумфа "небеског царства" над "царством земаљским". Символика ових текстова је мартиролошка: отуда фигуре крста, венаца и читав збир агонистичких тропа, познатих у литургијском песништву којим се славе ранохришћански мученици. У *Слову о кнезу Лазару* је нарочито подвучен тај идеолошки моменат: хероизам мучеништва као сведочења вере у Христово васкрсење, тријумф жртве и опредељења за вечни живот, за духовно и небеско царство. Косовски циклус се не исцрпљује само овим претпостављеним или стварним текстовима Данила Бањског; има и других, свега десетак, које су писали безимени или познати писци - поред осталих и Јефимија, удовица серског деспота Јована Угљеше. *Натпис на стубу косовском,* вероватно из пера Лазаревог сина, деспота Стефана, био је заправо епитаф [надгробни натпис] или спомен-обележје места колективне погибије српске и турске војске на Косову пољу, које се тамо на мраморном стубу налазило још у другој половини XV века. Споменик се као жив сведок обраћа путнику и пролазнику, те у свечаном реторском казивању, драматичан и херојски по интонацији, приповеда о косовском боју, о судару војске и погибији, о витешком подвигу и мученичкој жртви кнеза Лазара, "великог самодршца, чуда земаљског и риге [владара] српског".[3]

Други, али по својим идејама и порукама никако не друкчији, јесте ток народне усмене књижевности о Косову. Косовске епске песме - то је још Вук Караџић слутио - сигурно нису најстарије српске јуначке или епске песме, нити је косовски еп најстарији српски еп, али је по свом историјском и моралном значају избио у први план; Срби су, по Вукову мишљењу, и пре Косова морали имати јуначке песме народне, али је та трагична битка значајем који је имала и променом коју је донела била од толиког утиска и тако је силно "ударила" на свест народа да је убрзо заборављено све што се дотле певало.[4] Из првих деценија XVI века сачувано је сведочанство о томе колико је циклус песама о косовској бици тада већ био формиран и богат и колико је широко био распрострањен. Словенац Бенедикт Курипечић, као секретар царскога посланства код турског султана, пролазио је 1531. српским земљама на путу за Цариград; на Косову је видео Муратов гроб [данас Муратово Турбе], сетио се "неког старог витеза по имену Милош Кобиловић", који је по своме подвигу у косовској бици био "врло чувен и славан витез, који је на граници сваки дан чинио многа витешка дела, о којима се и

данас много пева код Хрвата и по оним крајевима".[5] Данас су сачуване изванредне народне песме о Косову и косовским јунацима: *Слава кнеза Лазара у Крушевцу, Бановић Страхиња, Косовка девојка, Смрт мајке Југовића, Цар Лазар и царица Милица, Зидање Раванице* итд. Око косовске битке гради се у овом циклусу народне поезије сложена галерија позитивних и негативних, али и трагичних јунака националне историје.

[1] Видети о томе: Ј. Цвијић, *Основе* I 48-50, упор. М. Лутовац, *Значај Косова,* 1-39.

[2] Ту књижевност приказујемо у својој *Историји старе српске књижевности,* Београд 1980, 190-212.

[3] Д. Богдановић *Ист. старе срп. књижевности* 190 и д.

[4] *Историја срп. народа* II, 513 (М. Пантић).

[5] *Историја срп. народа* II, 513 (М. Пантић).

ТУРСКО ДОБА

I ПУСТОШЕЊА СРПСКИХ ЗЕМАЉА И ПРВЕ СЕОБЕ У XV И XVI ВЕКУ

Однос српског народа према Косову никада није био заснован само на представама о прошлости, нити је "митски" моменат уопште битан за савремена историографска, а поготову за политичка размишљања о судбини ове српске области. Збивања у њој кроз читаво раздобље турског ропства актуализовала су тај однос. Последица турске инвазије Балканског полуострва је, уопште, велико померање људи и народа од Босфора до Беча. Разбијањем старог и успостављањем новог друштвеног и економског поретка, по уништењу државних формација балканских народа, отворили су се путеви османлијској колонизацији Балкана, као и веома агресивној, милитантној исламизацији, која је захватила масе на правцима турског освајања у Бугарској, Македонији, Грчкој, Србији, Албанији, Босни. Примањем ислама мењао се правни статус и економски положај, стицале су се важне привилегије и заштите, али се губио свој национални па и цивилизацијски идентитет.

За питање односа између српског и албанског народа у епохи турског ропства сви су ови моменти веома значајни, а нарочито оно стање демографско-етничке нестабилности које настаје већ са првим походима турске војске, поготову после Марице и Косова. Пре свега, само кретање турских одреда или већих армија по српским и другим хришћанским земљама остављало је пустош: градови су разарани, цркве рушене и манастири паљени, дворови владара и властеле систематски и до темеља рушени, села пљачкана а народ убијан, или одвођен у ропство - уколико се није склонио у збег и иселио са родног тла. Општа је констатација да је већ освајање јужних области српске државе после маричке битке и премештање средишта државне области даље на север довело до прве веће сеобе српског народа: "велики број исељеника, нарочито властеле са себрима и отроцима из јужних области, настанио се у крајевима северно од Шар-планине. Један син краља Вукашина одселио се са својим људима чак

у Арад, северно од реке Мориша" [данас у Румунији].[1] Али од већег значаја биле су миграције после косовске битке. Становништво се из јужних српских земља селило тада у област Деспотовине. "Оно из скопских и призренских крајева, са Косова и Метохије, исељавало се једним делом у моравску Србију, другим делом у Зету, Херцеговину и у Босну, а делимице и преко Саве и Дунава у јужнословенске земље у Аустро-Угарској. Пре пада Србије, пред опасношћу која се помаљала, масе Срба су се већ биле иселиле у Срем и Банат на поседе које су тамо имали српски деспоти и властела. Пошто су Турци заузели Смедерево и моравску Србију, многобројни исељеници из крајева око Крушевца, Београда и Смедерева одселили су се нарочито у Срем и у динарске земље, највише у Босну. Други, изгледа у мањем броју, населили су се у Банату, Бачкој, Барањи, по Славонији, опет поглавито на поседима српских деспота и властеле. После сукцесивног освајања Босне [1463], Херцеговине [1482] и Зете [1499] настајале су велике динарске сеобе у Хрватску, Славонију и Срем, у Далмацију и у карсну тврђаву Црну Гору".[2]

Стање потпуне несигурности и безграничног насиља наводило је и појединце или мање групе становника, као и читаве масе народа, да беже испред турских акинџија даље на север и запад, у области ван домашаја освајача. Но како се и земљиште што су га Турци освајали све више ширило ка северу, тако се и то избегличко кретање настављало, а дотадашња област насељавања јављала се само као етапна област. У току целе прве половине XV века може се говорити о "тихим и постепеним сеобама" из Деспотовине у крајеве северно од Саве и Дунава, али су ове настављене и појачане после турског освајања Деспотовине. Тада јужне области Угарске, као пограничне земље, трпе од залетања турских јединица, од пљачке, спаљивања насеља и одвођења у робље. Тако је нарочито у Срему, али и у Банату, настала права пустош: за двадесетак година ратовања са Турском у овим пределима остало је мало становника; на огромним пространствима могла се видети тек по која колиба. Краљ Матија Корвин се почетком 1462. жалио Венецији да су у протекле три године [од пада Смедерева, тј. 1459] Турци из његове земље одвели најмање 200.000 становника. Заокрет се догодио 1463, када угарске јединице упадају у северне пределе окупиране Србије и предузимају систематско отимање и пресељавање становништва, како би се обновили опустели крајеви. Ваља уопште приметити да пропадање насеља и проређивање становништва у то доба није било узгредна последица ратних операција него је разарање било саставни део ратних циљева и спроводило се исто онако доследно и систематски као што се настојало на подизању и насељавању сопствених земаља. Та акција је нарочито била предузета и добила изузетно масовне размере у операцијама 1480. и 1481. Тада је из читаве северне Србије све до Крушевца, која се налазила под турском окупацијом, пресељено више од 100.000 људи, чиме је у великој мери појачан српски живаљ који се већ налазио на угарском земљишту, углавном на територији Баната и Поморишја. Рачуна се да се у току те две године у Србији угасило око 20.000 огњишта и опустело око 1000 села. То би, дакле, била једна од првих великих сеоба Срба, којом је захваћено, додуше, становништво моравске Србије [Деспотовине], али је у тим масама био већ и део косовско-метохијске миграције из претходних деценија. Исељавање са турске територије наставило се и касније, али споријим ритмом и у размерама који се не могу упоредити са егзодусима из 1480-1481. У сваком случају, још од 1463. српски етнички карактер Срема - а од 1480. до 1481. и Баната, стално се појачавао, тако да аустријски хроничар Јакоб Унрест у последњој деценији столећа бележи да се између Угарске и Србије, од Саве до Дунава простире земља Срба или "хусара". На најранијим картографским приказима Угарске с почетка XVI века Срем је означен Rascia или

Razen [1528]. Поседи српске властеле представљали су, без сумње, подручје српског окупљања и збијања.[3]

Чињеница је, дакле, да се српски народ појединачно и масовно, под притиском рата, а не "природно", селио већ у XV веку, и да тада започиње онај велики миграциони процес који је измешао целокупно становништво "од Велешке клисуре на Вардару до Загребачке горе".[4] Било би погрешно, међутим, тражити већ у том раздобљу почетке масовних миграција Албанаца из северноалбанских планина у метохијске и косовске равнице, као што се то понекад упрошћено представља.[5] Упркос свим невољама и сеобама, етнички и демографски односи нису се на српско-албанској међи тако брзо мењали. Анализа турских дефтера показала је, поред осталог, да се средњовековно стање одржава углавном кроз цео XV и XVI век. Из тога времена је већ довољно историјских извора, па се може поуздано знати: мада су се сразмерно велике масе српског и македонског становништва селиле пред Турцима током читавих стотину година после Косова, још у овим областима нема битног померања и замене народности.

То показује, на пример, већ наведени турски попис из 1490/91. за Вучитрнско-приштински, Призренски и Дукађински санџак, али су нарочито важни подаци из XVI века, из којих се мора закључити да се етничка слика косовске области ни више деценија касније у суштини не мења. Објављени су подаци за Вучитрнски и Призренски санџак [ливу] у време владавине Сулејмана Величанственог из 1525/26, 1530/31, 1544/45. и 1544/1561.[6] Вучитрнски санџак обухватао је места: Вучитрн, Приштину, Јањево, Ново Брдо, Беласицу, Бело Брдо, Копориће, Трепчу и Доњу Трепчу, са 1082 [односно касније 1067] села, 42 манастира и 11 цркава на овој територији. Призренски санџак са местима Призрен, Хоча и Трговиште = Пазариште код Новог Пазара [!] имао је најпре 492, а потом 674 села, са 2 манастира и 15 цркава. Однос између муслиманских и хришћанских домова одржава се кроз цело ово време у Вучитрнском санџаку на непуна 3% муслимана према преко 97% хришћана; у Призренском санџаку се примећује четрдесетих година јачање муслиманског елемента [са 2,13% на 4%]. Мора се узети, наравно, да један део хришћанског становништва отпада на католичко становништво, међу којима је, поред Дубровчана и других приморских Словена и Романа, још и албански елеменат. Но из каснијих података католичких мисионара, о чему ће бити више речи у посебној глави ове књиге, проистиче да је то углавном само остатак градског, занатлијског албанског елемента, претежно у југозападној Метохији, а не и нов, досељенички и брђански елеменат, за чије се миграције одмах везује и исламизација. Стабилна етничка граница Срба и Албанаца у Метохији почиње се нарушавати тек крајем XV века, па и то спорадично, да би до већих поремећаја дошло тек у XVIII и XIX, а на жалост до највећих и судбоносних - у нашем веку и нашим данима.

Граница на зетско-црногорском сектору није се ни у XVI веку ни касније битно мењала. Распоред црногорских и малисорских племена утврђен је са територијализацијом катуна, као што смо видели, у XV веку. Албанске колонизације овде нема у већој мери, сем што је током векова знатно смањено словенско-српско становништво у скадарској равници, до мањине која се на неки начин одржава све до најновијих времена. Није се у XV и XVI веку померала ни етничка граница на македонском сектору, јужно од Косова; словенског становништва има још столећима у дебарском крају и западно од Црног Дрима, као и јужно од Охридског језера. Тек седамдесетих година XVI века оглашавају се у историјским изворима први озбиљнији

пљачкашки упади Албанаца у околину Призрена, Ђаковице и Пећи у Метохији, наговештавајући сектор и правац главног продора на исток, али још увек без насељавања.

[1] Ј. Цвијић, *Балк. полуострво*, 145.

[2] Ј. Цвијић, *Балк. полуострво,* 146.

[3] О сеобама у Угарску током XV века нов и веома аргументован приказ: *Историја срп. народа* II, 431-435 (С. Ћирковић).

[4] Ј. Цвијић, *Балк. полуострво,* 189.

[5] На пример, тврдња која се не може поткрепити ниједним историјским документом: "Разуме се да су том приликом (тј. после косовске битке 1389. и сеобе Срба на север - Д. Б.) арбанашки сточари силазили у већем броју са својих брда и настањивали се у ове равне пределе" (М. Краснићи, Савремене промене, 210).

[6]О. Зиројевић, *Вучитрнски и призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог*, ИЧ 19 (1972) 263-275.

II ОРГАНИЗАЦИЈА И УЛОГА ОБНОВЉЕНЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Положај српске цркве у земљама које су доспеле под турску власт, колико год одражавао судбину српског народа, толико је и сам утицао на њу. То се поготову осећало на ширем подручју Косова, у Старој Србији, некадашњој области Вука Бранковића, где је све до првих деценија XV века било седиште српске патријаршије. Са турским освајањима после косовске битке патријарси се све чешће уклањају из Пећи; пратећи српске владаре тога доба, повлаче се у северне крајеве Србије, мада је њихова судбина у то време, и у тренутку пада Смедерева 1459. године прилично неизвесна.[1] Можда Арсеније II [1457-1463] и није последњи српски патријарх, али се он у сваком случају више није налазио у Пећи. После њега се помиње "архиепископ" Јован, који "држи престо светог Саве", а крајем XV и у првим деценијама XVI века у ферманима који су издати босанским фрањевцима - неки "сирф патријарх" [српски патријарх] без имена, али је сасвим спорно питање да ли је са смрћу патријарха Арсенија II била укинута и српска [пећка] патријаршија или се то догодило тек крајем друге деценије XVI века, или чак није ни било укидања. У сваком случају, охридска архиепископија је користила ширење османлијске власти да поврати некадашње своје подручје [из првих година XIII века!] и да прошири своју јурисдикцију на српске епархије, а пре свега на саму Пећ. Читава косовска област се у другој половини XV века сигурно већ нашла у оквиру јурисдикције охридске архиепископије, те је престо пећких патријараха, бар у том смислу, био "укинут". Има, пак, индиција и да је самосталност српске патријаршије заиста била оспорена у корист Охрида још у другој половини XV века.

Студија једног турског документа, дефтера патријаршија са свим њиховим епархијама у Османском царству [*Пископос Мукатааси*] за раздобље од 1640. до 1655. године, открила је у једној "пископије", заправо, "архиепископији нахије Остро Брдо у кадилуку Петруш", траг последње релативно слободне, аутономне српске црквене области у другој половини XV века.[2] У то време се јурисдикција охридске епископије протезала и на овај терен, па се сукоб око црквене власти разгорева у другој и трећој

деценији XVI века као покушај рестаурације независне српске патријаршије. На челу тог покрета је смедеревски митрополит односно архиепископ Павле, 1528. Његов одлазак у Пећ није уродио плодом; после више година борбе, на саборима у Охриду 1540-1541. године, Павле је осуђен и анатемисан. "Смедеревска архиепископија" је вероватно тада подељена, али о томе нема вести. Има података који упућују на закључак да је охридска архиепископија до побуне Павла Смедеревца сматрала смедеревску епархију продужетком своје старе браничевске епископије.[3]

Вероватно је и дугогодишња борба Павла Смедеревца допринела да се шеснаест година после његовог пораза српска патријаршија ипак обнови. Године 1557. издат је берат о обнављању патријаршије. Берат је издао новом патријарху Макарију Соколовићу велики везир Рустем-паша, царски зет и пашеног тада трећег везира Мехмед-паше Соколовића, родом из Бутмира у Сарајевском пољу, у литератури познат као Опуковић, Чигалић, Хрват, Арнаут; Рустем је био велики везир од 1555. до 1561. Тада је Мехмед-паша већ други везир, а од 1565. до смрти 1579. године свемоћни велики везир. За то време су се на престолу пећке патријаршије сменила тројица патријараха из рода Соколовића: после смрти Макарија [1574] још Антоније [1574-1575] и Герасим [1575-1587].

Обнова пећке патријаршије је догађај од огромног значаја за српски народ под турском влашћу, а посебно у Старој Србији. Црква је са свим елементима етнархије постала легална организација српског народа, његов политички предводник и јемац. Без обзира на све тешкоће, у систему који је цркви давао предности најкрупнијег феудалца, пећка патријаршија је ујединила српски православни народ. У њеним су се границама нашли сви крајеви где у том часу живе Срби, практично где Срби живе најкасније од XV века, а то су огромна пространства северно од линије: ушће Дрима-састав Црног и Белог Дрима-Шара-Јакупица-Штип-Осогов, чак до Коморана и Јегре на северу односно до Загреба на западу. Област Косова и Метохије нашла се у духовном средишту црквеног, културног и политичког живота српског народа за следећа два века. Све до великих сеоба 1690. и 1737, и новог организовања цркве северно од Саве и Дунава, па и до самог укидања пећке патријаршије 1766. године, овде је жариште духовног кретања и политичке борбе српског народа за ослобођење од турске власти.

Црквена организација на територији Косова и Метохије у обновљеној пећкој патријаршији није претрпела битне промене. У наведеном документу, дефтеру из 1640-1655, помињу се јужно од Шаре скопска и тетовска епархија, а на територији северно од Шаре - грачаничка митрополија [Ново Брдо, Приштина, Јањево]; рашка митрополија [подељена у току овог раздобља на рашку и вучитрнску митрополију]; призренска митрополија, из које се негде око 1532. издвојила будимска ["будимљанска"] митрополија; три митрополије пећкога ужег подручја, тј. у Метохији - "митрополија манастира Студенице у кадилуку Пећ" [очигледно, хвостанска епископија], "митрополија области Пећ" [која је заменила "митрополију неких нахија у кадилуку Пећ" 1584. године]. На основу самог назива ове раније епархије "неких нахија у кадилуку Пећ" и неких других вести закључује се да је до њеног формирања било дошло поделом хвостанске митрополије око 1506. године.[4]

Обновљена патријаршија одиграла је велику улогу у повезивању српског народа, у XVI веку већ увелико растуреног на широком простору од Македоније до Коморана и од Софије до Загреба. Као носилац јединствене традиције и свести она је заслужна што је у целоме том распрострањеном народу, упркос његовим сталним миграцијама,

хроничном геноциду и покушајима однарођавања, сачувана, па чак и оснажена свест о сопственом националном бићу. Извесна економска моћ коју је патријаршија добила својим новим статусом у склопу турскога феудалног друштва омогућила јој је да развије велику градитељску и уметничку, а посебно књижевну делатност. Обновљени су многи стари храмови, и подигнути нови манастири,[5] организован је конзерваторски и преписивачки рад. На самом подручју Косова и Метохије обнова пећке патријаршије значила је изузетно много за српски народ, који је овде био изложен нарочитом притиску, поготово у времену које ће настати крајем XVII и почетком XVIII века, после великих ослободилачких устанака. Присуство патријаршије дало је косовским Србима нову снагу и родило нове наде. Не мање него у средњем веку, ова се област показује као активна српска земља нарочито у XVI и XVII веку после обнављања патријаршије. Духовни центри - манастири Пећка патријаршија, Дечани, Грачаница па варош Јањево, или други мањи центри по косовској области, оставили су из овог раздобља значајна имена и дела. Традиција средњовековне књижевности, у преписивању и оригиналном стварању, одржала се у чистом виду и у својој старој функцији на матичном подручју српског народа - у Старој Србији, у главним средиштима средњовековне културе, који су сада постали централно подручје обновљене пећке патријаршије. Пећ и Дечани, са широким гравитационим подручјем од Милешеве до Грачанице, дали су српској књижевности овог раздобља дела достојна немањићке традиције.[6] Међутим, има и нових појава. Патријарх Пајсије Јањевац [1614-1647] уноси у старе књижевне облике нове садржаје и нову свест, народну и историјску, те јасно доживљава трагедију средњовековне Србије на начин који наслућује и антиципира каснија, романтичарска времена.[7]

[1] Питању континуитета српске цркве под турском влашћу са правноисторијског становишта посвећена је студија Мирка Мирковића, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459-1766)*, Београд 1965.

[2] Р. Тричковић *Срп. црква*, 107-118.

[3] Р. Тричковић, *Срп. црква*, 118.

[4] Р. Тричковић, *Срп. црква.* 83-85, 105-107, 118-119.

[5] Вид.: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614,* Нови Сад 1965, passim.

[6] Необична личност дечанског сликара и писца Лонгина избија у први план. Рођен негде у Хвосну тридесетих година XVI века, он се посветио сликању и примењеној уметности, те је радио у Пећи, Студеници, Грачаници, Бањи код Прибоја, Дечанима, Пиви, Ломници, опет у Пећи; од 1557. бави се више писањем, преписивањем и украшавањем књига. Вид.: Д. Богдановић, *Историја старе срп. књижевности,* 265-266.

[7] Д. Богдановић, *Ист. старе срп. књижевности*, 267-271.

III РАТОВИ, УСТАНЦИ И СЕОБЕ СРБА У XVII И XVIII ВЕКУ

Турску власт српски народ није никада признао као вечну, никада није престајао да је мрзи и осећа као туђинску, насилничку, непријатељску. Ова се чињеница мора имати у виду ако треба разумети однос народа према стању створеном после коначног губитка независности, на Косову као и у другим областима широм српских земаља. Са Османлијама долазе Србима несреће, погибија, беда, потпуна обесправљеност и

пљачка, без обзира на то да ли се ради о првом или другом периоду турске власти, о раздобљу успона и моћне, уређене османске администрације или о временима опадања и анархије. Извесна консолидација цркве, па чак и њен релативни напредак, после 1557, не би ни могли ни смели да засене истиниту слику ропства, посведочен у свим историјским изворима и задржану у свести српског народа. Не може се без тога разумети ослободилачка борба Срба, која у ствари континуирано траје све до коначног ослобођења од Турака 1912. године. Османлијска власт је уназадила српски народ: одузела му независност и слободу, лишила га државности, разбила му јединствено национално подручје, изменила цивилизацијски лик овог простора, доводећи у питање његов европски карактер. Турска је уништила српску аристократију, одузела народу најбољу децу [насилном регрутацијом за јаничаре - "данком у крви"], прекинула природно кретање српског народа ка модерном друштву, осиромашила му земљу, а привреду, која се чак и у полузависној Деспотовини налазила на линији успона, пресекла и упропастила својим пљачкашким друштвено-економским системом. Поврх свега тога, османлијска власт је почивала на закону дискриминације и апсолутне владавине ислама, са легалним могућностима да се у пракси спроводи насиље, појединачно или масовно, као физичко уништење појединаца или читавих области.

Изванредну, историографски беспрекорну анализу утицаја друштвених и административних институција ислама оличених у турској власти на живот немуслиманског становништва - извео је Иво Андрић у својој тек недавно објављеној докторској дисертацији под насловом *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине* [1924].[1] Он с правом истиче да је у земљама које су Турци освојили као једини регулатор личног, друштвеног, материјалног и духовног живота важио ислам. "У условима које је ислам наметао развијао се и духовни живот не само оних који су га били прихватили, већ и свих осталих турских поданика, без обзира на то којој су вери припадали".[2] Андрић наводи прописе из чувене збирке *Канун-и-раја* [Збирка закона за рају], из 635. године, који су, "иако у донекле измењеном и блажем облику", били на снази у свим покрајинама турског царства; постоје многобројни необориви докази да су главне тачке кануна, управо оне које најдубље задиру у морални и привредни живот хришћана, у пуној мери биле на снази, и то до краја турске власти која их је примењивала.[3] По томе *Кануну* хришћани и Јевреји не смеју у покореним земљама подизати манастире, цркве и испоснице; не смеју поправљати своје цркве; они који станују у суседству муслимана, своје куће могу поправљати једино у случају преке потребе; за потребе путника прошириваће се капије манастира и цркава; свим странцима-намерницима указиваће три дана гостопримство; код себе неће примати уходе, а уколико такве препознају, сместа ће их предати муслиманима; своју децу не смеју подучавати у корану; међу собом немају право да изричу пресуде; никога из своје средине не смеју спречавати да постане муслиман; према муслиманима понашаће се са поштовањем, устајаће приликом његовог уласка и препуштаће им почасно место без гунђања; у погледу одеће и обуће не смеју се носити као муслимани; не смеју учити арапски књижевни језик; не смеју јахати оседланог коња, носити сабљу нити друго оружје, ни у кући ни ван ње; не смеју продавати вино нити носити дугу косу; не смеју своје име утиснути у прстен са печатом; не смеју носити широк појас; изван својих кућа не смеју јавно носити ни крст ни своје свето писмо; у својим кућама не смеју гласно и снажно звонити, већ једино умерено; у кућама могу само полугласно да певају; смеју само тихо да се моле за покојнике; муслимани могу да ору и да сеју по хришћанским гробљима ако она више не служе за сахрањивање; ни хришћани ни Јевреји не смеју држати робове; не смеју да купе заробљене муслимане нити да завирују у куће муслимана; најзад, уколико би неки хришћанин или Јеврејин био

злостављен од муслимана, овај ће за то платити прописану казну.[4] На српском терену и у раздобљу од XV до XIX века статус хришћанске раје, обесправљене и потчињене, у суштини се није мењао, без обзира на то што неки од наведених прописа нису примењивани. Заправо, није примењиван овај последњи пропис, који је хришћанима нудио извесну сатисфакцију и правну заштиту. Прописи о подизању манастира и храмова у суштини су спровођени у живот делимично - у начелу није се могло подизати ново црквено здање, али се оправка па и фиктивна "рестаурација" могла постићи посебним султановим ферманом, уз огромне трошкове, тешкоће и опасности.[5] Но, раја је свуда већ по основним схватањима ислама, а још више по начину на који су се ова у пракси спроводила, доспела у привредно потчињен и зависан положај. Уз редовне порезе и друге дажбине, она је подносила и све ванредне издатке у ратовима и покретима трупа. Под притиском ових околности, хришћани напуштају своје куће и земљиште у равници и дуж друмова и повлаче се у планине, пресељавајући се тако у више, недоступне крајеве, док су муслимани заузимали њихове дотадашње положаје. Порезе што су их плаћали хришћани не само што су били сразмерно веће од оних које су плаћали муслимани већ су утериване на неправедан и недостојан начин. Друштвена неједнакост и морална запостављеност ишле су руку под руку са привредном потчињеношћу. Верска дискриминација изражавала се на разне начине: осим строгих одредаба о ношњи и фризури, бербери, на пример, нису смели да брију хришћане истим ножем којим су бријали муслимане; у купатилима су хришћани морали да имају посебно назначене прегаче и пешкире; при сусрету са муслиманом морали су да сјашу и да украј пута сачекају док овај не прође, и тек тада су смели поново да узјашу и да наставе пут.[6]

Нема, дакле, никаквог основа да се мења и улепшава мрачна слика о положају српског народа под Турцима. Утицај турске владавине био је "апсолутно негативан".[7] Ова историјска истина објашњава не само специфичну судбину српског народа него и корене, мотиве и ток његове борбе за национално ослобођење и повратак европској цивилизацији. Покушаји да се историографија усмери у једном другом правцу, којим би се рехабилитовала епоха турске власти на Балкану, у којој би се "откриле" и позитивне стране и ефекти на привредном или културном плану, представљају замагљивање суштине, са веома штетним последицама. Помоћу тако измењене и деформисане представе о владавини Турака ствара се основ за оспоравање ослободилачких мотива, напора и тековина српског народа у XIX и XX веку, посебно на територијама ван оне коју су европске силе на Берлинском конгресу 1878. године признале као територију државе српског народа.

Записи XVI-XVII века расути по сачуваним рукописним књигама говоре непосредно о стању народа и цркве у то време, о невољама како их је видео и доживљавао појединац или једна друштвена средина. Књига Милорада Панића-Сурепа *Кад су живи завидели мртвима* [1963] свој наслов дугује управо једном таквом запису још из времена маричке битке, 1371. Старац Исаија, Србин са Косова и светогорски монах и игуман, записује своје виђење те битке и њених непосредних последица. Превод чувенога византијског списа Дионисија Ареопагита он почиње "у добра времена", а завршава га "у најгоре од свих времена", када су се Турци просули и разлетели по целој српској земљи као птице по ваздуху, сејући на све стране смрт. "И остаде земља од свих добара лишена, од људи, и стоке, и других плодова. Јер не бејаше кнеза, ни вожда, ни предводника у народу, ни избавитеља ни спаситеља . ... И заиста тада живи завидеше мртвима".[8] Кроз све записе овог доба провлачи се трагично осећање историјске судбине, свест о времену као "последњем", о ропству као тешком и неподношљивом

терету. Податак о насиљу поробљивача смењује се са узвиком клетве и јада. Сваки је запис порука, а читава литература записа у томе свом садржају скоро да добија својство једне илегалне политичке лектире. Једногласно понављање у овој књижевности оставља снажан, аутентичан утисак једне дуготрајне људске и народне драме.[9]

За нас су посебно важни записи са подручја Старе Србије, јер се ту најбоље може осетити атмосфера у којој је српски народ живео на територији која ће током времена бити преплављена исламизираним Албанцима. "Беше тада зло време и насиље, браћо", записује поп Петар протопоп Јовану, духовнику, посвету на једном рукописном минеју Пећке патријаршије 26. марта 1511. године.[10] Педесет година касније, 1562, у цркви светог Николе у селу Овчареву "близ реке Клине", у дому старца Максима и сина му, попа Рајича, пише дијак Симон једно јеванђеље "у та љута и жалосна времена у дане султана Селима, над хришћанима крвника".[11] Исти тај дијак Симон завршава писање једне књиге која се данас чува у светогорском манастиру Зографу, 31. јануара 1567, у селу Преказе [у храму Успенија Богородичиног], "у дане цара Селима, крвника, блудника, винопије. Те године је по целој земљи својој скупљао јаничаре [тј. децу за "данак у крви" - Д. Б.], па травнину и љуто зло ... И многа друга зла те године у љута и тешка времена, те због тога не могадох добро писати, опростите, амин".[12] Владавина Селима II [1566-1574] остала је на све стране у тешкој успомени. Једно јеванђеље у Дечанима писао је 1571. године дијак Симеон опет "у та љута и тешка времена у дане султана Селима. Ох! ох! зло у та времена од Агарена, јад и беда велика народу у дане ове, ох - немири".[13] Исте године се јавља и један други сведок са Косова, свештеник Авакум, који пише књигу *Синаксар* у Новом Брду "у Светог Стефана", 21. септембра 1571: "И у то време беше туга од Турака и глад велика по свој земљи, човек човека да истреби. Од Солуна со превожаху те мењаху за жито, по мери - колико жита толико соли; и не хтедоше примати со за жито".[14] Годину дана касније, 25. новембра 1572, пише једно јеванђеље у тада српском селу Калањевци неки Павле, у кући Петка дијака, "у дане султана Селима Другог, цара турског. Тада би велика туга на светим и божаственим црквама".[15] А каква је била "туга", може се закључити из записа монаха Агатангела на фресци у манастиру Петра Коришког код Призрена: "Ва лето 1572. бист запустеније обитељи сеј".[16] И године 1575. забележена је "Јака глад и насиље љуто и погибија од Измаилћана, да језик не може исказати такво зло и злостављање" - пише монах Пахомије "у области призренској" на књизи манастира Свете Тројице [Русинице].[17] За владе султана Мехмеда, 1578, кренуле су велике војске на запад и била су "љута истезанија христијаном и горкоје плате".[18] Када је, пак, на престо пећке патријаршије ступио архиепископ Филип, 15. јула 1591, "тада се могла видети потпуна пропаст црквама, као некада давно од оног што је име звериње понео" [тј. од Лава Иконоборца, 717-741, великог прогонитеља православне вере Д Б.].[19] Крајем тог века или почетком XVII сачувано је и једно дечанско виђење српских неприлика, из пера протокалиграфа писарске радионице манастира Дечана [можда самога игумана Јевстратија] "у тешка и невољна времена, која су само мало боља од [времена] првих прогона хришћана; тада људи призиваху смрт, а не живот".[20] Ни првих година XVII века није било боље. Сам патријарх пећки Јован сведочи 17. новембра 1602, у запису на једној књизи која се чува у Хиландару: "и у те невољне године нигде хришћанин миран не беше, ни ми грешни, од насиља туђинаца Измаилћана".[21] Писале су се књиге и у шуми, кришом од Турака: "и простите, аште буде где што погрешено, кријах се от Турак по шуми те писах ва лето 7143 [тј. 1635]".[22]

Неподношљиво стање, терети и насиља довели су до тога да отпор народа прерасте у борбу против турске власти. На чело тога народног покрета стаје патријарх пећки Јован

[1592-1614]. Рат између Аустрије и Турске, 1593-1606, створио је изгледе за ослобођење; народни покрет рачуна с тим сукобом као са приликом за своје отимање испод турског јарма. Неће, зато, бити у праву они историчари који сматрају, сасвим схематски, да то "нису народно-ослободилачки покрети, него само покрети против турске државе, којим су, истина, сељачке масе давале ударну снагу и стихиски изражавале у њима своје ослободилачке тежње".[23] Напротив, у свим овим покретима од краја XVI века па кроз XVII и XVIII век провлачи се више или мање видљива идеја о збацивању туђинског јарма ради националног ослобођења и обнове. Поготову црква, у лику својих патријараха и епископа и осталог свештенства и монаштва, носи и негује ту идеје. Она, пре свега, у својим култовима и књижевним текстовима преноси поруку и развија свест о временима хришћанске, слободне немањићке државе српског народа. Око светих моштију српских владара и архиепископа она окупља народ ради помена не само тих светих лица као светаца цркве него као владара и црквених поглавара који су духовно и физички присутни у сваком историјском тренутку народа. Дечански и пећки култови, па девички и коришки, и други на Косову; милешевски култ у Полимљу и Херцеговини; раванички - у моравској Србији; сремски - у фрушкогорским манастирима већ од првих година XVI века - и сви други широм српских земаља - налазе се у служби одржавања и снажења историјске свести. Устанак Срба у јужном Банату 1594. и сурова реакција Турака спаљивањем Милешеве и спаљивањем моштију светог Саве у Београду исте године указали су речито на ту везу. Тада се и српски народ око Пећи дигао на устанак. Устанак у Херцеговини 1597, опет, показао је да се ослободилачки покрет народа ни најсуровијим репресалијама не може угушити.

Патријарх пећки Јован организовао је акцију против Турака на веома широкој основи, повезујући се са хришћанским силама Европе у коалицији коју је окупио папа Климент VIII, али без успеха. У манастиру Морачи 1608. са окупљеним народним главарима радио је он на покретању устанка у северној Албанији и једном делу Црне Горе. Убијен је у Цариграду 1614. Следећа прилика за предузимање ослободилачких акција био је критски рат између Турске и Венеције 1645-1669; на томе се ангажовао пећки патријарх Гаврило Рајић. Ради активирања веза са Русијом био је у Москви две године, али га по повратку у Пећ Турци ухапсе због делатности против турске државе и удаве у Бруси 1659. године.

Коначно, велики аустријско-турски рат, који је избио 1683, активирао је све балканске хришћане у нади да ће се коначно ослободити од турске тираније. Пораз Турака под Бечом те године и успешна противофанзива Аустријанаца, са дубоким продором моравским правцем све до централних балканских области 1689, подигли су и Србе на устанак, а с њима и католичке Албанце у северној Албанији. Аустријски генерал Пиколомини је од Ниша преко Прокупља избио на Косово, па заједно са српско-албанским устаницима наставио операције из Приштине преко Качаника до Скопља, које је освојио, али га је због куге спалио и напустио. Да би избио на стари "зетски пут" и преко Албаније допро до Јадранског мора, вратио се на Приштину и упутио у Призрен; ту се сретне с патријархом пећким Арсенијем III Чарнојевићем, који се управо вратио из Црне Горе да би осујетио планове Аустријанаца о промени на престолу патријаршије. Пиколомини за кратко време умре од куге у Призрену, а ратна срећа се окрене у јануару 1690, када су Турци поразили аустријску војску и српско-албанске устанике код Качаника. Ваља приметити да су аустријске трупе лоше поступале са народом током свога боравка и операције у Старој Србији, тако да их је народ почео напуштати. После пораза код Качаника Аустријанци су се брзо повукли према северу, остављајући незаштићени народ на милост и немилост турских, особито татарских

одреда; већина добровољаца из тих области напустила је аустријску војску.[24] У страху од турске и татарске одмазде, већ у току зиме започеле су велике скупине хришћана напуштати своје домове и повлачити се према северу, заједно с аустријским одредима или одвојено од њих. Главна струја избеглица ишла је, у ствари, посебно, правцем према Београду преко Новог Пазара; на челу те струје био је патријарх Арсеније III, који је из Пећи понео и многе светиње и црквене драгоцености, у пратњи многобројног свештенства. Аустријанци су агитовали у народу да се повуче, рачунајући на то да се ове масе становништва могу искористити како за насељавање у ратом опустошеним крајевима Угарске, тако и ради будућих оружаних акција према Турској. Велики број становника Старе Србије и Македоније оставио је свој родни крај и прешао на север. То су били претежно Срби и само нешто мало католичких Албанаца. Турци су, опет, покушавали да задрже овај талас избеглица обећањима да ће им опростити све, чак и данак за две-три године, али у томе нису успели, јер је народ веровао да ће се ионако ускоро вратити као победник.[25] Овоме таласу, који се слио око Београда, придружио се и други, моравски талас српских избеглица, после пада Ниша и покоља над српским устаницима који су у том граду били заробљени. Губећи наду да ће се ускоро вратити на своја огњишта, Срби се селе на аустријску [угарску] територију између Тисе и Дунава, затим у Славонију и Барању, али је главни ток с патријархом и моштима кнеза Лазара из Раванице отишао до Баје, Будима, Сент-Андреје и Коморана у Северној Угарској.

Тиме започиње нова, бурна етапа у историји српског народа преко Саве и Дунава, у Подунављу. Веома је важно не заборавити да је српски народ насељавао ове територије, поготово Срем и јужни Банат, а делимично и Славонију, још од XV века. То становништво је обнављано и ојачавано повременим масовним, а поготову сталним појединачним сеобама из земаља јужно од Саве и Дунава. Отуда се и ова велика сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем мора посматрати само као још један, изузетно велик талас тзв. "политичке" миграције, који је преплавио раније слојеве српског становништва, али је он био усмерен претежно ка даљим пределима, у срце угарских земаља на простору Будим-Коморан-Јегра. По најпоузданијим историјским подацима том приликом је у Аустрију прешло око 37.000 српских породица, што значи најмање 185.000 душа.[26]

Тај крупан историјски догађај, у коме су се покренуле и преместиле велике масе народа, отварајући простор за још судбоносније промене на етнографској карти Балкана, у последње време је без основа оспорен од стране неких албанских аутора. По Скендеру Ризају, на пример, сеобе није ни било: велике народне масе нису се иселиле са Косова; Арсеније III није се повлачио из Пећи са народним масама, већ са неколико калуђера, "кришом и маскиран"; у Призрену је Пиколоминија дочекао само Петар Богдани [албански бискуп], а не Арсеније III, који наводно није хтео да сарађује са Аустријанцима и који није повео са собом српско-албанске устанике, него су тих шест хиљада добровољаца били тобож само Албанци из Призрена који су прешли на страну Аустријанаца.[27] Овај покушај да се оспори или бар доведе у питање једно поуздано сазнање читаве српске и светске историографије када је реч о сеоби српског народа у Аустрију 1690. године - засновано је на тенденциозној и погрешној интерпретацији једнога мишљења српског научника Јована Томића, на што је скренуо пажњу Хасан Калеши у полемици са Ризајем.[28] Ствар је у томе што је Јован Томић, пишући 1913. године *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку,* студију намењену и светској публици те преведену одмах на француски језик,[29] изнео тезу да сеоба, која се и по Томићу *догодила*, није захватила читаво подручје Косова и Метохије и није створила празан

простор у који би се онда убацили мухамедански Арбанаси, него је српски народ на тој територији ипак остао и потом насиљем исламизиран и поарбанашен. Томићева теза заслужује пажњу и не може се, по нашем мишљењу, свести само на тежњу да се докаже "арнауташки" карактер данашњег становништва у Метохији - како је мислио Х. Калеши; Томић, пре свега, не пориче збивање велике сеобе, већ само погрешно мишљење "у неким тачкама", и то: да је исељавање овом приликом најјаче захватило југозападне крајеве српске - пределе Призрена, Ђаковице и Пећи - и да су тада ти крајеви скоро опустели.[30] То, заправо, значи да Томић оспорава само тврдњу да је сеобом покренута и сва маса становништва из "југозападних српских крајева", тако да по њему није било сеобе из Метохије, али *јесте* из Санџака, Косова са горњим Поморављем и из целе Србије у границама до балканског рата.[31] Томић наводи у прилог своје тезе више занимљивих аргумената, али је само један међу њима од праве историјске тежине: постојање српског становништва у Метохији све до Томићева времена и његово поступно опадање од почетка XVIII века.[32] Као што ћемо видети, антропогеографска истраживања потврђују чињеницу великог етничког поремећаја крајем XVII века, али не и претпоставке о потпуном пражњењу косовско-метохијског подручја. Исељавање српског народа 1690. захватило је само оне крајеве који су се налазили на удару, а уз то били компромитовани учешћем у устанку. У следећим ратовима доћи ће до даљег слабљења и смањивања ове још никако не мале етничке масе, али Албанци ни тада не силазе у испражњен, напуштен простор. Уместо тога колонизација Албанаца тећи ће у XVIII веку најпре споро, инфилтрацијом у постојећа насеља и истискивањем српског становништва, а не насељавањем празног простора. Томић је у праву и када придаје већи значај исламизацији и албанизацији Срба на Косову и Метохији него великој сеоби. "Тај српски православни живаљ није испразнио терен гранични са Арнаутима него је, подлегавши сили, био подвргнут бржем мухамеданизирању и арнаућењу, што је за српску националну идеју значило исто што и нестанак српског живља .[33]

Тако се аргументација савремених опонената велике сеобе окреће против њих самих када то чине позивајући се, без основа, на Јована Томића.[34] Велика сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем 1690. мора се, дакле, сматрати несумњивом и неоспорном историјском чињеницом. Сложена и драматична историја српско-аустријских, па српско-мађарских и коначно српско-хрватских односа почива на чињеници новога и масовног насељавања Срба на територијама северно од Саве и Дунава. Како без те чињенице објаснити *Привилегије* и дијаспору цркве, њену нову организацију у Аустријском царству, па велику борбу католичке цркве за унијаћење Срба? С друге стране, не треба из ове околности извући други погрешан закључак - да је великом сеобом настала на Косову и Метохији права пустош и да је српски народ на челу с патријархом напустио свој завичај и препустио га другоме, који би, онда, по неким трајним начелима правде и права, био "савесни поседник" и власник напуштене земље.

Има и других сведочанстава, оних сасвим непосредних и савремених, у којима се аустријско-турски рат и велика сеоба, као и потоња збивања на овом подручју, показују у свој својој трагичној димензији. То су, опет, записи савременика, очевидаца и учесника у томе великом комешању српског народа. Већ уочи рата 1683. године и покушаја да се освоји Беч, сам патријарх Арсеније III вели да "тих година беше велико зло по целој земљи од амира султана Мехмеда, и велика невоља притискаше хришћански род, беху велики сурсати и намети по целој земљи, и гредући по мору и по суху све силе измалићанске лећаху као змајеви крилати на славни град Беч. Али, Господ се охолима противи, те се [султан - Д. Б.] врати без успеха, а војску му целу

Угри мачу предадоше. И би велика невоља по целој земљи".[35] У једном рукопису манастира Пакре говори се о годинама овог рата: "И тих година беху љути ратови и крвопролића и пљачке хришћанском роду од проклетих Турака и Немаца, и расеја се по целој земљи српски народ. И ми овамо дођосмо", завршава безимени записивач, "на место ово што се зове Свети Андреј".[36] Цетињски митрополит Висарион, опет, бележи у једној књизи цетињског манастира како му је та књига била донета из Скадра 1689, "када нам би радост велика и весеље неизрециво, јер се те године по неком Божјем провиђењу догоди те дођоше војници и команданти Римскога царства са силом великом, и пленише и протераше богомрски род царства Исмаилова и погани народ његов из места Косова и из других околних места. И дођоше до Велике цркве дома Спасова, која се зове Пећ, архиепископија, општа обитељ што луче зрачи по целој земљи српској. И би им на кратко у власти. А потом", наставља митрополит, "подиже се с војницима својим христомрзитељ и домаћи непријатељ, паша Махмут-Беговић, из места Ипека [Пећи - Д. Б.], и поново узе ову свету обитељ и отачаству његову место што се зове Пећ... И много зла овај богомрски варварин показа овој светој обитељи, све разграби и распрши што од темеља беше стекла, само што је не сруши, али имовину сву узе".[37]

Веома је драгоцено сведочанство Атанасија Даскала Србина из 1691, које наводимо према издању и преводу Ђорђа Трифуновића у недавно објављеној књизи *Очевици о великој сеоби Срба* [Крушевац, 1982]. Атанасије, поред, осталог каже: "Године 1691. Турци придобише Французе и дадоше им у Јерусалиму гроб Христов, а Французи им помогоше. А цесар окрену војску своју на француског краља, па узе са собом и Србе. Турци, пак, тада нађоше време и узеше све градове до самога Београда и тако Београд опседоше. Тада бејаше у Београду генерал Француз родом, начини издају и предаде Београд Турцима. Сви Срби уђоше у чамце, а чамаца је било до десет тисућа, и сви побегоше реком Дунавом уз воду и дођоше под град Будим, који је под цесарем. Под Турцима нико од Срба не остаде, већ се сви цару подчинише и населише око реке Дунава и по другим градовима".[38] Друго важно сведочанство је из пера Ћирила Хоповца "Опет узеше Турци Београд и када је била не баш мала ускомешаност, сва Српска земља побеже ка Будиму патријарх српски и сви архијереји, иноци и световњаци и сав народ христоименитих људи. Пред толиким мноштвом народа ишао је светејши патријарх господин Арсеније Чарнојевић као Мојсије пред Израиљем кроз Црвено море. Онај је носио кости Јосифове, а светејши патријарх је водио христоимените људе преко славног Дунава и преносио је свете ћивоте са светитељима. И стигоше до у свету познатог града Свети Андреј".[39] На другом месту исти хоповски монах пише о краткотрајној слободи и поновном паду српског народа у ропство: "И тако велика радост би у те дане око сакупљања и сједињења српског народа. И ово би тако месеца новембра, а месеца јануара 6. и читавог месеца [1690 - Д. Б.] ударише Турци и Татари. А војска српска и немачка пала на зимиште од Београда до Пећи, од Пећи до Скопља. И тако све побеже ка Београду. И сам патријарх ускоро побеже у Београд. А многи иноци и екзарси изгибоше близу патријарха. И Висарион што се звао Велики близу патријарха погибе. Многи хришћани тада изгибоше и у ропство одведени бише. Ово би тако и горе. И те зиме опет престо српски оста пуст, нико у њему не остаде. После разбијања били су Татари у Патријаршији на зимишту. И коње су у цркву уводили читаве зиме. Авај, авај, ово би због грехова наших. Опет те године дођоше Турци на Београд и узеше Београд од Немаца. А најсветији патријарх побеже Будиму са свим православним".[40] Ево, пак, шта сам патријарх Арсеније пише Т. В. Головину о страдању Срба у сеоби: "Дан и ноћ бежећи са својим осиротелим народом од места до места, као лађа на пучини великога океана брзамо, чекајући када ће зaћи сунце и

преклонити се дан и проћи тамна ноћ и зимска беда што над нама лежи... Тако свагда ридање ридању придодајемо и ниоткуд помоћи не можемо добити. Са свим нашим осиротелим народом словеносрпских синова, од првих па до последњих, како духовних тако и световних, народа свакога чина што постоји, смерно и покорно и скрушено сузно мољење опште сви чинимо господству вашем".[41]

О страдању народа и манастира у току овог рата навешћемо и једно сведочанство из самог манастира Дечана: "Године 1690. би рат велики и пљачка по целој српској земљи. И дођоше Немци до Штипа, и Турци побегоше и опет се вратише, отераше их преко Дунава. Ох! ох! тешко мени! љути страх и несрећа тада беше: матере од чеда раздвајаху, и од оца - сина, младе робљаху, а старе клаху и дављаху. Тад људи смрт призиваху, а не живот. Од проклетих Турака и Татара, тешко мени, љуте ли туге! И пошто приватише Агарени, тада се неки змај велики диже на манастир, паша Гашли-паша, и опљачка игумана, једва га жива остави и у крајњој пустоши манастир остави. Игуман не могаде остати жив, трећи дан престави се, игуман Захарија".[42] Стефан Раваничанин, и сам - бегунац, описује дијаспору српског народа 1690: "У томе, пак, рату би велика пљачка и расељавање народа хришћанског и опустошење све српске земље: градова, вароши и села и манастира, од којих неки опустеше, а неки у огњу изгореше као и наш манастир Раваница. И опет велим да је наш манастир Раваница потпуно опустео. А мало народа нашег даде се у бекство уз Дунав горе, једни у чамцима, а други на коњима и колима, трећи пешке као и ја сиромах. Четрдесет дана смо путовали и дођосмо до Будима града. А тамо и светејши патријарх Арсеније Чарнојевић и неколико владика, и од многих манастира калуђери и људи многи из целе земље српске, мушкарци и жене. Па тако и ми житељи манастира Раванице са моштима светога цара, кнеза Лазара Српскога, и настанисмо се у једно место више Будима, које се зове Сент Андреја, добро место за пребивалиште странцима... И ту саградисмо колибе, како који може, и цркву подигосмо од дрвета близу обале дунавске, и ту положисмо мошти светога цара Лазара Српског".[43]

Нов сукоб између Турске и Аустрије, 1716-1718, завршио се аустријском окупацијом и анексијом северних делова Србије [до Чачка закључно], а у току ратних операција у Поморављу учествовало је опет српско становништво. Пожаревачки мир [1718], међутим, био је кратког века. У новом рату ангажовале су се поново веће масе балканских хришћана, под вођством пећког патријарха Арсенија IV Јовановића-Шакабенте; скопски надбискуп Михаило Сума - по народности Албанац - био је такође у завери, али је, пошто је откривен, морао бежати у Аустрију, а охридски архиепископ Јоасаф се није дао увући у заверу. Заједно са митрополитом рашким и епископима скопљанским и штипским, као и неким другим српским црквеним и световним поглаварима, Арсеније IV је обавестио Аустријанце о одлуци да се дигне устанак чим се појаве царске трупе. Саветовали су да аустријска војска продре делом Мораве и Лаба у правцу Косова и молили су аустријског заповедника да се нареди војсци нека не пљачка народ куда буде пролазила, а они ће јој давати све што јој буде потребно. Арсеније је успео да окупи и нека црногорска и малисорска племена за устанак. Рат није имао срећан исход: аустријске и устаничке трупе су потучене већ код Новог Пазара. Патријархов се одред распао, а он са пратњом побегне према северу бојећи се турске освете. Мањи део Брђана и Албанаца кренуо је такође за аустријском војском, док се већина вратила својим кућама, али уз пут нападајући Турке [1737]. Неспособност Аустријанаца се показала у њиховим односима према Србима и Албанцима, који су били вољни да се боре и који су се у знатном броју били одазвали њиховим позивима на устанак. Међутим, пошто нису наишли на помоћ и сарадњу код

Аустријанаца, једни су се вратили на своја огњишта, док се мањи број са својим породицама иселио. Турци су одмах у јесен почели да се окрутно свете онима који су остали у Старој Србији и Брдима. Београдски мир 1739. препустио је српски, а овај пут и католички албански народ, на милост и немилост Турцима.[44] Овај рат и народни покрет у вези с њим, како примећује Јован Томић, доносе нове муке српском народу. Српски крајеви, из којих се повлачи аустријска војска, прво су били опљачкани и попаљени. То су урадили Турци и Албанци муслимани, највећи непријатељи хришћана, још док се није знало шта може донети ратна срећа. Сви који су пристали уз Аустријанце, напустили су те крајеве и повукли се с царском војском, имајући за то времена, пошто се она овога пута спорије повлачила и задржавала на другим објектима Један део становништва је, међутим, остао и тај је имао да прими, закључује Томић, "удар арнаутски" Тада су, наиме, све веће масе исламизованих Албанаца на Косову ангажоване у суровом обрачунавању са побуњеном српском рајом. Колико се иселило Срба из Старе Србије и других крајева овом приликом у овој "другој сеоби", под Арсенијем IV Јовановићем, није познато. Зна се само да је са српским народом доспео у Срем и известан број албанских католичких породица, из племена Климената, чији су остаци данас хрватске народности у селима Никинци, Хртковци и Јарак [46]

Поновљено ангажовање пећке патријаршије у ослободилачким покретима Срба и других балканских хришћана убрзало је одлуку Порте да укине ову црквено-политичку институцију српског народа. Неких покушаја било је још за патријарха Пајсија, 1641 али је коначна одлука пала после ових аустријско-турских ратова и устанака. Патријаршија је укинута 1766, а следеће године је исто учињено са охридском архиепископијом [1767] Епархије и целокупну имовину ових цркава преузела је цариградска [васељенска] патријаршија.

Укидањем пећке патријаршије разбијено је јединствено тело српске цркве и олакшана политика дезинтеграције и слабљења српског народа. Ипак, упркос томе, ослободилачки покрети Срба у Турској нису се гасили ни кроз преостале деценије XVIII века, све до устанка 1804, само што се као нов и особен чинилац политичке ситуације српског народа у Турској сада јавља исламизирани албански елеменат. Тај се елеменат, захваљујући своме привилегованом положају у османлијској држави незадрживо шири и суровим насиљем своди српски народ на мањину у српској матичној области.

[1] Докторска дисертација Иве Андрића, чији немачки оригинал носи наслов *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der turkischen Herrschaft* објављена је у оригиналу и преводу на српскохрватски језик у часопису Свеске Задужбине Иве Андрића 1 (1982) 6-237.

[2] И. Андрић, *Развој,* 71.

[3] И. Андрић, *Развој,* 73.

[4] И. Андрић, *Развој,* 71-73.

[5] И. Андрић, *Развој,* 81.

[6] И. Андрић, *Развој,* 75-79.

[7] И. Андрић, *Развој,* 109.

[8] Љ. Стојановић, *Записи* III, 43, бр. 4944 (наш превод овог и осталих наведених записа у овом поглављу - Д. Б.).

[9] Д. Богдановић, *Ист. старе срп. књижевности,* 237.

[10] Љ. Стојановић, *Записи* I, 126, бр. 409.

[11] Љ. Стојановић, *Записи* IV, 61-62, бр. 6316. Тада је на престолу у ствари, Сулејман I, а не Селим II.

[12] Љ. Стојановић, *Записи* IV, 67-68, бр. 6337. Султан Селим II је заиста остао забележен као пијаница, па му је то био надимак ("Мест").

[13] Љ. Стојановић, *Записи* IV, 73-74, бр; 6359.

[14] Љ. Стојановић, *Записи* IV, 74, бр. 6362.

[15] Рукопис ман. Дечана бр. 16, лист 289'.

[16] М. Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд 19632, 82-83. Када је Селим II умро и ступио на престо Амурат, 1574, до Дечана је допро очајнички глас да ће тек тај владар "тридесет година владати": "О, какве ли невоље тада манастиру и посвуда!" (Рук. ман. Дечана бр. 24, лист 264'.

[17] Љ. Стојановић, *Записи* I, 221 бр. 717.

[18] Рукопис ман. Дечана бр. 57, лист 30.

[19] Љ. Стојановић, *Записи* IV, 86. бр. 6429.

[20] Љ. Стојановић, *Записи* II, 107. бр. 2692.

[21] Љ. Стојановић, *Записи* IV, 96. бр. 6498.

[22] Љ. Стојановић, *Записи* I, 329. бр. 1273.

[23] *Ист. народа Југославије* II, 464 (Б. Ђурђев).

[24] *Ист. народа Југославије* II, 769 (Ј. Тадић). Сачувало се чак до наших дана предање у Хасу под Паштриком и у призренском крају о зверском понашању аустријских трупа над становништвом, које је тада већ било мешаног етничког и верског састава: М. Филиповић, *Хас,* 26; упор. Ј. Томић, О *Арнаутима.* 44-45; М. Костић, *Прилози историји српско-арбанаског устанка 1689-1690. г.,* ААСЈЕ 2 (1924, обј. 1925) 11-20.

[25] *Ист. народа Југославије* II, 770 (Ј. Тадић).

[26] Према казивању Стефана Раваничанина, патријарх Арсеније 1690. моли цесара (Леополда) "да се у државу његову с народом српским пресели. И цесар на молбу патријархову дозволи да се уђе у његову државу. Тада у пролеће подиже се патријарх са много народа српског, 37.000 фамилија, и толико су у војну службу цесару ступили" (Љ, Стојановић, *Записи* III, 98, бр. 5305).

[27] S. Rizaj, *"Kosovo nekad i danas - Kosova dikure sot".* Обележја VI/4 (1976) 1977-191, посебно на стр. 183-184. Ризај у ствари хоће да покаже како Срба никада није ни било на Косову више него што их има данас, те да косовску земљу од вајкада и без прекида држе Албанци. Зато му велика сеоба смета: ако су се тада иселиле "велике масе народа", то значи да су те велике масе живеле на Косову и да је Косово бар до 1690. у етничком погледу било српско. Разуме се, следећи исту логику, он би морао да оспорава и све потоње сеобе, масовне и појединачне.

[28] Х. Калеши, О *сеобама Срба са Косова крајем XVII и почетком XVIII века, етничким променама и неким другим питањима из историје Косова.* Обележја VI/4 (1976) 193-216, посебно на стр. 194-199.

[29] Ј. Томић, Les Albanais en Vieille Serbie et dans le Sandjak de Novi-Bazar, Paris 1913.

[30] Ј. Томић, *О Арнаутима.* 46. упор. М. Костић, *Прилози историји.* 16, нап. 25.

[31] Ј. Томић, *О Арнаутима,* 50.

[32] Ј. Томић, *О Арнаутима,* 49-50.

[33] Ј. Томић, *О Арнаутима,* 47-48.

[34] Остале тврдње С. Ризаја (о одсуству Арсенија из Призрена а поготову о искључиво албанским устаницима "из Призрена") немају савршено никаквог основа ни у изворима ни у литератури. Да је хтео да користи Томићеву књигу и у ономе што му се лично не свиђа, Ризај би тамо нашао и следеће: да су у току Пиколоминијевих операција заједно са Србима православнима и католицима из призренске нахије и са Србима помухамедањеним у Призрену дочекали Пиколоминија и ти Арнаути католици (тј. из Брда Малесије којима су на челу били Клименте - Д. Б.) док су Арнаути мухамеданци листом били са пећским пашом Махмудбеговићем који се с њима испред ћесареве војске повукао на југ. Томић наводи и податак да Холштајн, Пиколоминијев командант спаљује Љуму јер се против аустријске војске окрећу тамошњи Срби православни (questi popoli di Rito greco) и мањина Арнаута католика. Ј. Томић, О *Арнаутима,* 43-45.

[35] Љ. Стојановић, *Записи* I, 433-434, бр. 1824.

[36] Љ. Стојановић, *Записи* I, 442, бр. 1871-1872.

[37] Љ. Стојановић, *Записи* I, 448, бр. 1907.

[38] Ђ. Трифуновић, *Очевици,* 25-26.

[39] Ђ. Трифуновић, *Очевици,* 51.

[40] Ђ. Трифуновић, *Очевици,* 52-53.

[41] Ђ. Трифуновић, *Очевици,* 48 .

[42] Рукопис ман. Дечана, бр. 97, лист 1.

[43] Љ. Стојановић, *Записи* III, 98, бр. 5305.

[44] *Ист. народа Југославије* II, 781-789 (Ј. Тадић).

[45] Ј. Томић, О *Арнаутима,* 60-61.

[46] М. Костић, *Арнаутско насеље у Срему,* Јужна Србија 3 (Скопље 1923), 277; упор. Ј. Радонић, *Римска курија,* 562-566.

IV ШИРЕЊЕ АЛБАНАЦА ПО ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА У XVII И XVIII ВЕКУ

1. Католичка црква као сведок и учесник

Драгоцено сведочанство о збивањима и демографским променама у читавој српско албанској контактној зони од Скадра до Призрена садрже извештаји католичких

мисионара Конгрегације за пропаганду вере као и латинских бискупа и надбискупа који су се старали о католицима српске и албанске народности на том подручју.[1] Пажњу католичке цркве и Венеције привлаче ове области нарочито због могућности да се ослободилачки покрети побуне и устанци искористе у плановима крсташког рата против Турака, али Римска курија има при томе још један циљ да слабљење православне цркве међу Јужним Словенима искористи за јачање свога утицаја за своју "мисију" у Србији, Македонији и Бугарској дакле на терену постојећих [Пећ, Охрид] или бивших [Трново] аутокефалних цркава. Продор латинске мисије подстакнуте и новом организацијом у Риму [Congregatio de Propaganda fide, основана 1622] ишао је из скадарског приморја и залеђа где се латинска црквена организација одржавала међу Албанцима још од средњег века правцем старога "зетског пута" у Србију, заправо на Косово и у северну Македонију, а одатле у западну Бугарску, где је у Чипровцу стекла важно упориште. Очигледно је, према томе, да је у пропаганди католицизма римска Конгрегација видела у католичким Албанцима важан ослонац; албански католици су управо она нит која повезује делатност Конгрегације у централном Балкану. С друге стране, највећа је препрека ширењу католицизма на Балканском полуострву српска православна црква, поготову од 1557. као обновљена пећка патријаршија са пространом територијом, која је једним делом покривала и старе католичке земље на западу полуострва и у Панонској низији. Слабљење српске православне цркве, па и српског народа, уколико се није дао асимиловати у верском погледу, било је према томе, од прворазредног интереса за остваривање далекосежног и дугорочног програма католичке цркве на подручју јужнословенског источног православља. То се могло видети и у питањима сарадње албанских католика са православним Србима у борби против Турака: католичка мисија подржавала је ове акције само када је у њиховој перспективи видела непосредно снажење или чак закорачивање католичке Аустрије на терен православног Балкана, и само у очекивању уније са српском православном црквом. Ако тога није било, она је одвраћала Албанце од заједничких акција. Тако је барски надбискуп Змајевић током лета 1711. године одвратио католичке Клименте од сарадње с црногорским устаницима, зато што су "шизматици већи противници католичкој вери од самих Турака".[2] На терену Старе Србије и Македоније католичка пропаганда је настојала да сачува стара католичка [српска и албанска] језгра, да прати нове скупине досељених католика и обезбеди их од исламизације, да стабилизује црквену организацију, при чему су од највећег значаја били управо албански мисионарски пунктови у Призрену, Ђаковици и Скопљу: све ове пунктове већ од XVII века држе Албанци. У веома далекој, али за Римску курију већ тада сагледивој перспективи, стварала се основа за албанизацију, и, преко ове, латинизацију централног балканског простора, разуме се под условом да се католички Албанци сачувају од масовне исламизације.

Извештаји подношени Конгрегацији и сачувани у Ватиканском архиву, о путовањима у специјалној мисији или просто о канонским визитацијама, одликују се веома прецизним запажањем, сразмерно тачним подацима, мада су крајње пристрасни, па и непријатељски у ставу према православној цркви. Са свим тим оградама, које се због тога морају имати, они су ипак веома драгоцен историјски извор, из кога се може сазнати како су се српске земље виделе очима "Европе" у XVII и XVIII веку, где су међе ових земаља, и, нарочито, како тече процес албанизације српских крајева.

За млетачке и латинске путнике границу Албаније и Србије у XVI и XVII веку чине "Бели и Црни Дрим" односно "Дрим". Тако веле млетачки посланик Јаков Соранцо 1575. и двојица барских надбискупа Марин Бици 1610. и Петар Масарек 1623. На путу

за Скопље, Јаков Соранцо 1575. године прелази Бели Дрим изнад његовог састава са Црним Дримом, те тако оставља на једној страни Албанију и народ албанског језика, а на другој страни Србију, где се говори словенским језиком.[3] Извештај надбискупа Марина Бицијa из 1610. године је знатно подробнији. За њега је Дрим река која истиче из Охридског језера [Црни Дрим] и пролазећи кроз Задриму стиже у Љеш [Alessio], што значи да под Дримом подразумева читав ток Црног и Великог Дрима до ушћа у Јадранско море. Такав Дрим је, за њега, граница Албаније и Србије: он "раздваја северни део Албаније од Србије" [divide verso la parte settentrionale l' Albania dalla Servia].[4] Први већи град на свом даљем путу по Србији он види у Призрену, са 8600 кућа, од чега само око 30 латинских [са једном црквом]; у граду је "много шизматика", који својом већином надмашају Латине, а имају две цркве - од 80, колико су раније имали. Важно је што Бици примећује да се у овим крајевима Србије говори српски језик ["in questi paesi della Servia si parla la lingua Dalmata"], за разлику од албанских провинција, које имају посебан језик ["il suo idioma particolare"]. Око Јањева су плодна поља са много шизматичких села, као и Косово поље, које је добро обрађено и такође пуно шизматичких села. У самом Јањеву он налази 120 домова латинских, 200 "шизматичких"и 180 домова "Турака", из чега се мора закључити да је почетком XVII века водећи елеменат у Јањеву још увек српски православни народ - како се то види и из других извора кроз цео XVI век. Ново Брдо има 40 латинских, 60 православних и 100 јеврејских и турских кућа; овде је једна дивна црква, задужбина српских деспота, претворена у џамију. Трепча има 500 огњишта, од чега има око 40 латинских домова и преко 200 православних, који имају, вели, чак и свог епископа са резиденцијом ван града у једном манастиру.[5]

У својству папског визитатора [тек после - призренског бискупа и одмах потом барског надбискупа и примаса Србије], Албанац Петар Масарек обилази латинске општине по балканским земљама 1623. и 1624. године.[6] Из његовог извештаја, поднетог 1624, произлази да Албанци католици живе измешано са православним Србима у Зети и северној Албанији: Косово је, пак, пуно "шизматичких" [православних] села. У Призрену и околини живе католици српске и албанске народности; у Призренском пољу има Албанаца, али их је ипак највише западно од Дрима, који и по њему дели Албанију од Србије.[7] Нешто касније, 1628, бискуп Љеша и Скадра обилазећи северну Албанију даје важне податке о Пилоту, старој српској средњовековној области око Дрима; он ову област назива Спанијом, по некадашњим господарима тога краја, Спанима.[8] Урсини још вели да су православни у Пилоту прешли на католицизам, а калуђери да су се разбежали.[9]

Наследник Петра Масарека на надбискупској катедри у Бару, Ђорђе Бианки, обишао је 1637/38. године Србију. По њему Призрен је у Доњој Србији [Servia inferiore], као "најлепше место у целој Србији", која, подељена на Горњу и Доњу, обухвата читаву територију данашњег Косова, Топлицу и северну Македонију. У Горњој Србији су Прокупље, Ново Брдо, Трепча, Pustino [можда - Приштина?], Јањево, Скопска Црна гора, Скопље и Кратово; свега - 2505 католика [не кућа већ душа!]. За све католике у Горњој Србији он вели да говоре српски. У доњој Србији је Призрен, Гури и Шегец [?], као и Ђаковица - свега [са католицима у Сувој Реци] 1655 католика. У обе Србије, дакле, на прегледаној територији, има свега 4160 католика.[10] Према извештају мисионара и потпрефекта Конгрегације, фра Керубина, из 1638, који је проповедао у Ђаковици, у околини тога града су искључиво Срби, који имају "прелепи манастир са прелепом црквом" [un bellissimo monasterio con chiesa bellissima], где се чувају мошти

светога Краља - очигледно манастир Дечани. Занимљиво је да је међу дечанским монасима Керубин нашао једнога који је говорио албански.[11]

Бианки бележи свежа досељавања. у претходном извештају у Сувој Реци је евидентирано 15 католичких домова, избеглих из Дукађина [правог Дукађина у северној Албанији!], у страху од крвне освете,[12] а приликом касније визитације [1641/42] он их види у Кратову, досељене "из албанских планина". И ови су католици, али говоре српски и турски; свештеник им је Албанац, али говори српски. У Ђаковици је тада свега 26 католичких кућа, искључиво албанских [што значи - око 130 људи], према 550 душа 1638. године. Тај податак говори речито о убрзаној исламизацији овог града. Поред ових албанских, има још 16 српских, а "турских" 250 домова.[13]

И за бискупа Бенлића око 1650. године Призрен је "главни град Србије" [capo di Servia]. Католика, по њему, има у Скопљу, Призрену, Прокупљу, Приштини, Јањеву, Новом Брду, Јагодини, Вучитрну, Нишу, Крушевцу, Новом Пазару, Лесковцу, Кратову, Летрници [?], Овчем пољу, Косову и Скопској Црној гори.[14] Очигледно, у питању је трговачко градско становништво само делимично албанског порекла, већином, вероватно, словенских трговаца из приморја. Према недатираном извештају надбискупа скопског Андрије Богданија [1651-1677], у коме је реч и о Албанцима који су се добровољно или по наређењу санџака преселили из Албаније у Србију, број Албанаца у Србији је веома мали ["Albanesi di Servia sono in numero molto pochi"].[15]

Посебну пажњу на католике православних балканских земаља обраћао је синовац Андрије Богданија - Петар Богдани [1630-1689], рођењем и смрћу везан за северну Албанију и за косовску област: рођен је у Гури и Хасит [Дукађин], а умро у Приштини од куге када и генерал Пиколомини у Призрену. Као ученик фрањеваца у латинској колонији у Чипровцу, а потом у Лорету [Илирски колегијум], истакао се својом ученом ревношћу и смислом за мисионарски рад, те је постављен за бискупа у Скадру, одакле је администрирао барском надбискупијом [1656], а потом за надбискупа у Скопљу, одакле је као администратор управљао целом Србијом [1677]. Једно време је био ван своје катедре, у Чипровцу и потом у Италији, али се 1686. вратио у надбискупију. Писао је више извештаја Конгрегацији за пропаганду вере, а као Албанац по народности никада није био слеп за мане својих сународника. Албанским католицима је, међутим, посвећивао особиту пажњу не само из родољубља него због чињенице да језгро католика у Србији, како је то истакао још у једноме свом скадарском извештају [1662], чине Албанци, те се и католичка вера у Србији назива "албанска вера" [la fede albanese][16] У његовим извештајима има трага о насељавању Албанаца у Метохији: у извештаје из 1683 Богдани помиње некога мисионара дон Андрију Ђадрија у Ђаковици, "који уме да влада дивљим Арбанасима који су се спустили у питому Метохију".[17]

Са XVIII веком ситуација се озбиљније мења, а извештаји добијају драматичне тонове, нарочито од средине тога столећа. Упркос свему томе, у извештајима католичких прелата и мисионара, Срба или Албанаца, одржава се за све то време свест о косовској територији као српској земљи. Уосталом, попис католичких жупа у области скопске надбискупије из 1726. године и не даје основа за друкчији однос према подручју Косова: у Призрену је, на пример, само 9 католичких кућа са 55 душа, а у селима призренске мисије - 95 католичких кућа са 395 душа. Град Ђаковица [чији је мисионар, иначе, Србин - Ђорђе Јовановић] има 16 католичких кућа са 75 душа, а у селима ђаковичке мисије 145 кућа са 912 католика.[18] Очигледно је сви ови католици нису Албанци.

Надбискуп барски Вићентије-Вицко Змајевић [1670-1745], именован 1701. године за надбискупа барског, примаса Србије и апостолског визитатора за Србију, Албанију, Македонију и Бугарску, нарочито је у том погледу важан извор; чак и после премештања на задарску надбискупију он задржава функцију визитатора за турски Балкан [1713].[19] У извештају од 1707. године он Србијом назива земљу у којој су следећи градови: Скопље, Прокупље, Ново Брдо, Приштина, Трепча, Призрен и Пећ, односно тврђаве Качаник, Тетово, Јањево, Вучитрн, Митровица, Ђаковица и Нови Пазар. И за Змајевића, као и за Бицција, стотину година пре тога, граница између Србије и Албаније иде реком Дримом, тако да на албанској територији остају дијецезе Драча, Љеша и Сапе. Ситуација косовско-метохијског подручја, по Змајевићу, одражава у извесној мери почетни талас албанске колонизације и исламизације. Ђаковица је већ угледни муслимански центар, у коме је и даље католичка мисија, али са мало верника - свега 446. Овај град је био веома поштован код Турака, јер је увек давао знатне људе за управу отоманских провинција, каже Змајевић. Околина Ђаковице је сада албанска [1638 - искључиво Срби; 1683 - "дивљи" Албанци], јер су овде Турци населили брђане Албанце, да не би имали прилику за пљачку и да населе земљу "која је била разорена у рату". При томе су многи досељени Албанци овде примили ислам. Није боље ни у читавом Хасу, испод Паштрика, где је 411 католика, док је у Призрену и околним селима само 262 католика. У Пећи и околини има већ албанских колонија, али се број католика брзо смањује: у самој Пећи има само 11 католичких кућа са 33 душе [значи, са мањим просеком становника по дому!]. Околна села, међутим, чувају и у извештају Вицка Змајевића своју словенску номенклатуру.[20] Змајевић опширно говори и о насилној колонизацији Пештера, 1702, где су Турци населили већи број Климената из Малесије односно из Пилота; Клименти се и сами опиру овој колонизацији.[21] Једну другу грану Климената, избеглих у Срем 1737. године у броју од преко 200 домова [никако не више од 1000 душа], прати потоњи скопски надбискуп, Албанац, Матија Масарек [1758-1807]. Албански емигранти настоје да се врате, али се њихов повратак у крајеве под турском влашћу завршавао трагично: Масарек их је виђао у Приштини набијене на колац. Он евидентира албанско насељавање око Јањева 1768: недавно се ту населило 100 албанских породица, каже он, "поносних, крволочних и разбојничких више него друге, а тврдих у вери".[22] О сталној колонизацији Албанаца по Србији Масарек говори и у извештајима 1760, 1764, 1772, 1800. године. Пошто је Србија врло плодна земља, покушава да објасни ову појаву надбискуп Масарек, стално је насељавају многе католичке албанске породице из планинских крајева. Потурчене, оне постају највећи непријатељи хришћанског становништва, па и својих сународника: управо католички Албанци највише од њих страдају, тако да је то један од разлога што је број католика у Србији тако нагло опао. Крај свега тога, католички Албанци су остали још увек значајан фактор у северној Албанији и у околини Пећи, Ђаковице и Призрена, тако да је мисионар у Пећи, Скадранин дон Јован Логореци, био секретар пећког паше за преписку с католичким Албанцима.[23] Приликом своје канонске визитације 1764. Матија Масарек у околини Ђаковице види свеже колоније Албанаца католика, који су због глади напустили своје врлети и населили се у питомој Метохији. Године 1767. [годину дана после укидања пећке патријаршије, исте године када је укинута охридска архиепископија] Масарек примећује да се "за последњих двадесет година Србија потпуно изменила". Раније је у свим србијанским варошима било мало Турака, који су били питомији, а у селима били су православни и католици. Сада, пак, вароши су препуне, по речима Масарека, Македонаца или мухамеданских Арбанаса, а у селима се ретко виде православни и католици, јер су се разбежали по Немачкој, Софији, Влашкој и другде. Данас, наставља надбискуп 1767, сваки је закутак препун "проклетих потурчених Арбанаса, разбојника и убица, који се међу собом крваве и

католицима чине насиља"; он страхује да ће се и оно мало преосталих католика растурити на све стране. Није давно, каже, како су Арбанаси ради пљачке побили више од 30 католика. "Чак и Турци прибојавају их се, јер они никога не штеде, тражећи крв за крв". Пет година касније, 1772, Масарек ипак констатује да без обзира на то што и православни страдају, и што их је много истребљено, "још их је увек врло много".[24]

[1] Углавном на основу ове грађе објавио је своје значајно дело Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века,* Београд 1950. У овом поглављу, осим у неким случајевима, користићемо податке из те књиге. Заслужује пажњу и новија збирка докумената: М. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива XVI-XVIII века,* Београд 1983.

[2] Ј. Радонић*, Римска курија*, 530.

[3] П. Матковић, *Путовања по Балканском полуотоку XVI. вијека* (XIV), *Рад ЈАЗУ* 124 (1895) 30.

[4] Ф. Рачки, *Извј. М. Бицција,* 84.

[5] Ф. Рачки, *Извј. М. Бицција,* 121-124. Из Бицијева извештаја види седа је на западу етнички распоред Срба и Албанаца био већ коначно формиран. То потврђује и Маријан Болица Которанин, који свом опису Скадарског санџака из 1614. прилаже и један нешто старији извештај о Албанији, где је граница између српског и албанског језика, односно између Србије и Албаније у Јадранском приморју између градова Бара и Улциња; Улцињ би, по њему, био први град на албанској обали, која се протеже до Валоне, као што би, опет, Бар био почетак "словенске" обале до Истре: С. Љубић, *Маријана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарскога од године 1614,*Старине ЈАЗУ 12 (1880) 193.

[6] Крунослав Драгановић, *Извјешће апостолског визитара Петра Мазарекија о приликама католичког народа у Бугарској, Србији, Сријему, Славонији и Босни г.. 1623. і 1624,* Старине ЈАЗУ 39 (1938), 1-48.

[7] К. Драгановић. *Извјешће,* 10-20, 28. Упор. и његов скраћени извештај од 12. VIII 1634: М. Јачов, Списи 51, Н0. 33.

[8] Вид.: И. Божић, *Спани - Шпање,* Глас САНУ 320 (1980) 37-60.

[9] Ј. Радонић, *Римска курија,* 24-25.

[10] Ј. Радонић, *Римска курија,* 99-100.

[11] Ј. Радонић, *Римска курија,* 104.

[12] Ј. Радонић, *Римска курија,* 100.

[13] Ј. Радонић, *Римска курија,* 106-108.

[14] Ј. Радонић, *Римска курија,* 233.

[15] М Јачов, *Списи,* 169-170 Н°. 148.

[16] Ј. Радонић, *Римска курија,* 275.

[17] Ј. Радонић, *Римска курија,* 388; упор. извештај из 1685: М. Јачов, *Списи,* 132-142 Н°. 118.

[18] Извештај Петра Караџића, надбискупа скопског, из 1726: М. Јачов, *Списи,* 259-263 Н°. 224.

[19] Његовим настојањем населило се 1726-1733. у непосредној близини Задра, више од 500 албанских избеглица из Скадарске крајине, основавши село Арбанаси: ЕЈVIII. 628 с. в. Змајевић, Вицко (К. Крстић).

[20] Ј. Радонић, *Римска курија,* 511-513.

[21] Ј. Радонић, *Римска курија,* 514-515.

[22] Ј. Радонић, *Римска курија,* 565-566. Масареков коментар је веома неповољан за Албанце, иначе његове сународнике. Он каже да је тих тридесетак кућа побегло из "ћесаревине" зато што "онде нису могли да краду и отимају и што нису могли, како они кажу, подносити батине од Немаца".

[23] Ј. Радонић, *Римска курија,* 646-647.

[24] Ј. Радонић, *Римска курија*, 658-660.

2. Исламизација и албанизација

Извештаји католичких визитатора из XVII и XVIII века показују веома јасно неке ствари. Најпре, очигледно је да се етничка граница српског и албанског народа крајем XVI века још увек налазила тамо где је идентификована стотину и више година раније, "на ставама Црног и Белог Дрима",[1], или тачније - на линији данашње државне границе са "џеповима" на обе стране: српским, у Алтину на данашњој територији Албаније, и албанским, у области Паштрика и Рибнице [касније - Хас] на југословенској страни. То значи, даље, да се тек у XVII веку етничка граница између Срба и Албанаца почела на овом сектору лагано померати на исток, али и то, према овим извештајима, не прелази обим јачих инфилтрација у компактној маси српског становништва, нити мења српски карактер ове области. Веома је значајно што извештаји сагласно говоре о овој земљи као о Србији, у којој је огромна већина и даље српска; или, са ужим разграничењем, у западном делу области етно-лингвистичко стање се мења и постаје мешовито, док у источном и југоисточном делу нема ни толиких промена и област остаје хомогена. Призрен је "главни град Србије" у целом овом периоду, све до краја XVIII века. Исто тако, извештаји евидентирају албанску колонизацију у свим њеним главним видовима, макар она још и не била онако масовна каква ће постати, видећемо, тек у XIX и XX веку. Најзад, они откривају и једну важну околност, која ће за читав проблем колонизације Албанаца и исељавања Срба бити скоро до наших дана, а сигурно све до 1912. године, од битног значаја. То је исламизација у служби колонизације. Разуме се, примећено је и пресељавање католичког албанског становништва, али је његова даља судбина, даљи опстанак у области колонизације пресудно условљен његовим примањем ислама. Ислам је, дакле, био одлучан чинилац за опсег и трајност албанске колонизације у југословенским земљама - и у Старој Србији и у Македонији. Исламизацијом је пресељени елеменат учвршћен на новој земљи, а тиме је дат подстицај и замах читавој колонизацији - чак и кад се, за моменат, занемари политички фактор [планско насељавање вољом и силом државне власти]. С друге стране, исламизацијом је не само албански елеменат доведен и утврђен у југословенским земљама него је и словенски елеменат однарођен, албанизован. На крају, исламизација је дала читав лик албанској колонизацији, условила јој је изглед и ток. Како су се Албанци насељавали на Косову и у Македонији, како су Срби и Македонци отерани са своје земље и како су уместо хомогених српских и македонских крајева добијени, у крајњем исходу, компактни албански крајеви - може се разумети само уз помоћ овога друштвеног и историјског феномена. Сукоб између албанског и српског народа, заправо, и није нужно национални сукоб: та два етникума живела су заједно без икаквог уопштеног конфликта кроз многа столећа средњег века. Сукоб настаје у новој верско-друштвеној диференцијацији турскога, отоманског феудалног поретка.

Ђаковица са околином, према извештају Ђорђа Бианкија, тек мало пре 1638. године ["пре кратког времена"] улази у процес исламизације албанских католика; Бианки, као и други католички извештачи, не помиње исламизацију православних што не значи да је у то време уопште није било, но вероватно је да православни још нису у ситуацији да у већој мери примају ислам, јер их штити и обновљена црквена организација у улози легитимне етнархије То су уједно први одређенији историјски подаци о исламизацији Албанаца на овом терену: исламизација је масовна, али је још ограничена на мушки део популације, а жене и женска деца остају католици.[2] Три до четири године касније, 1641/42, Бианки у Ђаковици затиче свега 26 католичких домова [око 130 душа], према 550 католичких становника из 1638. тај податак речито говори о убрзаној исламизацији овог града. Поред ових албанских, има још 16 православних, а "турских" [вероватно и албанских исламизираних] домова је 250.[3] Вицко Змајевић 1707. године констатује исте прилике у ђаковичком крају. Албанци, које су Турци населили, примају ислам, али жене остају хришћанке.[4] Колонизација Пештера, као централне стратегијске зоне на "босанском путу", коју је турска власт силом извела, имала је смисла само ако буде пропраћена исламизацијом. Тако се овде и створило језгро исламизације, а до извесне мере и албанизације Новопазарског санџака.[5]

Најжешћи је у осуди албанског потурчавања надбискуп Матија Масарек: у драговољној исламизацији клименташких избеглица-повратника из Срема, 1761, он види само нечасне мотиве, он ће чак рећи, увредљиво и пристрасно, да је турчење Албанаца плод "њихове изопачене и охоле природе". Но важно је и тачно запажање Масареково да исламски прозелити међу Албанцима нарочито мрзе своје католичке сународнике те да их, по доласку на власт, као паше, немилице тамане.[6] Масарек подробно описује ток и метод исламизације. Католички Албанци из Малесије не трпе да их Турци газе и тлаче, каже он, нити да их притискују дажбинама и наметима, убијају Турке, беже у Србију с промењеним именом у жељи да остану католици. Међутим, Турци шаљу за њима своје хоџе, који их гоне да децу обрезују, да руже хришћанску веру и да петком одлазе у џамије. Пошто се потурче, утичу на жене и децу да и они приме ислам скоро сви, изузев малог броја старица, које никако неће да напусте католичку веру. Њихово даље понашање је [Масарек то пише 1760] разбојничко отимају јагањце, шкопце, кокоши, мед и масло, сено за коње, тако да ионако сиромашан католички народ остаје без ичега. Надбискуп се боји да ће католици због тих патњи и мука најзад преверити. Уосталом, и сам је имао прилику да упозна разбојнике на делу: из Скопске Црне горе није смео да настави пут у правцу Кратова, јер су шуме пуне разбојника. Зато је сачекао јесен, па је онда с јаком пратњом и једним наоружаним јаничарем кренуо на тај пут, али их нападне 15 албанских "кесеџија" [друмских разбојника]. Само захваљујући сељацима из околних села, који су прискочили у помоћ, одбранили су се без губитака.[7] Са визитације 1764. године Масарек носи још мрачније утиске. Албански дошљаци у Србији, каже он, не слушају наредбе Христовог јеванђеља. Уместо да су понизни, скромни и стрпљиви, они, увређени, одмах као из ината примају ислам, те потискују православне и католике из њихових села и заузимају њихова имања. Католици у Србији [Албанци] још више би страдали од ових потурчених Албанаца да их не бране и не штите њихови братственици мухамеданске вере. Надбискуп је несрећан због ових силних крађа, отимачина и убистава. Њему се срце стеже када угледа по шумарцима и гајевима силне гробове православних и других које су они побили. Масарек, најзад, истиче једну одлику у понашању исламизираних Албанаца, која ће заиста, и тада и касније, бити кључ за разумевање ове стравичне колонизације: мухамедански Албанци су нарочито опасни, каже он, "јер су Турци [тј. муслимани - Д. Б] и могу да чине свако зло које им се свиди".[8]

Занимљиво је да потпуно исти суд као Масарек има и патријарх пећки Василије Бркић у мемоару за грофа Орлова, од 29. марта 1771, где вели да се од муслиманских Албанаца прибојавају чак и сами Турци, јер је "албанскаја порода жестока, досадителна, грабителна, неспокојна, крвопроливателна и високоумна". У призренској области је, по Василију, за време аустријско-турских ратова, хришћана скоро нестало, "а потом су се населили Албанци и постали Турци и напунили места и села, посели земљу и много се обогатили".[9]

Исламизација Албанаца није почела са њиховим насељавањем српских земаља. Прва етапа потурчивања пада још у последње деценије XV века, нарочито после ликвидације Скендербегове Албаније. Један део Албанаца побегао је у јужну Италију, али је остатак почео да прима ислам, добијајући са исламизацијом не само гарантију даљег опстанка него и могућност за напредовање. Исламизација је захватила прво феудалце, па градско и, најзад, сеоско становништво. Турска власт се нарочито старала да убрза тај процес, дајући посебне, нарочито финансијске олакшице, тако да је цела средња Албанија била примила ислам углавном већ у XVI веку.[10] Исламизирано становништво је мењало свој социјални статус и економски положај, ослобађало се разних дажбина и терета, од потлачене раје постајало у сваком погледу повлашћени слој, коме су се отварали сви путеви ка власти у систему турске феудалне управе. С друге стране, постизала се пуна заштита и, колико је то било могућно у Турској, сигурност лична и колективна. При томе никако не треба заборавити на општу верску мотивацију исламизације: свака толеранција у исламу је условног и у крајњој линији привременог карактера. Функција исламске државе, према томе и Отоманског царства, састојала се у распростирању и победи "праве вере", са циљем да сав свет, а поготову сви поданици овакве државе, приме ислам. Најзад, муслимански елеменат је у начелу за исламску државу поузданији елеменат. У раздобљима веће спољне опасности и унутрашњег превирања било је, дакле, довољно разлога чак и за милитантну исламизацију, каква је спровођена према балканским хришћанима.

Исламизирани Албанци постали су најснажније и најсуровије оруђе за исламизацију и покоравање хришћанске раје. Није ствар само народног предања, већ се утврђује и многобројним историјским сведочанствима да се над српским народом, као и над другим хришћанским народима Балкана, столећима покушавало и спроводило насилно потурчивање, са различитим дејством: са стварним исламизирањем појединих делова народа, група или појединаца, или без успеха, али по цену великих жртава у људским животима, имовини или земљи. Да би се избегло насилно потурчивање, хришћанско становништво је често морало да напушта своју земљу, свој крај, да се отискује у ближу или даљу сеобу. При томе је, опет, поред свега осталог играо важну улогу и верски моменат, па и национална свест.[11]

Установљено је да је, ако се изузме специфична исламизација босанског становништва, као и занатлијско-трговачке популације градова, све остало православно српско и македонско становништво које је подлегло исламизацији потурчено у зони изложеној албанској експанзији - од Скадра до Охрида. То су тзв. "Арнауташи", чији је број врло велики. Пошто су преко Албанаца, и због њих, а не од Турака Османлија, примили ислам, ови су се потурчени Срби и Македонци за сразмерно кратко време и албанизовали, примивши име, албански језик, обичаје, а коначно и свест. Стога је "тај проценат наше крви потпуно изгубљен за нашу народну целину", закључује с правом Јован Хаџи-Васиљевић, који је овом питању посветио 1925. године посебну расправу, богату поузданом грађом.[12] Он је посебно изучавао појас насеља од Охридског језера

до иза Призрена, који, по његовом мишљењу, има свој велики значај "за истраживање општих и главних узрока потурчивања овога дела нашега народа".[13] По његовим прорачунима, од око 100.000 Арнауташа у целој "Јужној Србији" [тј. Македонији и деловима Старе Србије] у овом појасу их је било око 35.000, док Јастребов и Тодор Станковић тврде чак и то да велики проценат косовско-метохијских Албанаца "чине потурчењаци и поарнауђени Срби".[14]

Постојање извесне масе муслиманских Албанаца српског порекла на Косову и у Македонији не може се аргументовано оспорити. Разуме се, било би претеривање тврдити да су сви косовски Албанци "Арнауташи", тј. поарбанашени Срби, јер то заиста не одговара стварности. Међутим, исто тако је неосновано априорно оспоравање ове несумњиве антропогеографске и етнолошке чињенице, јер нису у питању "ретки" примери "етничке симбиозе у оба правца", него једна вишевековна трагедија српског народа, који је и на тај начин губио свој идентитет.[15]

На питање о времену исламизације и албанизације косовских Срба и Македонаца у западној Македонији не може се одговорити јединствено. Пошто је и ширење Албанаца, како ће се видети у следећем поглављу ове књиге, текло у етапама, па се доста јасно могу ограничити и етапне зоне њихове колонизације, то се и време исламизације Срба разликује од једне етапне зоне до друге. У начелу, прве су групе Срба исламизиране и албанизоване у првој, западној или пограничној етапној зони, а последње - у крајњој зони на истоку.[16]

Главно потурчивање у западној зони пада крајем XVII века. Та констатација Јована Хаџи-Васиљевића слаже се како са традицијама у народу о томе, тако и са историјским подацима. Свуда потурчењаци памте 200 година [првих година XX века, што значи - од времена око 1700. године].[17] У источнијим пределима почетни импулси исламизације Срба јављају се нешто касније, а сам процес има продужено трајање. На пример, у Горњој Морави и Изморнику прва исламизација датира око 1735, или нешто касније, а најмлађа око 1870. године.[18] Албанско становништво Ругова око 1780-1810. било је католичко; прешло је у ислам почетком XIX века. Из времена око 1870. постоји већ писани податак да су Руговци муслиманске вере.[19] Српско становништво Рожаја и Штавице било је по извештају турских историографа у XVII веку још православно, што се види и из поменика манастира Шудикове, писаног пре 1738. године.[20] На овај или онај начин, време првих снажнијих таласа исламизације пада у деценији после аустријско-турских ратова, тј. после великих сеоба Срба 1690. и 1737. године, што значи да је исламизацији и албанизацији српског народа веома погодовала општа пометња и несигурност која је од тада па кроз следећа два столећа трајала на целом подручју Старе Србије и Македоније. Још пре тога, после пољских победа над Турцима, 1631-1634, први су на удару овог терора католици - Срби и Албанци, који се силом исламизују нарочито у призренској нахији и Метохији. Православни су дошли на ред после неуспелих покушаја покрета за ослобођење 1630-1656. Настају насиља услед којих један део Срба већ тада бежи, а у ислам прелазе они који су остали. После 1688-1690. исламизовање и арбанашење Срба постало је брже, али није тада почело. Од 1737. године процеси исламизовања и арбанашења Срба још су убрзани; тек тада је настало јаче исламизовање у околини Ђаковице.[21]

Исламизовање, дакле, тече сукцесивно, али се ипак запажају извесна времена у која је исламизација вршена у већој мери, као да су у тим временима, како вели Атанасије Урошевић, настајали читави покрети за прелажење нашега живља у ислам.

За проучавање исламизације и албанизације српског народа на Косову веома је поучан пример призренских жупа Горе и Опоља. Ту је читав процес не само трајао сразмерно дуго него су у њему уплетени многи чиниоци, а резултат није ни јединствен ни коначан. Гора је данас насељена "Муслиманима", заправо Србима муслиманске вере, а Опоље становништвом албанског језика. У Гори је одржан етнички континуитет од средњег века до данас, и то се види из историјских извора, топономастике, турског дефтера из 1455, као и поменика манастира свете Тројице код Призрена. Гора то има да захвали географском положају и изузетној компактности становништва, које се међусобно орођавало. Али, када су у Подримљу и Опољу настале етничке промене, а становништво Љуме [делом српско, а делом католичко албанско] примило ислам, око Горе се постепено стезао обруч, те се српско становништво ове области најпре из периферних села почело исељавати или турчити. То се почело догађати после велике сеобе 1690, но прелазак у ислам био је постепен. Најпре су прешла у ислам најугроженија и најмања села, као Крстац, а напослетку најзабаченије, највеће и најбогатије насеље Брод, у коме је последња хришћанка, Божана, умрла 1856. године. И у другим селима је ту и тамо био остао по који хришћанин: у Враништу су Милисаву Лутовцу, савесном истраживачу ове области, причали да је почетком овог века живела Тодорица [Тодорова жена], којој су синови у углу собе одредили где ће на свој начин обављати верске молитве. Сем појединачног, било је и масовног преласка у ислам, што се посредно види из традиције која је сачувана код Горана [случај села Злог Потока и Шиштевца]; неки су, пак, Горани променили веру док су ишли за стоком у друге турске области да би се лакше кретали под плаштом ислама. Било је случајева да су први примали ислам старији људи па су они "потурчили" све по кући; то су чинили сточарски трговци који су само као муслимани могли добро пролазити по Епиру, куда су гонили стоку.[22] Гора се, међутим, мада већ потпуно исламизована, није албанизовала. У ствари, Гора у првобитном ширем смислу речи, где је етнички спадало и Опоље, делимично јесте албанизована, али тамо где је преплављена већ исламизираним дошљацима. Особеност овога ужег подручја Горе је у томе што огромну већину његовог становништва чине староседеоци, а само је нешто досељеника, па и то старијих, из Хаса, Македоније и Албаније.[23] С друге стране, у мијачкој области, у Македонији, исламизацијом је образована хибридна етничка група Торбеши, која такође није албанизована, али је од средине XIX века била изложена обратном процесу, процесу деисламизације: тако је нестало муслимана у Тресончу, Галичнику и Долном Малничану;: мијачки муслимани су остали "раја", па су се и они морали селити испред зулума, а муслиманска Горна Река је и сама трпела велика насиља током новије историје.[24]

Навешћемо неколико посебних примера исламизације и албанизације из македонске Кичевије. Село Црвивци је исламизовано, по традицији, на 175 година пре истраживања, тј. око 1760: Арбанаси су ударили од стране Зајаса на Ускрс, када је играло коло, побили су многе људе, а жене заробили и уселили се као у своје куће. Православни су се разбегли у Кичево, Лазаровце и у Раштане.[25] Село Бериково, сада муслиманско, са напуштеним православним гробљем, било је православно до на 150 година пре истраживања, тј. око 1785. После борбе с Арбанасима код Тујина неки су се устаници склонили у Бериково; тада су напали на село Арбанаси, па помуслиманили жене и децу, пошто су им "мужи" били на печалби. Старинци су заиста сви албанизовани.[26] Сам Зајас, сада изразито албанско место, био је старо православно село, исламизирано око 1740. године: муслимани памте своје муслиманске претке, установио је Тома Смиљанић, до седмог колена, а из ових имена настављају се имена њихових православних предака. Православни старинци били су "Шопке", па су

Арбанаси једне од њих истисли, а друге превели у ислам и поарбанашили. У Зајасу су честа хришћанска презимена. Фанди, досељени у Зајас, били су још у постојбини исламизовани, па су их услед тога гонили њихови католички саплеменици и приморали да се иселе - око 1735-1785. године.[27] Веома је интересантан случај села Колари, где је на месту Мировцима било насеље одакле су се наводно иселили и засновали Миријево код Београда. Један део становништва се, по народном казивању, иселио под патријарсима према Дунаву, а други је остао и поарбанашен је.[28]

Узроци исламизације могу бити различити, али углавном готово сви потичу од "јаког"додира с Албанцима. Најчешће се наводи да се у ислам прелазило пошто су им се у село доселили Арбанаси. Ту се свакако подлегло наговарањима и привољавању, па у појединим случајевима и угледању на саме Арбанасе, али је, без сумње, било прелаза у ислам да би се тако, ступањем на исту ногу са појединим арбанашким суседима, спасли њиховог насртања или бар успешније бранили од њега. У та насртања спада и директно присиљавање на прелажење у ислам, као што то отворено кажу Албанци у Ники на Косову пољу, да су њихови преци, како наводи А. Урошевић, присилили на "турчење" претке садашњег рода Потура у њиховом селу.[29] До истог закључка се дошло и у проучавању других крајева Косова и Метохије: главни је мотив исламизације - "заштита против арбанашких бесомучника и отимача", а исламизација жена се вршила да би се спречило отимање девојака и жена - мада, признаје се, има и добровољног одбегавања жена за муслимане.

Последица исламизације, по правилу, на целом овом подручју албанске експанзије у XVII и XVIII веку, а поготову касније у XIX веку, јесте албанизација српског становништва. Примањем ислама улазило се у заједницу фиса, примао албански језик и обичај, губила своја народност. Штавише, као што је чест случај са конвертитима, чин примања ислама стварао је ново непријатељство према својој старој средини; исламизовани и албанизовани Срби били су потом најборбенији, ударни део албанске народности.[30]

[1] М. Лутовац, *Значај Косова*, 8.

[2] Ј. Радонић, *Римска курија,* 100.

[3] Ј. Радонић, *Римска курија,* 106-108.

[4] Ј. Радонић, *Римска курија,* 513.

[5] Ј. Радонић, *Римска курија,* 514-515.

[6] Ј. Радонић, *Римска курија,* 565-566.

[7] Ј. Радонић, *Римска курија,* 646-648.

[8] Ј. Радонић, *Римска курија*, 654-655. У писму из Јањева префекту Конгрегације од 12 августа 1793, Масарек вели да сваку своју литанију завршава речима "Libera nos, Domine, ab Albanensibus!" (Ослободи нас, Господе, од Албанаца!), па огорчен додаје: "Extermina et dele istos Albanen ses de terra vivantium!" (Искорени и избриши ове Албанце из земље живих!) Ј. Радонић, *Римска курија,* 678.

[9] Ј. Радонић, *Римска курија,* 669.

[10] У Албанији према старијим подацима, има преко 66% муслимана, око 22% православних хришћана а 11% католика. У Југославији огромна већина Албанаца је муслиманске вере.

[11] Занимљиво је, на пример, да у Новобрдској Кривој реци, по налазу антропогеографа, нема много поисламљених Срба (свега 2% од целокупног броја домова у области), што значи да су ови Срби радије напуштали своја огњишта и уступили их Албанцима него што би преласком у муслиманску веру ступили у њихове редове и били с њима на истој нози; само је један мали део попустио и прешао на ислам. А. Урошевић, *Новобрд. Крива Река*, 50.

[12] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Муслимани*, 21-94.

[13] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Муслимани*, 28.

[14] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Муслимани,* 40.

[15] Није тачно да се у писању о претапању Срба у Арбанасе у Косовско-метохијској области "увек претеривало", нити је та литература имала "политички карактер и одређену пропагандистичку тенденцију, те са научном објективношћу нема никакве везе" (М. Краснићи, *Савремене промене*, 221-222). Албански аутор хоће тако да политичком и научном дисквалификацијом поништи резултате читаве српске антропогеографске литературе, која се, на челу са Јованом Цвијићем, одликовала уопште високим ступњем научног поштења и критичности, и због тога уважавана у целом свету.

[16] Исламизације Срба на ужем подручју Косова било је и пре доласка Албанаца, али као изузетак. Сви остали поисламљени Срби и Цигани су у ислам прелазили доцније, од друге половине XVIII века, када се већ почиње осећати албански утицај. Пажљивим истраживањем могао се реконструисати хронолошки низ података о исламизацији косовских родова. А. Урошевић, *Косово,* 97. и д.

[17] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Муслимани*, 93.

[18] А. Урошевић, *Горња Морава,* 102-104.

[19] М. Барјактаровић, *Ругова*, 209.

[20] М. Лутовац, *Гора и Опоље*, 351.

[21] М. Филиповић, *Хас,* 21.

[22] М. Лутовац, *Гора и Опоље,* 268-269.

[23] М. Лутовац, *Гора и Опоље,* 272.

[24] Т. Смиљанић, *Мијаци*, 42-43, 76.

[25] Т. Смиљанић, *Кичевија,* 431.

[26] Т. Смиљанић, *Кичевија,* 437.

[27] Т. Смиљанић, *Кичевија,* 440-441.

[28] Т. Смиљанић, *Кичевија*, 444.

[29] А. Урошевић, *Косово,* 101.

[30] А. Урошевић, *Горња Морава,* 106-108.

3. Време и простор албанске колонизације

Хронологију албанске колонизације доста је тешко установити у свим њеним појединостима, поготову ако се жели добити једна динамична демографска слика по историјским етапама овога важног збивања. Према историјским подацима и антропогеографским реконструкцијама почеци колонизације падају још у XVI век, али тај први период није обележен масовношћу нити успева да поремети етнографску ситуацију ни кроз следећа два столећа. Први масовни таласи колонизације наилазе на самом крају XVII века, када се користе тешке прилике на целом подручју ратних операција из 1689. Тада су покренуте веће српске масе, а, с друге стране, продор исламизованих Албанаца од тада битно мења своју природу: сада је то насилно потискивање и протеривање српског народа са његове земље. Током XVIII века осећа се већ на једном општем плану намера да се овај српски простор у целини поседне и присвоји. Та намера у судару са ослободилачким покретима српског народа на Балкану, како ћемо видети, добија у XIX веку и своје прве програмске изразе. Тек овим насељавањем Албанаца у последња два или три века битно се мења етнографска слика овог простора. Додуше, насељавање Албанаца започето на преласку из XVII у XVIII век није тада и завршено; етнографска слика коју видимо данас није створена у то време. Према томе, није могућно тврдити не само то да је Косово од искона албанска земља, већ ни да је то земља коју албански народ држи у целости и потпуно последњих двеста година. Уместо тога, било би тачније рећи да је Косово са западном Македонијом земља коју албански народ постепено и насилно поседа и одузима од њених словенских становника. Недовршеност тога процеса огледа се у историјској чињеници да никада албанска колонизација није текла без отпора и борбе, те да се мора говорити и о непрекидности ослободилачких напора српског народа да се одржи или врати на земљу која му је отета. То је без сумње важна, једна од најважнијих компонената целога овог питања, која историји српско-албанских односа придаје обележје актуелности чак и када се ради о збивањима од пре сто, двеста или више година.

У тренутку када се Србија могла отиснути у први рат за ослобођење, 1876, етнографске границе албанског продора на исток достигле су своје најдаље тачке, свој најшири географски оквир. Непуна два века после заметања тога великог таласа, значи, албанске су се насеобине налазиле у Топлици, на домаку Ниша; у простору Јабланице и Ветернице ближиле су се Лесковцу, а Врање је већ било окружено албанским насељима. Штавише, у непосредној близини Врања, код Грделичке клисуре, албанска је бујица пресекла Јужну Мораву и преплавила Масурицу. Заузевши Варденик [побивши чобане раселили су ово село], Албанци су почели угрожавати Власину и надирати у Крајиште, на данашњој бугарско-југословенској граници. Јужно од Врања, заузевши Горњу Мораву, прешли су били и Моравицу, држали прешевско развође моравског и вардарског слива, пресекавши на тај начин главну балканску комуникацију, и надирали ка Пчињи. Исто тако, од Тетова, Гостивара и Кичева ширили су се према Вардару, у правцу Калдрма Богаза и Суходолице ка Скопљу, а од Кичева ка Поречу и даље на Вардар.[1] По западној Македонији биле су већ расуте веће или мање албанске енклаве, са јасним усмеравањем ка Тиквешу и даље, преко Вардара, у источну Македонију. На северу угрожени су били - западно од Топлице - крајеви око Ибра и нарочито Новопазарски санџак, где се албанска струја сусретала са босанско-муслиманском односно српском исламизованом струјом.

Ваља напоменути да је јужно од великих македонских језера етнографска граница албанског народа после масовне колонизације у другој половини XIV века углавном била стабилизована и да се ни на крајњем северозападу, према Старој Црној Гори и

Брдима, та граница није битно померала са своје линије из XV века. Њена покретљивост се испољила на широком сектору од Проклетија до Охридског језера, па и то претежно на правцу Призрен-Ниш, где су се Албанци и нашли најдаље, преко 200 км, од своје матичне области.[2] С обзиром на то да се миграција Албанаца никада није природно заустављала, него је показивала тежњу да се настави, може се са много вероватноће говорити и о њеним даљим, неоствареним правцима. Главни објекти ове експанзије налази ли су се у централним балканским областима на главном правцу - Ниш, и даље према Дунаву низ Мораву, можда и низ Тимок ка Видину, а у сваком случају и према Софији - нешто јужнијим правцем преко Крајишта и Знепоља; на јужном сектору простор Скопља био је важан објекат албанске експанзије [укључујући и сам град Скопље], а потом и цела вардарска долина ка Солуну. То све значи да је потенцијални простор албанске експанзије била цела Македонија и цела Србија, вероватно и западна Бугарска, а на другој страни читав коридор Старе Рашке, преко кога би се остварио непосредан додир са босанским муслиманима. Но када се погледа оно што је заиста остварено до 1878. године, најдубље промене са најтежим последицама за однос између српског и албанског народа, и за судбину Србије уопште, одиграле су се на Косову и Метохији, на "нишком" правцу.

Косово, Метохија и призренска котлина, како вели Цвијић, спадају у област разноврсног и највише измешаног становништва; северно од планине Рогозне су етнографске прилике много једноставније. Зато је Цвијић и започео 1900. године "скупљати податке о етнографском саставу сваког села на простору између Шар-планине и Рогозне",[3] и тиме покренуо систематска антропогеографска истраживања читавог јужнословенског простора, с обзиром на феномен и значај великих динарских миграција: "почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано је скоро све становништво на простору од Велешке клисуре на Вардару па до Загребачке горе", а "главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су, опет, главни део стари Рашани, народ српске средњовековне државе. Услед тих сеоба је знатно измењен распоред народа на Балканском полуострву".[4]

Значај овога општег Цвијићевог закључка је и у томе што се на целом овом јужнословенском простору у светлу сталних и опсежних миграција тешко може говорити о дуготрајнијем генерацијском континуитету становништва на једном географском подручју. Другим речима, ни у једној области, била она етнички хомогена или хетерогена, не може се очекивати висок проценат старога становништва, мало је "старинаца". Није, пак, свеједно да ли је реч о становништву једнога истог народа које се обнавља и подмлађује новим генерацијама својих досељеника, или о досељеницима другог народа: у првом случају, не само што се не мења етнички и национални лик једне области него се он утврђује и чини још снажнијим. У другом случају, када су досељеници другог народа, може се променити етнички карактер области и ова може да буде изгубљена. Управо то се дешавало на Косову. Српско становништво које данас тамо живи само је једним малим процентом "староседелачко", оних старих рашких, немањићких српских родова без сумње тамо више нема. Српско становништво се мењало и обнављало захваћено селидбеним струјама још од краја XIV века, а поготову у великим ратним и социјалним кризама почев од краја XVII века. Српски народ се на Косово стално и досељавао, а не само исељавао, па је тако и дошло до појаве да се врло стари српски досељеници сматрају већ старинцима.[5] Ипак, постоји и у овом случају етнички, а посебно језички континуитет у којем се чувају све битније особине говора старијих слојева или претходника млађега, досељеничког слоја српског народа.[6]

Одржавањем прастарих родова, али још више досељавањем млађих, одржавао се континуитет српског народа на овој територији. Према томе, та историјска и етнолошка чињеница да су се Срби и досељавали у област Старе Србије, или су се кретали по њој [у тзв. "унутрашњем сељакању", како кажу антропогеографи], никако не може имати исту вредност и тежину као феномен насељавања Албанаца у овој области. Насељавањем Албанаца област је постепено и на махове све више губила своје српско обележје, досељавањем Срба из других крајева она је макар донекле одолевала као српска земља, у природној циркулацији становништва

Први српски досељеници на Косову, и они у Македонији, ти "врло стари дошљаци", покренути су управо из Албаније, тамо је, као што знамо, још од ранога средњег века било доста словенског становништва.[7] Тако се прва зона албанске експанзије открива и као прва етапна зона словенских миграција из Албаније ка истоку и северу. Како је установљено истраживањем Полога, словенске досељенике су у тој области дали углавном разни крајеви северне Албаније [Љума, Пишкопеја, Мати итд.]. Ти су досељеници избијали у Полог "ношени арбанашким потиском". Због истискивања из старог краја доселили су се у Полог многи словенски родови пореклом из појединих, данас албанских села и области старе Србије и саме Македоније. Ови досељеници са запада и северозапада бежали су од зулума.[8] За Мијаке, испрва сточарско племе без сталних насеобина, претпоставља се да су се кретали по средњој Албанији код Елбасана, у Бульчизи, на Голом брду и на планини Јабланици. Да ли су Мијаци преко Дрима били у компактној маси или само у појединим насеобинама, данас није могућно утврдити. У сваком случају, потврђује се закључак да "у прво доба имамо миграције српског становништва из арбанских предела и са леве обале Црног Дрима на исток и десну обалу ове реке".[9] Када је, пак, реч о Старој Србији, мора се мислити не само на словенске досељенике из Албаније него и на досељенике из других, угрожених јужнословенских области. Српско становништво је после наглог и јаког албанског досељавања у Горњу Мораву, на пример, бежало у околне, некад и у даље области, али је у накнаду за то пристизало овде друго српско становништво, уздрмано сличним или другим узроцима у своме завичају.[10] Иначе се за српско становништво Горње Мораве сматра да се доселило са југа, из прилепског краја, тек у XVI и XVII веку, али предање ових Срба зна да приликом досељавања њихових предака у области није било турског и албанског живља. Интензивно досељавање у Горњу Мораву и Изморник настаје тек од краја XVII века; током XVIII века је уз албанске досељенике доспео до ових области талас српског становништва из разних крајева, па чак и католика из Босне. Разуме се, најјаче је досељавање Срба у овај крај било из блиских западних крајева, одакле су се они, покренути албанским миграцијама, исељавали на исток и заустављали у овим областима, док је у њима албански живаљ био још слабо заступљен. Заједно с Албанцима досељавали су се и Срби чак из Малесије и Љуме.[11]

Четири су тока или "струје" албанског исељавања из матичне земље и ширења по суседним областима. На југу је "струја Тоска" обухватала углавном православне Албанце, те се почев од друге половине XIV века као вероватно "најјача арбанашка миграција" кретала уздужним епирским путем у средњу Грчку све до Атике и Пелопонеза; Јован Цвијић их после првога светског рата броји у Грчкој на 250.000. То је сад доста пространа зона Епира, коју Албанци зову "Ћамерија", и која у извесном смислу представља прелазну па и мешовиту грчко-албанску област. [На територији Албаније сачувало се, тако, и грчко становништво, а у Грчкој има етничких слојева албанског порекла. На обе стране су ове етничке групе изложене дејству спонтане или планске асимилације и денационализације]. Остале три струје ударају на

јужнословенско становништво: "струја Шкумбије", "дукађинска струја" и "малисорска струја". Прва од њих обухватала је становништво средње Албаније, које се кретало једним делом старим римским путем Via Egnatia, а већим делом нешто северније од Струге и Охрида, преко високих планинских прелаза. Резултати ове миграције су сразмерно скромни, мада су, и такви какви су, угрозили малобројно словенско становништво Македоније. Прилично разбијене групе Албанаца нису се могле лако обједињавати због јаког отпора македонских Мијака и Брсјака.[12] Северније од ове струје текла је тзв. "дукађинска струја", која је обухватала албанско становништво око Дрима са Миридитима и становништво из области Мата и Лурје. То је она струја која је продрла најдаље на исток, до Масурице и Лесковца. Идући попречним путевима, нарочито зетским, Албанци су превладали најпре у Љуми, а затим и у другим шарпланинским жупама у околини Призрена, у Метохији и на Косову. У новим земљама већина католичких Миридита примила је ислам. Најзад, на крајњем северу је "малисорска струја", која обухвата малисорска племена махом мешовитог српско-албанског порекла, настањена у долинама Проклетија између Скадра и Метохије. Ова се струја рачвала у две гране, од којих је једна ишла метохијској и косовској котлини, а друга је преко превоја на Проклетијама прешла у долину горњега Лима око Гусиња и Плава [поглавито Клименти] и у долину горњега Ибра између Рожаја и Рибарића, па се одатле разливала на запад од Новог Пазара и Сјенице и асимиловала се са исламизираним српским становништвом. Осим на север, Малисори и Миридити су се, најзад, последњих векова селили у приморје, од Улциња до Љеша, и у залеђе овог појаса.[13]

Тежиште "метанастазичког" [пресељеничког] ширења Албанаца налазило се, дакле, на косовском правцу, који је од значаја и за албански продор у Македонију: најозбиљнија колонизација Албанаца у Македонији погодила је управо области јужно односно југоисточно од Шар-планине, а ту се доспевало из призренског краја. Неку врсту стратегијског кључа представљала је стара српска жупа Опоље, на удару главне, матичне струје албанских досељеника. То је уједно и једна од првих српских исламизованих и албанизованих области. Не може бити споран ранији српски карактер Опоља, али је оно далеко сиромашније остацима хришћанске прошлости у односу на суседну жупу Гору, јер су овде рано извршене етничке и друге промене. Старо српско становништво је још под притиском Кукли-бега [умро 1537] примило ислам, а делом се, због терора, иселило; доцнији досељеници, муслимани из Љуме и осталих крајева северне Албаније, докрајчили су и последње остатке из хришћанске прошлости.[14] Међу остатке Срба хришћана одмах по њиховом исламизовању нагло су се утиснули нови досељеници Албанци и албанизовани Срби, ослоњени на јако залеђе области из којих су долазили. Тај процес стапања развијао се брзо, јер није било верске разлике између досељеника и староседелаца, који су били примили ислам. Најзад, и повлашћен положај Албанаца муслимана допринео је том изједначавању и стапању у једну етничку групу.[15]

Учвршћивање Албанаца у призренском крају омогућило им је да продру у северозападну Македонију, у Полог. Притисак дукађинских фисова у овом правцу огледа се најпре у сталним пљачкашким походима. Још крајем XVI века у једном турском документу [из 1595] наводи се нека арнаутска тајфа, разбојничка дружина, која је у више махова упадала у полошка македонска села, где је опљачкала, поубијала или ранила многе сељаке.[16] Планине Кораб, Шара, као и венац који даље на северу одваја Косово поље од Метохије, називали су се "арамијским планинама" [разбојничким планинама]. Организовани по три стотине њих са својим барјактарима, како то описује

Р. Николић, прелазили су они преко ових планина даље на исток и отимали по 5000 брава, водећи праву борбу у случају потере. Тиме су припремали терен за насељавање. За ове акције, као и за потоње селидбе, користили су превоје и долине у овом планинској комплексу; по Корабу је још 1914. године било трагова арамијских бусија.[17] Ипак, тек од друге половине XVIII века хришћанско становништво Полога и његова насеља почели су да трпе најкрупније промене, чије се последице и данас осећају. У периоду дугом око 150 година досељени су многи муслимани Албанци, чије је продирање нарочито било интензивно у току XIX века. Затим је наступило извесно насељавање хришћанског словенског становништва из Македоније, Србије и Албаније, па велико прегруписавање становништва по насељима, узмицање нашег живља, прелажење у ислам [целих родова и много жена и девојака], албанизовање и друго, о чему сада има доста података у предањима појединих родова. У свему томе овде су пресудну улогу одиграли политички, а не економски или социјални фактори [тетовске албанске паше и зулум]. Сукцесивним досељавањем и природним прираштајем у овом раздобљу Албанци су се у Пологу веома раширили и бројно јако нарасли, тако да су они извршили велику етничку и верску промену у области.[18] До тих промена дошло је не само насељавањем односно размножавањем Албанаца него и постепеним а у крајњем збиру масовним исељавањем словенског становништва. Етнички састав Полога, дакле, измењен је коренито тек у новије време: до почетка XIX века овде су у већини хришћани Словени, а данас "су у већем броју полошких села Македонци сведени на успомене које потпуно бледе". Истраживач овога краја, Јован Трифуноски, вели да се у неким селима приликом испитивања осећао "као код самртника који већ издише", јер је у многим полошким селима све угашено и изгледа "као да у њима никада није ни било Македонаца".[19] Исламизованих и албанизованих Македонаца у сеоском становништву Полога је најмање 7,71% од укупног броја Албанаца у овој области, а сигурно их има још, јер се сви не могу са сигурношћу утврдити, пошто су неки релативно давно поарбанашени, па су њихови данашњи потомци заборавили своје порекло, а има и таквих који о поарбанашавању не причају и када знају. Из северне Албаније води порекло 88,72% свих полошких Албанаца. Почетак досељавања сада постојећег албанског становништва у Полог пада око средине XVIII века. Другу групу чине они родови [око 30 %] чији су се преци досељавали у току друге половине XVIII века, а трећи период чине прва половина XIX века, када Пологом влада Абдураман-паша, Албанац, и када се досељава највећи број албанских родова [око 50%].[20]

Подробним историјско-антропогеографским проучавањем Полога одлично је разјашњен модел читаве колонизације. Чак ни у шарпланинској жупи Сиринић [у сливу Лепенца], тридесетак километара источно од Призрена, Албанаца није било све до средине XVIII века; они се у Сиринић насељавају у највећем проценту у току друге половине XVIII и почетком XIX века.[21] Крупне етничке промене извршене су и у Качаничкој клисури и суседном Скопском Дервену тек од друге половине XVIII и у XIX веку.[22] У Скопско поље Албанци се спуштају тек у првој половини XIX века, углавном за управе Хамзи-паше, Албанца, који је помагао досељавање муслиманских Албанаца из Албаније односно из етапних области њиховог пресељавања, који су допирали у сва села чинећи зулум хришћанском становништву. Сви Албанци у Скопском пољу су досељеници.[23]

За метохијски крај Хас под Паштриком установљено је да је у њему у току XVII и XVIII века "извршена потпуна етничка смена: дотада чисто српски крај, постао је арбанашки".[24] Постепеним насељавањем Албанаца и поарбанашивањем исламизованих Срба у крајњој линији дошло је у другој половини XIX века [не раније!]

до потпуне измене етничког стања у Хасу. Данашње албанско становништво већином је пореклом од сразмерно скорашњих досељеника из праве Албаније, а мало је родова који су несумњиво или врло вероватно староседеоци и српског порекла, или старији досељеници.[25]

У својој монографији о Метохији Милисав Лутовац је са много разлога закључио да је та област била још од средњег века, али и у XVI веку, "са етничког становишта, једна од најхомогенијих српских покрајина".[26] Битне промене се догађају тек у XVII веку, и то крајем тог века, са општим поремећајем услед ратова. Додуше, није безначајно да се у самом Призрену и ближој околини етнички однос битно мења и српско становништво излаже највећем притиску тек у XIX веку. Тада су, на пример, католичке па исламизоване Фанде из Миридита населиле поседе манастира светог Марка и светог Петра Коришког код Призрена, а потом протерале и Србе из тих села.[27] И овде је главни талас албанских колониста продирао из Дукађина и Љуме, уз Дрим и Бели Дрим; читава област јужне Метохије била је потом "одскочна даска" за даљи продор и ширење на исток и југоисток, у много већој мери него онај стари, средњовековни албански "џеп" око Ереника [Рибнице], између Јуника и Ђаковице, северно од жупе Хас.

Тридесетих година XIX века је у Метохији, у сваком случају, становништво било измешано. Статистике из тога периода су прилично непоуздане, али је сигурно да су основне етничке групе Срби и Албанци, и да се Албанци јавља ју као већина само у једном делу ове области, док су "на осталој територији пећког, призренског и приштинског пашалука масу становништва представљали Срби; већих албанских оаза ван Метохије било је тада у Качанику, планинском пределу Голака, у Лабу и југозападној подгорини Копаоника ["Митровачка Шаља"], у Горњој Топлици са центром у Куршумлији, и у Пештеру".[28] Заслужују пажњу бројке из статистичко-етнографског прегледа који даје Јозеф Милер, према стању у 1838. години. Он даје податке за три вароши - Пећ, Призрен и Ђаковицу, али су му главна статистичка обележја верска и језичка припадност.[29] У Пећи је од укупног становништва 92,09% Срба, али од тога је 2108 кућа муслиманских [српског матерњег језика, дакле исламизованих али још не и албанизованих Срба!], према 102 хришћанске српске куће [тј. 95,4% према 4,6%]. Албанаца католика и муслимана заједно, по Милеру, у Пећи је свега 4,17%. Милер додаје да је Пећ пре пада Деспотовине [1459] била много већа варош, али је потом број становника опао услед вишекратног исељавања Срба - 1459, 1481, 1690, и 1740. године. У Призрену је Албанаца католика и муслимана заједно, по Милеру, свега једна шестина [4150 Албанаца од 24.950 становника], Срба хришћана и муслимана око 4/5, тј. 18.385 становника; Цинцара је 1/12, а Турака Османлија свега 1/60. Укупно је 6000 кућа, 24.950 становника. Јевту Дедијера, који 1913. године пише о Новој Србији, изненађује велики број призренских Срба, али додаје да нема разлога не веровати Милеру, који је у својој статистици употребио турске харачке спискове. Занимљиво је да међу призренским Србима има мало старинаца: већином су то досељеници из оближњих села и вароши, затим из Тетова, Дебра, Црне Горе и Тиквеша.[30] Ђаковица је тада претежно албанска варош: Албанаца муслимана и католика је 80,76% [17.000], а Срба хришћана и неалбанизованих муслимана, тј. муслимана српског језика, 18,05% [3800]. Док је у Пећи, Призрену и Ђаковици живело око 58.000 варошког становништва, дотле је у сва три округа било укупно 195.000 лица [пећки - 65.000, призренски - 78.000, ђаковички - 52.000]; од тога је хришћана [Словена, Арбанаса и Цинцара] 81.000 [пећки - 31.000, призренски - 29.000, ђаковички - 21.000]. У пећком и призренском пашалуку хришћани су према муслиманима у односу 81.000

према 114.000, тј. 41,54% према 58,46%. Свакако да је и по селима, слично случају у Пећи, примећује В. Стојанчевић, било Срба муслимана. По етничком пореклу, по говорној основи, велика већина становништва говорила је српским језиком, пошто исламизација тада још није довела и до албанизације. Занимљиви се односи добијају дубљом анализом: у пећком округу, када се одузме број варошког становништва [око 11.000 муслимана према 1000 хришћана, укупно око 12.000], у унутрашњости санџака живи око 30.000 хришћана и само 23.000 муслимана, што значи да Срби 1838. године чине већину сеоског становништва у пећком округу [56,6%]. Албанска већина добија се у ђаковичком округу, где се нарочито осећа присуство католичких Албанаца, али је ту било и исламизованих Срба: свих 300 муслиманских становника села Злокуће су, по Милеру, исламизовани Срби. У призренском округу је ситуација најмање повољна за хришћане: док у самој вароши Срба има око 4/5 [заједно с малим бројем исламизованих, то су углавном православни хришћани], дотле у селима на 45.000 муслимана долази само око 8000 хришћана, тј, скоро 85:15. Стојанчевић закључује исправно да су овде ранији процеси исламизације оставили највеће последице. Основну масу муслимана у призренском округу чинили су исламизовани Срби и албански досељеници углавном из суседних крајева, али и из Албаније. Главно подручје исламизованих Срба овде је, свакако, Гора, затим Средска и предео око Ораховца у Метохији. Један део раније исламизованих Срба с краја XVIII и почетка XIX века претопио се у Арбанасе, о чему сведочи Ами Буе око 1840. године. Но ипак, укупна анализа Милерових и других података показује да је, "како по свему изгледа", крајем прве половине XIX века српски етнички елеменат био претежнији од албанског, премда се процесом исламизације и албанизације смањивао у корист овог другог.

Такво је стање метохијског подручја, где се, без обзира на погранични карактер ове области и њену непосредну близину матицама албанског миграционог таласа, одржава каква-таква етничка равнотежа, чак местимице и са српском већином, читавих 150 година после велике сеобе. Албанска колонизација текла је даље на исток у овом раздобљу са још слабијим демографским ефектом. У том погледу је веома значајна ситуација области Косова у ужем смислу речи, која је у односу према метохијској области била следећа етапна зона ширења и насељавања албанског народа. Сеоску масу становништва су на Косову за првих векова турске владавине чинили хришћани, Срби. Албанаца, и то не само муслимана него и хришћана, практично није било на Косову ни почетком XVI века ни доцније у XVII веку.[31] Највећи број Албанаца досељен је на Косово од средине XVIII века па до четврте деценије прошлог века.[32] Пресудан поремећај равнотеже догодиће се још касније, са пристизањем и насељавањем у овим крајевима албанских избеглица ["мухаџира"] из ослобођених крајева Србије после 1878, о чему ће посебно бити речи.

Косово је, иначе, кључна област за даље наступање Албанаца према истоку и североистоку. Из јужног дела Косова плавила је албанска насељеничка река област Горње Мораве и Изморник, тзв. "Косовско Поморавље". Интензивно досељавање настаје тек од краја XVII века и траје близу сто педесет година, сукцесивно, у етапама.[33] Северно од Горње Мораве се простире Новобрдска Крива река, значајна средњовековна српска област. И овде до насељавања Албанаца долази најраније крајем XVII и почетком XVIII века, а не са доласком Турака. Пре краја XVII века Албанаца никако није ни било у Кривој реци, сем нешто рудара у Новом Брду; пресудна промена у етничком односу је тек 1878. године.[34] Источно од Горње Мораве и Изморника је широка област Кумановско-прешевска Црна гора. Ту су Албанци почели да се досељавају тек у другој половини XVIII века, у виду ситних сеоба, "чији је крајњи

износ врло знатан, и које се одмах не запажају"; према закључцима Јована Цвијића ситније дуготрајне миграције, које пролазе неопажено, највише мењају етнички састав појединих области.[35] Још касније су се Албанци муслимани населили у Моравици.[36] Кумановска област је, такође, област измешаног становништва, углавном од XVIII века. Према проучавању Ј. Хаџи-Васиљевића, Албанци су 1909. године чинили једну четвртину казе [среза]. Тридесетих година XIX века они су прешли линију данашње железничке пруге и испели се на сам венац Рујна [село Сушево], али до Козјака нису доспели. Претопили су знатан проценат српскога елемента.[37] Прешевска област, у основним цртама, пружа сличну етнографску слику као кумановска област. Срби су у време Хаџи-Васиљевићевих истраживања [у очи балканског рата] сачињавали две трећине становништва; српски елеменат заузимао је источне, а албански западне крајеве области. Компактна маса албанског становништва је у подножју Карадага и у Моравици. Српско-албанска етничка граница је почетком овог века долина Моравице и западно подножје Рујна. Од 35 места тада су већ 24 чисто албанска; но велик је и број албанизованих Срба.[38]

Са Косова је албанска колонизација захватила Лаб односно Мало Косово,[39] а преко ове области и превоја на Преполцу спустила се ова струја у Топлицу. Топлички град Прокупље био је све до 1878. мешовито насеље Албанаца, Срба, Черкеза, Цигана и Јевреја, са знатном албанском већином.[40] У другој половини XIX века крајњи албански изданци преко Топлице били су већ на домаку Ниша. Најудаљенија српска села у правцу Ниша у која су Албанци продрли била су: Ново Село, Горња Девча, Доња Девча, Клисурица, Џигољ, Кординци, Лукомир и Влахово. Експанзија је по своме резултату била брза, мада је њен ток био постепен. На пример, у попису кнезова српских села прокупачке нахије из 1743. већина је сигурно српска, али већ пред рат 1876. у многим овим селима није више било ниједног Србина. Центар Топлице у току њене албанизације био је у ствари варош Куршумлија.[41]

У Пољаницу и ветерничку Клисуру Албанци су се почели досељавати тек од друге половине XVIII века, када су те области биле насељене српским народом, као и сва села западно од Пољанице, откуда су Албанци надирали. До 1878. године у Пољаници и Клисури било је неких 18 албанских села. У близини области Виногоште [старом Иногошту] Албанаца је тада било у селу Лепеници, а у непосредној близини Врања налазило се 8 албанских села. Раније него у Пољаници Албанци су се населили у Масурици. Изгледа да су у ову област око данашње Сурдулице, на десној страни Јужне Мораве, дошли као католици, па су потом примили ислам, вероватно још у другој половини XVII или почетком XVIII века.[42]

Покрет Малисора према северу, без обзира на извесну спутаност и ограничени ефекат тих миграција, није од мањег значаја него продор широког снажног таласа дукађинске струје ка Морави и Софији. Он заслужује пуну пажњу, не само зато што се одвијао у простору тзв. "босанског пута", који ће као један од главних стратегијских праваца на Балкану бити предмет спорова и борбе великих сила, него и због тога што је у питању област у најнеоспорнијем смислу српска - област Старе Рашке. То је, како се зна из историје средњег века, онај прави, етнички и цивилизацијски најплоднији заметак српске државе и културе. Област се простире у сливовима Лима, Ибра и Таре. Читавим својим јужним појасом она се наслања на зону изузетно снажне албанске колонизације, на Косово и Метохију, али и на матичне северноалбанске области Велике Малесије. Отуда је и она постала објекат албанске експанзије, пре свега као изразито сточарска област, а потом и као зона важних балканских комуникација. Но, треба начинити

разлику између мирних сеоба, које су се наставиле на некадашња средњовековна сточарска кретања албанских, црногорских и влашких племена, и милитантног, освајачког поседања или планске колонизације, коју је вршила или штитила турска власт. Први је случај Ругова, у средњем веку српске области.[43] Први помен Албанаца у Ругову је из 1737, када је патријарх Арсеније IV Јовановић пребегао из Пећи преко Ругова у Васојевиће; патријарх је гостољубиво примљен у арбанашким "становима", привременим летњим сточарским насеобинама у планини. Традиција Руговаца зна да су њихови преци најпре овамо долазили са стоком само лети, те да су они за пашу користили не само данашње руговске планине већ и Мургаш, Смиљевицу, Хаилу, Глођију, Штедин и Нићинат. Временом су почели појединци да остају и да се ту стално насељавају. Данас у Ругову живе искључиво Албанци муслиманске вере, пореклом из малисорског католичког племена Климената, у изворишту Цијевне у Проклетијама, који су се доселили вероватно у првој половини XVIII века.[44]

Југозападно од Ругова, у горњем Полимљу, налази се Плавско-гусињска област, средњовековна жупа Плав, у то доба прилично густо насељена само Србима. То се види из *Скадарског дефтера* [1485], али и из пописа Скадарског санџака од Марјана Болице, сто тридесет година касније [1614]. Од средине XVII века почињу се самовољно насељавати по овој котлини албански Клименти и Кучи, конкуришући другим српским и албанским досељеницима из Малесије и Црне Горе који су били муслиманске вере, али претежно српског језика. Обе варошице, Плав и Гусиње, биле су такође са мешовитим становништвом, чији је матерњи језик био српски. У области се одржало поред српског становништва у мањој мери и муслиманско становништво српског порекла и језика, као и албанско становништво. Српске су остале области Зла Ријека [око данашње Андријевице] и нарочито Будимља [око Берана-Иванграда], која је била велика и несавладљива препрека за албанско и српско муслиманско становништво жупе Бихор [око Бијелог Поља]. Српске породице из црногорских Брда, досељене овамо, примале су ислам, а довођене су и муслиманске породице српског језика из удаљених крајева [неки чак из Осијека, после пада Славоније у аустријске руке]. Неколико је слојева становништва од средњег века до данас, али огромну већину сачињавају брђански досељеници после 1690. године.[45] Источно од Бихора и Корита су жупе Рожаје и Штавица у изворишту Ибра, где је преовладало муслиманско и српско-албанско становништво [православни Кучи и латински Клименти]. Међутим, албански се етникум овде није одржао: обе заједнице, без обзира на веру и порекло, говоре само српски, једино четири мала села говоре албански.[46] Највећи етнички поремећај десио се касно, тек после 1878, када су плански колонизовани муслимани српског порекла. Област Ибарски Колашин, низ Ибар до његовог скретања на север, смењује своје српско становништво крајем XVII века, но сви покушаји Албанаца из Метохијског Подгора да се прошире на север према Новом Пазару ломили су се о колашински отпор, нарочито народа села Брњаци. Они су за последњих сто година били бедем према албанском надирању из Метохије и низ Ибар.[47] Новопазарска котлина, између Рогозне, Голије и Пештерске висоравни, политички је и духовни центар најстарије српске државе. Густо насељена Србима до великих сеоба, она ни тада није потпуно запустела. Један део Срба је исламизован; то су муслимани српског говорног језика, област ка којој је нарочито гравитирала малисорска струја из Албаније, односно из Метохије и са Косова, али без успеха. Међутим, у самом географском центру области Старе Рашке налази се Пештер, "транзитно-етапна област у кретању становништва". Њено насељавање несрпским елементом плод је планске колонизације од стране турске власти, а не спонтаног пресељавања становништва. После учешћа Климената у аустријском рату против Турске скадарски везир Ходаверди-паша

Махмудбеговић, у намери да се ослободи њиховог притиска на Скадар, силом пресељава један део католичких Климената из Малесије на Пештер 1700. године, па је то уједно и "прва страна етничка групација досељена са стране у област Старе Рашке, коју су у својим радовима забележили Јован Цвијић и Јован Томић". Њихова је даља судбина веома сложена: изложени притиску да приме ислам неки се враћају борећи се у Малесију [1700, 1711], тако да од прве колонизације остаје мало кућа на Пештеру - од 274 куће само 50. Но тај остатак је ипак језгро око којег се потом окупљају нови досељеници из Малесије, па и црногорских Брда.

После српских устанака почетком XIX века, примећује Милисав Лутовац, Турци почињу да поклањају већу пажњу раније забаченим и споредним крајевима, обнављају стара и подижу нова упоришта за одбрану и ширење ислама. Тако настају, поред Новог Пазара и Пријепоља, Бијело Поље, Рожаје, Колашин, Плав итд. Подстиче се исламизација, као и агломерација муслиманског становништва са разних страна на овом подручју, које тиме добија карактер војне крајине. Најсудбоносније промене догодиће се, ипак, тек после 1878, када се овде насељавају мухаџири из околних крајева Црне Горе и Босне, чиме се отвара процес својеврсне хетерогенизације целе области. У свему томе Албанци нису успели да ухвате дубљег корена, али је ова област - од 1878. позната као Новопазарски санџак - због своје нове муслиманске концентрације постала изузетно значајна за српски народ, пресецајући природну везу између Црне Горе и ослобођене Србије на веома сличан начин као што је косовско-метохијски албански "клин" пресекао природну и друштвену везу српског народа Моравске Србије са Македонијом.[48]

[1] Р. Николић, Ширење Арнаута. 121-122.

[2] Ј. Цвијић, *Балк. полуострво,* 139.

[3] Ј. Цвијић, *Основе* III, 1169.

[4] Ј. Цвијић, *Метанаст кретања,* 3.

[5] Ј Цвијић, *Основе* III, 1167.

[6] С. Стијовић, *Ономастика источног дела Метохијског (Пећког) Подгора,* ОП 1 (1979) 238-239.

[7] Према истраживањима с почетка овог века, словенског становништва било је западно од Охридског језера у средњој Албанији скоро до Елбасана још у турско доба (Мокра, Опара, ушће Војуше, Арзен, Дримкол, Голо брдо, Черменика, Булчиза, Мати итд.): Ј. Цвијић, *Балк. полуострво,* 197-198.

[8] Ј. Трифуноски, *Полог,* 60.

[9] Т. Смиљанић, *Мијаци,* 38-40.

[10] А. Урошевић. *Горња Морава,* 71.

[11] А. Урошевић, *Горња Морава,* 76.

[12] "Голо брдо на левој и манастир Св. Јован Бигорски на десној обали Дрима, у долини Радике, били су бедеми који су зауставњали арбанашко продирање. Јужно и северно Арбанаси су отишли даље у Македонију и Стару Србију" (Ј. Цвијић, *Балк. полуострво,* 198).

[13] Ј. Цвијић, *Метанаст. кретања,* 16-18.

[14] М. Лутовац, *Гора и Опоље,* 262.

[15] М. Лутовац, *Гора и Опоље,* 278.

[16] Ј. Трифуноски, *Полог,* 38.

[17] Р. Николић, *Ширење Арнаута,* 111-112.

[18] Ј. Трифуноски, *Полог,* 38-39, 50-51.

[19] Ј. Трифуноски, *Полог,* 65-66.

[20] Ј. Трифуноски, *Полог,* 71-74.

[21] А. Урошевић, *Сиринић,* 131, 154. И овде се може пратити процес исламизације и албанизације: само је проценат поарбанашених Срба установљен у мањем обиму него у Пологу: 2,20%. Међутим, Албанци у Сиринићу нису (до 1938) успели да освоје већину: Срба је 71,60% домова, а Албанаца 26,20% домова: А. Урошевић, *Сиринић,* 152.

[22] Ј. Трифуноски, *Качаничка клисура,* 484, 495; исти, *Скопски Дервен,* 313, 322, 327, 330-331, 346 итд.

[23] Ј. Трифуноски, *Скопско Поље,* 358.

[24] М. Филиповић, *Хас,* 6.

[25] М. Филиповић, *Хас,* 22. и д.

[26] M. Lutovac, *La Metohija. Etude de geographie humaine.* Paris 1935, 66; исти, *Значај Косова,* 8.

[27] П. Костић, *Цркв. живот,* 136.

[28] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 327-328.

[29] Подаци Ј. Милера овде према В. Стојанчевићу, *Јужносл. народи,* 328-330.

[30] Ј. Дедијер, *Нова Србија,* Београд 1913, 260-261.

[31] Вид.: O. L. Barkan, *Les deportations comme methode de peuplement et de la colonisation dans l'Empire Ottoman*, Revue de la Faculte des Sciences Economique de l' Universite d'Istambul 11 (1949-1950) No 1-4, посебно етнографску карту у прилогу; упор. А. Урошевић, *Становништво Балканског полуострва*, ЗРЕИ 4 (1962).

[32] А. Урошевић, *Косово,* 79.

[33] А. Урошевић, *Горња Морава*, 76.

[34] А. Урошевић, *Новобрд. Крива Река*, 33-37.

[35] Ј. Трифуноски, *Куман.- прешевска Црна Гора,* 81-82, 103; упор. Ј. Цвијић, *Балк. полуострво,* 144-145.

[36] Ј. Трифуноски, *Моравица,* 233.

[37] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија* I 172, 178.

[38] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија* II, 129, 133, 140.

[39] О овој области студија К Ристић, *Мало Косово*: нав. према М. Лутовац, *Значај Косова,* нап. 16.

[40] Р. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса,* 57.

[41] Р. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса,* 71-72, нап 61.

[42] Р. Николић, *Ширење Арнаута,* 123, 125-126.

[43] Српску етимологију овог топонима утврдила је М. Грковић, О *топониму Ругова* ОП 3 (1982) 187-189.

[44] М. Барјактаровић, *Ругова* 172-174, 178.

[45] М. Лутовац, *Бихор и Корита.* 28-45.

[46] М. Лутовац, *Рожаје и Штавица* passim. Вид.: И. Косанчић (= Мита Димитријевић), *Ново Пазарски Санџак и његов етнички проблем,* Београд 1912, 21-24, 63-64.

[47] М. Лутовац, *Ибарски Колашин.* 103-105, 115, 119.

[48] М. Лутовац, *О етничким променама*, 205-229.

4. Начин албанске колонизације и исељавања Срба

Насељавање Албанаца у српским земљама од XVII века до нашег доба оставило је у историјској свести српског народа крвави траг насиља. За долазак и присуство албанских досељеника везују се многа предања о масовном и појединачном зулуму, о пљачки, погрому и протеривању Срба са своје земље. Иако су лични односи међу људима и суседима разне народности могли да буду, па су и бивали добри, укупна слика албанске колонизације је мрачна, и ту заиста никаква улепшавања нису могућна нити умесна. Историјска свест народа се оправдава масом чињеница, веома одређених и нимало легендарних. Не може се о томе, дакле, говорити као о "претеривању"; није у складу са историјском истином прича о "природном" силаску пренасељених пастира са гладне планине у плодну, тобож напуштену равницу. Постоји у наше време и таква тежња да се историја албанских сеоба подвргне извесном "козметичком третману". Тако, на пример, у другом издању *Енциклопедије Југославије* о албанским сеобама каже редакција тек оволико: "ново насељавање Албанаца у опустошена подручја мијењало [је] народносну слику становништва. Албанске сеобе нису биле само дио смишљена плана турске државе да напучи опустјеле крајеве ради својих порезних и војних потреба, како су то чиниле све државе, него и посљедица тешких животних прилика брђана и сточара, неизбјежан господарски процес надирања према плодним долинама на Косову и у Македонији, узрокован глађу за земљом и потенциран тиме што су након ратова и сеоба остајала ријетко насељена или пуста подручја".[1] Оваквим се тумачењем албанских сеоба сасвим олако прелази преко чињенице да су та "пастирска" кретања значила, у ствари, и у крајњем свом резултату, освајање и отимање туђе земље и уништавање српског народа на његовом матичном историјском подручју. Исто тако, тиме се прећуткује околност да су насиље над српским народом албански брђани и сточари вршили под окриљем туђинске, османлијске власти, користећи све предности које је исламски поредак давао муслиманима у односу на обесправљену хришћанску рају. Тиме се, најзад, потпуно заташкава једна битна чињеница - да су албанском колонизацијом током последња два века натеране на исељавање и прогнане огромне масе српског народа, и да то никако није насељавање "ретко насељених и пустих"

подручја, већ управо инфилтрација, разбијање и денационализација компактних и густо насељених области.

Потискивање македонских Мијака из дебарског краја, на пример, речито илуструје тај процес. Крајем XVIII века, претварањем вароши Дебра у центар албанских бегова и спахија, без обзира на то да ли су то одметници или штићеници султанови, насиље над Мијацима постаје неподношљиво, те се расељавају читава села. У Старом Селу између Галичника и Сушице људи су због великог зулума морали по свршеном послу закопавати "сач" и "черепна" да не би дали доказа да имају хлеба, јер им је од уста отиман; најзад су морали да се раселе.[2] Поготову у раздобљима већег осамостаљивања албанских бегова на подручју Дебра почетком XIX века колонизација је добила размере геноцида. Неки Далиб-бег у Дебру систематски је насељавао Албанце из средње и северне Албаније у Горњој Реци. Слао је Албанце тамо као своје поверенике и чуваре, преко њих прикупљао порезу и десетак, па су за овима многи други Албанци дошли у Горњу Реку као овчари, козари и слуге. Но, као муслимани, они су повлашћени међу хришћанима, и нико им није могао стати на пут да не чине безакоња. Албанци су тако заузимали земљиште хришћана у селима Врбјану, Дубову, Трници, Штировици итд. У Танушу због ових зулума такође није остало хришћана. У осталим селима Горње Реке старе хришћанске породице одржавале су се на тај начин што су се неке потурчиле. Под притиском Албанаца у Горњој Реци дошло је и до померања мијачких породица на исток.[3] Средиште насилника је Трница и Штировица. У близини Трнице постоји пећина звана Шпела Амет Шерета, где је овај зликовац уморио преко сто људи. Ту је бачен и стари учитељ српски, последњи од старе школе, Хаџи-Јермонтовић из Врбена. Убити хришћанина није значило ништа. Кад убију хришћанина, вели истраживач ове области Тома Смиљанић, говорили би Арнаути једни другима: "Ска нурџон! Је врау њи Шкин!" [Није ништа! Убијен је један Словен!].[4]

Кичевија пружа масу примера бруталног насиља и геноцида. Код цркве из XIV века у селу Лазаровци налази се гробље са натписима, по којима се види да је ретко ко од домаћина умро природном смрћу, већ су их Албанци немилице убијали. "Мије сме пађале од оф на леле!", кажу људи. Када је неки Арбанас убио сина једној Српкињи, прича Т. Смиљанић, нико није смео да јој приђе и да је теши. Пришао јој је убица и рекао: "Ћути! ћути! Ете му било писано ја да га убијам!" - на шта му је мајка убијеног одговорила: "Хвала ти, када се бар ти нађе да ме утешиш".[5] Стариначко становништво православног села Трајчевог Дола [сада Трапчи Дол] било је брсјачко, али се разбегло према Кичеву осамдесетих година XVIII века, када су на њих напали Албанци из Зајаса.[6] Има, пак, и примера одлучног и успешног отпора. Село Тајмишта, настало у збегу, пружало је организован отпор; село су качаци палили више пута, али се оно ипак одржало пркосећи свим недаћама.[7]

Историја албанског насељавања Полога има у свом средишту управо уздизање у власти тетовских паша албанског порекла. Окружени албанским "тајфама", које су залазиле у сва села чинећи зулум хришћанском становништву, они су највише допринели да се етнички лик Полога толико измени. Због албанских зулума народ је бежао из својих старих насеља и прикупљао се у другим већим селима или варошицама, или се исељавао из области, па су се у тако испражњена села увлачили и преовладавали досељени муслимани Албанци [Катрање, Горње Фалише, Јаребино итд.]. Масовно разбојништво качака [одметника] још од XVIII века представља, са друге стране, извор трајне несигурности и исељавања Положана: позната су многобројна јатачка села, ослонац качака у овој области [Ђурђевиште, Калиште, Пршовце, Симњица и др.].

Најдаље до средине XIX века Албанци су успели да побију све народне главаре који су са мање или више успеха штитили села и организовали оружани отпор народа.[8]

Подаци о исељеницима у Пологу указују да је православног становништва раније било скоро у свим данашњим селима [137 села], а такође и у неким данас расељеним селима. Сада од постојећих полошких села у 65 њих нема више ниједног православног житеља; види се, исто тако, да је наш свет напуштао Полог само када више у њему није могао опстати: неке је истерало то што су им земљу одузели досељени муслимани, други су бежали због убиства, из страха од освете, због сиромаштва и сличног.[9] Пошто би се поједини Албанци населили у полошка села, њихове породице су и даље одржавале везе са својим крајем у северној Албанији. На тај начин су стално привлачили рођаке и познанике, чим би се из матичне области иселио један члан, са њим су се и други селили онамо где већ имају саплеменика.[10] Досељавање Албанаца махом се вршило у мањим групама, понекад и појединачно. У почетку је тај процес, ако изузмемо групна насиља организованих качачких дружина, текао нешто мирније, јер су нови досељеници били малобројни према старијем затеченом становништву. Осим тога, досељеници су живели само по појединим местима, а земље и паше било је у обиљу, тако да старинци нису одмах ни увидели опасност која им прети од досељеника. Приараштајем проширени после насељавања, Албанци захватају много земље и размножавају више стоке, тако да је сукоб између њих и старинаца постао неминован. Исход је по правилу био поразан за старинце, при чему су у овој борби Албанци, као повлашћен елеменат, испољили већу енергију него старинци и пуну безобзирност према овима. У многим полошким селима могу се прикупити подаци и успомене о сукобима и борбама између досељеника и старинаца. Ови су се знатним делом исељавали, али су једним делом и сатирани. Одржали су се само местимично, по ивицама своје старе области, у бедним приликама.[11] Вреди навести неколико примера из Полога. Од како су у село Форино почели да се досељавају муслимани Албанци, македонски становници у току XIX века постепено су се исељавали, док се нису сасвим иселили [тек почетком XX века]. Неки Манасија са децом био је последњи Македонац православне вере у Форину. Њега су заједно са сином Стојком убили сеоски Албанци око 1936; последња кућа Македонаца у овом селу разорена је после овога рата.[12] Село Корито било је македонско, а сада је албанско. Албанци су се доселили у време тетовских паша почетком XIX века; паша је прецима данашњих родова најпре нудио да се населе на котлинском дну код села Тенова, али су ови имали доста стоке, нарочито оваца, те су због подесне паше изабрали Корито на Сухој гори.[13] У Лопушник су се крајем XVIII века доселила браћа Мусли, Ислам и Уко, из албанског села Србинова, а по позиву Македонаца из Беловишта да им буду "сејмени" [чувари]. После досељења они су "со зулум" купили земљиште у Лопушнику, плативши власницима само 60 гроша, и тако су на том земљишту Албанци основали посебно насеље.[14] Забачено село Железно Речане било је нарочито од почетка XIX века често нападано и пљачкано, а људи му за ситнице убијани ["трган народ", како веле мештани].[15] Сељаке из Горње Ђоновице су убијали на паши, у шуми, на њивама, грабили им стоку итд.[16] Стара Симњица и њен православни манастир потпуно су пропали у једном од аустријско-турских ратова. За време тих догађаја у Симњицу су дошле три албанске породице из Мата у Албанији. Оне су позвале у помоћ Албанце из Падалишта и Србинова и са њима напали на Симњицу и на манастир. Од калуђера остао је у животу један, који се приликом напада није десио у манастиру, а остали су били побијени; игуман је био запаљен. Албанци који су раселили старо село и разорили манастир остали су у Симњици. Да не би били малобројни, они су касније позивали и друге саплеменике из Албаније да дођу у њихово насеље, па је тако Симњица постала муслиманско-албанско

село.[17] У селу Цепчишту налазио се манастир св. Богородице. Једном, када је народ био скупљен у манастиру, дошли су "Турци" [муслимански Албанци] и запалили манастир заједно с народом.[18]

Потпуно иста слика добија се и проучавањем области на главном удару албанске експанзије током XVIII-XIX века, од Метохије до Топлице и Масурице. Колонизација Албанаца је од самог почетка праћена неподношљивим терором, који је, узет у својој укупности, узрок масовном исељавању Срба. На Косову у ужем смислу, на пример, проучавање узрока за исељавање Срба из њиховог завичаја или из етапне области њиховог повлачења пред албанским валом открива управо те чиниоце Навешћемо само неколико примера. Доганџићи у доњој Гуштерици су избегли од Тетова зато што су поубијали арамије [албанске разбојнике] у својој кући. И Каралићи у Коњуху напустили су пећки крај пошто су убили неког Албанца итд. Ова убиства су долазила у одбрани части или имања. Неки су због тих насиља напуштали куће и имања и селили се и без "падања на крв". Сојевци у Топличану иселили су се из Сојева у Горњој Морави зато што као ковачи нису хтели Албанцима да кују мотике преко реда, а Бошковићи у Бабином Мосту су напустили своје село Борчане "у Карађорђево време", јер су, како им предање вели, Арбанаси тада на планини због буне у Србији чинили велики зулум. Исељавали су се Срби и да избегну присилно потурчивање.[19] У заузимању земље за своја насеља Албанци су врло често били безобзирни, а када су наилазили на отпор у томе, њихова је агресивност била још безобзирнија.[20] Српско становништво добегло у област Горње Мораве напустило је свој завичај углавном због зулума, у које спадају убиства, пљачке, отимање имања и жена и слично.[21] Велика албанска насиља, у различитим облицима, главни су узрок и сељакању српског народа у самој области Горње Мораве. Врбичани су у Команац побегли "од гађање", тј. од покушаја убиства од стране Албанаца. Јанцићи су из Жегре прешли у Доњу Будригу, јер су им тамо Албанци уграбили две девојке, па хтели и трећу. Реч "зулум" означава овде сва насиља и нечовештва, под њом се подразумева уцена ["рабуш"], убиство, протеривање са имања и отимање имања, "печење" ужеженим вршником, "ударање на образ" [силовање], рад на потурчивању итд. Зулум је био толико неиздржљив да се махом бежало испред Албанаца. Ово сељакање није вршено на махове, већ неосетно и постепено, тако да је услед његова сукцесивног трајања долазило и до тога да у неком селу не остане ниједан српски дом. У овим случајевима није долазило до тога да село потпуно запусти, него је само вршена смена становништва, јер су се Албанци у оваква села, ако не пре а оно почетком њихова расељавања, увек лако увлачили и тиме потпомагали започети процес. Упадљива је чињеница да су се Албанци мање сељакали, а то не стога што су млађи у овим областима, већ зато што их на ово нико није приморавао. То што је речено за Албанце важи и за исламизоване и албанизоване Србе [22]

У области Куманова Албанци су се насељавали углавном на два начина: планском колонизацијом од стране турских власти после великих српских сеоба на север од краја XVII века, и друго, убацивањем у насељена српска села, поступним насељавањем из суседних северних и западних предела. О продирању Албанаца у српска села у XIX веку има и писаних докумената. Они најпре као самци освоје који српски дом и имање и протерају Србе, па онда доведу и своју породицу. Јован Хаџи-Васиљевић наводи случај села Думановце, као пример поступног увлачења Албанаца у српско село, и насиља "изнутра": "Убивав ги, палив ги, пљачкав ги, али они не остаљав своје куће и село; и остаља ли се онај красоћа" - наводе се речи мештана.[23] Испитивањем порекла појединих породица види се како су Албанци потискивали испред себе Србе и како су

се ови поступно уклањали испред Албанаца Тако се, на пример, зна да је врањска породица Машутковићи старином својом из села Врбана у коме одавно нема ниједне српске душе, па да се, бежећи испред Албанаца, пресе лила из села Врбана у село Рељан, кад су се Албанци јаче почели ширити и у Рељану, она се одатле преселила у село Леосоје, док се није, најзад, преселила у град Врање. Оваква је била судбина многих српских породица које су потискивали Албанци.[24] Цела Горња Пчиња је, у ствари, уточиште бегунаца који су се овде склањали од албанског зулума - из околине Прешева, Куманова, Врања, Гњилана, Косова, Пољанице, Пусте Реке и из других крајева који леже југозападно, западно и северозападно од Горње Пчиње.[25]

Метод албанске инфилтрације описао је Р. Николић према изучавањима Пољанице. Први су се Албанци, каже он, насељавали махом на превару, и тек после су се насилнички ширили, отимајући имања становницима. Када су се досељавали, били су јадни и жалосни. Најпре би обично долазили сами, а после су им стизале породице. Кукали би и преклињали да их становници у селима, где су наишли, приме на конак. Ови су их из сажаљења примали у своју кућу, али се Арнаутин није више удаљавао из куће. Чим му стигне породица, смести се у кући, избаци све што му не треба, па ће онда рећи ономе који га је примио на конак: "Ја идем чак из Малесије, сад иди ти!". Тако су се заселили први досељеници Арнаути готово у свима, нарочито пограничним селима Пољанице. Када су се тако настанили, почели су потом насилнички да се шире у осталим селима. Тако су се насилнички засељавали и Арнаути из блиских голачких села Најпре су убијали чобане, а потом су се водиле праве борбе приликом косидбе ливада, становници су их у први мах увек одбијали [Доброшево, Дреновац, Рождаце], али су их ови најпосле ипак расељавали.[26] Исто тако, свуда се могао евидентирати још један начин злоупотреба службе чувара и заштитника ["дерудекције"]. У Масурици су се први досељеници Албанци у први мах населили ради заштите становника у селу. Када су потом економски ојачали и намножили се, почели су се дојучерашњи чувари насилнички ширити. Најпре су почели убиствима расељавати становнике села Масурице, а потом и остале. У селу Масурици убили су два детета и принудили становнике да се селе. У Сурдулици су насилнички притисли нека имања, убили Стевана Пусуљу и населили се. Потом су почели отимачине у Алакинцу, Длугојници, Лменчи и редом по свом Масуричком пољу. У Алакинцу имали су најпре кошаре, па су се потом стално настанили. У Длугојници су држали у први мах трмке [пчеле], па су потом прешли и тамо се населили. Тако су редом захватали село за селом. Становници су узмицали у блиска планинска села. На осамдесет до деведесет година пре Николићевог истраживања [тј. 1824-1834] насилнички су заузели и Варденик, пошто су убиствима раселили то село.[27]

Насиље као главно обележје албанске колонизације и основни узрок великих исељавања јужнословенског становништва у Македонији и Старој Србији истиче и Јован Цвијић још у свом капиталном делу *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* [1911] "Као у Дебар и Голему Реку, и у Кучево, Зајас, Копач и Пореч све више продиру Арбанаси. Где још нису продрли и настанили се, јављају се у четама као зулумћари, пљачкају стоку и одводе у Дебар, одводе и уцењују децу, нападају на села, тиме учине најпре немогућним рад и живот у селима, јер се најпре напусти сточарство по планинама и обрађивање земљишта, које је даље од села. Опасно је и гору сећи за грађу и алатке, то се може само још око села радити. Становништву се, дакле, таквим зулумћарством одузму сви животни услови и оно мора ићи у печалбу. Према томе печалба становника из Кичева и Пореча није знак ни неплодности земљишта ни густе насељености, већ несигурности, као што је случај и у Малој Реци.

Познато је, даље, да многи печалбари остану у земљама у које иду. Овако готово опустела села морају имати арнаутске најамнике или деруденџије, који их чувају. Они или неко од њихових најпре се населе у словенским селима, и место по шумама зулумћари су сада у селу. Они држе везу са својим саплеменицима у Дебру и ови их помажу. Настају отмице имања, убијања, и словенског становништва постепено нестаје и исељава се. Тако је у Копачу село Другово страх за своју околину. Тим начином је и мало село Бракјан у Поречу опасно за околна села постало".[28] Цвијић описује и метод насељавања Албанаца у тетовској области [Доњи Полог], у суштини на исти начин као и знатно касније Јован Трифуноски: "Најпре су [Албанци - Д. Б.] заузели планинска села око Шара а затим се постепено спуштали у тетовску котлину, коју, поменуто је, још нису ни у пола освојили. Као претходници и весници миграције дошле су најпре арнаутске арамијске чете, које су отимале стоку, разваљивале бачила и онемогућиле шарском становништву опстанак; упоредо с тим ишло је насељавање по неколико арнаутских кућа у селима. Оне су после дозивале своје племенске и братствене сродника или због тога што су ово боље и пространије паше или по једној арбанашкој особини: Арнаути истог братства и племена воле се и помажу и један би другоме дошли у помоћ и на велике даљине и поред велике опасности; тим арнаутским групама од кућа по српским селима била је потребна таква помоћ".[29]

[1] ЕЈ I, 68 (ћирилично издање).

[2] Т. Смиљанић, *Мијаци*, 41-42.

[3] Т. Смиљанић, *Мијаци,* 77.

[4] Т. Смиљанић, *Мијаци,* 83.

[5] Т. Смиљанић, Кичевија. 427.

[6]Т. Смиљанић, *Кичевија,* 437-438.

[7] Т. Смиљанић, *Кичевија,* 445.

[8] Ј. Трифуноски, *Полог,* 39-40.

[9] Ј. Трифуноски, *Полог*, 66.

[10] Ј. Трифуноски, *Полог*, 76.

[11] Ј. Трифуноски, *Полог,* 79.

[12] Ј. Трифуноски, *Полог,* 171.

[13] Ј. Трифуноски, *Полог,* 174.

[14] Ј. Трифуноски, *Полог,* 183.

[15] Ј. Трифуноски, *Полог*, 191.

[16] Ј. Трифуноски, *Полог*, 210.

[17] Манастир је обновљен 1935-1936, али су га Албанци поново разорили 1943, заклавши калуђера и послугу: Ј. Трифуноски, *Полог*, 213.

[18] Ј. Трифуноски, Полог, 347. И Скопски Дервен је од краја XVIII века, откада су почели долазити албански досељеници, позорница отимања, убијања и свакојаког насиља над православним Македонцима, који тад нису били сигурни ни за живот, ни за имање: Ј. Трифуноски, Скопски Дервен, 341-342.

[19] А. Урошевић, *Косово*, 82-83.

[20] А. Урошевић, *Косово*, 88.

[21] А. Урошевић, *Горња Морава*, 80.

[22] А. Урошевић, *Горња Морава*, 88, 90.

[23] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија* I, 179-180, 181, 185.

[24] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија* II, 135.

[25] Ј. Трифуноски, *Пчиња*, 57, 59.

[26] Р Николић, *Ширење Арнаута*, 124-125.

[27] Р. Николић, *Ширење Арнаута*, 126; упор. Р. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса*, 73.

[28] Ј. Цвијић, *Основе* III, 1050-1051.

[29] Ј. Цвијић, *Основе* III, 1072.

5. Узроци албанских миграција

Принудним исељавањем Срба из Старе Србије учвршћивали су се последњих двеста до триста година резултати једнога од изузетно драматичних освајања у историји Европе новијих времена. Поставило се зато питање о узроцима и природи овога сложеног историјског, етнолошког и социолошког процеса. Како је и зашто дошло до покретања ове велике албанске сеобе на исток, и зашто је она довела до тако крупних последица?

Јован Цвијић је први посветио сву потребну пажњу овом питању, не задовољавајући се традиционалним представама. Те су се представе о овом збивању сводиле на следећу схему: Срби у великим сеобама с краја XVII и почетка XVIII века напуштају Косово; на "испражњену земљу" насељавају се албански брђани и шире по њој, разгонећи насиљем "мали остатак" српског становништва. Цвијић је, међутим, уочио да се албанске сеобе из Албаније, као и српске са Косова, јављају у склопу једнога далеко ширег збивања, којим је захваћено читаво динарско становништво од Велешке клисуре до Загребачке горе; оно је обележено постепеним, али у крајњем резултату масовним пресељавањем и премештањем народа на овако означеној територији. У различитом ритму, сва ова кретања, која је Цвијић назвао "метанастазичким", почињу још крајем XIV века и трају до наших дана. Албански народ је једним својим делом захваћен овим процесом и учествујући у њему утиче на његов развој и ток. Морају се зато видети сви узроци метанастазичких кретања на Балканском полуострву, закључио је Цвијић, да би се одговорило и на питање како је и зашто дошло да исељавања Срба и до албанске колонизације српских земаља.

Најпре су уочени и на прво место стављени историјски и психолошки узроци.[1] Почетни импулс покретању маса дало је турско освајање: то су сеобе проузроковане

турском најездом крајем XIV и током XV века; то би био први метанастазички талас, којим су покренуте јужнословенске масе Македоније и Србије, а потом и Босне, и бацане у етапама на север и у западне крајеве. Током првог раздобља турске владавине долази до изражаја и утицај јаничара на расељавања, заправо "данка у крви", којим се све до 1676, када је укинут, сваке четврте године одузимала петина деце од шест до девет година ради исламизације и регрутовања. Да би то избегли, људи су бежали у шуме и у планинске области или се исељавали на територију Аустрије или Венеције. Уосталом, "ово узимање деце у току два и по века имало је иста дејства као да је сваке четврте године била по једна миграција".[2] Сеобе су проузроковане и аустријско-турским ратовима, најпре у раздобљу XV и XVI века, а потом до краја XVII и у XVIII веку. Велике сеобе се догађају, према томе, у низу других, покренутих из истих узрока, у склопу или услед војних операција, турских према северу или аустријских према југу: и у једном и у другом случају премештане су сразмерно велике масе српског становништва. Улогу узрока метанастазичких кретања имају зато и буне, углавном у току XVII и XVIII века; после сваког устанка, редовно безуспешног, покретао се побуњени народ са свога огњишта да се спасе од турског погрома. Цвијић наводи и крџалијске хорде као узрок расељавању, а пошто их састављају углавном Албанци муслимани, вреди навести шта тачно Цвијић о томе каже: "Крајем XVIII и у почетку XIX века формирала су се у европској Турској многобројне крџалијске хорде. Овим именом су назване", објашњава Цвијић, "пљачкашке чете. Међу њима су биле најпознатије оне које су се скупљале око Али-паше јањинског и Пазван-Оглу видинског. Било је и других, мање познатих. У ове чете су ступали људи разних народности, поглавито Арбанаси. Без вере и закона, крџалије су живеле на рачун хришћана и били су њихови најсуровији угњетачи. Пустошили су села и читаве области, нарочито у шопској зони и у централним и пиндским деловима Полуострва. Становништво се повлачило пред њима и растурало у свима правцима".[3]

Сви ови историјски узроци, названи тако зато што су им непосредан повод историјски догађаји, преплићу се са психолошким и моралним мотивима. Цвијић то одлично објашњава: "Најважнија је она унутрашња узбуна коју осећа потчињено становништво према завојевачу, нарочито кад је оно развијене националне свести; сличне су врсте и психолошка стања, која се развијају услед притиска и суровости завојевача". При томе би се ваљало ослободити заблуде, сматра Цвијић, да су бежање пред завојевачком војском главне сеобе, тим пре што се тада свет одједанпут у масама крене. "Постоје и друге, по своме демографском резултату куд и камо масовније сеобе, а оне су изазване економским или психолошким узроцима, најчешће у комбинацији; иако се при овим сеобама ретко кад у једанпут крену велике групе становништва, већ су то махом мање групе, најчешће поједине породице, па су им и кретања спора. Оне су сталне, трају вековима, пролазе мирно, махом неопажено, и њима се у ствари највише измени етнички састав становништва појединих области. Тек кад се узму у обзир економски и психолошки узроци", каже Цвијић, "онда је јасно зашто су најмногобројније миграције потицале из Динарске системе, нарочито из њених карсних области".[4]

Шта је, дакле главна карактеристика сеоба изазваних економским узроцима.[5] То је "исељавање становништва из земаља које су привредно слабе у земље које су економски снажне; констатује се, дакле, увек знатна разлика између земље матице, која је осредњих и слабих средстава за живот, и земље насељавања, која се редовно одликује већом плодношћу и разноврсним изворима за људски живот". Највећа разлика између земље матице и земље колонизације на Балканском полуострву је између карсних области и планинских крајева динарског система, с једне, и Шумадије, северне

Босне, Славоније, Срема, Баната и Бачке, с друге стране. То је, по мишљењу Цвијића, главни узрок што су из Црне Горе, Старе Рашке и Херцеговине вековима текле миграционе струје према поменутим земљама. Ствар је у томе што у карсним зонама динарског подручја има мало зиратне земље, а прираштај становништва је велики. И у нормалним годинама постоји несразмера између извора за живот и броја становништва, па се тако један део становништва мора исељавати да би се други део исхранио и одржао. Ту се стичу услови за "природну и сталну" миграцију. Цвијић запажа и постојање целога једног "циклуса развијања", али од турског освајања ка нашем добу: становништво се повлачи у планине, у повољним климатским условима и "здравом патријархалном" режиму тако досељено [односно избегло] становништво се увећа знатним прираштајем; област постаје мала и поједина племена и групе улазе у "љуте борбе, до истребљења, ради проширивања територије за пашу"; побеђена племена и групе се исељавају, најпре у ближе, а потом и у даље области динарског горја; сточарима постаје тесно, па доцније, изгледа тек од XVII века, у масама почињу да се исељавају у удаљене ниске и плодне крајеве, у којима су разноврснија средства за живот, за разним олакшицама за рад и живљење. Пренасељеност у области колонизације, опет, изводи становништво поново у планине, па се цео круг тима затвара и циклус понавља. Уз то се морају узети у обзир и климатска колебања. Гладне године су нарочито покретале народ на пресељавање. "У северној Албанији, северно од реке Маће, у планинској области Миридита и Малисора, која и у најбољим годинама не може својим жетвама исхранити становништво, често су се у рано пролеће сретали изгладнели људи и жене који силазе у Метохију, у Забојану и Задриму. Зато су из ових области стално полазиле метанастазичке струје у поменуте крајеве и Косовску котлину, а неродне године су их само ојачале".

Цвијић посматра и нарочите друштвено-економске узроке, кметски режим и чифчијски систем, који је особито подстицао многобројне унутрашње миграције, у границама једног вилајета, када је зависан сељак - најамник [чифчија] прелазио из једног читлука у други, да би код другог бега [читлук-сахибије] нашао боље услове за живот.

Цвијић, дакле, придаје економским узроцима метанастазичких кретања на јужнословенском подручју велики значај, али напомиње да је и економским и психолошким миграцијама "служио као квасац који изазива врење турска владавина и морално и економско стање њоме створено".[6] Разуме се, објашњење не би смело да буде поједностављено нити у једном нити у другом правцу не може се свести на економске узроке,[7] као што није могућно ове велике покрете маса објаснити ни само историјско-политичким околностима. До сеоба, оних "великих" на махове, као и других, постепених но трајних, долази очигледно када се стекну разноврсни услови. Економски услови су подлога на којој је било могућно да се покрене и развије велики поход албанског народа на исток, али ће тек у нарочитим историјским и друштвеним околностима ово пресељавање "сточара" и "брђана" постићи ефекат присвајања и денационализације српских територија и геноцида над српским народом. Постоји, наиме, квалитативна, битна разлика између албанских и других динарских миграција, без обзира на то што су им исходишта, економски и географски, иста.

Сигурно је да су "честе гладне године у пренасељеним Брдима гониле људе да траже изворе за живот", како вели Лутовац говорећи о пореклу становништва у Рожајама и Штавици. "Једни су га налазили истискујући слабије из своје средине, који су се морали некуд селити. Кад није било више простора и јачи родови се одлучују на сеобу, пошто су претходно четовањем упознали и осигурали место где ће се населити".[8] То

мишљење, које се заснива на наведеним претпоставкама о демографској експлозији у планинским областима динарског система, преовлађује у једном делу српске антропогеографске литературе. Атанасије Урошевић, на пример, говорећи о Новобрдској Кривој реци, каже да се код Албанаца као узрок исељавања из ранијег завичаја најчешће наводи "тескоба земљишта": није било места за живот, што ће рећи да се у њиховој земљи матици у XVII веку почела јављати пренасељеност становништва, па се сувишак морао исељавати.[9] Своја истраживања Косова исти аутор закључује констатацијом да су узроци досељавања албанског становништва на Косово разни, али су међу њима "свакако најважнији и најопштији привредни узроци". Релативна пренасељеност у северној Албанији тражила је, наводно, одушке, а она јој се указала делимичном испражњеношћу Метохије, Косова и суседних области по исељавању једног дела Срба из њих према северу у аустријско-турским ратовима крајем XVII и у првој половини XVIII века.[10] Узроци албанском продирању према косовско-метохијској области, уопштено је на другом месту, углавном су економске природе: слабо земљиште у планинској и кршевитој северној Албанији било је фактор за исељавање становништва, али је тај фактор и по турском освојењу Старе Србије и Албаније слабо долазио до изражаја све до краја XVII века - због релативно густе насељености српскога живља на Косову и у Метохији и његовог отпора према самовласном албанском продирању. Ово је било омогућено тек историјским догађајима с краја XVII и у првој половини XVIII века, када су српска насеља и српски живаљ у косовско-метохијској области постали "разређени". Тада је почела јача струја албанског досељавања.[11]

Нека су друга истраживања, међутим, ставила у сумњу општу вредност ове "економско-социјалне" теорије о узроцима насељавања Албанаца. Још је Р. Николић у свом значајном раду о ширењу Албанаца, говорећи о њиховом насељавању крајњих североисточних области у Поморављу од краја XVII века, приметио да све говори у прилог томе да се они нису овамо ширили због какве пренасељености у својој домовини, већ су их на ову страну нарочито упућивали и насељавали; постојао је изгледа код Турака нарочити систем насељавања, чији је циљ био слабљење и распарчавање српског живља и приближавање ка границама тадашње Србије.[12] Он се пита зашто су Албанци дошли чак овде [у Топлицу и лесковачки крај, одн. у Пољаницу и Клисуру] када је крај био насељен, а према западу је било још крајева ређе насељених или и без насеља. Објашњење за ово налази у томе што су Албанци у те "далеке северо-источне области" нарочито били упућивани, како би заузимањем Ветерничке и Грделичке клисуре прекинули везу између српских земаља северно и јужно од тих клисура, и да у случају рата сметају српско продирање уз Мораву, као што се доиста и догодило 1878. године.[13] У пресудност економских мотива у свим областима северне и западне Македоније, посумњао је Јован Трифуноски, који је подробно истраживао ове области. Он изричито вели, на пример, за Полог: "Испитао сам порекло свих арбанашких родова који данас живе у полошким селима, али ни од једног нисам чуо да су им се преци ту населили зато што су ту дошли на прехрану. Таквог досељавања има само код неколико поарбанашених, раније српских родова пореклом из призренске Горе".[14] Релативно сиромаштво претходне области као економски узрок досељавања Албанаца идентификовано је у радовима овог истраживача само у Кумановско-прешевској Црној гори.[15] Иначе се на целом овом подручју иза досељавања Албанаца може препознати политички фактор, турска власт и политички интерес. Турска држава је сама подстицала албанску колонизацију: Албанци су досељени углавном као муслимани, то јест главни носиоци и ослонац турске власти. Штавише, оспорена је теза о демографској експлозији у матичној области и испражњености области колонизације:

"Њихова матична област за време Турака није била пренасељена и Арбанаси су улазили у полошка села чије је становништво хришћанско и словенско".[16] Примећено је сасвим тачно да је, на пример, Качаничка клисура својим природним и привредним особинама доста слична пределима у северној Албанији, и да због тога муслимански досељеници пореклом из Албаније "нису долазили привучени јаким економским узроцима, већ што су њихову миграцију у ову важну стратегијску и средишњу балканску област Турци нарочито упућивали".[17] То важи и за Скопски Дервен, који "није повољнији од многих предела у Арбанији".[18] У свим овим случајевима, по мишљењу Ј. Трифуноског, ради се о планском насељавању Албанаца са циљем да се разбије компактни словенски живаљ у областима које су се од краја XVII века дизале на устанак; да се помоћу муслиманско-албанских колониста прекине додир између Југословена на северу и југу; да нови становници буду сметња ослобођењу хришћана, и да турска држава има више становника муслиманске вере дуж појединих важних стратегијских комуникација. Стога су Албанци, у Пологу, на пример, запосели све излазне и улазне тачке на полошким саобраћајницама, па је на тај начин словенско становништво Полошке котлине одсечено и заграђено Албанцима са свих страна. Оваква планска насељавања муслиманских Албанаца и других неосманлијских муслимана [према томе и муслимана српског језика] вршила је турска државна власт све до 1912. године и у другим нашим крајевима [Метохија, Косово, околина Скопља, Куманова, Врања, Пелагонија, Овче поље итд.]. Управо је главна дужност албанских колониста била да се боре заједно с турском војском против сваке опасности споља и изнутра, да држе под контролом словенско-хришћанско становништво [рају] те да олакшају експлоатацију овог подвлашћеног становништва. Они су зато, поред знатних повластица [бесплатна земља, шуме, пасишта], имали и своју војну организацију на челу с барјактарима. Историјски је потврђено да су тетовске паше, сви албанског порекла, условили и помагали досељавање многих полошких Албанаца, омогућавајући им да бесплатно [и без казне] захватају читаве атаре старијих словенских села.[19]

Албанија и пограничне јужнословенске области, за разлику од ових, удаљених области Македоније, још су представљале ређе насељене крајеве.

Да је било плана у насељавању произлази и из појаве што се првобитни малобројни муслимански досељеници из Албаније овде нису насељавали груписано у једно село или у мањи број села, већ су распоређивани обично од једне до пет породица у свим селима. Чест је случај да су се ради распоређивања по области још при самом досељавању исти родови и породице цепали дајући малобројне албанске становнике за по више насеља.[20] Установљено је, поред осталог, да се бекство појединих Албанаца од крвне освете не може узети као узрок од већег значаја, јер је то махом појединачно насељавање, које без поменутих других побуда не би могло довести до великих албанских миграција.[21]

Оправдано је, дакле, говорити и о политичким узроцима албанских сеоба. Како је то добро приметио Васа Чубриловић, "расељавање и насељавање становништва од увек је било важно средство разним државама у разна времена кад су хтеле да осигурају своју премоћ у појединим балканским земљама", а последица свега је "да балканске земље често мењају етнографску слику, особито после ратова и устанака".[22] Долазећи из Азије, донели су Турци из ње и један од најстрашнијих али и најсигурнијих начина да се укроти један народ или осигура посед једне земље, познат још старим Асирцима и Вавилонцима: уништити или проредити расељавањем несигурно становништво и заменити га новим поузданијим. Турска га је често употребљавала на Балкану.[23]

Према томе, два су основна чиниоца албанске колонизације: економске прилике и турска политика. Ако занемаримо до сада непотврђену теорију о пренасељености планинских подручја као цикличном узроку сиромаштва и метанастичког кретања брђана према равници, остаје као сигурно да је опште осиромашавање планинског становништва и немогућност да се опстане на својој земљи примарни импулс за исељавање из ње, било оно привремено или трајно. Осиромашеним сточарима у планинама Албаније плодне равнице и жупе Метохије, Косова, Поморавља и западне Македоније постају особито привлачне у доба општег економског пропадања и кризе турског феудализма на Балкану. Усмеравање ових миграционих токова углавном према српским земљама источно од албанских планина само донекле је условљено "разређивањем" српског народа у раздобљима великих ратова и устанака на тој територији, али то није био ни главни разлог ни битна околност која је албанску колонизацију навукла на ове земље. Кључна је околност - исламизација Албанаца, отуда и њихово повлашћено место и одбрамбена функција у турском систему, од краја XVII века све више угроженом плановима европских сила да реше Источно питање, као и тежњом самих балканских хришћана да поново дођу до своје слободе и државности. Турци су, дакле, нарочито од почетка XVIII века из политичких и стратегијских разлога помагали колонизацију муслимана на осетљивим тачкама и правцима Тако је албанска колонизација српских земаља и делимично Македоније била изведена подстицањем и уз подршку турских власти, пропраћена исламизацијом, асимилацијом и суровим насиљем над српским и македонским народом током читавог XVIII и XIX века.

Но, без обзира на све узроке који доводе албанске колонисте у Метохију, на Косово, у Топлицу и Поморавље, у северну и западну Македонију, сви се истраживачи слажу у томе да је главни узрок *исељавању* српског и македонског становништва, и у локалним и у ширим димензијама, управо албанска колонизација и насиље као њен вид и метод. Поготову је српски народ жртва не само једне стихије него и плана о његовом физичком уништењу на једном веома широком простору.

Углавном у XVIII и XIX веку створио се албански клин, који се, по речима В Чубриловића, "ослањајући се основицом Дебар-Рогозна на своје етнографско залеђе, дубоко зарио у наше земље, допро до капије самог Ниша и раздвојио наше северне земље од јужних. Овај албански клин је од велике важности за политичке и културне везе наших земаља са севера и запада са областима око Вардара. Он је био она пречага, која је током целог XIX века сметала Србији и Црној Гори да развију онако јаку акцију у Јужној Србији како су желеле".[24] Широким појасом правца запад-исток, тј. од Косова преко Качаника, Куманова и Бујановца, све до Пчиње, "албански насељеници као живи бедем раздвојили су југословенско становништво на северу од оног на југу. Тако су била пресечена међусобна сељења и међусобни утицаји између југословенских покрајина на југу и северу. Свима областима јужно од овог албанског појаса биле су пресечене и културне везе и сва мешања са осталим југословенским подручјима на северу. Ове наше покрајине постале су удаљене једне од других више него да су их раздвајале стотине километара".[25]

[1] Ј. Цвијић, *Метанаст. кретања,* 25-34; Врло добар осврт на узроке миграција: В. Стојанчевић, *Косовско-полимске миграције у Србију кнеза Милоша,* Гласник Етнографског института 9-10 (1960-1961, обј. 1961) 179-198.

[2] Ј. Цвијић, *Балк. полуострво,* 147.

[3] Ј. Цвијић, *Метанаст. кретања,* 30; *Балк. полуострво,* 149. Најзад, велика су пресељавање услед ратова за независност у XIX и XX веку. "Свако територијално увећавање Србије, 1833, 1878. и 1912. године, пратиле су миграције: становништво из земаља које су остале под турском управом напуштало је родни крај и насељавало се поглавито у новоослобођене крајеве": *Метанаст. кретања* 34; *Балк. полуострво,* 152.

[4] Ј. Цвијић, *Метанаст кретања,* 24-25; *Балк. полуострво*, 144-145.

[5] Ј. Цвијић, *Метанаст. кретања,* 34-43.

[6] Ј. Цвијић, *Балк. полуострво*, 145.

[7] Нпр.: М. Краснићи, *Савремене промене,* 212; или, још раније Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 9-10.

[8] М. Лутовац, *Рожаје и Штавица,* 351.

[9] А. Урошевић, *Новобрд. Крива Река*, 40.

[10] А. Урошевић, *Косово,* 81.

[11] А. Урошевић, *Косово,* 156.

[12] Р. Николић, *Ширење Арнаута,* 122.

[13] Р. Николић*, Ширење Арнаута*, 123-124.

[14] Ј. Трифуноски*, Полог*, 76-77.

[15] Ј. Трифуноски, *Куманов.-прешевска Црна Гора,* 98.

[16] Ј. Трифуноски, *Полог,* 74.

[17] Ј. Трифуноски, *Качаничка клисура,* 495.

[18] Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен,* 333.

[19] Ј. Трифуноски, *Полог,* 74-75.

[20] Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен,* 333.

[21] Ј. Трифуноски, *Полог,* 77.

[22] В. Чубриловић, *Полит. узроци,* 26.

[23] В. Чубриловић, *Полит. узроци,* 27.

[24] В. Чубриловић, *Полит. узроци,* 43.

[25] Ј. Трифуноски, *Допринос Сретена Вукосављевића проучавању миграција у Македонији,* Сеоски дани Сретена Вукосављевића 9 (Пријепоље 1981) 54.

V ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТИ СРБА У XIX ВЕКУ

1. Српски устанци и положај Срба на Косову до првог ослободилачког рата 1876.

Први српски устанак 1804. године не може се посматрати само као револуционарни покрет народа београдског пашалука; његов домет и програм далеко су шири. Није се ослобађао само београдски пашалук, већ српски народ широм Турске: Карађорђева Србија је имала да буде национално-револуционарно језгро свесрпског ослободилачког покрета, а овај, опет, окосница ослободилачког покрета свих балканских хришћана. Стога се већ у току устанка запажају кораци да се његово дејство прошири, да се шумадијски покрет повеже са другим активним или притајеним центрима отпора и буне, те да се постигне јединство акције. Карађорђе је 1804. године покушао да устанак прошири и на делове Црне Горе, Босне и Херцеговине, а 1806. године операције устаничке војске усмерене су ка Старом Влаху, Босни и Метохији. У Старом Влаху је избио општи устанак, као и у Дробњацима [1805], Ровцима и Морачи. Устанци су избили још у Пироту, Нишу, Лесковцу, босанском Подрињу [1807], Босанској крајини [1809] и западној Бугарској [Видин и Софијски санџак]. Устаници под командом Милана Обреновића избили су на линију Вишеград-Нова Варош, а Радич Петровић продире долином Ибра преко Рашке до Новог Пазара. Истовремено шире се операције и преко границе београдског пашалука - у Топлицу и према Нишу, дакле у јужноморавски басен и према Косову. Још енергичније се српски устанак шири у овим правцима 1809. године. Савез са Русијом, која се тада налазила у рату против Турске, Карађорђе је настојао да искористи за ширење устанка и операције према Босни и Херцеговини [Сјеница 5. маја, а Нови Пазар 18. јуна 1809].

Неуспех првог српског устанка 1813. године није зауставио овај широки ослободилачки покрет: из београдског пашалука, делимично ослобођеног у другом српском устанку 1815, упоредо са стрпљивом дипломатском борбом за аутономију и независност траје и борба за проширивање ослободилачког покрета на друге, још поробљене делове српског народа, па и других хришћана на Балканском полуострву. Границе београдског пашалука коначно су савладане 1833, када је аутономној Србији признато и "шест нахија" на јужним и источним границама пашалука, до линије која је преко Таре, Голије и Рашке, Копаоника и Јастрепца прелазила Јужну Мораву испод Ниша, а онда преко Грамаде и Пандирала избијала на Стару планину. То је управо она основица са које ће Србија поћи у први ослободилачки рат против Турске 1876. године.

Четрдесетих година формулисан је и потпуни национални програм ослобођења српског народа и улога коју ослобођена Србија има да одигра у томе. То је *Начертаније* Илије Гарашанина [1844]. Ослобођење свих Јужних Словена је главни циљ Србије, али у оквиру ослобођења свих неосманлијских народа и заједно с њима. Србија мора обезбедити слободан трговински пут до Јадранског мора, како би се ослободила аустријске стеге, а то је упућује на решавање албанског питања. Гарашанин је рачунао на сарадњу са католичким Албанцима и он још 1844. успоставља везу с њима. Најпре шаље Стефана Верковића 1844. године у северну Албанију, а од 1846. је у вези са миридитским опатом Гаспаром Красником, захваљујући коме је дошло и до споразума о заједничкој акцији са миридитским кнезом Биб Додом 1849. године.

Гарашанин је и касније придавао велики значај придобијању Албанаца за једну широку акцију против Турске. У једном мемоару кнезу Михаилу крајем 1860. он указује на потребу да се ради на одвајању Албанаца од Турака, да не би они у случају устанка отежали дејство српско-грчког савеза. Привредна неразвијеност, културна заосталост и одсуство било каквог националног центра код Албанаца представљали су велику тешкоћу. Гарашанин тада још није за независну Албанију. У разговорима са Грчком 1860. године усвојено је начело поделе Албаније: Србији северна Албанија са округзима

Драч и Елбасан, а Грцима Берат и Корча, но тај уговор није потписан. Нешто касније Гарашанин закључује да је боље створити од Албаније независну државу, те у новим преговорима са Грчком предвиђа да рад на задобијању Албанаца буде заједнички, а после победе ће им се оставити слобода да одлуче хоће ли се организовати у засебну државу између Војуше и Дрима или ће се припојити Србији и Грчкој. Коначни текст уговора од 14. августа 1866. предвидео је право свих народа који узму учешћа у борби за своје ослобођење да бирају између присаједињења Србији или Грчкој и независне државе, "чланице балканске конфедерације".[1]

Питање о будућности Албанаца у перспективи ослободилачке борбе балканских народа против Турака било је нарочито сложено због тога што је путем исламизације велика већина албанског народа била сврстана у редове непријатеља и тлачитеља, чија се власт имала рушити. Рачуна се да је током XIX века већ око 70% Албанаца било исламизовано.[2] Исламизовани Албанци су били најупорнији бранитељи старога поретка и османлијског легитимитета на Балканском полуострву. Ударне јединице у сузбијању националних покрета и устанака, од српског 1804. до грчког 1821, чинили су албански муслимани. Леполд Ранке у својој *Српској револуцији* [1829] помиње Албанце који у току устаничке 1815. године у долини и на брдима с јужне стране Западне Мораве иду у пљачку и у лов на људе.[3] Још у првом српском устанку Срби су се сударали са Албанцима код Карановца [Краљева], Ниша и Сјенице, а 1813. Карађорђе предузима извесне кораке да спречи подизање Албанаца против Србије, ангажујући на томе Црну Гору. Вук Караџић је забележио како је још Кучук-Алија, један од четворице београдских дахија, 1804. године покушао да се пробије "кроз Шумадију к Арнаутској, и тамо да купи војску под плату и да доведе у Биоград да се бране од раје".[4] Српски напори били су, значи, усмерени ка неутрализацији исламске масе Албанаца, с једне стране, а с друге, ка придобијању католичких Албанаца [Малисора и Миридита], било у директном контакту или преко Црногораца. У самој Србији, тј. у београдском пашалуку, а онда у устаничкој кнежевини, један део муслиманског становништва по варошима чинили су Албанци, поред Босанаца-муслимана, који су сачињавали већину србијанских "Турака". Архивска истраживања су показала да је у Србији за прве владе кнеза Милоша [1815-1839] било више Албанаца него што би се у први мах могло помислити. "Она маса Турака", каже Тихомир Ђорђевић у једној посебној студији о томе, "што се у Србији у време кнеза Милоша помиње, није била турског порекла, већ су то били, већим делом, Срби мухамеданске вере и, мањим делом, Арнаути. Њих је било нешто и међу оним јаничарима, који су се после смрти Бећир-паше у Србију доселили".[5]

Најсуровију освету за оба српска устанка и за коначни губитак београдског пашалука имали су да поднесу Срби на Косову и Метохији, пре свега због тога што су и сами учествовали у ослободилачком покрету, борећи се у редовима устаничких војски, а потом и као велики револуционарни потенцијал који би Србија и Црна Гора могле искористити у својим даљим ослободилачким акцијама. Прогањан и расељаван већ стотину година пре тога, српски народ је у време својих устанака 1804. и 1815, и непосредно после њих, на Косову и Метохији, у Старој Србији, био подвргнут систематском истребљењу. "Историјски положај српског народа на ширем подручју ... Косова, нарочито у приштинском, призренском, пећком, па и у суседним крајевима новопазарског, врањског и скопског пашалука у првим деценијама XIX века био је изузетно неповољан и тежак. Тешки облици економске везаности српског сељака у систему турског феудализма, великим делом и због грубог политичког притиска на хришћанско становништво уопште у царевини, што је од краја XVIII века узело веома

широке размере, овде су добијали вид систематских и стравичних рација и пљачке са циљем да се читава једна већ дубоко подјармљена, потпуно обесправљена и у сваком погледу спутана популација од неколико стотина хиљада људи, насилно примора да промени етничка обележја и да се одрекне своје верске и национално-културне особености као дела српског народа".[6]

Двадесетих и тридесетих година XIX века управљао је приштинским пашалуком Јашар-паша, Албанац. То је време великих прогона и злостављања Срба на Косову. Каже се за њега да је "утаманио" 79 српских села, што значи да су сељаци побијени, расељени или протерани због отпора турчењу и читлучењу, и да је још исто толико села било натерано да већим делом пређе у ислам. Сва српска села са наследним баштинама, на бившим спахилуцима, претворена су у читлуке; разорена је друштвена обичајна организација, уништена општинска народна самоуправа, разбијена етничка хомогеност српских сеоских насеља, а обичајно право којим су уређивани унутрашњи односи међу српским сељацима [око спорова, потрица и др.] било је замењено турским судом и субашама као представницима непосредне турске власти у српским селима. Црквена организација, констатовано је даље, такође је нападнута: свештеници су гањани и убијани, цркве рушене, манифестације верског живота забрањене. "Од Јашар-пашиног времена, верски живот Срба био је за неколико деценија унапред тако снажно потискиван да се налазио на путу да готово сасвим замре. Тада је на пример Грачаница, највећи споменик градитељства српске културе и етничког присуства Срба на Косову, била потпуно запуштена, а богослужење у њој забрањено".[7]

Исто стање је било и ван приштинског пашалука, на читавом подручју албанске експанзије. У борби против грчких устаника [1821-1829] запамћене су по злу албанске муслиманске јединице. Светогорски записи сведоче о зулуму који "јерсовски Арнаути" [тј. Албанци стационирани у Јерисосу, на прилазу Свете Горе] чине атонским манастирима и посебно Хиландару.[8] Пошто је устанак био окончан, Албанци су се одметнули од власти те су нападали на мирно становништво, пљачкали и убијали. Тада су нарочито страдале македонске области Маријово и Тиквеш, као и други крајеви западно од Вардара, где се тада и "подуже осетило кретање арнаутских пљачкаша у већој мери но ранијих времена". Стање потпуне анархије у средњој Албанији до 1830. године, а потом у северној, одразило се и на повећаном броју словенских избеглица из Албаније у западној Македонији и Повардарју ["западна метанастазичка струја"].[9]

Велику невољу причињавали су српском и македонском народу и сви покрети албанских паша у то време. Настојања Порте да крајем XVIII века и после српских устанака спроведе реформу војске и државног апарата, те да стане на пут анархији и распаду царства, наишла су на жесток отпор управо у Албанији. Пашалуци у северној и јужној Албанији практично су се одметнули од централне турске власти: Бушати у Скадру, Тепелени у Јањини. Скадарском Мустафа-паши Бушати ["Шкодра-паша"] нису биле туђе ни тежње за евентуалним отцепљењем од Порте ради оснивања самосталне албанске државе, мада ни његов покрет, као ни други, није добио ширину једнога албанског националног ослободилачког покрета. Војска Мустафа-паше, по његовом коначном раскиду с Портом 1830, освојила је читаву северну и западну Македонију, као и западну Бугарску до линије Софија-Самоков-Дупница-Ћустендил-Велес-Дебар, али је претрпела пораз на Бабуни 21. априла 1831. године.[10]

Од 1839. године и даље кроз XIX век понашање Албанаца муслимана у јужнословенским земљама, као и у самој Албанији, одређено је ставом према

реформама које су под притиском европских сила завођене у турској држави. Те године је донет тзв. *Танзимат* [Гилхански хатишериф], којим се први пут у Турској покушао увести правни поредак европског типа, уместо старога шеријатског поретка. Прокламована је неприкосновеност људског живота, части и имања; равноправност у начину разрезивања и скупљања порезе; заведен је нов систем скупљања регрута и служења у војсци. Албански бегови и муслиманске масе, међутим, нису били вољни да прихвате ове реформе. Против централне власти они се сада боре у име старих права: с једне стране, за исламско [шеријатско] право, а с друге, за своје племенске аутономије - патријархалног типа - које се сада нарушавају новим системом плаћања пореза и регрутације. Конзервативни у својој друштвеној и политичкој суштини, ови центрифугални покрети албанских муслимана били су уперени и против хришћанског становништва, које је, наводно, криво што су укинута стара права и заведене реформе супротне традиционалном поретку. Велика комешања међу Албанцима, која су се претворила у стање хроничне анархије, погађала су српску и македонску рају на најтежи могући начин. Раја је главни објекат овог непријатељства и, самим тим, главна жртва албанског антиреформног покрета. Од четрдесетих година XIX века талас насиља, који је са ликвидацијом албанских паша [Мустафа-паша, Махмуд-паша Ротул и Јашар-паша, 1835-1836] само за кратко време био заустављен, преплавио је српске земље са новом силином.

Неподношљиво стање довело је до великог устанка српског народа у нишком вилајету у пролеће 1841, који је захватио целу јужну Србију и западну Бугарску, а организационо је припреман и у призренском, ђаковичком, пећком, новопазарском и приштинском пашалуку. Устанак су сурово угушили Албанци муслимани. Има основа да се прихвати мишљење да је то требало да буде општи устанак Срба и католичких Албанаца под турском влашћу [Босна, Херцеговина, северна Албанија, западна Бугарска и нишки пашалук].[11] Убрзо после неуспеха овог устанка, већ 1844, долази до веома широке побуне Албанаца у пашалуцима Врања, Тетова, Приштине и Скопља против гилханских реформи, али великим делом против саме раје. "Зулуми који су онда почињени прелазили су уобичајене форме понижавања и мучења раје, да су о томе били упознати и европски конзули". Узроци овог албанског устанка своде се на одбијање да се ступи у низам [тј. у регуларну турску војску] и да се прихвате реформе из танзимата. У случају Врања повод је био подизање хришћанске цркве; овде је муслимански фанатизам ишао тако далеко да су српски младићи, привезани уз дрвеће, били печени на ватри.[12]

Период од 1831. до 1847. године чини, иначе, посебно поглавље у албанско-турским односима. После пада Мустафа-паше тај период представља низ покушаја [буна и устанака] да се одбаце Портине реформе међу Албанцима. Већ 1835. избија устанак у Дебру, Пећи и Ђаковици. У Дебру, после проглашења Гилханског хатишерифа, 1840. избија побуна; 1843/44. године Омер-паша Латас угушује буну косовских Албанаца. Следећих година се нижу буне и казнене експедиције: 1845 [Ђаковица], 1846 [Миридити, Малесија, Мати].[13] После 1851. избија нов талас убистава и пљачкања у Солунском и Битољском санџаку; по читавој јужној Македонији и северној Тесалији оперишу чете албанског башибозука, чија насиља изазивају велику емиграцију словенског становништва у Грчку. Анархија се проширила на Сересќи санџак 1853. године. Тада европски конзули у Солуну подносе солунском валији колективну ноту за заштиту хришћана и европских трговаца.[14] Крајем 1855. долази до већих нереда у призренском пашалуку, а насиље постаје неиздржљиво у околини Пећи и Дечана; овде је раја имала да сноси и све трошкове боравка турске војске [многе службе коморе,

конака и ванредних пореза]. Манастир Дечани је служио као место кантоновања војске, те су околна српска села морала опслуживати царске трупе.[15] Стање српског народа битно је отежано и у кримском рату [1853-1856], када Порта спроводи отворено противсловенску и антиправославну политику; тиме је у Старој Србији у ствари био довршен "онај процес на радикалном мењању дотадашње етничке, конфесионалне, демографске и социјалне структуре, који је започео тако енергично спроводити још Јашар паша приштински".[16]

Стање српског народа под турско-албанским игом средином XIX века најбоље показује судбина манастира Дечана. Манастир је био под заштитом турских власти и албанских "војвода",[17] али је његова судбина у крајњој линији зависила од локалних намесника. Средином XIX века локалне власти су махом биле нерасположене, из верских разлога, да овој хришћанској богомољи пруже пуну заштиту, или су биле немоћне да спрече прекомерно и својеврсно пљачкање манастира од стране неких Албанаца муслимана.[18] Жалбе монаха нису помагале: султанов ферман из 1849, којим је обећана заштита царске лавре, није имао никаквог стварног дејства, јер "у планини ферман не важи" [урманда ферман јок].[19] Зато се архимандрит дечански Серафим Ристић обраћа "прошенијем" руском цару Александру II, 15. фебруара 1859, у коме браћа манастира Дечана "са сузама се моле за снажну заштиту од дивљи и свирепи Арнаута, који се Бога не боје, а царске турске заповести не слушају. Ова обитељ Господа Вседржитеља опкољена са свију страна овим непокорним племеном, заиста се наоди као у лавовим устима". Серафим упозорава руског цара да ће тај зулум, а с друге стране оскудица у новцу, приморати братију "да оставе овај дивни спомен православни времена сербскога народа, ову једину потпору православија у овоме крају, ову једину утеху поробођени верних".[20]

Дечански игуман Серафим обратио се султану Абдул-Азису и европским силама у име Срба пећке нахије 1860, једним већим меморандумом ["тужбом"], у коме су наведени примери насиља што га албански муслимани пећког краја и уопште у Старој Србији чине над српским народом. Меморандум је објавио и у посебној брошури под насловом *Плач Старе Србије* [Земун, 1864], посвећеној Вилијему Дентону и европској јавности. Због великог значаја и изванредне документарности овог меморандума, ваља се на њему више задржати.[21]

У почетку тужбе вели се да је пећки хришћани подносе "против насилних Арнаута зулумћара, којих су злоупотребљења сваку меру превазишла, и којима ако се на пут не стане принуђени смо из земље, која је крвљу наших предака напојена, и са гаришта нашег селити се, а то онде, ђе нам Ваше Величанство место начинило буде па ако ће то и у Анадолији бити, само једном да се од несносима злоупотребљења зулумћара ослобођени видимо". Даље се констатује да су Пећ и пећка нахија под непрестаним терором од стране Албанаца из шест села: Укче, Истиниће, Стреоц, Дечане, Црвени Брег и Вокша. Они наговарају и друге Албанце да "јадну рају муче, злостављају и убијају", нарушавајући царске законе. Ређају се, потом, злочини у 68 тачака, али их је више, јер у једној тачки буде и по неколико. Ту су пљачке, силовања, отмице, убиства и сакаћења, "пољске штете" - уништавање усева, летине, стоке, ратарске опреме; ту су препродаје отетог имања, насилни улазак у посед планине [пашњака] и шуме итд. Све то турска власт, полиција и суд толеришу и помажу. Наводе се насиља и безакоња у самој Пећи, у граду где је седиште турске власти, над житељима који су "злостављани, арани, убијани" - и све са именом и презименом и насилника Албанца и жртве Србина. "Бедна раја [се] и на очима паша напада и злоставља, а подобна и гора безакоња исти

зликовци и многи други у Ђаковичкој, Призренској, Вучитрнској, Приштинској, Новобрдској, Гњиланској, Тетовској, Врањској и другим нахијама и земљама чине". Навешћемо само неколико примера. Ево примера пресељења због насиља: "Мислећи Стеван Вучић да ће зулум и тиранство премештајем из места у место избећи, из села Пограђе као прадедовине своје у Дреновчић настанио се; но и ту га зло постиже тим, што га Арнаути добродолци поараше, а зликовци Асан и Арслан из Вокша 12 ћеса новаца насилно отеше му. Овом су приликом исти злочинци и Арси Манићу из истог места 1000 гроша отели, а поред овог и кошеве са пчелама из пакости уништили му, а тим себе у злокоmарном злочинству задовољили, а овога прекомерно оштетили" [т. 10]. Забележен је и случај када неки Суљ-паша из Пећи у селу Злокућани "немилосрдно и нечовечно својим ногама пред њим десивше се дете прегази, које је после неколико сати, не могавши издржати свирепо учињено злочинство над њим умрло" [т. 13]. Становници села Лукавице насилно су напаствовани и глобљени; права раје, што им је султан гарантовао, "само су на артији написана, а и до данас удело неприведена" [т. 18]. Албанци не дају Србима да уживају ни оно што им је ферманом дато. Тако Арнаути Језернићани насилно отеше уживање белопољске планине, "сапаливши нам у истој постојећи 7 станова, а и једног човека у том нападању ранили су". Пошто су се Срби пожалили, позвавши се на ферман, буде им ферман најпре одузет и поцепан, а потом се Албанци Језернићани крваво освете за то српско "одбранаштво" неколиким убиствима и силовањем шест девојака [т. 22]. Ливаде дечанске отели су па продали Алил-аги Шеремету Пећанину [т. 23]. Осам кола сена са ливада дечанских "ватри предадоше" [т. 28]. Имања српска једноставно се присвајају: у селу Синају "Амза Ђок присвоји Станкову ливаду при свеколиким правима, која он над истом имаде" [т. 66]. Забележено је и неколико случајева разарања цркава и обесвећења православних светиња. Тако "у село Бело Поље дошавши незнабошци и злокоmарни зликовци Зек Асан, Етем Хасан, Јасан Вејсељ, Хајдор Махмут и Суљо Фетаовић цркву још од издавних времена начињену раскопаше, и од цигаља и камења од цркве раскопане себи куће и друге стаје саградише, трпезу пак, на којој се бескрвна жертва Господу приношаше, обешчестити светињу и димњацима кућа својих узидаше, па то исто и са крстовима од кровова скинути чинише" [т. 47].[22] У меморандуму се наглашава да зликовце не само нико не сме тужити него им ништа ни при самом вршењу злочинства споменути не сме, "јер би га на ма с овог света уклонили". Истинићани, тако, "из дана у дан све већа злочинства монастиру ком су они потчињени [тј. по царским хрисовуљама и султановом ферману - Д. Б.] чине, и јадну рају у околним селима kињe, арају, робе, пале и убијају, а све на очима власти, која их на такова злочинства и овлашћује" [т. 53]. Серафим Ристић наглашава да су у меморандуму набројана само нека од оних зала која се чине раји у пећкој нахији, а "подобна и гора безакоња" чине се и у другим нахијама. На крају меморандума се упозорава: "не нађе ли молба ова одзива, то нек уверено буде Ваше Величество да ће сиротна раја не само ове нахије, но и остале у стању овом находеће се, потражити средства спасавајућа, па ако ће то бити у само одсудно време за престо Вашега Величанства, не по вољи својој на дела ова узбуђена, но јединствено не могући свирепости зликоваца сносити, приморана то учинити". Објављивање меморандума, са своје стране, треба да послужи као опомена европским силама да предузму код Порте потребне кораке "бедној раји, која на земљи крвљу својих прадедова посутој и права личне слободе и имања заштитити и то час пре, док се ова није, чему је већ време ту, оружаном руком дигла права своја бранити".

О крвавом албанском терору шездесетих година XIX века, како над српским тако и над македонским становништвом, говоре веома опширно и извештаји руских конзула у Призрену и Битољу. Велики руски научник А. М. Селишчев говори о крвавом терору

који је пратио насељавања Албанаца у Македонији и Старој Србији. "Само су се у мало места, можда, успоставили добросуседски односи Словена и Албанаца", додаје он. "Владајући положај муслимана у односу према ђауру, пљачкаштво дошљака, пасивност турске власти у обуздавању разбојништва Албанаца угњетавали су словенско становништво. То угњетавање постало је још јаче у другој половини XIX века уз заоштрене религиозне разлике, уз пробуђен национално-друштвени покрет, уз мешање страних агената у том покрету, уз испољену државну немоћ Турске. Извештаји конзула у Битољу и Призрену о условима живота словенског [и уопште хришћанског] становништва у овим областима пуни су ужаса".[23] Тако руски конзул у Призрену, Тимајев, пише 1866: "Пишу ми из Пећи да су злочини Арнаута безбројни, да су страдања хришћана неизмерна и неизрецива, а овдашње турске власти уверавају да је све мирно и ничега необичног нема. Овим уверавањима ни у ком случају није могућно веровати, јер ја имам позитивне доказе о нередовном и немирном стању земље".[24] Он размишља о димензијама и последицама масовне колонизације Албанаца у Старој Србији, те констатује да "албански народ све више осваја земље на које се насељава и можда ће се ускоро десити да он игра неку улогу у судбини Европе, без обзира на то што је већи део његов сада у необразованом и скоро дивљем стању". Колонизација је насилна, земља се отима и Срби нагоне на бекство. При том се могу чути аргументи од стране Албанаца: ако се пре много година толико Срба преселило у Аустрију, зашто да се и остатак не исели? "Као што су Турци били истерани из Србије", додају Албанци, "тако хришћани треба да буду истерани из призренског санџака". Суочени смо, дакле, са планским протеривањем Срба, са програмом денационализације односно албанизације Косова и Метохије, још шездесетих година XIX века. "Масовно насељавање призренског санџака од стране Арнаута", наставља Тимајев, "не наилази ни на какве препреке. Турска влада би, изгледа, била веома задовољна да у тој провинцији не буде хришћана. Од стране хришћанског становништва ни у ком случају не може бити отпора арнаутској поплави, јер су хришћани овде сувише малобројни а и зато што су страшно разједињени [православни и католици - Д. Б.]. У нормалним околностима може се рачунати", закључује Тимајев, "да на једног хришћанина долази најмање шест муслимана Арнаута, изузев западне и јужне периферије призренског санџака, где је чисто арнаутско становништво".[25] Српски народ живи у страху од погрома. Према једном каснијем извештају из Призрена, "ноћ између 20. и 21. марта [1869] била је страшна за пећке житеље. По сећању старинаца сличних је ноћи бивало само у варварско-јаничарско време пре тринаест година [тј. 1856. - Д. Б.]. Од страха је седам жена пре времена родило, од које деце је петоро умрло, а много деце и девојака бацило у врућицу и грозницу".[26] Исто тако је и у Тетову, нешто пре тога [1867], био завладао међу хришћанима панични страх. "Они не само што не смеју да изађу на своје њиве, него ни на улицу у граду. Свакоме муслиману је реч ђаур стално на уснама. Насиља, убиства и пљачка догађају се учестано".[27] У Тетову је, пише исти конзул 1869, "положај хришћана због сурових насиља и многих пљачки, најочајнији утолико више што у злочинима учествују моћници овог града".[28] Извештаји Јастребова из 1871. и 1872. потврђују исто стање терора.[29]

О стању у Македонији говоре извештаји руских конзула у Битољу. Тако В. Максимов пише Игнатјеву 29. новембра 1875. да су "убиства хришћана чешћа и добијају суровији и узнемиравајући карактер. Као и пре, турска власт оставља већину злочина без гоњења; ако се оно и покреће, мухамеданци се лако пуштају из затвора услед недостатка сведока, који избегавају да се појаве из страха од освете". Списак убистава извршених за последњих осам недеља у битољској области веома је сличан оном у жалбама пећких хришћана.[30] О неиздржљивости овог терора сведочи и једна жалба

коју су сељани Бучина 8. јануара 1876. поднели прилепском кајмакаму, где се вели: "Молимо Вас најпокорније да нас спасете од ових злочинстава или да пошаљете царску војску да нас покоље, или да нам наредите да продамо село и да се преселимо на друго место, јер је немогуће подносити више злочине које над нама чине житељи села Трновца и Пресил".[31] Само у пећком округу од септембра 1876. до септембра 1879. убијено је 126 хришћана, а ниједан убица није не само кажњен него ни ухапшен.[32]

[1] Врло добар приказ српско-албанских односа после XV века, а нарочито у XIX веку, дао је В Вучковић у *ЕЈ* I, 155-159, с. в. Арбанаско-јужнословенски односи. О Гарашанину и о српско-грчким комбинацијама вид. тамо на стр. 157. Осим тога: Д. Страњаковић, *Арбанија и Србија у XIX веку,* Београд 1937; исти, Како је постало Гарашаниново *"Начертаније",* Споменик СКА, 70 (1939); исти, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844-1858,* ГИДНС IX/2 (1936). Вид. и: *Преписка Илије Гарашанина* I (1839-1849), Београд 1950. Упор. В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 292-293; исти, *Политика Србије према Албанији у 19. веку,* ЗДНМС 49 (1968) 5-25.

[2] Почетком XIX века било је већ најмање 50% свих Албанаца исламизовано. Процес је добио у замаху у XVII в. на северу, а у XVIII веку нарочито је захватио јужне крајеве Албаније. Уочене су вишеструке негативне последице тога процеса: Г. Л. Арш и др. *Краткая история Албании,* 42-43.

[3] Л. Ранке, *Српска револуција,* Београд 1965, 146.

[4] Вук Ст. Караџић, *Први и други српски устанак,* Београд 1947, 64 (Прва година српскога војевања на даије, обј. прво у "Даници" за 1828).

[5] Т. Ђорђевић, *Арнаути у Србији за владе Кнеза Милоша (1815-1839),* ААСЈЕ 1 (1923) 197-198. Српски депутати у Цариграду 1833. године говорили су и о београдским "Турцима": "Београдски су Турци најгори зулумћари, све сам Арнаутин и Бошњак" (стр. 198).

[6] *Историја срп. народа* V/1, 14 (В. Стојанчевић).

[7] *Историја срп. народа* V/1, 236-237 (В. Стојанчевић).

[8] У запису хиландарског рукописа бр. 282, из 1826, монах Спиридон Хиландарац говори о "великој напасти" коју су монаси поднели од Лобут-паше и "од Арнаута који у Светој Гори сеђаху и од разбојника; умало да не опусте Света Гора... И велика зла поднесосмо од јерсовских Арнаута, а такође и од сераскерових људи што сеђаху на караули (тј. на стражи - Д. Б.). Тада оборише и олово са параклиса и крстионице, и без старешине велику напаст поднесосмо. Тада изгореше каламаријски метоси" (Д. Богдановић, *Каталог Хиландара* I, 125). Забележена су, раније, и албанска разарања Рилског манастира: "Године од Христа 1778, месеца августа 16. дан, у освит четвртка, трећи пут опљачкаше свети манастир проклети Арнаути, 30 душа, и изгореше до темеља све здање осим пирга и цркве. Тада беше јао и куку, у време царевања агарјанског султана Хамида 1778" (Љ. Стојановић, *Записи III,* 206, бр. 5854).

[9] В. Радовановић, *Тиквеш и Рајец,* 225.

[10] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 50; упор. В. Стојанчевић, *Северна Албанија под турском влашћу 1830-их година,* ИЧ 7 (1957) 123-143.

[11] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 151-162.

[12] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 172, 230-231.

[13] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 285 и д.

[14] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 302.

[15] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 314.

[16] В. Стојанчевић *Јужносл. народи,* 332-333.

[17] О томе вид. С. Новаковић, *Црквени војвода. Останак пећске патријаршијске хрисовуље у једном народном обичају онога краја,* ГНЧ 11 (1889) 289-295.

[18] Класичан је у том погледу запис јеромонаха Серафима (вероватно Ристића) у дечанском рукопису бр. 97, на листу 399, из 1842. Тада се "посвадише Истинићани са Дечанце и Црвенобрежани због воде јажа, који ће узети више воде от Бистрице Дечанске. Отимљући који може воде наврнути више да ваде коломбоћ (кукуруз - Д. Б.), Истинићани убију два Дечанца. После други дан убију ови два њима и више ране. То је било више цркве дечанске. Трећи дан испод села одвуд ове две села уједно (тј. Дечане и Црвени Брег - Д. Б.), а оно (тј. Истинићи - Д. Б.), отуд воде Бистрице на ове бише се за 4 сата. Било је свашта, то се прекиде. Дечанци и Црвенобрежани одоше и доведоше 1000 кућа свој фис Гаш, па ударише на Истиниће. Би боја цео дан, изгореше цело село, оде Истиниће. Паде са обе стране мртвије до сто људи и до 150 рањени. Више смо дали од 4 товара (=480 литара - Д. Б.) ракије за перење рањенике. А конака - то се јело и пило, трошак стало нама за 2000 гроша". Занимљив је и Серафимов запис о албанској побуни 1845: "А што смо давали ми наше, само отишло за 6 хиљаде гроша, истина носио народ сељаци но кад ти је у кући давали смо на ориз, пасул, луча, дрва, измет" (Љ. Стојановић, *Записи* V, 323 бр. 9271).

[19] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи,* 234-235.

[20] Серафим Ристић, *Дечански споменици,* Београд 1864, 77-79.

[21] Сви наводи су овде из те публикације Серафима Ристића. Код примера се наводе одмах у тексту оне тачке под којима су злочини описани у жалби.

[22] Слична обесвећења бележи овај меморандум и у селу Лукавцу (т. 27), Истоку (т. 51), Сухом Грлу (т. 62), Синају (т. 65).

[23] А. М. Селищев, *Слав. население*, 7 и д.

[24] А. М. Селищев, *Слав. население*, 10.

[25] А. М. Селищев, *Слав. население*, 43-44.

[26] А. М. Селищев, *Слав. население*, 45-46.

[27] Према А. М. Селищев, *Слав. население*, 19.

[28] Према А. М. Селищев, *Слав. население*, 19.

[29] Према А. М. Селищев, *Слав. население*, 19-20.

[30] Према А. М. Селищев, *Слав. население,* 25, 28-29.

[31] А. М. Селищев, *Слав. население,* 29-30.

[32] А. М. Селищев, *Слав. население,* 46-47.

2. Ослободилачки ратови Србије и Црне Горе 1876/77. и 1877/78.

Ослободилачки ратови Србије и Црне Горе против Турске 1876, а потом 1877. и 1878. године довели су Србе у први озбиљан судар са албанским народом. Од пресудног је значаја у томе чињеница да је албанска колонизација управо током прве половине XIX века из косовског вилајета преплавила делове нишког вилајета, те да су Албанци били већ у Топлици, Пољаници, Масурици и Крајишту. План ослобођења Старе Србије 1876.

године предвиђао је поседање пространих српских области на којима су се већ увелико насељавали или населили Албанци.[1] Стање Срба на тој територији било је врло тешко. Поједине породице, па и читава села, исељавају се из Турске у Србију због насиља, а пљачкашки упади, убиства граничних стражара и других српских грађана од стране албанских чета свакодневна су појава; на граници се бори и гине као да је рат већ објављен.[2]

Подстакнуте масовним устанком Срба у Херцеговини и Босни 1875, као и покретима маса и бунама у Бугарској исте године, и Србија и Црна Гора су рачунале на свеопшти устанак хришћанског народа под Турцима као на важан стратегијско-политички чинилац. До свеопштег устанка није дошло, нити у јужној Србији нити на Косову и Метохији, мада се знатан број мушкараца из тих крајева, нарочито из пограничних области Поморавља и са Косова, био придружио српским трупама, формирајући добровољачке јединице. Позив Србима да дигну устанак парирала је Порта позивом Албанцима да се боре против српске војске и против устаника. Главнину трупа које је Турска у другом рату [1877] бацила против Србије сачињавале су албанске чете и друге помоћне снаге, а Албанци су били ангажовани и у борбама на црногорском фронту. У борбама за Прокупље и Куршумлију најжешћи отпор пружили су Албанци [код Куршумлије, на пример, уз 400 низама борило се против Срба око 2000 Албанаца]. После ослобођења Ниша, 10. јануара 1878, главнина српских снага упућена је према Косову. На правцу од Куршумлије српске трупе су успеле да се пробију у Мало Косово, средња колона се тешко кретала планинским земљиштем Голака, водећи непрекидно борбе против Албанаца. Јужна колона је постигла највећи успех: њена претходница, под командом Радомира Путника, тада мајора, ослободила је Гњилане и избила на прилазе Приштини, до села и манастира Грачанице.[3] То је прво ослобођење Косова, 1878. године. На жалост, руско-турско примирје у Једрену не само што је зауставило даље напредовање српске војске него је довело до њеног повлачења на демаркациону линију, повучену од стране српско-турске комисије 13/25. фебруара 1878. у складу са одредбама Једренског примирја. Српска војска на косовском ратишту морала је да евакуише ослобођену територију гњиланске и дела приштинске казе.[4]

У току ратних операција 1877/78. године дошло је до великих демографских поремећаја на читавом ратишту, како у областима које је српска војска ослобађала, тако и у оним пределима који су се налазили у позадини фронта на турској страни, од Јужне Мораве до Косова поља. Нарочито од 1875. године у Србију су наваљивали таласи избеглица из пограничних крајева Турске. Пред терором башибозука Черкеза, Албанаца и званичних турских власти масе хришћана прелазиле су у Србију; у пограничном подручју Србије, на северним падинама Копаоника и Јастрепца, бивало је и по 200.000 избеглица. Са успешним офанзивним дејствима српских трупа крајем 1877. и почетком 1878. године избеглиштва су узела обрнут смер - пред српском војском бежали су Турци, Албанци и Черкези, а у њихове куће и на њихова имања почели су се насељавати Срби, пристигли са разних страна, а највише из пограничних округа алексиначког, крушевачког и књажевачког.[5] За кратко време су ослобођена подручја остала без албанског становништва, које се потом плански насељавало у пограничним крајевима Турске, највише на Малом Косову и у Горњој Морави, али и у Кривој реци или на Косову према Ибарском Колашину. У ствари, већ у току рата, а поготову првих месеци по закључењу примирја, дошло је до својеврсне недобровољне размене становништва, чиме је повраћен српски карактер новоослобођених области јужног Поморавља и Топлице, али је зато ојачан албански елеменат у источним подручјима косовско-метохијске области, поготову на самом Косову у ужем смислу речи. То је тзв.

"инверсна" албанска метанастазичка струја, којом је захваћено и из ослобођених крајева Србије исељено око 30.000 Албанаца.[6]

Исељавање Албанаца, Турака и Черкеза из јужне Србије, ослобођене 1878. године, мора се посматрати у светлу општих демографских збивања која су се одиграла услед рата. Турски пораз и нова подела балканских земаља извршена на Берлинском конгресу 1878. изазвали су и ново груписање муслиманских, а посредно и хришћанских маса. То је једна од крупних последица Берлинског конгреса: миграције становништва, којима је измењена етничка и верска слика одређених области. Навешћемо резултате најновијих истраживања, из *Историје српског народа* [V/1]. Већ у првој години устанка у Босни и Херцеговини из Босне је пребегло на аустријску страну око двеста хиљада људи, а коначан демографски губитак Босне и Херцеговине износио је 150.000 људи. Тај губитак се претежно односи на српско и муслиманско становништво. Ако се томе дода податак да су Срби због куге у тим земљама од 1865. до 1871. изгубили око 237.000 људи, онда се мора закључити да су укупни губици били ненадокнадиви. Становништво Херцеговине и Санџака бежало је у Црну Гору, а из јужне Србије и Косова у Србију. Србија је, као што је поменуто, издржавала 200.000 бегунаца из "пострадалих крајева са више хиљада пребеглих породица" са турске територије. Процењивано је да је у Црној Гори било 70.000 бегунаца, али тај број је вероватно био знатно већи. С друге стране, муслиманско становништво је бежало са угроженог подручја; из устаничких области Босне и Херцеговине бежало је у унутрашње делове, а из крајева које су заузеле српске и црногорске трупе одлазило је у Санџак, Македонију, Албанију и на Косово. "Не би било претерано", каже Милорад Екмечић, "ако би се закључило да су у немирним годинама кризе од 1875. до 1878. на Балкану била покренута два милиона људи на бежање са својих огњишта, по милион на обе верске стране".[7] Посебну пажњу изазива сад феномен муслиманских миграција, за које се вели да су поспешене из два разлога: прво, ратом и несигурношћу, а друго, обичајем турских генерала да у повлачењу турске војске из једне области позову и муслиманско становништво да крене за њом у султанову земљу. Један од крупних разлога муслиманске миграције, уз то, било је одбијање муслимана да служе у немуслиманској држави и да се подвргну режиму равноправности, једнаких грађанских права и дужности. Томе је свакако допринела и жеља српске владе да се ослободи муслиманског становништва, мада је Берлинским уговором преузела обавезу заштите муслиманске мањине и њених имовинских права.[8] Сви Албанци који се нису били повукли, као и сви њихови повратници са турске територије, исељени су настојањем српских власти одмах по закључењу Берлинског уговора 1878. Ова политика "чишћења" новоослобођених крајева наишла је на опозицију у Србији, чак и у војним круговима; њу одлучно осуђује, као неразумну, и познати писац и јавни радник Јован Хаџи-Васиљевић. Он у томе акту српске владе види интерес Аустрије да у Србији не буде Албанаца, већ да се уз границу Србије створи "што јачи и према Србији што огорченији контигенат", тако да је исељавање Албанаца, по томе схватању, ишло на руку аустријским интересима против Србије. Мотиви српске владе били су, пак, у томе да се створи чисто српска национална држава, те да се "очисти земља од некрста", да се паралишу кораци Портини [ревандикације према пределима насељеним Албанцима] и да се будућа акција Србије у правцу косовских предела и уопште Старе Србије што јаче обезбеди, и да се у тим крајевима који су сада дошли под српску управу осигура мир и ред. Радикално исељавање је тражила Врховна команда под утицајем извештаја ратних команданата А. Орешковића, Ст. Биничког и Ђ. Хорватовића, али се против исељавања Албанаца - посебно из врањског округа - успротивио командант Шумадијског кора, генерал Јован Белимарковић. Он се позивао на прокламације у којима је Албанцима

била дата реч да их српске власти неће дирати, па како су ови "добри и радни људи", он их ни по цену оставке не може и неће исељавати. Белимарковића су подржали и неки други команданти.[9]

Исход српско-турских ратова 1876/77. и 1877/78. био је судбоносан за даљи развој Србије и перспективу њених ослободилачких тежњи ка уједињењу свих делова српског народа под Турском. Најпре је Санстефански мировни уговор Турске и Русије од 19. фебруара 1878. довео у питање безмало све што је Србија успела да постигне својим оружјем и многобројним жртвама, препуштајући добар део ослобођених области новој бугарској држави. Насупрот захтевима Србије, упућенима руском цару још 3. јануара 1878, "да се у прелиминаре мира као и услове примирја стави независност Србије и присаједињење Србији Старе Србије или садашњег Косовског вилајета са додатком Видина",[10] границе санстефанске Бугарске су обухватале Ниш и цело Понишавље, сву Јужну и Горњу Мораву, и целу Македонију, захватајући на југу и добар део Албаније [корчанска каза]. Србија је, уз независност, добила само нешто територија у северним деловима Косова: Стари Колашин и Мало Косово са Вучитрном и Подујевом. Према томе уговору, српска војска је имала да напусти пространо подручје Горње Мораве, Изморника и Криве реке са далеко претежнијим српским становништвом тих крајева, а добијала је у лапском срезу подручје са албанским становништвом и мало српских сељака. Стога је на Берлинском конгресу српска делегација морала да води тешку борбу за признавање макар онога што је de facto ослободила, при чему се сударала са истицањем тобожњих или стварних етничких разлога.[11] Турски је предлог предвиђао да "арбанашке казе" Вучитрн, Куршумлија, Прокупље и Лесковац остану у границама царства, уколико се то не прихвати, тражила се граница на Грделици.[12] Своје ставове на Конгресу турска делегација је подупирала држањем и претњама албанских племенских старешина; она је на пример, енергично захтевала од британског делегата, Солзберија, "да спречи ширење Србије и Црне Горе на албанску територију", јер су му "албанске племенске старешине поднеле петицију у којој се протестује против овог ширења", чује се "да они врше припреме да се томе супротставе оружјем".[13] Срби су, са своје стране, истицали етнографске и историјске разлоге, али и стање српског народа у областима које су имале остати Турској. Тако је Јован Ристић објашњавао грофу Андрашију, представнику Аустрије, како су се Срби исељавали из тих крајева, а како досељавали Албанци. "Ма колико да их је", рекао је Ристић, "они нису у већини, а дошљаци су. Не може сваки анклав за себе бити држава".[14] Истицало се и стање терора и "зулума" што га је од Албанаца трпео српски народ у областима из којих се српска војска морала повући и немогућност опстанка Срба "под турском влашћу и љутим Арнаутима, код којих нема закона, нема душе, нема срца".[15]

Берлинском конгресу је поднет и меморандум 3. јула 1878, са потписом председника Одбора за ослобођење Старе Србије и Македоније [основаног на Косову 1877], архимандрита Саве Дечанца. У меморандуму се, поред осталог, каже "Кад је Свемогући Господ у свом милосрђу ставио у Ваше руке судбину тих људи поробљених више векова, на иначе класичној земљи, и кад су велике европске силе прихватиле племенити задатак да побољшају судбину несрећног становништва овог дела Европе, будите у овом узвишеном тренутку очеви и доброчинитељи заборављеног народа Старе Србије. Овај народ трпео је до данас нечувене патње, јер је био препуштен милости и немилости турских и арбанашких ренегата. Сада, кад је свима народима Балканског полуострва побољшан положај, да ли је право да ми останемо у ланцима тешке тираније, да ли је право да нас Турци и даље кољу, а Арбанаси пале наше домове, да ли је праведно да смо и даље потчињени поступцима који су гори од поступака према

стоци у Европи. Пошто смо учествовали у рату за ослобођење, пошто смо се побунили против израбљивања, пошто смо изразили наше жеље за слободом и уједињењем с нашом браћом, ако се обнови стари поредак, муслимански фанатизам ће бити безграничан, с још тежим насиљем, и довешће нас дотле да трпимо патње веће него досад... Ако [овај европски скуп - Д. Б.] не може да нам осигура слободу, нека нам бар обезбеди извесну аутономију и личну безбедност".[16]

Молбе и разлози српске владе и самога српског народа нису на Конгресу уважени. Додуше, захваљујући супарништву Аустрије и Русије, осујећено је стварање Велике Бугарске, а Србија је добила државну независност и своје ослобођене округе - али без Косова и Горње Мораве. Србија стога у ова два рата није остварила свој циљ у потпуности; ослобођење Старе Србије одложено је за следећу четвртину века, када ће демографска ситуација ових области постати још неповољнија по српски народ и још мање погодна за једноставну заштиту српских права на своју земљу.

На другој страни, Црна Гора - у овом рату од 1877. усмерена ка југу, сукобила се са северноалбанским племенима у целом појасу од Улциња на мору до Плава и Гусиња у горњем Полимљу. Одредбе Санстефанског уговора биле су за Црну Гору повољније од Берлинског уговора од 13. јула 1878, али је и према овим последњим требало да се нађу у црногорској држави неке територије настањене у мањем или већем броју Албанцима, делом муслиманима, а делом католицима. Уз независност, Црна Гора је добила градове Никшић, Колашин, Спуж, Подгорицу, Жабљак, Бар, Плав и Гусиње, али се због албанског отпора није могло спровести у живот припајање Плава и Гусиња, у које се од XVIII века инфилтрирало албанско становништво; зато је Црна Гора, опет, упркос жестоком противљењу Албанаца, успела да добије Улцињ.[17]

[1] Истина, не може бити речи о некој сигурној албанској већини. Према турском државном попису из 1873 године било је у три казе Призренског санџака (вучитрнској, приштинској и гњиланској), које спадају у ширу област Косова, 19.564 хришћанске мушке (пореске) главе и 34.759 муслиманских; Срба је било највише у гњиланској кази - 11.607 према 12.544 муслимана. Међу муслиманима су свакако не само Албанци него и Турци Османлија, па исламизовани Срби, Черкези и Цигани. Гро српског становништва живео је на селу: Срби су у односу на муслиманско (углавном албанско) сеоско становништво представљали вероватно већину. Констатовано је да је Косово у ужем смислу (тј приштинска и вучитрнска каза, посебно њихови равничарски делови) имало уопште српску већину до избијања босанско-херцеговачког устанка 1875. и првог српско-турског рата 1876. године: В. Стојанчевић, *Прво ослобођење Косова,* 460-462, са литературом о томе.

[2] Р. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса,* 53-54.

[3] У манастиру Грачаници дочекан је добровољачки одред поручника Милоша Сандића 24. јануара од стране двојице свештеника, народних првака и масе народа из околних села. 25. јануара 1878. одржана је свечана служба у Грачаници у славу победа српске војске кнеза Милана и помен косовским јунацима из 1389. године. О томе В. Стојанчевић, *Прво ослобођење Косова,* 456-466.

[4] В. Стојанчевић, *Прво ослобођење Косова,* 463-469.

[5] *Историја срп. народа* V/1, 409-410 (Ч. Попов).

[6] Ј. Цвијић, *Основе* III, 1166-1167; упор. исти, *Балк. полуострво,* 143.

[7] *Историја срп. народа* V [1, 525 (М. Екмечић).

[8] *Историја срп. народа* V/1, 525-526 (М. Екмечић); упор. В. Чубриловић, *Полит. узроци.* 43-44.

[9] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбан. лига,* 1-2, 11-14. Хаџи-Васиљевић наводи аргументацију тадашњег начелника Врховне команде, који је истицао како неће и никако не жели "да Србија има свој Кавказ", док се председник владе бојао да би останак Албанаца у Србији могао бити штетан по ред и безбедност у тим крајевима (стр. 13, с позивом на Ј. Ристића, *Диплом. ист. Србије* II, 241-247).

[10] Стара Србија је према том захтеву обухватала: Македонију до Бистрице (Алијакмона), Солун и до Струме и Лом Паланке; Косовски вилајет (као минимални захтев) обухватао је градове Вишеград, Фочу, Бијело Поље. Беран, Дебар, Велес, наравно и Скопље, Штип, Џумају, Ћустендил, Радомир и Драгоман, до Белоградчика и Куле са Видином: *Србија 1878,* 20-21, бр. 13.

[11] Још је генерал Игњатијев тврдио Лешјанину да око Новог Пазара и Сјенице нема Срба, већ тамо живе Албанци и Турци; тако и на југу не може се Србима дати Призрен, Пећ и неке друге вароши и области које нису освојене поглавито стога што тамо има много више арнаутског и турског елемента него српског (*Србија 1878,* 184, бр. 108).

[12] *Србија 1878,* 457-458, бр. 272.

[13] *Србија 1878,* 467-468, бр. 280.

[14] *Србија 1878,* 386, бр. 223.

[15] Аргументација у петицији становника Гњилана и околине кнезу Милану од 23. априла 1878: *Србија 1878,* 324-325, бр. 186.

[16] *Србија 1878,* 502-503, бр. 301; упор. о тој акцији *Историја срп. народа* VI/1, 291 (Ђ. Микић).

[17] Више о томе: Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес,* Цетиње 1979.

VI ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

1. Призренска лига 1878-1881.

Важну улогу у развоју односа између српског и албанског народа имала је "Лига [Савез] за одбрану права албанског народа", друкчије још названа "Албанска лига" или "Призренска лига", формирана у Призрену почетком јуна 1878. године. О разлозима оснивања и карактеру те организације постоје веома противречна мишљења и читава једна библиотека књига и студија, чиме се, у сваком случају, потврђује њен историјски значај за албански народ и усмеравање његових односа са другим балканским народима. Албанска историографија види у Лиги израз општеалбанског националног покрета, којим процес "рилиндје", народног препорода, улази у другу и главну фазу. С друге стране, Лиги се са много разлога оспорава аутентичност; у њој се види пре свега и углавном инструмент турске политике и политике европских сила [Аустрије, Италије, Енглеске], један од облика манипулације албанским народом у вођењу балканске политике. Историјска стварност је довољно сложена да би се карактер таквог покрета могао свести на један именитељ. Без обзира на све спорове, једно је сигурно: Лига представља важан моменат у конституисању албанске националне идеје.

До формирања Лиге дошло је у току припрема за Берлински конгрес. Санстефански мировни уговор отварао је процес поделе европске Турске, при чему су земље насељене српским и албанским живљем биле захваћене деобом између Црне Горе, Србије и Бугарске. Ваља нагласити да се на ратни програм Србије и Црне Горе 1876/77. не може гледати као на експанзионизам и присвајање туђих националних територија, јер је у питању ослобођење сопствених земаља, преплављених насиљем једнога страног

елемента. Ратни програм Србије и Црне Горе тежио је ка томе да ликвидира стање вековне окупације и успостави свој национални суверенитет, да заштити и ослободи српски народ, подвргнут систематском геноциду. Албански народ у Старој Србији није био неутрални фактор, нити се налазио у позицији поробљеног и обесправљеног народа. За српску и македонску рају Албанац-муслиман био је управо слуга окупатора и окупатор, најсвирепији тлачитељ, симбол туђинске власти и зулума. Ослободилачка борба против Турске водила се, дакле, и против мухамеданских Албанаца.

Одвајање Албанаца од турске централне власти и борба против ње почињу, како смо видели, са реформама, у отпору против новога курса модернизације и европеизације царства, који су европске силе почеле наметати Турској од раних година XIX века. То је борба за стари поредак апсолутне повлашћености, против виталних интереса хришћанске раје. Читава прва половина XIX века испуњена је локалним бунама Албанаца, од оних за статус наследних пашалука па до побуна због нових пореза и регрутације, или чак због симболичних хришћанских "права". Тешко је зато, па и немогуће, говорити о неком аутентичном албанском националном покрету у то доба. У круговима албанске емиграције [Букурешт, Београд, Софија, Истанбул, Каиро и нарочито у Италији] јавља се национална идеја - тада претежно на плану језичке и просветне еманципације, али локалне побуне и устанци у северној Албанији и у Старој Србији и Македонији немају с тим никакве везе, већ се заснивају на конзервативним идејама отоманско-шеријатског легитимизма и "старих" племенских аутономија. Албанско питање и нису поставили сами Албанци. С правом је констатовано да је "једна од битних карактеристика постављања албанског питања [у Рајхштатском споразуму 1876. и аустријско-руској конвенцији 1877 - Д Б.] несумњиво у томе, да оно није дошло као посљедица неке конкретне устаничке борбе у Албанији или зрелог и политички јасно и радикално усмјереног националног покрета, већ као резултат акције тајне дипломације да предухитри развој фактичког стања и предвиди територијалну подјелу европске Турске".[1] Без обзира на већ постојећа и активна жаришта албанске националне мисли [Истанбул, Каиро, Милано], "албанско питање не покреће какав национални покрет Албаније или каква друга албанска снага, већ за њ војују с једне стране руска и аустро-угарска тајна дипломација, према својим интересима и потребама за своје циљеве, а с друге стране на њему почиње инсистирати и део талијанске буржоазије, који већ има изграђен програм талијанске експанзије и пенетрације на Балкан, а пропагандно користи ["Итало-албански одбор"] национално-ослободилачку егзалтацију, па и искрене побуде неких либералних и патриотских кругова у својој земљи".[2]

Оснивање Лиге у Призрену мора се зато посматрати у светлу историјског тренутка: српска војска је ослободила Јужну Србију и избила, макар за кратко, на Косово, Црна Гора је претила Малесији, Плаву и Гусињу, са ослобођених српских територија маса албанских избеглица притиснула је косовско-метохијске вароши: само у Призрену било их је око 5000, а у Ђаковици око 2000. Створена је код Албанаца психоза страха од суседа, од њихових тежњи да "деле Албанију" и могућности да се то реализује на Берлинском конгресу, а уз то и психоза страха од црногорске и српске освете због учешћа Албанаца у турској војсци за последњих ратова и због насиља и пљачки што су тада почињене. Зато већ априла 1878. долази до окупљања и договарања албанских главара из Ђаковице, Пећи, Гусиња, Тетова, Љуме и Дебра, како би се решило да ли да се мирно пређе преко граничних промена по Санстефанском миру или да се томе супротстави, и како да се спречи даље захватање у "албанске земље" са стране суседа.[3] Крајем маја и почетком јуна [по старом календару] одржани су шири састанци

албанских представника у Призрену; окупило се преко 300 делегата из свих крајева где живе Албанци. Исловиле су се политичке разлике у погледима северних и јужних Албанаца. На конгрес у Бајракли-џамији дошли су и представници цариградског круга, Главног одбора књижевно-политичког друштва, на челу са Абдул-бејом Фрашеријем. Делегати из северне Албаније, Македоније и са Косова били су за политичко решење албанског питања још увек у склопу Турске царевине, али уз посебан привилегован положај, на бази самоуправе и ослобођења од дажбина султану. "Јужна", заправо цариградска фракција била је радикалнија, захтевајући самосталност Албаније, одрицање покорности султану. По њиховом мишљењу требало је успоставити самосталну Албанију из четири области [кнежевине]: I. јужна Албанија и Епир [Јањина]; 11. северна и средња Албанија [Скадар, Тирана и Елбасан]; III. Македонија [Скопље, Дебар, Гостивар, Прилеп, Велес, Битољ, Охрид]; IV. Косово с деловима јужне Србије и Македоније [Пећ, Ђаковица, Призрен, Нови Пазар, Митровица, Сјеница, Приштина, Гњилане, Прешево, Куманово].[4] То је, дакле, концепт "Велике Албаније", којим су захваћене туђе, словенске и грчке земље у којима албанска народност представља мањину, која се у телу већине угнездила у скорије време и насиљем, користећи се повлашћеним положајем муслимана у систему турске државе. Око овога концепта у ствари и није било размимоилажења; и за једну и за другу фракцију "Велика Албанија" је била политички аксиом и подлога за било коју варијанту албанског питања. У том смислу се заиста може говорити да је на призренском конгресу 1878. године коначно формулисан максимални програм албанског национализма. Зато је и могло доћи до компромиса, попуштањем Фрашерија, на заједничкој "аутономашкој" платформи. Формиран је Главни одбор Лиге од близу 60 чланова, и потом на јавном збору у Призрену 5/17. јуна 1878. обнародован основни политички програм: 1] Албанци неће допустити да се "њихове земље" дају Србији, Црној Гори или Грчкој, или ма којој другој држави и другом народу; 2] све земље које су Србија и Црна Гора у овим ратовима отргле од Турске, а у којима су живели Албанци, да се поврате овима; 3] да се на овом поради и у Европи, на Берлинском конгресу и код дворова; 4] да се свим силама поради да се Албанцима врати самосталност, која им је пре педесет и више година одузета, то јест да им се више не шаљу чиновници из Цариграда и да их не поставља више султан и Порта, већ да их они сами између себе бирају, и 5] да султан не тражи више од њих регрута и порезе. Петиција је упућена султану и Берлинском конгресу, а позвани су и Срби Призренци да и они ставе свој потпис и печат [мухур] на петицију Берлинском конгресу, што су ови и морали учинити, па је тај антисрпски документ, којим се зачиње Велика Албанија, потписало преко тридесет виђенијих призренских Срба.[5]

Важно место у акцијама око Берлинског конгреса има меморандум о албанском питању, који је један скадарски комитет, независно од призренског Савеза, упутио 1/13. јуна 1878. лорду Биконсфилду, где се тражи енглеска заштита за независну Албанију као брану против словенске инвазије према Јадрану. Субјективни и објективни разлози траже, истиче се у меморандуму, да се Албанија конституише у кругу слободних и независних нација као бедем против словенске инвазије и за одбрану западне Европе; ако се та природна брана остави отвореном, Европа ће се наћи у истој ситуацији као у XVI веку, када ју је само чудо спасло од турске силе под зидинама Беча. Ако и јесте непријатељ други, закључује се у том документу, ипак су и онда и сада једнаке амбиције, снага и употребљена средства.[6]

Став католичких Албанаца био је, иначе, противтурски. Покрети у католичкој северној Албанији пре овог рата [1871, 1873, 1874, 1876] ишли су ка потпуном ослобођењу са

наслоном на словенске балканске земље, Црну Гору и Србију [фрањевци у Малесији и Миридитима], против чега је опет радила аустријска и италијанска пропаганда.[7] Преокрет у односу албанских католика настаје у току самог рата 1876/78, а нарочито поводом Берлинског конгреса. Од тада се они окрећу антисрпској, мада још увек и антиотоманској концепцији независне Велике Албаније.

Постављало се много пута питање какав је био однос турских власти према Лиги и да ли је могућно говорити о непосредној турској иницијативи за стварање Лиге.

Усмереност Лиге на очување територијалног интегритета Турског царства, а у оквиру тога - интегритета "албанских земаља", те борба против Санстефанског, а потом и Берлинског уговора, давали су довољно разлога за истицање претпоставке да иза Лиге стоји заправо турска држава. Уочено је, додуше, постојање различитих схватања на Призренском конгресу о независности односно аутономији Албаније. Турска иницијатива се зато претпоставила иза оне северно-албанске, а посебно косовске и македонске групације, која је била за племенску аутономију у оквиру султанско-отоманског легитимитета. Биће да је тачно само то да су турске власти мирно посматрале и благонаклоно охрабриле осниваче акције, читав ток оснивања Лиге у Призрену и њен рад, па чак и несметани долазак из Цариграда главног поборника јужноалбанског радикализма, Абдул-беја Фрашерија, али да је иницијатива ипак албанска. Турска је држала Лигу под контролом, у намери да се до извесне мере користи њеном акцијом, да је употреби на међународном плану као аргумент "унутрашњег притиска" или опозиције. У Лиги је Порта видела "изврсно средство мобилизирања великог броја Албанаца за отпор против територијалних одредаба Берлинског конгреса, које ће бити донесене на корист Србије, Црне Горе и Грчке". Оснивање Лиге јесу "замишљали, жељели и проводили и сами Албанци, они у домовини и они у емиграцији", те је Лига "ипак првенствено политичка потреба и творевина Албаније и Албанаца", али је највише била искоришћавана од Порте, па коначно од ње и насилно ликвидирана.[8] Италијански конзул у Скадру, Берио, приметио је - као и већина осталих конзула великих сила у Скадру, "чудне везе званичних органа турских власти и једног правно нелегалног покрета", на пример и то да влада плаћа трошкове албанских делегата за конгрес у Призрену, да влада даје Лиги оружје и муницију, да у Лигу улазе елементи наглашено лојални султану итд.,[9] али је ипак претерано из тога извући закључак о турској инспирацији читавог покрета. Интересантна су запажања италијанског конзула о погледима миридитског главара Пренк Биб Доде: у њега је "отоманско арбанашко осећање које рачуна са даљом етничком експанзијом у условима турске власти... Арбанаса има шест милиона" [?!] и они се "простиру већ до Врања".[10]

Са капитулацијом Турске на Берлинском конгресу Лига улази у фазу отвореног супротстављања турским властима, покушавајући да својом акцијом спречи извршење одредаба Берлинског уговора и створи услове за иредентистичке захтеве према Србији и Црној Гори. Суочена са неспособношћу турске државе да одбрани своју територију и отомански суверенитет, Лига се све више окреће ка идејама пуне аутономије, па и независности, а њен оружани покрет удара по турској управи колико и по хришћанској раји. Мобилизација албанских маса била је уперена првенствено против Србије и Црне Горе, али се у пракси ова оружана маса покренула сада против отоманске власти и војске. На први покушај Турске да поврати ред на Косову узвраћено је масовном оружаном побуном: у Ђаковици је убијен Мехмед Али-паша [26. августа 1878], који је упућен тамо ради смиривања. Маја месеца 1880. Лига отказује послушност Порти и на

Косову настаје двовлашће, што се трагично одражавало на положају српског народа: "Срби су добили два господара; они су двојици господара порез давали, двоје војске издржавали, а никаква права и заштите имали нису... Свуда су хришћани почели плаћати по два данка, а почело им се претити и како ће војску дати, ако се пође на Србију".[11] У Скадру, пак, долази до заједничког наступа свих Албанаца, хришћана и муслимана, око радикалније фракције. Априла 1880. истакнута је идеја независности Албаније: 10. априла 1880. издата је прокламација са захтевима: 1 [унутрашња аутономија за све албанске земље; 2] кнез изабран вољом народа, са наследним правима; 3] паушално плаћање годишњег данка; 4] право на помоћну војску; 5] уклањање свих отоманских трупа; 6] успостављање дипломатских односа између аутономне Албаније и Порте; 7] постављање чиновника домородаца. На овој политичкој платформи организован је устанак против турских власти.[12]

Наглашено је начело целокупности албанског народа, а под "целом Албанијом" подразумевају се, што излази и из саме основе Призренске лиге, све земље где живе Албанци, а да се не води рачуна о томе да су у многима од њих Албанци тек мањина. Мора се зато говорити и о изразито реакционарној тенденцији програма Призренске лиге, "да загосподује околним територијама, где су Албанци изричита мањина, а на рачун посебно македонског и српског народа".[13] Веома је значајно за размишљање о Косову у склопу српско-албанских односа што је у организацијском и идејном погледу тежиште албанског покрета у годинама 1878-1882. било стално у регионалном призренском Савезу; никада то средиште није прешло ни у главни градски и економско-политички центар северне Албаније, у Скадар, нити у Ороши, средиште најугледнијег северноалбанског племена Миридита. Штавише, примећено је да северноалбанска католичка племена у то време немају довољно општеалбанског осећања и оријентације, ни тежње ка политичкој интеграцији "целе Албаније",[14] мада се почињу окретати ка томе концепту. Носилац идеје Велике Албаније као интегралне државе албанског народа, у доба формирања Лиге и у њеној даљој историји, јесу управо Албанци дијаспоре на српској и македонској земљи, који тој идеји можда баш зато дају изразито милитантни и агресивни карактер.

Порта је ликвидирала Лигу видећи у њој пре свега заметак једне националне, општеалбанске и антитурске политичке снаге. Истичући сада у својој пропаганди против Лиге да на њеном челу стоје искључиво странци с циљем да отргну Албанију из склопа Турске царевине, на Косово и у Албанију упућена је регуларна војска на челу са злогласним Дервиш-пашом, преко Солуна и Скопља, најпре на Призрен [март-април 1881], потом на Ђаковицу, па на јесен те године у Љуму и Дебар, и постепено у целу Албанију од севера до југа. Албански покрет је у крви угушен. До краја 1882. интернирано је у Малу Азију око 3000 Албанаца, с циљем да се искорене и што темељније ликвидирају организације Лиге. Отпора је било, али без чвршће повезаности на ширем простору.[15]

Призренска лига, без обзира на све закулисне акције турских власти и иностраних агената, представља прво озбиљније акционо и програмско окупљање Албанаца, прву организацију албанског национализма. Створена у реакцији на остваривање националноослободилачког програма балканских хришћана, посебно Срба, она је постављена на темеље великоалбанске идеје, игноришући право српског народа и других словенских балканских народа и Грка да живе на својој земљи заштићени законом. Судар је био неминован, а агресивни противсрпски и уопште противсловенски концепт Лиге трајно је оптеретио односе између ова два народа. У исто време,

великоалбански концепт Лиге се сам по себи нудио неким европским силама као оруђе за њихову сопствену пенетрацију на Балкан.

[1]B. Stulli, *Alb. pitanje,* 294.

[2] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 299.

[3] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 321. О историјату Призренске лиге, иначе, још увек је незаобилазна студија Ј. Хаџи-Васиљевића, *Арбанаска лига (арнаутска Конгра) и српски народ у Турском царству (1878-1882),* штампана као додатак *Ратнику* за јануар 1909. Stullijeva расправа, међутим, почива на многим новијим истраживањима тако да је слика у њој, нама бар изгледа, поузданија и објективнија.

[4] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 322-323. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбан. лига,* 39 и д.

[5] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 323. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбан. лига,* 40-42. Према аустријским информацијама, Лига је уперена поглавито против територијалних захтева Србије и Црне Горе, заоштравајући фронтално односе пре свега против њих; истакнут је принцип: одбрана територијалног интегритета "албанских земаља" и борба против сваке власти осим оне Високе Порте: B. Stulli, *Alb. pitanje,* 323-324.

[6] B. Stulli, *Alb pitanje,* 326.

[7] Б. Храбак, *Катол. Арбанаси,* 5-15.

[8] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 330-331.

[9] Б. Храбак, *Итал. конзул,* 33.

[10] Б. Храбак, *Итал. конзул.* 26.

[11] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбан. лига,* 109-110.

[12] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбан. лига,* 100-102.

[13] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 348.

[14] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 343-348.

[15] B. Stulli, *Alb. pitanje,* 385.

2. Анархија и геноцид у Старој Србији 1878-1912.

Последњих двадесет година XIX века и прве године нашег столећа - до ослобођења 1912, за Србе на Косову и Метохији значе време најтежих прогона, физичког уништавања и расељавања, у коме се огледа не само стање безвлашћа него и план за стварање "етнички чистог" Косова као "албанске земље" у духу програма Призренске лиге. Прва последица рата, чији се ослободилачки вал зауставио на домаку Косова, али га није прешао, била је у новим и масовним етничко-демографским поремећајима. Пре свега, ослобођене крајеве јужне Србије напустило је око 30.000 Албанаца-муслимана. Ове избеглице [мухаџири] настаниле су се углавном у Лабу и у северном делу Косова, одмах поред нове границе, у Кривој реци и Горњој Морави са Изморником. То је довело до згушњавања албанског становништва у северним и источним крајевима косовско-метохијске области, које је, тако, одсудно надвладало над српским становништвом. Лаб је на тај начин постао чисто албанска област, у којој практично

нема Срба.[1] О настањењу мухаџира бринула се највише Порта, а и сами албански прваци у Турској, док је трошак око насељавања и издржавања сносио српски народ.[2] Рачуна се да је албански живаљ у области Криве реке, на пример, од 52% домова увећан на 65% укупног броја домова.[3] До сличних закључака се дошло и проучавањем Косова у ужем смислу. Све до досељавања албанских мухаџира 1878. косовска равница је претежно била српска. Албанци су тада превагнули, а услед појачаног зулума тај се бројни однос још више пореметио на штету Срба - исељавањем једног дела Срба у тада већ суседну Србију. Планински обод Косовске котлине је доста брзо био преплављен Албанцима.[4] Турске власти су насељавањем мухаџира водиле одређену политику: њихов циљ је био да се разбију густа српска села и да преко мухаџира држе под контролом српско становништво. Стварањем ланца мухаџирских насеља турске власти су настојале да потпуно одвоје српске целине једну од друге, а све заједно од Србије и Црне Горе.[5]

Албанци упадају на српску територију већ 1878. године дуж целе нове границе од Новог Пазара до Врања, највише са Косова. Праве заседе, убијају српске војнике, пљачкају коморе; нападају чак и на саме војне предстраже. Током 1878-1880. њихове су чете стално концентрисане уз границу; 6. априла 1879. нападају Куршумлију, а 28. маја исте године Преполац. Видно је уздржавање Србије од строжег узвраћања на ове нападе. Српска влада је о свим овим нападима Албанаца и убиствима на граници и дубље на српској државној територији извештавала Порту и посланства великих сила у Цариграду, тражећи да се с турске стране стане томе на пут, али без успеха.[6]

Присуство мухаџира био је само један моменат у низу околности које су после Берлинског конгреса довеле до погрома Срба у Старој Србији. Покрети и устанак Призренске лиге, до 1881, а потом низ других локалних или ширих албанских побуна све до 1908, 1910. и 1912. године, редовно су започињали, а поготову се завршавали албанско-турским терором над српским становништвом. Губитак територије услед пораза који су им нанели Руси, Турци су уписали у грех Србима, тврдећи да им је Русија и објавила рат због Срба, па су стога после 1878. званично и јавно прогласили Србе за царске издајнике.[7] Упоредо са турским терором текао је албански терор од башибозука Призренске лиге и њених првака у раздобљу 1878-1881. О насиљу Албанаца и Турака над Србима Косова и Метохије за време самих ослободилачких ратова 1876-1878. сведочи, на пример, жалба коју су Срби Пећанци упутили 20. јула 1879. руском цару Александру II. Ту су укратко приказани услови и стање у којима се налазило српско становништво после 1875, уз попис преко стотину убијених Срба у вароши Пећи и селима пећког управног подручја [мутесарифлука]. Крајње је тежак и положај манастира Пећке патријаршије и Дечана, који су по налогу пећких ага притиснути пљачком и уценом качака. Интервенција енглеског конзула Лангворта у марту 1877. није донела плода. Суморно је конзулово предвиђање да ће због богате земље Срби овде бити искорењени.[8]

Неподношљив притисак учинио је да се за последњих двадесет година XIX века, после Берлинског конгреса, исели у Србију најмање 60.000 људи само из северних делова косовског вилајета.[9] Рачуна се да се из целе Старе Србије, ако се под њом подразумева, као у то доба, и цела северна Македонија, иселило у периоду 1876-1912. године око 400.000 људи, "број огроман и за много шири временски опсег и далеко већа географска емиграциона подручја".[10] Према прорачунима Јована Цвијића са подручја северно од Шаре протерано је у Србију између 1876. и 1912. године око 150.000 Срба.[11] Све су ове статистике, на жалост, веома недовољне и не могу

претендовати на потпуну тачност; оне дају само приближну представу о масовности ове принудне и неприродне миграције, којом је српски народ у својој матичној земљи свођен на мањину, са тенденцијом потпуног уништења. Но упркос овим тешким околностима, Срба је до 1912. године у Старој Србији било још сразмерно доста, што се може закључити из неких турских статистика, које ма колико се трудиле да умање број хришћанских поданика, признају да се Срби држе у довољном броју као етнички фактор ових области. Према турској салнами [годишњем алманаху] косовског вилајета за 1894, у Приштинском санџаку било је 67.456 Срба, у Пећком 14.752, Новопазарском 35.726, Призренском 14.200, што значи укупно 132.134 становника.[12] Према веома подробним истраживањима Јована Цвијића, објављеним 1911. године, на самом прелазу у XX век северно од Шаре има још увек 26.338 српских домова, и то у Приштинском санџаку 14.048, Пећком 3.826, Сјеничком 2.564, Пљеваљском 3.400, Призренском [без тетовске и гостиварске казе, које су иначе улазиле у косовски вилајет] 2.400 кућа.[13] Ако се на једну кућу рачуна најмање пет душа, онда је то укупно 131.690 становника српске народности; ако се узме по осам на једну кућу [како се понекад и рачуна с обзиром на патријархални карактер српског дома у то време и на тој територији], биће 210.704 становника. Ове податке треба упоредити са неким старијим, око средине XIX века; према салнами за 1849. број Срба око Приштине, Призрена итд. износио је 400.000 лица, а према салнами за 1854, у призренској, приштинској и новопазарској ливи [санџаку] живело је 200.000 Срба.[14]

Српска и црногорска влада покушавале су, према својим могућностима, да заштите српско становништво косовског вилајета. Та заштита је организована најпре на дипломатском плану, отварањем српских конзулата у Солуну и Скопљу 1887, а у Битољу и Приштини 1889. Истина, положај конзула на Косову био је погибељан: први српски конзул у Приштини, Лука Мартиновић, убијен је у јуну 1890. насред приштинске чаршије, а руски конзул Григориј Степанович Шчербина - марта 1903. у Косовској Митровици.[15] С друге стране, српска влада је организовала и наоружавала народ на Косову да се брани и припрема за оружани устанак кад за то дође време. Насупрот албанским разбојничким дружинама, качацима, почеле су се после 1878. године јављати српске чете, комите, које су водиле борбу против турских власти и против албанске и муслиманске хајдучије. Комите су биле претежно Срби из Старе Србије; кретали су се по целој Старој Србији, у Новопазарском санџаку, али и по Метохији. Како је тачно констатовано, комитски покрет у Старој Србији "поникао је из најреволуционарнијег дела српског сељаштва које није више могло подносити турски феудални систем и многобројна насиља", те је цео овај покрет "имао социјално и национално обележје".[16]

Дејству Призренске лиге имају да захвале Срби за многе зулуме и погроме последњих година XIX века. Нарочито су страдали Доњи Васојевићи, чије су куће биле спаљене, а имовина опљачкана и уништена. Срби су у тим областима били све чешће изложени нападима муслимана и Албанаца из Бихора, Рожаја и Ругова, који су за себе косили њихове ливаде, пленили им стоку, односили жито и сав покретни иметак, уколико је нешто остало иза рата. Албанци из Ругова су 1884-1886. више пута нападали на поједина села, а турске власти из Берана нису хтеле заштитити Србе, него су хапсили и поједине српске народне прваке. У јуну 1898. Албанци су уз помоћ редовне турске војске нападали доњовасојевићка села у беранској нахији. Србима је запаљено више од 400 кућа и причињена огромна штета у стоци, на усевима и у другој имовини.[17] Поготову су Портине реформе на плану судства, полиције и војне обавезе погоршавале стање Срба: после великог збора Албанаца из Приштине, који је у октобру 1896.

одржан у Пиринас-џамији, нападнуте су неке српске куће, а у ноћи је кроз прозор гађана породица Хаџи-Витка.[18]

Критска криза и грчко-турски рат 1897. довели су до даљег и може се рећи судбоносног погоршања положаја српског народа Старе Србије, посебно на селу. Рат је активирао албански башибозук и њихов муслимански фанатизам. На султанов позив одазвало се више хиљада Албанаца. Што је ратна опасност више расла, то је више растао број убистава и зверстава извршених над хришћанима. Стање се нарочито погоршало, како се примећује у новим радовима о том периоду, по повратку албанског башибозука из неуспелог рата: Албанци косовског вилајета окупљају се у "Пећкој лиги" 1898/99, која је своју оштрицу усмерила против Словена. Устанак Срба у Беранима 1897. године брзо је и сурово угушен интервенцијом башибозука. У Метохији турска управа иде на руку качацима и толерише њихова насиља над српским народом, због чега исељавање Срба постаје масовно. Дипломатија Србије покушава да издејствује ефикаснију заштиту српског народа, апелујући на законитост и на дужности турске администрације. Документацију о злочинима прикупља углавном српски конзул у Приштини, Светислав Симић, тако да је на основу тога уложен енергичан демарш код Порте, а цела дипломатска преписка која се поводом тога водила последњих година века објављена је у службеном издању Министарства иностраних дела Краљевине Србије под насловом *Преписка о арбанашким насиљима у Старој Србији 1898-1899* [Београд, 1899].[19] Преписка на веома упечатљив начин говори о стању српског народа на Косову крајем прошлог века и о безуспешној, али часној и енергичној борби српске дипломатије да изађе на крај са индолентношћу и зловољом турских власти.

Већ у првом документу, писму Владана Ђорђевића, председника владе и министра иностраних дела, Стојану Новаковићу, посланику Краљевине Србије у Цариграду, од 15. априла 1898. напомиње се да је министарство засуто множином података "о разним насиљима арбанским, чије последице прете да доведу до расељавања и уништења наше племе у тим покрајинама Турске" [бр. 1, стр. 1]. Зато у ноти од 14/26. маја 1898. турском министру иностраних дела, Тефик-паши, српски посланик наглашава да је српска влада у току последње четири године [дакле, још од 1894] више пута скретала пажњу царској влади "на нереде и невероватна безбројна насиља, која непрестано чини непокорно и недисциплиновано арбанашко становништво, како на српско-турској граници, тако и у пограничним санџацима. Ови злочини и напади управљени су искључиво против хришћанског становништва српске народности, и изгледа да им је сврха, да тај народ истребе из тих крајева"; за неколико последњих месеци евидентирано је преко 400 злочина [убиства, паљевине, разбојништва, оскврњења храмова, силовања, отмице, пљачкања, крађе читавих чопора], а све је то тек једна петина онога што се у ствари десило. Приложен је списак криминалних дела у 92 тачке. Срби масовно беже у Србију [бр. 2, стр. 15-27]. У каснијем разговору са Тефик-пашом скренута му је пажња да то компромитује Турску у очима Европе, јер се "једно племе напушта на истребљење другога", а све очигледно бива по налогу из Цариграда, где се, закључује Новаковић, "опет помишља на гвоздени мусломански обруч око Србије, какав се некада од Черкеза правио". Тефик-паша није порицао ништа, али је избегавао да уђе у ствар, "једнако говори уопште и показује да му је разговор те врсте досадан" [бр. 3, стр. 27-28]. Стојан Новаковић закључује у писму Владану Ђорђевићу 22. јула 1898. да "убиства, силовања и разбојништва која се чине непрестано, не могу више имати карактер дела усамљених и без последица, већ она очевидно показују ... да су се Арнаути унапред решили да сасвим истребе хришћански елеменат, а нарочито Србе, из тога краја"; потпуну немоћ показују обласне власти, које охрабрују злочинце. У другој

ноти, од 16/28. јула 1898, додаје се списак злочинстава у 31 тачки [стр. 35-39]. Турска је на ову документацију одговорила генералним порицањем и пребацивањем одговорности на српску владу, која допушта да буде обманута "од стране људи, којима је стало да поремете односе пријатељства и доброг сусетства који тако срећно постоје између обе земље, и да произведу неслогу између различитих делова нашег становништва који су скоро пет векова живели у потпуној слози и који сада не могу имати никаква разлога међусобно се сатирати" [бр. 15, стр. 51]. Документацији о злочинима супротстављена је, дакле, празна парола о вечно идиличним односима свих народности на Косову. Нов списак злочина достављен је турској влади у ноти од 19/31. октобра 1898. Ту се констатује да су "обезоружани, остављени без икакве заштите од стране месних власти, Срби хришћани изложени фанатизму, мржњи, освети и разбојничким навикама арнаутског муслиманског становништва, чија обест, охрабрена некажњивошћу, прелази границе вероватноће" [бр 16, стр. 66]. Истражна комисија коју је предводио Саадедин-паша, извела је фарсу: Албанци су охрабрени, ниједан кривац - упркос тачним подацима наведеним у прилогу српских нота - није предат суду ни кажњен. Српски посланик зато констатује да "нереди, који толико бриге задају Српској Влади, и даље владају у Косовском Вилајету, претећи истребљењем српском становништву. Царске власти остају и даље немарне, тражећи само, као што смо горе видели обилазна сређства да сакрију своју немоћ пред том анархичном автономијом, на коју су се Арнаути навикли благодарећи одсуству сваке јаке и праведне власти и озбиљнога правосуђа" [бр. 16, стр. 68]. На све то турска влада опет одговара циничном формулом слоге народности: "Његово Превасходство Саадедин-паша напомиње у овој прилици, врло умесно, да разлика вероисповеди није никада била у овим крајевима узрок мржње и неслоге, и да су немили случајеви између хришћана и мусломана може бити малобројнији од оних, који се дешавају између лица исте вероисповеди... Мусломани су далеко од намере да приморавају своје земљаке хришћане на исељавање" [нота од 17. новембра 1898, бр. 17, стр. 87]. Српска влада, насупрот томе, указује на "систем, који се састоји у томе, да злочини остају некажњени" [нота Тефик-паши од 21. децембра/2. јануара 1899. бр. 18, стр. 99]. У даљем току ове драматичне преписке Новаковић примећује "да се кругови дворски сложно и упорно противе свакој мери у смислу истраге и кажњења арбанаских зулума у Старој Србији" [22. јануар 1899, бр. 20, стр. 129]. Србија, пак, не тражи "ништа више, него да се поступа подједнако према становништву мусломанском и српском у тим крајевима" [српска нота од 24. марта 1899, бр. 22, стр. 134]. У новом списку злочина, које В. Ђорђевић шаље Новаковићу 25. маја 1899, наводи се да је од 1880. године до тада пребегло из косовског вилајета у Србију преко 60.000 Срба [дакле, за непуних десет година!] и додаје да су "овога пролећа само поубијали Арбанаси велики број Срба, да би им земље поотимали и на расељавање их нагнали, у чему су доста и успели" [бр. 23, стр. 136]. Као илустрацију навешћемо бар неке злочине из ове предуге листе, речима саме документације.

Арнаутин Сали Бисла убио је једног Србина и његову жену - чију кћер беше пре тога силом одвео - усред бела дана, и то у самом конаку Гиљанске управе, и место да буде кажњен за овај злочин, он је за време грчко-турског рата примљен у царску војску као добровољац [стр. 18, т. 5/1 На дан 15. маја [1898] Арнаутин Елијас, син Салиха Џунгуле, из села Бресије, убио је из пушке Јована Симића из истог села, у Симићевој кући, из разлога што му речени Јован није имао откуд вратити једну турску лиру казне, на коју је казну Елиаса месни суд осудио у своје време да плати Јовану зато што га је био истукао на најсвирепији начин [стр. 36, т. 1]. Арбанаси су убили Арсу Петровића, старешину неколико породица, које живљаху у задрузи, у селу Томајићу [пећанске

казе]. Они су учинили ово убиство у намери да себи присвоје њихове земље [стр. 36-37, т. 6]. Арнаути су убили кмета Петра Гајрића, из села Велике Хоче. Због недела која Арнаути чине сви се становници овог села спремају да се иселе [стр. 69, т. 2]. У месецу јуну Арнаути убише калуђера Хаџи-Езекија, старешину манастира Лазарева, у селу Лешаку, тетовске казе [стр. 69. т. 5]. На дан 26. јануара [1899] убили су Арбанаси на путу попа Јована Катића из Србице [средска жупа, санџак Призрен]. Попа су пушкама претукли, ножевима изболи, а вилицу му избили. Власт није похватала убице, нити их је тражила, већ је ухапсила и оптужила два Србина сељака из Лешана, који су први наишли на мртва попа на путу [стр. 139, т. 16]. Дана 28. јануара исте године убијен је на дворишту манастира Девича [у Дреници] Лука, слуга манастирски. Убио га је у по дана из револвера, без икаква повода, само ћефа ради, Беслим Ајет, синовац Феке Бајрама, војводе девичког. По овоме убиству није ни чињено ислеђење, јер у Дреници и нема власти [стр. 139, т. 17].

Забележена су ту и пљачкања и обесвећења цркава. У месецу октобру [1897] више Арнаута срушише цркву хочанску и однеше све што у њој нађоше [стр 20, т. 1], Арнаути срушише такође стару српску цркву у Essential Кончуљу, приштинске казе, на друму између Гиљана и Бујановца. У овом тренутку од материјала ове цркве зидају себи куће [т. 2]. На дан 6. априла опљачкаше раовачку [ораховачку] цркву, у Призренском санџаку [т. 3]. Дана 20. децембра нападоше и опљачкаше манастир Св. Тројицу, у околини Призрена [т. 4].

Многа су силовања и отмице. Арнаутин Бољa Арачановић из Кабаша, на пример, силовао је дванаестогодишњу кћер Алексе Весића из Витине [стр. **22,** т. 18] Дана 11. Јуна [1898] Арбанас Али Бајрам из Доњег Неродимља и његова четири друга насилно одведоше девојку Спасенију Андреје Марковића, из истог села, у тренутку кад она окопаваше кукуруз. Она би одведена у планину близу села Бутакова, одакле се њен врисак чуо више од једног сата [стр. 38 т. 14].

Напади, пљачкања и разбојништва су небројена. Ево само неколико примера. У намери да Србима косовског вилајета онемогуће исхрањивање стоке и да их на тај начин приморају да напусте своје домове и да се иселе из косовског вилајета, Арнаути намислише да обделавају поља која се налазе пред самим селима у којима су настањени Срби, и која им служе за попашу њихове стоке. Овај поступак су први отпочели: муфтија Мустафа Ефендија, Сулејман-ага [сада паша], Али Ефендија нифуз Назири, и други "Турци" из места. Охрабрени овим примером Арнаути одузеше Србима најбоља земљишта, и то у селима: Лапљу, Чаглавици, Ливађи, Добротину, Гуштерици, Матицани итд. [стр. 25, т. 19]. Дана 25. марта Арнаути из села Будрила, гиљанске нахије, нападоше Арсу Миленковића, у намери да га убију, али се овај стане бранити револвером и рани једнога од нападача, па затим побегне. Тада Арнаути скупише све људе из села и одведоше их у Гиљане, бијући их у путу. У Гиљану их предадоше жандарима, који их, такође, избише и ставише у затвор [стр. 25, т. 22]. У својој кући која постоји у селу Будакову, призренске нахије, један Арнаутин држи пазар стоке, коју је покрао од Срба косовског вилајета. Овај је Арнаутин објавио да сваки сопственик може доћи и узети своју стоку за новце [стр. 72, т. 48]. Чувени разбојник Онка Имер из Кабаша, призренске нахије, позвао је српске сељаке из Љубижде и Кориша да прибирају своју жетву, али им је забранио да поново сеју, зато што им се, вели, неће дозволити да и даље станују у својим селима. Исти Онка намерава да сруши српску цркву св. Петра Коришког и да од тог материјала себи сазида стан. Он и његови другови забранили су Србима да се жале комисији за истрагу, претећи свакоме смрћу

[стр. 74, т. 72]. Арнаути из Ораховца, у великом броју, опколише кућу породице Маниташевића из Хоче и сву кућу избушише куршумима. Власти ставише у затвор Јована Маниташевића и Михаила Кичоловића, а не предузеше ништа против Арнаута [стр. 75, т. 84]. Један од најстрашнијих зулума је догађај у Верићу, у пећкој нахији, где су у сукобу између Албанаца цех платили Срби, чије је цело село спаљено, са усевима, а разбегла деца се изгубила. Верићани, гладни и боси, скитају по Пећи, али им ни валија не помаже ништа, већ их упућује на исљахат [обичајни албански суд], а тамо им Мула Зека отворено вели да неће добити одштету, псује им веру, крст, пост и говори им да се селе у Србију и Црну Гору [стр. 141, т. 63].

И поред дипломатских напора да се српском народу обезбеди каква-таква заштита и заустави масовно исељавање са Косова, стање је било све горе. Године 1900. и 1901. протекле су у правом погрому Срба. Почетком 1901. дошло је у Старом Колашицу до великог покоља Срба, у коме је најистакнутију улогу имао један од водећих албанских главара на Косову, Иса Бољетинац. До покоља је дошло у акцији разоружавања Срба косовског вилајета. С друге стране, реформе од новембра 1902. требало је да побољшају опште стање хришћанске раје, али су албански прваци у Старој Србији устали против тога да се хришћанима дају било каква права. Вест да ће у Митровицу доћи руски конзул Г. С. Шчербина послужила је Албанцима да се организовано и оружано супротставе реформама, па је у тој великој побуни Шчербина убијен [1903]. Пошто је било јасно да турске власти нису у стању да заведу ред и обезбеде спровођење реформи, српска влада се оријентише на оружану самоодбрану српског народа, те убацује оружје, и почев од 1904. организује комитске чете. Готово све казе косовског вилајета са српским становништвом биле су већ 1905. потпуно наоружане [средачка и сиринићка жупа, Призрен и околина, цео пут дуж Мораве преко Гњилана]. Српска комитска акција у косовском вилајету наишла је на жестоку аустро-угарску контрапропаганду, која је ову акцију одмах назвала "велико-српском", иако ова није ни у чему дирала у интересе Аустро- Угарске, јер је била уперена у првом реду против насиља турских органа управе по хришћанским селима, против башибозучких пљачкања сељака и против комитских чета из Бугарске које су вршиле терор над српским сељацима који су остали присталице патријаршијске црквене организације и политичке сарадње са Србијом на делу ослобођења од турске власти.[20]

О тешким зулумима на Косову и у Македонији крајем XIX и почетком XX века говоре и многи други документи, посебно извештаји европских конзула. На основу извештаја аустроугарског конзула у Скопљу, Бохумила Паре, који никако није био наклоњен Србима, може се, на пример, реконструисати стање хроничног насиља у широким областима Косова и Македоније које нагони на исељавање. Проучавајући те извештаје, В. Стојанчевић примећује да је "у неким крајевима Приштинског санџака, особито у Гиљанској кази, вршен необично јак притисак на српско становништво села да би оно или прихватило читлучке обавезе и читлучке односе, или да се, стварањем ванредних прилика и тоталне несигурности, примора на исељавање. При томе, постојала је једна, ако не потајна сарадња, а оно упадљиво прећуткивање локалних органа власти према извршиоцима недела, да су се, каткада, за прикривање или игнорисање тих недела у вилајетским круговима оптуживали кајмаками, мутесарифи и команданти обласне жандармерије, односно водећи представници тамошњег феудалног друштва. Готово све мере контроле, инспекције и егзекутивне службе централне вилајетске управе остајале су без резултата. Делимично показани успех војних акција и жандармерије био је краткотрајног дејства".[21]

Извештаји Милана Ракића, познатог српског књижевника, најпре секретара српског конзулата, а потом конзула у Приштини, из 1906-1911. године,[22] говоре о "страховитом стању нашега народа", које се "обновило још већом жестином и данас се може слободно рећи да су се повратила незапамћена времена невоља и несрећа" [30. новембра 1906]. Ракић у својим извештајима шаље, боље рећи наставља непрегледни списак злочина над Србима косовског вилајета, али износи и своје погледе и закључке о стању српског народа. У извештају од 14. јануара 1907. он наглашава да се "из свих извештаја овог Конзулата од његовог постанка па до данас види да постоје две главне чињенице које наш народ сатиру и доводе га до пропасти. То су турска власт и Арнаути. Турска власт зато што сама чини зулуме, пљачка и убија и што пушта да то и други мухамеданци некажњиво раде; а Арнаути зато што за свој рачун, само у много већем размеру, ниште све што је српско где год то могу учинити". Ракић је, како сам вели, "небројено пута" извештавао до 24. фебруара 1907. министра иностраних послова "о разним зулумима и несрећама које чине обесни Арнаути у Пећкој нахији. Тим начином они су растерали и растребили наш живаљ, па више готово немају кога да пљачкају, окренули су своје разбојничке погледе на манастир Св. Српске Патријаршије у Пећи". Описујући стање народа у новом таласу зулума 28. маја 1907. Ракић вели: "са очајањем мора човек мислити на будућност нашега народа ако овако стање потраје још које време. Са свих страна чују се гласови очајања и од оних који страдају и од оних који су ту да помогну страдалницима. Јадна помоћ. Г. Тухолка[23] пише ми из Митровице да "никад није видео овако велике несреће, а мање могућности за помоћ и поправку стања", а г. Кутјепов из Призрена додаје да само Бог може помоћи. "И ако је слаба нада у дипломатску интервенцију", завршава Ракић, "мени је част ипак молити Вас, Господине Министре, да учините потребне кораке за заштиту овог у истини несрећног народа, и да бар данашњи малени остатак његов не прсне без трага и не пропадне за свагда". У извештају од 22. августа 1907, после тзв. "пасјанске афере" [сукоба са српским комитама код Гњилана], саопштава податке о договору у Призрену, где су Љумљани захтевали да се приступи коначном истребљењу Срба, тј. "да збор одреди дан кад сви Арнаути треба да устану на оружје и изврше општи покољ Срба". Као разлог за погром они су наводили да "до год има Срба у овим крајевима не може бити мира међу Арнаутима, јер се Срби непрестано жале странцима и жалбама својим изазивају бидате - реформе - а у последње време почели су чак доводити и чете из Србије". Ипак, нађено је "компромисно" решење: 1] да се убијају Срби по нахији, али тајно и не у масама него појединци; 2] да Арнаути образују чете са задатком да гоне чете из Србије, а као реванш за Пасјане да арнаутске чете упадају и у Србију. Ни три године касније није било боље: 8. августа 1910. Милан Ракић извештава о невиђеним зверствима турске војске над Србима у Каменици, у гњиланској нахији, "којима нема равна од почетка разоружања". Но он примећује и битне промене у држању Албанаца према Турцима; за разлику од ранијега несложног, промењивог односа, Албанци сада постају одважнији и солидарнији у ставу према турским властима [24. јул 1911].

[1] Ј. Цвијић, *Основе* III, 1162, 1166, 1167.

[2] Р. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса.* 76-77.

[3] А. Урошевић, *Новобрд. Крива река,* 45, 58.

[4] А. Урошевић, *Косово.* 89-90.

[5] Мухаџири се нису насељавали на агинску, беговску и вакуфску земљу, него на комуницама, где су уз велики труд крчили ливаде и оранице. Насељавајући се на комуне, мухаџири су Србима одузимали шуме

и испаше за стоку, а то је доводило до опадања сточног фонда код Срба у околним селима. Смањивање сточног фонда неминовно је доводило до сиромашења Срба, а тиме и до њиховог расељавања: *Историја срп. народа* VI/1, 270 (Н. Ракочевић).

[6] Представници европских сила пребацују чак Србији меко понашање. Тако француски посланик у Цариграду вели српском посланику: "Ви не заслужујете да будете независни, кад се од једне гомиле разбојника не можете бранити, кад не можете своју границу чувати... Убијајте их (тј. Албанце - Д. Б.), гоните их преко границе и туците их где их стигнете" (Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбан. лига,* 6-10). Српска влада је, напротив, показала изванредну уздржљивост у реаговању на албанске упаде, одолевајући искушењу да поступи по "саветима" својих високоцивилизованих душебрижника.

[7] На сам дан прогласа Србије за краљевину (22. фебруара 1882) установљен је преки војни суд у Приштини. који је протерао све народне прваке, потписнике многих петиција за Берлински конгрес, кнезове и кметове. Џелати преког суда злогласног Ибрахим-паше поклали су тада без суда 7000 људи, а 241 је Ибрахим-паша извео пред суд, од којих је неке повешао, а неке протерао на робију у трајању од 101 године. Он је осудио на смрт чак и српско име: Стевана Вучетића, најчувенијег трговца из Приштине, бацио је кроз прозор хапсане зато што није хтео да се одрекне своје народности: *Историја срп. народа* VI/1. 293-294 (Ђ. Микић).

[8] В. Стојанчевић. *Жалба Срба Пећанаца на турске зулуме 1876-1878 године.* Архивски преглед 1-2 (1978) 151-153. упор. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876. и 1877-1878, године. и његове последице (1878-1882).* Браство 12-13 (1908) 209, 232-233.

[9] В. Стојанчевић, *Прилике,* 297.

[10] В. Стојанчевић, *Прилике,* 300. нап. 36; број према Ј. Јовановићу, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења,* Београд 1941, 39-41.

[11] Ј. Цвијић, *Балк. рат и Србија,* 655-656.

[12] С. Ризај, *Структура становништва косовског валијета у другој половини XIX столећа,* Врањски гласник 8 (1972) 95-110, упор. *Историја срп. народа* VI/1 265-267 (Н. Ракочевић).

[13] Ј. Цвијић, *Основе* III, 1172.

[14] В. Стојанчевић, *Јужносл. народи* 333-334.

[15] *Историја срп. народа* VI/1 277 (Н. Ракочевић). Поводом погибије Г С Шчербине вид. говор протојереја Николе Божића на парастосу у београдској Саборној цркви, у брошури: *Срби из Старе Србије и Маћедоније пок. Григорију Степановичу Шчербини 20. априла 1903. године,* Београд 1903. В. Стојанчевић, *Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанашки отпор против турских реформи 1902/1903. године,* ИЧ 11 (1960 обј 1961.) 175-212, о Шчербини - стр. 201 и д.

[16] Трговачки слој Срба на Косову бојао се комитске акције и тражио од српске владе да тај покрет онемогући, јер наводно навлачи на народ још веће насиље, а ствара се и изговор за уплитање великих сила, у првом реду Аустро-Угарске: *Историја срп. народа* VI/1, 281 (Н. Ракочевић).

[17] *Историја срп. народа* VI/1, 282-283 (Н. Ракочевић).

[18] *Историја срп. народа* VI/1, 320 (Ђ. Микић).

[19] О томе и *Историја срп. народа* VI/1, 321-322 (Ђ. Микић). Даље у тексту наводимо *Преписку* према броју документа и страни одн. страни и тачки у документу.

[20] В. Стојанчевић, *Сукоб Аустро-Угарске и Србије у Косовском вилајету 1900-1914,* Зборник радова приказаних на Међународном научном скупу "Велике силе и Србија пред први светски рат", Београд 1976, 557-558.

[21] В. Стојанчевић, *Прилике,* 297 и д.

[22] Извештаје конзула Милана Ракића наводимо према архивском истраживању и још необјављеним исписима проф. др Андреја Митровића (САНУ, Одбор за критичка издања српских писаца).

[23] Тухолка је био руски конзул у косовској Митровици.

3. Албански покрети 1908-1912.

Развој албанског националног покрета у годинама после младотурске револуције, 1908-1912, од великог је значаја за питање ослобођења српског народа у Старој Србији. Ту су се интереси српског и албанског народа, у том историјском тренутку, директно сукобили. Без обзира на то што се борба Албанаца против турских власти испољила као потпуна анархија, нарочито у косовском вилајету, радило се о сразмерно брзом формирању једнога националног покрета, коме је све јасније циљ постајао - аутономна Албанија. Било је, додуше, крупних разлика између појединих делова Албаније у политичкој оријентацији: најзрелији програм ослободилачке борбе формирао се и спроводио у јужној Албанији. То је она струја која је и Призренској лиги 1878. покушала дати аутономистички, противосмански курс. Албански национални комитети ницали су на том простору још од 1903, али у пролеће 1908. започињу одлучније оружане акције [Машкулора, 5. марта 1908]. Развија се и политичка и пропагандна делатност албанске емиграције, нарочито у Америци, Румунији, Бугарској. Младотурска револуција 1908. године у свом првом налету повлачи за собом албански и македонски аутономашки покрет. Стојећи уз комитет "Јединство и прогрес", Албанци Косова и Македоније у ствари омогућавају или бар олакшавају победу Младотурцима, очекујући да ће у новом режиму бити остварени њихови захтеви. То је смисао одлука чувеног збора Албанаца у Феризовићу [Урошевцу] 30. јула 1908, са кога полази захтев да се уведе у живот турски устав од 1876. године.[1]

Легализација албанског, као и македонског покрета, по доласку на власт Младотурака, није довела до испуњења оних битних нада нетурских народа. Младотурска политика потпуне отоманизације царства била је у супротности са свим плановима за децентрализацију и аутономно организовање нетурских народа. Ипак, када је априла 1909. године младотурски режим дошао у кризу, одлучујућу подршку су му дали албански национални комитет, као и македонска револуционарна организација Јанета Санданског. Убрзо потом долази до првих оружаних сукоба Албанаца са новом турском управом: побуна у околини Ђаковице избила је у лето 1909. због настојања турских власти да се изврши попис становништва и наплате нови порези. Казнена експедиција из Скопља угушила је побуну на суров начин, не штедећи ни албанске жене, децу и старце. У јесен су избили нереди у Љуми, Мати и Дебру, опет због скупљања државног десетка и регрутације. Регрутацију је бојкотовало и албанско становништво Скадра и целе Малесије и Миридита.[2]

До првог устанка ширих размера долази у косовском вилајету у пролеће 1910. Повод за ову оружану побуну био је покушај турских власти да врати на своју дужност протеране турске чиновнике, као и увођење неких нових дажбина. Устанак је захватио Косово и Метохију, а угушио га је Шефћет Торгут-паша после крвавих бојева у

качаничком теснацу и Црнољеву. Казнена експедиција се пробила преко Дукађина у Малесију и Скадар, те је суровим мерама цела Албанија на кратко време била умирена. Косовском устанку 1910. године пружили су подршку албански комитети демократског крила, нарочито из емиграције. Међутим, многи бегови и племенски главари северне Албаније [нпр. миридитски главар Пренк Биб Дода] одбили су да подрже устанак.[3]

Пред очима српске и црногорске политике разгоревао се великом брзином пожар једнога националног покрета који је претио да осујети остваривање српскога ослободилачког програма у обрачуну са Турцима. Будућа истраживања архивске грађе вероватно ће показати да ли су, и колико, одговорни политички кругови Србије и Црне Горе били свесни праве природе и домашаја овог збивања. Српска влада је, с једне стране, подстицала Албанце на што јачи отпор, рачунајући можда на њихово исцрпљивање; у току 1909. и 1910. она је зато, с друге стране, настојала да се Турској не праве тешкоће у савлађивању албанског устанка. Но црногорска влада је, изгледа, са више реализма процењивала карактер албанског покрета. Стога је предлагала Србији почетком 1911. да се албански устанак искористи за акцију против Турске, те да што пре треба активно иступити, јер се почела будити национална свест Албанаца, па ако би се пустило да се догађаји тако даље развијају, они би могли довести у питање тежње Србије за изласком на Јадранско море преко Албаније и тежње Црне Горе за Скадром. Крајем фебруара 1911. краљ Никола је поставио српској влади питање да ли ће "Србија и Црна Гора узети арбанашки покрет у своје руке и руководити њиме и у згодном моменту ступити у акцију". Српска влада је према том предлогу била веома резервисана.[4]

Збивања у Албанији 1911. године била су још алармантнија. Курс на оружани устанак националних размера ради стварања аутономне Албаније био је, ван спора, у делатности свих албанских комитета и емиграције; на Крфу је конституисан Централни албански комитет. Ипак, још нема јединственог програма па ни концепта саме "аутономије". Оружани устанак букнуо је сада у северној Албанији, а устаницима активно помаже Црна Гора, снабдевајући их оружјем и намирницама и прихватајући избеглице. Најважније постигнуће овог покрета је формулисање програма националне борбе у меморандуму послатом под називом *Црвена књига,* који је састављен у Подгорици, у Црној Гори, одстране чланова албанског комитета и примљен од устаника 23. јуна 1911. У дванаест тачака изложени су циљеви и захтеви устаника, на првом месту "потпуно признање постојања албанске нације", па у складу с тим - аутономија, економска, административна, културна и војна. "То је био први програм аутономије Албаније, јединствен за целу земљу", а захтев је истакнут не у име становништва једне области, него у име свих Албанаца. Меморандум је поднет европским дипломатским представништвима на Цетињу.[5] Устанак се завршио неуспехом августа 1911, јер је запретио далекосежнијим балканским и европским конфликтом, за који још нико није био спреман, тако да су устаници остали препуштени сами себи.

Косовски вилајет захваћен је масовним оружаним устанком с пролећа 1912. године. Албанци ђаковичке Малесије [Краснићи, Хас] протерали су турске чиновнике који су покушали да им забране сечу шуме; у Истоку су напали војнике који су градили нов затвор. Следи низ појединачних напада, али је већ средином марта 1912. у једном емигрантском листу који је излазио у Бугарској објављен захтев албанских устаника: именовање Албанаца за чиновнике у вилајету, отварање албанских школа, војна служба за Албанце само у границама вилајета. Косоварима су се придружили Миридити,

Мертури и Никај, а у Скадру је формиран посебан комитет муслимана и католика за помоћ устанку. Борбе су се прошириле и на средњу Албанију [Кроја и Тирана]. На челу устанка у косовском вилајету били су Хасан Приштина, Неџиб Драга, Бајрам Цури, Риза-беј и др. Уз подршку турских опозиционих официра из групе "Спасилаца отаџбине", који су хтели да оборе младотурски режим, устаници су успели да сломију отпор турске армије, да овладају целим косовским вилајетом до половине августа 1912, што значи да су тада имали у својим рукама Приштину, Нови Пазар, Сјеницу па чак и Скопље, град са поготову у то време безначајном албанском мањином. На политичком плану, ипак, преовладала је компромисна формула, са старом, исламском варијантом аутономије ["Четрнаест тачака Хасана Приштине"]. *У* средњој и јужној Албанији устаници су држали Пермет, Лесковику, Коницу, Елбасан, а у Македонији Дебар, са доследнијим захтевом за аутономијом.[6]

У косовском вилајету постигнут је споразум са турским властима, те се овај масовни устанак угасио под утицајем интереса албанских локалних феудалаца и, по свој прилици, у страху пред акцијом балканских држава против Турске. Неки су важни захтеви устаника ипак прихваћени: амнестија устаника и турских функционера који су им се прикључили; слободно ношење оружја [али не и враћање одузетог оружја]; албанске основне и средње школе на албанском језику у вилајетима Скадар, Јањина, Битољ и Косово; употреба албанског језика пред локалним судовима; именовање функционера у Албанији који познају језик и обичаје Албанаца; служење војске у европском делу Турске; смањење пореза; генерални гувернер за четири вилајета, кога сваке четврте године бира становништво итд.[7] Тиме су практично ударени стварни и правни темељи једне аутономне Албаније која би обухватила сва четири вилајета, а то значи у границама "Велике Албаније" из програма Призренске лиге. Остваривање овакве Албаније, макар за прво време у границама Турског царства, значило би крај свим настојањима српског народа да дође до слободе и свог уједињења, као и народа Македоније да дође до слободе за коју се столећима, а нарочито последњих деценија пре првог балканског рата крваво борио.

Карактеристично је да албански покрети 1908-1912. прелазе ћутке преко постојања и права српског и македонског народа у Турској. Њихов је једини и јединствен циљ "чиста", "етничка" Албанија, у максималним границама, па и преко њих.

[1] Б. Храбак, *Косово према Младотурској револуцији 1908. године*, Обележја IV/5 (1974) 107-151.

[2] У борби против овог отпора, који је претио једним свенародним устанком Албанаца, Младотурци су сазвали албански конгрес у Дебру 23. јула 1909, усмеравајући га против словенских народа и суседних држава, те њихових наводних претензија према албанским територијама. Распиривање антисловенског шовинизма и муслиманског фанатизма није, међутим, донело очекиване резултате. Конгрес је с новом снагом поставио захтеве у погледу школске и управне аутономије као и пореског система. Аутономијом Албаније бавио се и други велики скуп августа 1909. у Елбасану (из средње и јужне Албаније и Македоније). На њему је решено да се успостави тесна сарадња са македонским револуционарним покретом: Г. Л. Арш и др, *Краткая история Албании*, 148-150.

[3] Г. Л. Арш и др, *Краткая история Албании*, 138-154.

[4] *Први балк. рат* I, 79-81.

[5] Г. Л. Арш и др, *Краткая история Албании*, 155 и д., посебно на стр. 159-161.

[6] Г. Л. Арш и др, *Краткая история Албании*, 167-170.

[7] *Први балк. рат* I,137-138, нап. 467.

ОСЛОБОЂЕЊЕ КОСОВА

I БАЛКАНСКИ РАТ 1912-1913.

Ратне циљеве Србије 1912. године веома је јасно и добро изложио Јован Цвијић у чланку *Балкански рат и Србија,* објављеном те године на енглеском и на српском језику.[1] Он најпре утврђује географску област за које се везују интереси Србије у том рату: то је "Стара Србија", у коју спада Новопазарски санџак, Косово поље, Метохија и неке области јужно од Шар-планине, са границом која је, како он вели, одређена споразумом између Србије и Бугарске [Охрид-Велес-Крива Паланка, тако да ови градови припадну Бугарској], додаје да Стара Србија "излази узаним појасом на Јадранско море око Скадра, Љеша и вероватно Драча" - имајући у виду, очигледно, средњовековну ситуацију. Стање ових области и њихову вредност за Србију Цвијић описује према својим личним научним истраживањима у раздобљу од 1900. до 1912. године то је "земља највеће анархије и насиља, не само на Балканском Полуострву но можда јединствена у свету". Жртва тог стања су Срби, а главни узрок свих српских невоља - Албанци; албански колонисти су насилно настањени, а Срби протерани - тренутно у Србији има само од 1876. године око 150.000 Срба "који имају тапије од својих земаља", живе знатним делом на терет српске владе и "чекају тренутак да заузму опет своју имовину". Они који су остали у Старој Србији подвргнути су читлучком систему, свакојаким насиљима и осиромашењу, исламизацији и однарођавању; угрожени су им и црква и школа, никаква им се права, ни она по султанским ферманима ни по законима младотурских власти, у стварности не признају. Планским насељавањем муслиманских досељеника и протеривањем српских чифчија разбијају се компактне српске масе и праве оазе мешовитог хришћанско-мухамеданског становништва. Цвијић констатује да "оваква насиља и злочини над Србима у Старој Србији трају вековима", те да "нигде на Балканском Полуострву турска управа није унела већу пустош но овде". Проучавањима Српске академије наука је утврђено да је током XVIII и XIX века исељено из Старе Србије и насељено у Краљевини Србији односно на територији Србије око пола милиона душа. Најмногобројније исељавање је уследило српским устанцима 1804-1815. и српско-турским ратовима 1876-1878. Исламизирања су, опет, појединачна и масовна читаве области су на тај начин однарођене [Гора, Дреница, Прекорупље, Међуводе итд]. Добар део Албанаца на Косову је, у ствари, српског порекла. Но и поред свега исељавања и исламизовања, наглашава даље Цвијић, у Старој Србији "има знатан број Срба". Без тачне статистике могућне су само овлашне процене: на 900.000 Срба, од којих до 300.000 муслиманске вере [рачунајући санџачке мухаџире из Босне], "Арнауташа" има до 200.000, а око 300.000-400.000 су прави албански колонисти. Само је мањим делом у питању "старије и врло старо арбанашко становништво". Пошто је тако представио стање српског народа и етничке односе у Старој Србији, Цвијић се позива на национална и хумана права да ова подручја буду ослобођена: "Србија и Црна Гора имају дакле јаких хуманих и националних разлога и права да зауставе ове злочине и насиља који се врше над њиховим саплеменицима". Колико год су "турска управа и арнаутски злочини и насиља" чак и за најхуманије људе Западне Европе само апстрактни и "бледи појмови", толико је ово за Србе сурова збиља: "уништавање нашег народа". Но Цвијић истиче још један узрок који Србију, како он каже, "гони да се интересује за територију Старе Србије". То је потреба изласка на море, ради економског ослобођења од аустроугарске и турске блокаде. Црински рат са Аустро-Угарском и тешкоће у транзиту роба преко турске територије показали су да је излаз на море за Србију питање од животног

значаја. "Сада је већ сваки сељак на својој кожи осетио оно што су, чини ми се, најпре утврдили енглески публицисти: да је Србија опкољена земља, а Срби ухапшен народ". Природни излаз Србије на Јадранско море је преко Старе Србије долином Дрима. "Тек са излазом на Јадранско Море Србија би имала услова за економску самосталност и била би задовољена. То је једна од главних тежња рата који је започео", закључује Јован Цвијић.

У нашој историјској науци потом, као и тада у политичкој публицистици, много се расправљало о томе колико је овај последњи, али очигледно не и најмање значајан узрок првог балканског рата био заиста економски и политички оправдан. Истицала се, обично, чињеница да би такав излазак на Јадранско море значио не само ослобођење српских области Косова и Метохије него и анексију територија северне Албаније, а ове су последње компактно насељене албанским народом, па се то не може посматрати друкчије до као империјалистичко грађење једне државе економски "способне за живот" [lebensfahig], да је то у ствари присвајање туђе земље и поробљавање једног народа који има право на своје самоопредељење и који се управо тада национално већ конституисао и потврдио своју потребу за независним животом, за сопственом државношћу.[2] На путу тако замишљеног српског излаза на море налазила се заиста неуклоњива препрека: албански народ и, потенцијално, албанска држава. Развој албанског национализма после 1878, а нарочито у првим годинама XX века, морао је скретати пажњу на то да се аутономна Албанија јавља много више као чинилац европске политике у решавању Источног питања - у склопу планова за сопствену пенетрацију на Балкан - него као чинилац политике балканских народа. Аутономна Албанија морала је стога у очима српских државника бити потенцијална опасност. Изгледало је да је један од начина да се предухитре и осујете планови сила непријатељских према Србији био у томе да се албански народ обухвати неком српском државом. Историја средњег века заводила је на мисао да је албански народ могућно интегрисати у оквиру српске државе, а историјско-етнографска проучавања давала су за то оправдања у тезама, иначе веома спорним о заједничком пореклу или чак српској етногенези северноалбанских племена. Карактеристично за тај поглед на ствари, још је почетком 1906. године у разговорима с румунским државницима трезвени Милован Миловановић, знаменити српски политичар, побијајући бугарске тврдње да Србија тежи да изиђе на Солун и Егејско море, истакао да "Србија хоће излаз на Јадранско море и тога ради мораће се наћи нека комбинација за заједнички државни живот Срба и Арбанаса онако како је то било и пре турске инвазије".[3] Отуда и покушаји да се преовлада антагонизам између српског и албанског народа, продубљен нарочито после 1878, и настојања да се постигне неки споразум са албанским првацима на Косову и Метохији.

Српска политика је на овом простору била суочена не само са снажним разгоревањем албанског национализма у Старој Србији, Македонији и Албанији, и са појачаним присуством других сила у томе [пре свега, Аустро-Угарске и Италије] него и са комбинацијама Бугарске. Између македонских и албанских аутономиста дошло је до извесних контаката и сарадње још 1903, а поготово у току младотурске револуције 1908. године. Познате су биле поготово везе левог крила ВМРО [Македонско-одринске революционарне организације - МОРО] и његове легалне експозитуре у Турској, Народне федеративне партије, на челу са Димитром Влаховом и Јанетом Санданским, са левим крилом албанског националног клуба.[4] Бугарска влада, са своје стране, рачунала је да би успостављање аутономије у Албанији изазвало остварење аутономије Македоније, што би јој олакшало да оствари своје санстефанске претензије; зато је

пружила подршку албанским устаницима 1910. године.[5] Интересантно је да Бугарска ни тада није увидела праву опасност од великоалбанског концепта за своје претензије у Македонији, тако да ни упозорења српске владе да Беч подржава аутономију Албаније, у коју би поред Старе Србије биле укључене и три четвртине Македоније, нису пресудно деловала на Бугарску да закључи савез са Србијом за рат против Турске [у разговорима Миловановић-Гешов, 11. октобра 1911],[6] него је до тога дошло из других разлога.

Србија је у балкански рат ушла, по свему судећи, без неке јасне концепције о томе како да трајно и праведно реши питање албанског народа на простору који је био предмет њених ратних циљева. Она поготову није реално проценила тежину албанског националног покрета ни ступањ националне интеграције албанског народа, без обзира на разлику у вери. Примећено је, с пуно разлога, да је 1912. године "српска влада стајала на гледишту да Албанци уопште нису народ, већ издељена и међусобно закрвљена племена, без заједничког језика, писма и вере". По овом гледишту Срби су изгубили Скадар и северну Албанију пре четири века у рату са Турцима и рат 1912. године само успоставља историјску правду: турски талас је разбијен и српски се враћа у стару постојбину. Албанци су, пак, у свим приликама иступали са Турцима против Срба и зато ће сада заједнички поделити судбину.[7] Основна је погрешка, чини нам се, у потцењивању албанског покрета и брзине његовог прерастања у процес политичког интегрисања албанског народа, који се није могао зауставити и да се то хтело. На племенској и верској дезинтеграцији и супротностима албанских племена није се могла градити трајна политика будућег заједничког живота српског и албанског народа на овом простору, поготову на територијама које су стицајем историјских околности постале спорне. Има се утисак да српска политика једноставно није знала шта ће уопште са "Арнаутима" у Старој Србији, нити је била свесна перспективе тог проблема. То је утолико чудније што је управо последњих неколико деценија до првог балканског рата албански живаљ Старе Србије показао колико је он озбиљан, тежак и нерешив проблем за турску администрацију, за државу која је била, по вери и друштвеном положају, много више његова, албанска, него што би то могла да буде било која варијанта српске државе.

Албанци су према српској војсци заузели умерено непријатељски, али углавном уздржан став. Одзив на мобилизацију био је врло слаб: уместо очекиваних 60.000, окупило се на зборним местима Косова свега око 16.000 Албанаца. Нису помогле ни претње турских власти, ни султанов апел за одбрану "вере пророкове", ни претње Исе Бољетинца, једног од вођа албанског покрета, да ће запалити куће свих оних који не буду бранили "турско земљиште". На тај начин је одбрана косовског правца, препуштена Албанцима, била веома слаба.[8] Најжешћи отпор организовали су Албанци у самом граничном појасу око Мердарске карауле. У овим операцијама дошло је и до међусобног паљења села: Албанци су опустошили и опљачкали Васиљевац, Бабовац и неколико других српских села до близу Блажева и Лукова на Копаонику, а Лапски четнички одред капетана Танкосића албанска села Метохију, Рецу и Мрвеће у долини Лаба.[9] Пошто су сузбијени са границе, Албанци су се углавном растурили, тако да су трупе Треће армије генерала Боже Јанковића веома лако ушле у Приштину.[10] Пружан је само местимичан, углавном герилски отпор у поседању и пролазу кроз албанска насеља, у самој вароши Приштини, у Урошевцу и код села Црнољева на Зборце Хану, где се одиграо једини јачи сукоб српске војске на обезбеђењу ослобођене територије.[11] Албанци су се предавали без отпора, али се један део становништва почео и повлачити према Скопљу и Македонији. У даљим операцијама српске војске преко албанске

територије ка Јадранском мору, октобра и новембра 1912, албанско становништво се понело различито: лева колона српске војске која је ишла преко подручја Миридита наишла је на предусретљивост овог племена, а супротно томе, десна [северна] колона, која се кретала кроз Дукађин, наишла је на жесток отпор, те су јој позадинске трупе тако рећи уништене. Трупе из Призрена које су са закашњењем стигле извршиле су оштре репресалије над непријатељски расположеним становништвом.[12]

Односе са албанским народом непотребно ће оптеретити опсада и заузеће Скадра 1912. године. Без обзира на чињеницу да је у Скадру и неким околним селима живела значајна српска национална мањина, било је неумесно претендовати на овај град, који се временом, и врло рано, развио у један од најзначајнијих албанских центара. Ни у средњем веку то није био у правом смислу речи српски град, мада је био седиште дукљанских и зетских владара. Са својим измешаним, романским, албанским и српским становништвом, он је један од типичних албанских градова средњег века. Историјска права су се у овом случају сударала са непомерљивим и старим етничким стањима, а уз то са непремостивим дипломатским препрекама. Скадар је морао бити напуштен пред сложним притиском и војном демонстрацијом европских сила.

Србија је поселa читаву северну и средњу Албанију у току октобра-новембра 1912. Рачунало се са политиком свршеног чина. На освојеном подручју су одмах успостављене грађанске власти и албанска територија је de facto анектирана Србији: 29. новембра је основан драчки округ са четири среза [Драч, Љеш, Елбасан, Тирана]. Новоослобођене области Старе Србије су такође одмах административно укључене у Србију; формирани су још 20. октобра лапски срез, потом новопазарски округ и приштински округ [са срезовима Приштина, Вучитрн, Митровица, Гњилане, Феризовић, Лаб].[13] Упоредо с тим формира се и независна Албанија. Пред сам рат, 10. октобра, скуп албанских главара у Скопљу под турским окриљем био је донео одлуку да се бори на страни Турске. Том приликом упутио је захтев великим силама, сем Русије, за уједињење Албанаца три вилајета: Скадра, Косова и Јањине. Слични скупови у Дебру и Приштини изјаснили су се половином октобра у прилог овог захтева. По паду Скопља у српске руке повукли су се ови главари у Албанију и закључили да оснују државу сазивом скупштине у Валони. После турског пораза прекинули су везе са Портом, а план прихватају вође северне и средње Албаније. У свему томе аустријски конзули одиграли су важну улогу.[14] У Бечу се појављује водећи албански политичар, Исмаил Кемали, и преко бечке штампе тражи независну Велику Албанију са Битољем, Јањином, Скопљем, Приштином и Призреном. На аустријском ратном броду он стиже у Албанију, да би у Валони 28. новембра 1912. било проглашено оснивање независне Албаније. На челу привремене владе био је Кемали, а организовање народне војске поверено је Ризи-беју из Ђаковице и Иси Бољетинцу, који се испред српске војске преко Љуме повукао у Валону.[15] За "наследног сувереног кнеза" Албаније изабран је потом Вилхелм фон Вид [Wilhelm von Wied], немачки принц, који се није дуго одржао на престолу, као што се неће одржати ни други претенденти, па и пријатељи Србије у Албанији, пре свега Есад-паша Топтани.

Питање независности Албаније и њених граница према суседима поставиле су, у ствари, европске силе, и то најпре као питање аутономности Албаније у оквиру Турског царства. Аустро-Угарска и Италија биле су заједнички заинтересоване да се на албанској обали, а према томе ни у њеном залеђу, не учврсти ниједна друга европска односно балканска држава. Оне ни међусобно нису могле допустити превласт на томе подручју - због бриге за слободу Јадранског мора и за сигурност својих обала. Зато су

обе, а нарочито Аустрија, биле још у XIX веку склоне стварању једне аутономне Албаније. Тиме је, додуше, Албанија доведена у ситуацију да још и нестворена постане играчка и оруђе у сукобу европских сила, те да потпадне под страни утицај који би њену независност начинио фиктивном. Крајем октобра 1912, када је исход рата био очевидан, бечка влада је напустила политику status quo-а и пристанак на ширење балканских држава условила стварањем аутономне Албаније са наслоном на Беч. Било је битно спречити Србију да избије на Јадранско море, чиме се Аустро-Угарска у ствари супротстављала посредном присуству Русије у Албанији и Средоземљу. Јака Србија, већ сама по себи, није одговарала Аустро-Угарској, с обзиром на гравитациону моћ једне такве државе као југословенског "Пијемонта". Осим тога, присуство Србије на албанској обали смањило би изгледе за остварење аустријских планова о економском, политичком, па и територијалном продору ка Солуну. У том питању, дакле, Аустро-Угарска није била спремна да попушта, тако да је оштрина њеног става садржавала опасност од општег европског рата. Силе Антанте, напротив, још неспремне за такав рат, морале су попуштати; ниједна од њих не изузимајући ни Русију, не би ратовала због српског излаза на море. Питање стварања и разграничења нове државе у том делу Европе, међутим, било је од интереса за све европске силе, тако да се убрзо зачела идеја о једној међународној конференцији великих сила, која би решавала сва питања проистекла из првог балканског рата, а на првом месту питање Албаније. Зачетник те идеје био је француски председник Поенкаре, а предлог је поднео енглески премијер Греј крајем новембра 1912. за састанак који не би био "европска конференција", већ би се одржао на нивоу амбасадора, са првенственим задатком да отклони могуће поводе аустријско-руском сукобу. Дневни ред је зато имао да буде ограничен на питање стварања и разграничења Албаније односно српског излаза на море. Балканске државе нашле су се у Лондону на преговорима о миру са Турском, а амбасадорска конференција великих сила имала би да наметне решења у овом питању.

Аустрија се борила за што већу Албанију, којој би припала и Метохија, или бар Ђаковица са околином; српски излаз на море није долазио у обзир. Немачка је била спремна да подржава аустријски став, док је Италија била нешто попустљивија према српским и црногорским захтевима, али у основи такође против излаза Србије на Јадранско море. Русија је била спремна да попушта, не би ли избегла општи европски сукоб, мада је намеравала извући за Србију што је могуће више. Енглеска и Француска су пристајале на стварање нове државе, али су се бринуле о томе како да утицај Аустро-Угарске и Италије у тој држави буде ограничен. Очигледно, основна питања: албанска аутономија и српски излаз на море - била су стварно решена већ пре саме конференције. Првог дана конференције у Лондону, 17. децембра 1912, донет је начелни закључак о формирању "аутономне Албаније гарантоване и контролисане искључиво од стране шест сила, под суверенитетом или сизеренитом султана. Подразумева се да ће из управе бити искључен сваки турски елеменат". Истовремено је решено да границе аутономне Албаније и Црне Горе на северу "у сваком случају буду суседне", па је тако скинуто с дневног реда питање територијалног излаза Србије на море. Силе су се сложиле, само да се Србији одреди једна трговачка лука на албанској територији, слободна и неутрализована, са којом ће Србија бити везана неутралном железницом, под европском контролом и стражом међународне жандармерије.

У борби за границе, Србија је захтевала да се гранична линија повуче развођем западно од Охридског језера и Црног Дрима, односно између Дрима и Белог Дрима; тако би добила Дечане, Ђаковицу, Призрен, Дебар и Охрид. Црна Гора је, пак, тражила границу

на реци Мати и развођу Дрима и Фани, тако да јој припадну Скадар, Медова и Љеш. Грчка је, на југу, тражила читав северни Епир. Остатак албанске територије, да су била прихваћена сва три захтева, имао би само неких 400.000 становника, око Тиране, Драча, Елбасана и Берата, са слабим привредним потенцијалом и без стратегијске заштите. Огромна већина албанског народа, најзад, остала би ван граница Албаније. Тако се против захтева балканских суседа нудио "етнографски аргумент". Аустро-Угарска је служећи се и тим аргументом ишла на границу која би обухватала Ђаковицу, Дебар, Корчу и Јањину, па чак и Стругу и Охрид, а у први мах и Пећ и Призрен, али као "компензационе објекте"; Скадар никако није требало да припадне Црној Гори, а северна граница је имала да остане непромењена. Италија је била склона да прихвати црногорски захтев, али се одлучно противила грчком предлогу. Русија и Француска су заступале компромисно решење: Албанију би граничиле реке Дрим и Црни Дрим до Охрида; граница би дакле избијала на Делвину, тако да Корча припадне Грчкој, а Ђирокастра Албанији. Најзад, албанска делегација је поднела конференцији меморандум у коме се тражила интегрална "етничка" Албанија, која би обухватала градове Пећ, Митровицу, Приштину, Скопље и Битољ, са залеђем, све до Мецовона, а одатле би се граница поклапала са тадашњом грчком границом до Превезе, те би читав Епир до Арте, тзв. Ћамерија, ушао у Албанију.

Нас може занимати аргументација српских захтева, која је најбоље образложена у промеморији [меморандуму] српске делегације на мировној конференцији, поднетој конференцији амбасадора 8. јануара 1913. године.[16] Истиче се, најпре, континуитет борбе српског народа за независну националну егзистенцију од времена отоманске инвазије, па преко 1804. и 1876. до 1912. Срби не могу имати у начелу ништа против организовања Албаније као аутономне земље; напротив, њихова победа је пружила прилику и могућност да се формира једна албанска држава. Србија се не позива на право освајања, по коме су Турци држали све српске територије, већ првенство даје историјским, етнографским, културним и моралним правима. Срби живе с обе стране Дрима, а и велики број Албанаца у том крају је српског порекла. Ту је и аргуменат српских споменика државности и културе, па се наглашава да је земља у којој лежи Пећ, Дечани и Ђаковица одувек била и сада је нешто као Света земља за све Србе, па нема те црногорске или српске владе која би хтела или могла да препусти Албанцима или било коме другом ту Свету земљу српског народа. "У тој тачки српски народ неће и не може да чини било какве уступке, трансакције или компромисе, и ниједна српска влада не би то хтела да учини". Расправља се, затим, о демографској ситуацији и признаје да Албанци данас чине већину становништва, али се то објашњава тиме што су Албанци ту сразмерно каснија колонија, или, још тачније, "инвазија", углавном од друге половине XVI I века. Помиње се велика сеоба и турски план насељавања Албанаца ради систематског истеривања Срба са њихових територија. Турска охрабрује албанско насиље, а Срби воде герилски рат, но убијани и прогањани беже у друге земље или примају ислам и албанску народност. Природна и најразумнија граница Албаније и Србије, према овом меморандуму, иде вододелницом између Јадранског мора и великих македонских Језера, Црног Дрима и на северу Белог Дрима. Напомиње се да су Срби у својој сопственој земљи сведени на мањину не путем легитимног рата, већ искључиво суровостима, дивљаштвом и насиљем. Меморандум се позива на савест Европе и цивилизованог света: "Може ли Европа данас, после победа хришћанског оружја у једном легитимном и законито вођеном рату, да да своју санкцију таквим суровостима тражећи од нас да препустимо Албанији територије које су Албанци узели од нас насиљем и узурпацијом у сразмерно недавној прошлости, а које смо сада узели од Турака и Албанаца нашим победоносним оружјем? Ако би Европа и могла то да

учини, српски народ не може и неће санкционисати такво насиље и узурпацију. Према томе", закључује се у меморандуму, "све територије које се налазе ван граница Аутономне Албаније које смо означили на карти у прилогу, имају да припадну српском народу без обзира на то да ли Албанци чине мањину или већину становништва".[17]

Српска дипломатија се енергично и упорно борила за одбрану Косова и Метохије, као и западне Македоније, од албанских претензија и аустроугарских предлога. Она је упозоравала Аустро-Угарску да ће, стварајући Албанију онакву какву мисли, створити и нов повод за нова расправљања народа на Балкану, па ће Србија, зато кад-тад, опет морати ратовати, Јер она мора ући у историјске границе старе српске државе, то јест повратити оне делове који би јој сада били узети.[18] Карактеристичан је Пашићев својеручни коментар на телеграму српског посланика у Русији, Поповића, од 27. јануара [9. фебруара] 1913, у коме се износи мишљење да Русија неће моћи изборити да Србија добије Ђаковицу и Дебар: "Никад Србија, без боја неће допустити да Дебар и Ђаковица оду Албанији. Ако Србија пропадне на бојном пољу неће бар бити презрена од света".[19] У демаршу великим силама српска влада наглашава да неће напуштати дебарску долину нити Ђаково [Ђаковицу] и Пећ са долином Белог Дрима "па ма какво решење донеле велике силе" те да "из тих предела може истерати српску војску само јача војна сила". Подсећајући на историјске и моралне па и етнографске разлоге за такав став, Пашић инсистира да се великим силама пренесе "Ми смо поднели великих жртава ради одржања мира и стварања Арбаније, даље их не можемо и нећемо подносити па ма одатле произашао најкрвавији рат".[20] Занимљива је и Пашићева аргументација да се у разграничењу Албаније не ради о сукобу гледишта историјског права и права народности, јер овде је реч о крајевима где је проблем етнографски неразрешив "због поарбанашавања српских племена"; аустријски предлог основан је, напротив, на "извештаченом етнографском принципу".[21] У једном каснијем демаршу великим силама [2/15. марта 1913], Пашић напомиње са много истине и горчине: "Одузимају се земље и светиње Старе Србије да се уступе ономе, који их је до сада пустошио".[22]

Захваљујући подршци Русије, али пре свега своме енергичном и аргументованом држању, Србија је успела да одбрани Метохију са Ђаковицом, као и Дебар; питање Скадра било је безнадежно решено у корист будуће Албаније.

Важно је уз све то нагласити да у лондонским преговорима о границама Албаније никада није доведен у питање суверенитет Србије на Косову, па чак ни на добром делу Метохије, као спорна се јављала само територија западних делова Метохије и јужне суседне области. Споразум о северним границама Албаније постигнут је 10. априла 1913, у виду формалног компромиса аустријских и руских предлога, но ипак, у основи, као победа аустријске тезе: од Јадранског мора граница је ишла Бојаном према Скадарском језеру обухватајући Скадар и Тарабош, док су Плав, Гусиње, Пећ, Дечани, Ђаковица, Призрен, Дебар и Охрид остали ван Албаније. Код Љуме граница се увлачила између Призрена и Дебра до Шар-планине, препуштајући Албанији призренску Гору - као што знамо, без икаквог етнографског основа. Питање Скадра је решено de facto тек 14. маја 1913, када га је краљ Никола предао међународним трупама, пошто је пре тога био ушао у град 23. априла [капитулацијом Есад-паше].

Српске трупе се, међутим, нису повлачиле на демаркациону линију по закључку Лондонске конференције, очекујући да би комисија за разграничење, радећи на самом терену, могла попустити у извесним случајевима у корист захтева Србије за

стратегијским границама. На одржавање те делимичне окупације Албаније сигурно је утицала и бојазан српске Врховне команде од избијања великог албанског устанка у позадини српских трупа, које су се тада већ припремале за оружани сукоб са Бугарском у Македонији, сукоб до кога је и дошло у јулу 1913. Аустроугарска пропаганда ширила је гласове о наводним зверствима српске војске у Албанији и Македонији над муслиманским становништвом, тако да је једна међународна комисија испитивала стварно стање и није могла установити никакво противзаконито понашање српских трупа. Сам је аустроугарски посланик у Београду изјавио српској влади "да су Арнаути под нашом [српском - Д. Б.] управом врло задовољни и да са њима друкчије поступамо но Црногорци од којих Арнаути беже у наш рејон под заштиту наших власти".[23] То је и руској влади потврдио аустроугарски амбасадор у Петрограду, марта 1913, нагласивши да "Срби нису криви за насиља у новим крајевима, већ Црногорци".[24] Веома је важан резултат истраге немачког конзулата у Солуну о убиствима извршеним над мирним муслиманским живљем за време рата. За разлику од евидентних масовних злочина Бугара и Грка над муслиманима, "ниједан се муслиман из Маћедоније није пожалио на Србе и српску војску", према изјави немачког конзула српском конзулу у Солуну, "у његовој архиви нема ниједног податка који би, и ако се десило неко убиство у оном делу Маћедоније који је заузела српска војска, могао теретити Србе. Многи су муслимани, а нарочито они из Тиквеша, у немачком консулату похвално говорили о држању Срба, и то ми је немачки консул отворено признао", обавештава владу српски конзул из Солуна.[25]

У току другог балканског рата са Бугарима, јула-августа 1913, у Албанији су започете опсежне припреме за оружане акције, диверзије и побуне против српских власти у Македонији и на Косову. Пре свега, тамо се стекло доста Албанаца из крајева које је посела Србија, око 20.000 људи. Албанска влада је задржала те људе, претежно Косоваре, обећавајући да ће ускоро њихови крајеви бити ослобођени од Србије.[26] Током августа, на подстрек и уз новчану потпору аустријских агената, учестали су напади на истурена одељења српских трупа углавном на дебарском сектору, како би то био доказ незадовољства и разлог да комисија за разграничење отргне од Србије што већи део земље коју држи.[27] Под притиском Аустро-Угарске српска војска је почела да се повлачи из Албаније у другој половини августа 1913, али то ствара нове компликације. Албанци у маси нападају на српску војску и српске власти у граничном подручју, а располагало се већ и извештајима о припреми једнога озбиљног и организованог упада албанских чета на српску територију, са покушајима да се за то придобију и Албанци на српској територији који су до тада били мирни. Зато је забрањен долазак становницима из Албаније на српску територију и пијаце "док се не поврати нормално стање".[28] Због те својеврсне блокаде, која је без сумње веома отежала живот пограничном албанском становништву и створила повећану напетост у расположењу маса, избио је у европској, посебно у аустријској штампи велики скандал, те је дошло и до оштрих реакција европских влада, с позивом на обавезу Србије да Албанцима допусти слободан приступ на пијаце.[29] Уследио је масовни упад Албанаца на територију Македоније код Дебра и према Струги и Охриду, 9/22. септембра 1913. Аустро-Угарска оптужује Србију да је одговорна за догађаје, које нетачно интерпретира као устанак Албанаца на територији коју држе српске власти. Српском посланику у Бечу је речено "да су те буне и нереде изазвали Арнаути", али зато што српска војска "још држи неке крајеве, који припадају Арбанији," и што им се не да приступ на српска тржишта "која су научили посећивати и снабдевати се оним, што им је потребно за живот". Да су српске трупе раније биле повучене, до оних нереда и инцидената, тврди представник аустроугарске владе, не би ни дошло.[30] Међутим, није

се радило ни о каквој побуни или устанку македонских Албанаца, него о организованом масовном упаду са албанске територије, иза којег су стајали аустроугарски и бугарски војни кругови У првом налету су пали Пишкопеја, Жировица и Дебар. У нападу је учествовало око 10.000 Албанаца, којима су руководили страни официри, а с њима су садејствовали и извесни комитски одреди ВМРО. Чињеница да у албанским четама има страних, и то бугарских официра, потврђена је разним обавештајним и дипломатским каналима, али је посебно интересантна веза са ВМРО и лично с Јанетом Сандански, који је више месеци боравио у Албанији организујући албански покрет према Македонији [31]

Крајем марта 1914. године дошло је и до једног озбиљнијег диверзантског упада преко стотину Албанаца у Метохију где је побуњено село Бање и околина [четири албанска села] у подримском срезу код Ораховца. Том приликом спалиле су српске трупе та четири села - Бању, Крвосерију, Горјак и Острозуб. Српска влада је оштро замерила команди мађедонско-косовских трупа због спаљивања села "кад се они не бране и не пуцају на војнике". [32]

Карактеристично је за ова два упада [код Дебра септембра 1913. и код Ораховца марта 1914] да нису добили масовну подршку Албанаца на српској територији, нити су се на било који начин легитимисали као аутономни ослободилачки покрет против Србије. Замишљени као диверзија у припреми ратних операција Аустро-Угарске и Бугарске против српске државе, они су то и остали са ограниченим дејством без икаквог успеха.

[1] Ј. Цвијић, *Балк. рат и Србија;* у енглеској верзији: Review of Reviews, Nov. 1912.

[2] О томе посебна студија: Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912,* Београд 1956. Најтежи напад на политику изласка на море са становишта српске социјалдемократије у брошури Д. Туцовића, *Србија и Арбанија.* Више о Туцовићевим погледима у нашој књизи на стр. 212-215.

[3] *Први Балк. рат* I, 48, нап. 137.

[4] *Историја срп. народа VI/1 165-166* (Д. Ђорђевић). Упор. *Историја на македонскиот народ* II, Скопје 1969, 326-327 (М. Пандевски).

[5] *Први Балк. рат* I, 79.

[6] *Први Балк. рат,* I, 83, 90.

[7] Д. Ђорђевић, *Излазак Србије,* 11-12.

[8] *Први балк. рат* I, 296, 416-419.

[9] М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912,* I, 138 и д.. 165. 167, 170.

[10] Том приликом је на Косову пољу, у Грачаници, као и 1878, одржано свечано благодарење са поменом косовским јунацима.

[11] Штаб Моравске дивизије II позива је близу села Сопотнице наишао на већи збег наоружаних Албанаца и њихових породица, но пошто су им курири и жандармерија покупили оружје, Албанцима је дозвољен повратак кућама: о сукобима са Албанцима вид. још: *Први балк. рат* I, 800, 811-812, 818, 820-821, 834.

[12] Ж. Павловић, *Опсада Скадра 1912-1913 (Прилог историји првог балканског рата),* Београд 1926, 96-97, 99-100.

[13] Д. Ђорђевић. *Излазак Србије,* 55-56.

[14] Д. Ђорђевић, *Излазак Србије.* 84-85.

[15] Д. Ђорђевић, *Излазак Србије,* 84-85.

[16] Текст је израдио Чедомиљ Мијатовић уз помоћ Милана Ракића и бележака и материјала Љубе Ковачевића.

[17] *Документи* VI/1, 136-142 (бр. 30); упор. В. Ђорђевић, *Арнаути и велике силе,* Београд 1913, 171-178. Текст наводимо у свом преводу са енглеске верзије у *Документима,* јер је српска верзија код В. Ђорђевића непоуздана.

[18] *Документи* VI/1, 115-116 (бр. 8).

[19] *Документи* VI/1, 220 (бр. 127).

[20] *Документи* Vl/1, 260 (бр. 176).

[21] *Документи* VI/1, 264 (бр. 181). Ј. Цвијић је указивао на релативну вредност етнографског начела у односу на историјску и националну свест: *Географски и културни положај Србије,* Гласник Срп. географ. друштва, 3 (1914), св. 3-4, 12-13. *Границе и склоп наше земље,* Цвијићева књига, Београд 1927 (обј. најпре 1920) 8.

[22] *Документи* VI/1, 379-380 (бр. 303).

[23] *Документи* VI/1, (бр. 348). Посебно место у томе имају неславне мере црногорских власти у Метохији да се враћају у православље не само муслимани него чак и католици (!), као и спаљивање неких села из освете за убиство неколицине Срба *(Документи* VI/1, 417, бр. 346).

[24] *Документи* VI/1, 426-427 (бр. 360).

[25] *Документи* Vl/2, 156-157 (бр. 53).

[26] *Документи* VI/3, 262 (бр. 194).

[27] *Документи* VI/3, 294-295 (бр. 239).

[28] *Документи* VI/3, 306 (бр. 253).

[29] *Документи* VI/3, 353 (бр. 305).

[30] *Документи* VI/3, 356 (бр. 311).

[31] О боравку Санданског и других војвода ВМРО-а у Албанији видети и документа бр. 522 (*Документи* VI/3, 537) и бр. 65, 205, 330 (*Документи* VII/1, 191-192, 335-336, 478).

[32] *Документи* VII/1, 584 (бр. 440); упор. документа бр. 386, 419, 423, 425, 433, 435 и 483 у истој књизи.

II ПРВИ СВЕТСКИ РАТ 1914-1918

Лондонска конференција 1912-1913. године није до краја решила питање Албаније мада ће неке одлуке бити од трајног значаја. Разграничење није спроведено у целости, тако да је први светски рат затекао Албанију без дефинитивно одређених и међународно признатих граница. Територијални интегритет Албаније је зато одмах, у самом почетку рата, са више страна угрожен и оспорен. Италијани су заузели Валону и острво Сасено, Грци су анектирали јужну Албанију; Црногорци су поново узели Скадар; Србија је окупирала целу средњу Албанију са Елбасаном, Тираном, Кавајом и Ишмијем. На савезничке протесте српска влада је одговорила да је та мера била потребна ради заштите позадине фронта од аустријских акција преко албанских чета, али је ипак била присиљена да ограничи окупацију само на неколико стратегијских тачака. Угрожена другом аустроугарском офанзивом у току колубарске битке Србија је повукла своје трупе и са тих тачака до краја октобра 1914, задовољавајући се тиме што је за собом оставила владу Есад-паше у Драчу са чијом је наклоношћу могла рачунати. Међутим, ни Антанта није превише поштовала лондонске договоре о Албанији. Да би привукла Италију у свој блок и тако је увукла у рат са централним силама, Антанта је пристала да измени територијални статус и границе Албаније тајним Лондонским пактом од 26 априла 1915. [у чл. 6] предвиђа се додељивање Валоне и Сасена Италији, као и образовање једне мале албанске државе под италијанским протекторатом; Француска и Енглеска, са своје стране, задржале су право да затраже деобу Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке, а Италија се томе неће противити. Србији и Црној Гори у сваком случају доделиће се албанска обала до ушћа Дрима и лука Шен Ђин [Св. Јован Медовански].[1] Судбина Старе Србије као и свих територија са албанском мањином није новим аранжманима српских савезника била доведена у питање. Интегритет државе угрожавале су централне силе, поготову од тренутка када су у Макензеновој офанзиви у јесен 1915. године, окупирале читаву Србије и Црну Гору.

За кратко време од непуне три године колико су Србија и Црна Гора држале ове територије у својој власти, од јесени 1912. до јесени 1915, ниједна српска држава није доспела да начини било какве озбиљније кораке за трајно решење питања статуса и будућности албанске мањине. Пре свега, Стара Србија је подељена између двеју држава тако да је западна Метохија до Белог Дрима [Пећ, Ђаковица] припала Црној Гори, а остатак Србији. Започете су извесне акције на плану аграрне реформе и колонизације, нарочито у црногорском делу Метохије, али без већег ефекта, јер за то није било ни времена ни услова, с обзиром на скоро непрекидно ратно стање. Албанско становништво Косова, Метохије и западне Македоније ишчекивало је, са своје стране, велики рат као прилику да се отргне од Србије и Црне Горе. У самом почетку рата, јула 1914, вршене су и опсежне припреме под руководством Исе Бољетинца, по наредби из Беча, да се организује велики албански устанак на Косову, до којег ипак није дошло.[2] Мобилисани Албанци учествовали су млако у борбама српске војске, да би се првом приликом растурили својим кућама. Отворених непријатељстава није било док су српске трупе показивале снагу; напади на позадину, на мале групе и појединце војске и народа у повлачењу настају тек у периоду велике кризе и евакуације у албанско приморје. Забележени су тешки злочини и убиства у самој Метохији, међу којима се истиче покољ у манастиру св. Марка код Призрена 13/26. новембра 1915, где је мучким нападом побијена претходно на превару разоружана чета српских војника у повлачењу [око шездесет војника са три или четири официра]. [3]

Приликом повлачења кроз Албанију српске јединице и народ били су изложени нападима, за које се не може рећи да су "партизанског" карактера: њихов је циљ најчешће био пљачка. Изгладнели и промрзли људи скидани су до голе коже и убијани

или препуштени "белој смрти" у снегу. Нарочито је страдао Комбиновани одред у заштитници колоне коју су чиниле Вардарска и Моравска дивизија II позива на правцу преко Везировог моста на Дриму и Пуке ка Љешу. Љума и Мирдити су овај одред методично десетковали, нападајући углавном заостале групице малаксалих војника [уличне борбе у Ђаковици, борбе код Фани Бисака, покушај ликвидације целог одреда код Блиништа]. Преживели учесници "Албанске Голготе", како је у успомени српског народа запамћено ово трагично повлачење преко албанских планина, истичу да су их нападали "качаци Арнаути због пљачке", али су поједине албанске породице, у Ђаковици на пример, ипак лепо примале и војску и избеглице. [4]

Непријатељство Албанаца према српском народу испољило се и следећих година, за време аустроугарске и бугарске окупације Србије. Јужну Србију и Македонију окупирале су углавном бугарске трупе, са образложењем да ту живи "бугарско" становништво, а Бугари су хтели да приграбе и део Косова и Метохије; окупацију ове области су правдали потребом да добију сигурне "стратегијске исправке" својих будућих граница према Албанији. На тај начин је Бугарска дошла у сукоб са Аустро-Угарском, која је своје претензије према Косову и Метохији 1916. године правдала својим обавезама према Албанији. Штавише, посебном погодбом, закљученом између Немачке и Аустро-Угарске 17-18. маја 1917, било је решено да се Призрен и Приштина уступе Албанији, али се Бугарска није хтела повући, држећи косовско-метохијску област као своју територију. На ову област је била протегнута и бугарска управа тзв. Македонске војно-инспекцијске области [МВИО] у два округа, осам срезова, 116 општина, 832 села и засеока, са укупно 317.438 становника. [5]

Албански народ на Косову није прихватио бугарску окупацију, али није организовао ни било какав оружани отпор против окупатора. То се показало поготову приликом српског устанка у Топлици 1916. и 1917. Устаници су рачунали са евентуалним садејством Албанаца, за које су знали да су незадовољни бугарском окупацијом; претпостављало се да се устанак може бар обезбедити с леђа на целој линији од Копаоника до Големог Села близу Врања. Међутим, чим је велика војска ударила на ослобођену устаничку територију, Албанци су без двоумљења ударили на устанике с леђа. Тако је њихова улога у угушењу устанка била веома видна. Устаници су, упркос томе, за цело време устанка гајили илузије. Вођени су и преговори с Албанцима [Коста Пећанац], али са супротним ефектом: неколико дана после тих преговора у Куршумлији, 28. фебруара 1917, Албанци су упали у српска погранична села. Тако се остварио план окупатора да придобију Албанце да дуж целе старе српско-турске границе нападну устанике с леђа. Октобра 1917. биле су од стране Аустријанаца образоване и специјалне турске и арнаутске јединице за борбу против српских четника, које су крстариле и ратовале не само под сопственим вођством него и у својој народној ношњи. [6]

После пробоја Солунског фронта Косово и Метохију ослобађају српске и француске трупе у току октобра 1918. Испред победоносне војске разгоревао се народни устанак и герилски покрет Срба, који је веома отежавао повлачење немачко-аустријских армија. Активан четнички покрет развио се у Метохији и на Косову у области Призрена и Приштине, а потом се брзо проширио најпре на источне црногорске области, а онда и преко целе Црне Горе. Српске чете су оперисале и у северној Албанији, што је нарочито истицано у аустроугарским војним извештајима, који говоре о стању сличном општем устанку. У долини Ибра, Санџака и Црној Гори дошло је до праве устаничке

експлозије. Ту су и пре продора српских и француских трупа настале слободне територије, као на пример око Пећи.[7]

Први проблем који се поставио пред нову државу Срба, Хрвата и Словенаца у односу на Албанце и Албанију био је, опет, конституисање независне Албаније и разграничење са том државом. У позадини целог питања налазиле су се не само одлуке Лондонске конференције амбасадора из 1913. него и одредбе Лондонског пакта од 26. априла 1915, које су битно мењале статус и границе тек формиране Албаније. Конференција мира у Паризу 1919. године прогласила се надлежном да између осталих питања разматра и албанско питање. Савезничке силе [Француска, Велика Британија и Сједињене Америчке Државе] предложиле су најпре за Албанију на северу и истоку оне границе које су биле утврђене на Лондонској конференцији 1913; признале су потпун суверенитет Италије над Валоном и залеђем и дале Италији мандат за администрацију слободне албанске државе под контролом Друштва народа. [8] Делегација Краљевине СХС, међутим, супротставила се овом покушају да се аранжмани тајног Лондонског пакта спроведу у живот, истичући да "сматра да је у општем интересу за мир и безбедност на Балканском Полуострву да Албанија остане територијално онаква какву је направила Лондонска конференција 1913". Но "у случају да конференција мира не буде остала на одлуци Лондонског уговора од 1913. и да се реши да призна једној страној сили право да окупира Албанију и стави је под свој протекторат, онда југословенска делегација изјављује да задржава себи право да обезбеди своје животне интересе у Албанији, са којом живи тринаест векова у суседству, тражећи за своју државу исте повластице". Југословенске трупе су за то време окупирале албанске територије око Дебра и Мати, док је практично сав остатак Арбаније био поседнут италијанским трупама. Југославија тражи 8. јануара 1920. исправку границе, из економских и стратегијских разлога, у средњем току Дрима, на Бојани и према Црној Гори [Клименти и Кастрати]. У случају да не буде сачувана независност Албаније у смислу Лондонског уговора из 1913, наша делегација је наговестила захтев за северним делом Албаније до Дрима са Скадром, позивајући се на историјска права и економске разлоге. Италија је тражила администрацију независне албанске државе, по мандату Друштва народа, са истим северним и источним границама као 1913, док би јужне биле ревидиране, а Валона са залеђем да буде дата Италији у потпун суверенитет [10. јануара 1920]. Савезници су спремни да ово прихвате под условом да Србија добије Скадар, Дрим и Шен Ђин, тј. да се удовољи захтеву СХС. Наша делегација, међутим, суочена са опасношћу од италијанског присуства, упорно брани [14. јануара 1920] независну Албанију у границама из 1913, са мањим корекцијама; ако то не може, онда Југославија тражи део северне Албаније, за које је обећала аутономни режим.[9] То је, уједно, први помен једне могуће аутономије за територију са албанским становништвом под суверенитетом југословенске државе. У наставку преговора помишљало се већ поново и на деобу Албаније, са минималним захтевом - границом дуж Црног Дрима и Великог Дрима до мора, и максималним - до реке Мат и Охридског језера - "како би Италија добила што мање територије"

За даљи развој догађаја пресудна је околност што су Италијани морали да се повуку из Албаније почетком 1920, а у јуну те године, под притиском албанског ослободилачког покрета, и из Валоне. [10] Тако је Конференција амбасадора, којој је поново дато у надлежност коначно решење албанског питања, у новембру 1921. године донела одлуку о признању Албаније као независне и суверене државе. Покушај државе СХС да добије исправку границе према Скадру и Дриму није успео. [11] Примљена у Друштво народа још 17. децембра 1920, Албанија поставља одмах питање евакуације свих страних

трупа са своје територије, чиме се актуализовало питање њених граница. Дефинитивну одлуку о границама Албаније Друштво народа је 1921. године препустило Конференцији главних савезничких сила [Енглеска, Француска, Италија, САД, Јапан]. Комисија за разграничење имала је да изврши исправку северне границе у области Скадра, Призрена, Дебра и Лина на Охридском језеру у корист Албаније. Влада СХС није прихватила ове закључке, као ни одлуку да Албанији буде додељен манастир Св. Наум [6. децембра 1922]. На међународним форумима спор око Св. Наума био је решен дефинитивно у корист Албаније [саветодавним мишљењем бр. 9 Хашког суда, од 4. септембра 1924, на питање Савета Друштва народа]. Међутим, Југославија није хтела да прихвати ове одлуке, истичући против њих многе стратегијске, етнографске и историјске разлоге. Питање је коначно решено тако што је Југославија помоћу Ахмед Зогуа оборила режим Фана Нолија, у децембру 1924, па је са Зогуом у директним преговорима постигнут споразум, по коме је Св. Наум припао Југославији, у замену за село Лин на западној обали Охридског језера и још неке друге насељене тачке око самог манастира. Тај међудржавни споразум је потврдила Конференција амбасадора, августа 1925. Завршни протокол о разграничењу Међународне комисије потписан је у Фиренци тек 26. јула 1926. Тиме је дефинитивно решено питање албанских граница, које и данас важе између наших држава. [12]

И овом приликом се мора истаћи да ни у једном тренутку није био доведен у питање територијални интегритет Југославије у области Косова, Метохије и западне Македоније, без обзира на иредентистичке аспирације у самој Албанији, које је на политичком плану потхрањивала италијанска пропаганда. Са становишта међународног права, према томе, југословенске земље настањене албанском националном мањином признате су и потврђене свим уговорима и споразумима европских и балканских држава од 1913. до 1926. године. С друге стране, у односу на саму Албанију искристалисао се у југословенској политици генерални став у прилог независности албанске државе, а против поделе. Занимљиво је у том погледу размишљање Иве Андрића у његовом поверљивом елаборату о Албанији из 1939: "За нас би подела Албаније могла доћи у обзир само као једно нужно и неизбежно зло коме се не може одупрети, и као једна велика штета из које треба извући онолико користи колико се да, тј. од два зла изабрати мање".[13]

[1] Вид.: М. Марјановић, *Лондонски уговор из године 1915. Прилог повијести борбе за Јадран 1914-1917*, Загреб, 1960.

[2] *Документи* VII/2, 685 (бр. 593).

[3] Злочин је после рата био заташкаван, све док један од главних вођа тог покоља, Јусуф Ука, није био изабран 1924. као "демократа" за председника општине, па су његови партијски противници покренули целу аферу: П. Костић, *Цркв. живот,* 141-143.

[4] *Кроз Албанију* 1915-1916. *Спомен књига*. Београд 1968, 206 (В. Павловић, Одступање 3. пешадијског пука II позива); упор. 115-120, 205-209, 210-212 итд.

[5] К. Битовски, *Глад, страдања и отпор становништва Косова и Метохије за време бугарске окупације 1915-1918,* ИГ, 1963, 4, 83-94.

[6] М. Перовић, *Топлички устанак,* Београд 19592, 299; упор. 103, 165-167, 172, 186-187.

[7] *Историја срп. народа* VI/2, 246-250 (А. Митровић). Француске трупе дочекане су у Пећи са албанским заставама: *Косово некад и данас*, 167.

[8] Вид. о томе у елаборату Иве Андрића: Б. Кризман, *Елаборат дра Иве Андрића о Албанији из 1939. g.* ЧСП 2 (1977) 83; упор. Ф. Шишић, *Јадранско питање на конференцији мира у Паризу. Зборник аката и докумената,* Загреб 1920. *Јадранско питање. Од Париза до Рапала*(званични документи), Београд 1924. У даљем излагању користимо *Елаборат Иве Андрића*.

[9] *Елаборат Иве Андрића,* 85.

[10] Ж Аврамовски, *Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније,* ИГ. 1964. 2-3. 115: упор. исти, *Прилог питању историје Албаније у периоду између два светска рата.* Gjurmime albanologjike 3 (1966) 113-150.

[11] Француски експерт на Конференцији, Ларош, овако нас је тешио: "Краљевска влада је погрешила што није усвојила, у своје време, француски предлог о подели Арбаније. Пашић се био са тим сложио, али је влада у Београду то одбила" (*Елаборат Иве Андрића,* 86).

[12] О спору око Св. Наума вид.: *Документи о питању границе са Арбанијом код Манастира Св. Наума*, изд. Министарство иностраних дела СХС, Београд 1924: упор. S, Tchirkovitch, *Ruglement des questions de frontiures entre le Royaume de yougoslave et ses voisins balkaniques:* Albanie etc.. Ann. de l' Assos. Yougoslavie de Droit International 2 (1934) 136-155.

[13] *Елаборат Иве Андрића,* 89.

III АЛБАНЦИ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

1. Правни положај албанске националне мањине

Положај Албанаца у Србији и Црној Гори [1912-1918], а потом у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославији [од 1919], био је историјски условљен. Међусобни однос народа градио се на овом подручју деценијама и столећима пре тога у условима туђинске власти, у феудалној држави отоманског суверенитета. Српски народ је био раја, без икакве правне или стварне заштите, обесправљен у односу на албанску народност, која се - по вери и политичким позицијама - користила статусом особите повлашћености и скоро безграничног права према свакој нетурској народности, а посебно према Србима. То је примарна чињеница, која се мора имати у виду приликом анализе и процене стања и међунационалних односа после ослобођења Косова, Метохије и Македоније 1912. године. Пред нову власт, српску па југословенску, поставио се зато више него тежак задатак да за кратко време, тако рећи одмах, разреши вековне супротности, успостави правду - историјску и људску у исто време, да заведе мир и поредак у области која се већ више од стотину година одликовала највећим ступњем анархије у читавој Европи. Ако се на друштвене односе и политичку ситуацију овог раздобља, према томе, гледа историјски, онда је успостављање српске власти на Косову, а поготову у Македонији [са сопственим бременом сложених националних односа], било оптерећено изузетно тешким наслеђем прошлости, и то не само неке далеке историјске прошлости већ непосредне јучерашњице, где су се још пушила згаришта, још памтила и рачунала убиства на пољима, у шумама, у рођеној кући, отмице и уцене, пљачке и насиља. На ослобођеном Косову требало је ликвидирати феудализам, створити нове могућности за извлачење из вековне заосталости и за брз економски напредак, смирити и регулисати националне односе.

Прва ствар која се мора истаћи и прва новост у односу на претходно стање је завођење уставног поретка и организоване управне и судске власти на Косову. Није тачно да је подручје Косова било "ван закона". Без обзира на посебне мере војног карактера, које су биле заведене и одржаване докле год је област Косова била изложена диверзантско-

терористичкој активности албанских качака, за Албанце у Југославији важили су сви југословенски закони, а пре свега Устав.

Често се тврди да албанска народност у Краљевини Југославији није уживала статус националне мањине и да је била потпуно лишена међународно-правне, па и уставноправне заштите. Та упрошћена теза је нетачна. По Уговору о миру закљученом у Берлину 13. јула 1878. Србија је, по признању њене независности [чл. 34], преузела и међународну обавезу о заштити тзв. верских мањина. Члан 35. тога Уговора гласи: "У Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска и политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се на указују почасти или да не обавља разне занате и занимања, ма у коме месту то било. Слобода и јавно вршење црквених обреда свих вероисповести биће зајемчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити њиховим односима са својим духовним старешинама".[1] Треба, наравно, уочити разлику између "верске" и националне мањине. Мада се та два појма у много чему поклапају, поготову у времену када је Берлински уговор био закључен, то није исто. У сваком случају, равноправност грађана, без обзира на веру и вероисповест, утврђена је начелно и свим основним законима које је Србија доносила у раздобљу од 1888. до 1919. године.

Одредба члана 35. Берлинског уговора стављена је ван снаге Уговором између главних сила савезничких и удружених и Државе Срба, Хрвата и Словенаца од 10. септембра 1919. године у Сен-Жермену, у оквиру тзв. "версајског система уговора", којим је утврђен нови поредак држава у Европи и посебно решено питање сукцесије Аустро-угарске државе, ликвидиране Уговором о миру потписаним истог датума.[2] Какве је обавезе Југославија преузела Сенжерменским уговором? Пре свега, Држава СХС се обавезује "да свима становницима да пуну и потпуну заштиту живота и слободе без обзира на порекло, народност, језик, расу или веру" [чл. 2, ст. 1]. Исто тако, сви југословенски држављани "биће једнаки пред законом и уживаће иста грађанска и политичка права без обзира на расу, на језик или на веру" [чл. 7, ст. 1]; даље се истим чланом предвиђа да се "никакво ограничење неће прописати против слободе употребе ма којег језика" од стране југословенског држављанина, "било у приватним или трговачким односима, било у погледу вере, штампе или за издања сваке врсте, било на јавним зборовима" [ст. 3]; штавише, "даће се усмене олакшице" југословенским држављанима "других језика, а не званичног, да се могу послужити својим језиком, било усмено, било писмено пред судовима" [ст. 4]. Посебним чланом је предвиђена генерална заштита националних мањина: "Српско - хрватско - словеначки припадници [тј. југословенски држављани - Д. Б.] који образују етничке, верске или језичке мањине, уживаће исто поступање и исте гарантије правно и фактички као и остали српско-хрватско-словеначки припадници. Они ће, наиме, имати иста права као и други да о своме трошку подижу, управљају и надзиравају добротворне, верске и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе, с правом да се ту служе слободно својим језиком и слободно исповедају своју веру" [чл. 8]. Уговор не предвиђа никакав изузетак од одредбе овог члана, те ова одредба, као и све претходне, без икакве недоумице важи и за албанску националну мањину у Држави СХС.

Спорно је, по нашем мишљењу, тумачење изузетка од одредаба члана 9, где се предвиђа посебна обавеза на "олакшице" за извођење наставе на матерњем језику "у варошима и срезовима у којима станују у знатној мери српско - хрватско - словеначки припадници других језика", што опет не спречава владу Државе СХС да у поменутим

школама уведе наставу званичног језика као обавезну; исто тако, деветим чланом [ст. 3] предвиђено је да ће се у варошима и срезовима настањеним у знатној мери југословенским држављанима који припадају етничким мањинама, по вери или језику, "овим мањинама осигурати правичан удео у искоришћавању и додељивању оних сума, које би из јавних фондова, државним буџетом, општинским и другим буџетима могле бити намењене васпитним, верским или добротворним циљевима". Ограничење је у томе што "одредбе овог члана [значи само њега, а не претходних чланова којима се дају генерална права националним мањинама - Д. Б.] важиће само за територије додељене Србији или Држави Срба, Хрвата и Словенаца после 1. јануара 1913. године". Спорно је могло бити да ли се то односи на територију Старе Србије и Македоније. Ове територије су додељене Србији Лондонским мировним уговором између Турске и балканских савезника од 30. маја 1913. године. Тим уговором је Турска уступила савезницима територије западно од линије Енос-Мидија, изузевши Албанију [чл. 2], а обе стране су препустиле великим силама бригу да уреде разграничење Албаније и сва питања која се ње тичу [чл, 3]. Лондонска конференција амбасадора, додуше, пре 1. јануара 1913. доноси начелну одлуку о формирању Албаније као аутономне државе, али је њена територија одређена, а према томе и одговарајућа територија "додељена" Србији и Црној Гори тек у току 1913. [10. априла], а дефинитивно тек Протоколом из 1926. Према томе, Косово, Метохија и Македонија, ако се имају у виду лондонска документа из 1913. године, спадају очигледно у оне "велике територије" које су, према првом ставу преамбуле Сен-Жерменског уговора Државе СХС са савезницима, "од почетка 1913. године Краљевини Србији присаједињене". Из тога се може и мора извући закључак да су и одредбе члана 9. важиле за ове територије, а нису важиле само за подручје Србије ограничено пре 1. јануара 1913, јер се на то подручје примењивао међународни пропис члана 35. Берлинског уговора. Уговор, дакле, очигледно "проширује заштиту мањина и на оне територије које су присаједињене Србији пре Првог светског рата", како тумачи Милан Бартош.[3] Погрешно је када се тврди да је албанска мањина била изузета од специјалне заштите по члану 9, а поготову по осталим члановима Сенжерменског уговора. Чланом 10, поготову, предвиђа се и посебан статус и повластице за југословенске држављане муслимане: Држава СХС "пристаје да за муслимане, уколико се тиче њиховог породичног и личног статуса, донесе одредбе које допуштају да се та питања регулишу по муслиманским обичајима" [стр. 1]. Предузеће се и кораци да се наименује реис-ул-улема [стр. 2], а влада се посебно обавезује "да пружи заштиту џамијама, гробљима и другим верским установама муслиманским"; да да све олакшице и дозволе верским задужбинама те да неће ускратити ниједну од потребних олакшица [ст. 3]. Најзад, Уговор изричито прецизира сагласност владе СХС да "уколико се одредбе горњих чланова [тј. свих чланова од 2. до 10 - Д. Б.] односе на лица која припадају мањинама по раси, вери или језику, те одредбе претстављају обавезе међународног значаја", које су зато стављене под гарантију Друштва народа [чл. 11, ст. 1].

Ако би се и прихватило тумачење да су Косово, Метохија и Македонија у смислу међународног права стечени пре 1. јануара 1913. године, те да су изузети из специјалних одредаба члана 9. Сенжерменског уговора, они нису изузети из одредаба чл. 2-8, 10 и 11. Није зато могућно извлачити из тога далекосежни закључак о "стварању терена за насилно посрбљавање Македонаца и Шиптара", нити да је "заклањајући се за ослобођењем од међународне дужности великосрпски курс слободније спровођен у Македонији и на Космету него што би се то могло вршити да је постојала пуна установа заштите мањина и у овим покрајинама".[4] Парола о посебној

незаштићености и дискриминацији албанске мањине у Краљевини Југославији није, по нашем мишљењу, ни правно ни историјски основана.

Друго је питање, мада никако не неважно, да ли су опште правне одредбе о заштити националних мањина и једнакости свих грађана Југославије уопште спровођене у живот када је реч о Албанцима. У пракси, албанској националној мањини нису обезбеђена она права која су уживали Немци, Италијани или Мађари; има доста података на основу којих се може закључити да је према Албанцима спровођен режим дискриминације, посебно на плану културе и образовања. На политичком плану, међутим, албански феудални слој и добар део грађанства уклопили су се у друштвени поредак и страначки живот, не само преко муслиманске странке ["Џемијет"] него и преко других политичких партија [Демократске странке, на пример]. Тако су Албанци учествовали и у парламентарном животу, а држали су и значајне положаје у чиновничком, управном апарату. Тешко је, дакле, уопштавати слику о положају албанске националне мањине у Југославији између два рата. Колико год неповољна, она и није била битно неповољнија од положаја многих других категорија становништва, без обзира на народност. Израбљивања, непоштовања законитости, жандармеријског насиља, било је и на другим странама и према другим народима Југославије; разуме се, и према српском народу. Национални моменат се овде не може посматрати одвојено од социјалних и класних односа. Осим тога, стање и положај албанске националне мањине у Југославији између два рата морају се процењивати и у континуитету односа и стања који су се образовали на том плану бар током последњих неколико деценија, и више, уочи балканског и светског рата. Косово и западна Македоније били су за неколико првих година после 1918, у ствари, у правом ванредном стању и провизоријуму: с једне стране, са албанским тероризмом, а с друге стране, са покушајима да се национални и социјални односи разреше кроз програм аграрне реформе, колонизације, а делимично и исељавања муслимана из Југославије. Ни до самога рата 1941. године није у тим крајевима стање нормализовано, нити је уопште решен било који животни проблем - не само Албанаца него ни Срба, Црногораца и Македонаца.

[1] *Србија 1878,* 569 (бр. 341).

[2] Текстови према: М. Бартош, *Међунар. јавно право* I, 484-487.

[3] М. Бартош, *Међунар. јавно право* I, 428.

[4] М. Бартош, *Међунар. јавно право* I, 429; упор. А. Хадри, *Национално угњетавање шиптарске народности и став и борба КПЈ за национална права Шиптара за време старе Југославије,* Gjurmime albanologjike 2 (1965) 145-168.

2. Аграрна реформа и колонизација

Једна од главних мера за сређивање стања на Косову и Метохији, исто тако у Македонији, требало је да буде аграрна реформа и колонизација, којом су имала да се постигну два циља: да се ликвидацијом феудалних односа успоставе друштвено-економске претпоставке за развој слободне капиталистичке пољопривреде, и друго, да се успостави етничка и национална равнотежа и тако поправи стање српског народа на овом подручју, поремећено хроничним насиљем, нарочито у претходним деценијама. Погрешно је тврђење да је "колонизација претходила аграрној реформи и давала јој основне смернице".[1] Уредба о насељавању новоослобођених и присаједињених

области Краљевини Србији донета је, додуше, 20. фебруара 1914. године, али је било премало времена за њено методично и масовније спровођење у живот у мобилизацијским и ратним условима који су настали већ јула исте године. Главни је задатак био, међутим, ликвидација феудалних односа, који су и били претпоставка ранијих и затечених националних односа; земља се налазила већином у рукама читлук-сахибија, а постојали су и полуфеудални односи - беглучари, наполичари, арендатори, момци итд. Носиоци феудалног система били су турски и албански бегови и читлук-сахибије, а зависно становништво састојало се од српске и албанска сиротиње.[2] Претпоставка за успостављање националне равноправности била је, зато, ликвидација феудалног система; у томе је нова власт гледала првенствено пут ка стварном националном ослобођењу Срба. Црна Гора је брже од Србије почела ликвидирати читлучке односе и насељавати своје саплеменике на територији западне Метохије, већ крајем 1912. Додуше, у току првог светског рата ти су се насељеници били повукли у Црну Гору, да би се већ 1919. вратили на добијена имања.[3] Прво су се враћале породице које су до 1914. године биле насељене путем куповине земље или у државној режији. Њихов повратак је био масован у пролеће 1919; већина се привремено настанила у градовима, чекајући да добије земљу. У раздобљу од 1918. до 1920, Косово је насељавано "без довољне припреме и плана, па чак и без финансијских средстава". Први насељеници били су препуштени сами себи, а држава им је обезбедила само бесплатан превоз железницом.[4]

Претходним одредбама за припрему аграрне реформе, од 27. фебруара 1919. прокламовано је раскидање кметских односа, како у Босни и Херцеговини тако и у новим крајевима Србије и Црне Горе, а кметови су проглашени власницима земље. Изнесени су основни принципи за даље спровођење аграрне реформе.[5] Што се тиче насељавања [колонизације], оно је за област Косова, Метохије и Македоније правно регулисано најпре Уредбом о насељавању јужних крајева, од 24. септембра 1920. Ту су многа питања остала отворена и постојала је могућност великих злоупотреба. Тачно је констатовано да су злоупотребе и неправилности приликом премера и захватања приватних имања албанских сељака чифчија ради стварања комплекса за насељавање имале негативне последице на односе насељеника, који су добијали на тај начин одузету земљу, и мештана - Срба и Албанаца. Према поменутој уредби могла се приватна својина одузети ради стварања насељеничких комплекса, али се из фонда за колонизацију морала дати у замену земља истог бонитета и у близини одузетих парцела. То се, међутим, углавном није поштовало.[6] Одузимајући земљу Албанцима аграрне власти нису их упознавале с њиховим правима, чак ни званично обавештавале да им је земља одузета. Приликом ограничавања насељеничких комплекса углавном се није водило рачуна о интересима и егзистенцији албанских сељака: "има случајева ... да је појединцима све око куће одузето, да сада ради улаза у кућу морају пролазити кроз насељеничко имање". Овакви случајеви доводили су у непријатан положај и Албанце и насељенике, јер су и насељеници видели да не треба отимати од једних сиромаха да би се дало другим.[7]

У ствари, колонизација је отпочела 1919/20. и спроводила се без икаква система, што је довело до злоупотреба у току целога рада на спровођењу аграрне реформе на Косову. Из поверљивих извештаја и других докумената очевидно је да су аграрне власти, и поред изричитих наредби министра аграрне реформе а касније пољопривреде, наставиле да противзаконито ограничавају и одузимају земљу албанских сељака, често без икакве накнаде или замене, све до 1940. године. У најтежи положај доспели су Албанци у пограничним срезовима према Албанији, где су власти настојале да населе

што више колониста, сматрајући, не без повода, да ће на тај начин обезбедити сигурност границе и ред и мир. Не треба заборавити да је у највећем делу овога периода стање немира и нестабилности на Косову и Метохији одржавано сталним убацивањем качака односно диверзантских група преко границе са албанске територије; сматрало се да ће појас колониста дуж границе допринети спречавању ових упада. Но пошто у тим срезовима није више било ни државне ни општинске земље, одузимана су имања сељака Албанаца без обзира на то да ли њихове породице могу опстати на оно мало земље што им је остављено. У првом периоду насељавања на основу Уредбе, ипак, мање је захватана приватна обрадива површина Албанаца. Дељене су углавном утрине, шикаре и шуме. Од укупне површине земље подељене колонистима једва ако је 5% било обрађено, док је 95% представљало дотада необрађену, а врло често и сасвим јалову земљу.[8]

Првих десет година спровођења аграрне реформе и колонизације показало се да до тада предузимане мере имају врло велике недостатке, који доводе у питање ефекат читавог подухвата и компромитују државну политику на овом плану. Зато се 1931. године приступило енергичним мерама за ликвидацију аграрне реформе и насељавања. Закон од 5. децембра 1931. односио се на Македонију, Косово, Метохију и делове Црне Горе. Овим законом су дефинитивно укинути чивчијски односи засновани пре 1. октобра 1912, наполичарски односи засновани пре 27. фебруара 1919, ћесимџијски [закупнички] односи, арендаторски односи на манастирским имањима и тзв. момачки односи [кад су имања била препуштена момцима]. Чифчије су земљу, куће и зграде добијале бесплатно, а колонизацији су намењени вишкови земље.[9]

Не може се оспорити чињеница да је аграрна реформа на Косову и Метохији, пре свега, ликвидирала феудалне односе; с друге стране, злоупотребама и непромишљеном политиком продубила је јаз између српског и албанског народа и заоштрила ионако лоше националне односе. Упркос томе, није умесно преувеличавати обим и домет колонизације на Косову. Интензивнија су насељавања извршена између 1922. и 1929, као и 1933. до 1938, када је колонизација практично завршена. Према недовољно тачним подацима до 6. априла 1941. насељено је на Косову и Метохији укупно 12.000 породица, што значи око 60.000 Југословена, претежно Срба из разних крајева земље, по правилу из пасивних области.[10] Тај број сигурно није био довољан да надокнади велике губитке у српском становништву до којих је дошло исељавањем последњих деценија пред ослобођење: ваља се подсетити на податак Јована Цвијића да је између 1876. и 1912. из овог дела Старе Србије избегло у Србију преко 150.000 људи српске народности,[11] а да не говоримо колико је избегло за дужи временски период. Према томе, на етничком плану само је делимично кориговани однос који је у суштини непоправљиво био поремећен на штету српског народа у претходном раздобљу. Уосталом, показују то и подаци о националној структури косовско-метохијског становништва из 1939: од укупно 645.017, на словенски елеменат долази 162.896 [25,2%], на несловенски - албански, турски, цигански итд. елеменат - 422.827 [65,6%], а на српске и друге насељенике још свега 59.294 [9,2%].[12]

[1] А. Хадри, *Косово и Метохија,* 59.

[2] М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 96.

[3] А. Хадри, *Косово и Метохија,* 59-60.

[4] М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 130-131.

[5] Добар преглед аграрне реформе у *EJ* IV, 644 (С. Димитријевић).

[6] Оштро је критиковао ове незаконитости 1922 године Војислав Балозовић. начелник грачаничког среза: М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 114-115.

[7] М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 118.

[8] М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 143-145.

[9] *EJ* IV, 650 (С. Димитријевић).

[10] М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 153, 210, 215, 220.

[11] Ј. Цвијић, *Балк. рат и Србија,* 655-656.

[12] М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 233.

3. Албански тероризам и иредентизам

За све време спровођења у живот одредаба о аграрној реформи и колонизацији, али и читавога осталог система правних прописа и закона, на територији Косова, Метохије и Македоније југословенска власт се морала носити са албанским тероризмом, који се у нашој послератној литератури назива, прилично еуфемистички, "качачким покретом албанских маса", које су се "бориле против успостављања српске власти".[1] Главни период тероризма је од 1919. до 1924. године, мада се и каснијих година јавља одметништво. Сама турска реч "качак" значи - одметник од власти, али и разбојник, а то се двоје врло често спајало у једно, пошто акције качака нису биле герилског карактера него терористички и пљачкашки напади на установе власти и српско становништво. Каква-таква власт Краљевине СХС успостављена је ипак још 1921. године, пошто је Министарство унутрашњих дела објавило амнестију свих одметника који се буду предали до 10. марта те године. Амнестија је имала делимичан успех [рок за предају је касније продужаван], али се може сматрати, с обзиром на тадашње прилике на Косову, да је постигла циљ, јер се већина одметника вратила својим кућама, тако да "у неколико села у тетовском, призренском и косовском округу, чије је мушко становништво било скоро половином одбегло у гору, нема више ниједног одметника". Ипак, и после одређених рокова остало је качака који се нису предавали. "Први качаци нису се ни до данас предали. Интернирање њихових породица није дало жељене резултате.[2] Тако је борба против одметника и терориста "укључена" у програм колонизације: имања одметника су одузимана, читаве породице су интерниране у посебне логоре. Репресалије су примењиване и на села ако су помагала качаке, или чак ако се само на њиховом подручју водила борба с качацима. Одметничким породицама конфискована је цела имовина, а куће су им понекад спаљиване. Села из којих се пружао отпор освајана су здруженим дејством војске и жандармерије, уз учешће артиљерије. Забележене су и веће буне, као на пример "лапска буна" [1920], која је угушена брутално [Прапаштица, Књина, Кабаш, Јабланица, Ариљача].[3]

Важну улогу у одржавању несређеног стања, нарочито на Косову, имала је политичка и диверзантска активност италијанско-албанске ириденте из саме Албаније и емигрантских центара. Акција косовске емиграције уклапала се у општу борбу против Југославије, коју су водили, на једној страни, усташе, а на другој "македонствујушчи". Италијанска влада је била главни ослонац ових покрета. Она је успела да придобије и руководиоце тзв. "Косовског комитета", чије је седиште било у Бечу, на челу са Бедри

Пејаном и Ибрахимом Ђаковом,[4] Гроф Ћано у свом *Дневнику* пише: "Морамо успавати Југословене. Али касније, наша политика мора да се живо позабави Косовом. То ће одржати живим један иредентистички проблем на Балкану, привући пажњу Албанаца и представљати нож уперен у кичму Југославије".[5]

У служби албанске иреденте налазиле су се и све легалне политичке организације Албанаца у Југославији. "Муслиманска јужна организација" [Џемијет], формирана 1923, била је коришћена и за спровођење иредентистичке пропаганде, нарочито после погоршања југословенско-албанских односа 1924. Према неким подацима председник ове организације Ферат-бег Драга био је у сталној вези са тиранском владом, од које је примао и новац. Због таквог става југословенска влада је 1925. забранила рад "Џемијета", али овај наставља да ради у илегалности. Формирана је на Београдском универзитету и тајна студентска организација "Беса", с програмом да ради на прикључењу Косова и Метохије Албанији; финансирало ју је албанско, а потом италијанско посланство у Београду. Требало је организовати чете које би биле спремне да у случају избијања рата диверзантским акцијама олакшају напредовање италијанске војске, коју је албанском народу требало приказати као ослободиоце.[6] Али Хадри констатује да су "скоро сви албански прваци деловали јавно или тајно међу својим сународницима под плаштом политичке припадности овој или оној грађанској странци, верској организацији - џемијета и гајрета"; скоро сви су се потом за време другог светског рата компромитовали учешћем у окупаторској власти.[7] У питању је, дакле, тактика прикривања и коришћења легалних могућности политичког система и демократских институција Југославије у двоструком циљу: ради личне користи и за спровођење антијугословенске делатности. Економска беда и несрећа албанског сељака била је зато много пре последица његовог класног него националног положаја: социјална врхушка албанског народа у Југославији живела је богато као признати део владајуће класе, радећи истовремено против државе од које и на рачун које је живела.

1 М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 38.

2 Према М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 107-108.

3 М. Обрадовић, *Аграрна реформа,* 135, 145-146.

4 Комитет се издавао за антифашистичку организацију и пре италијанске окупације Албаније одржавали су контакте са совјетском амбасадом у Бечу и с Коминтерном: Ж. Аврамовски, *Прилог,* 124, 135.

5 Према: Ж. Аврамовски, *Прилог,* 133.

6 Ж. Аврамовски, *Прилог,* 123, 137.

7 А. Хадри, *Косово и Метохија,* 67.

4. Проблем исељавања Албанаца из Југославије

Трајно решење албанског питања у Југославији видели су неки српски политичари у планском исељавању Албанаца. Искуства Милошевих мера за исељавање албанског становништва из србијанских градова четрдесетих година XIX века, и исељавање неких 30.000 Албанаца из Топлице и Јужне Мораве 1878. године - наводили су на мисао да би се тим путем могло решити ово питање и у границама Југославије. Повод за то су дале и оне спонтане муслиманске миграције које су започеле већ у току операције

савезничких армија у првом балканском рату: маса Турака, али и муслиманских Албанаца, бежала је пред овим трупама не само у страху од освете него и због онога непристајања на живот у хришћанској држави које је било тако карактеристично за муслиманско становништво Турске.[1] Сама је Турска на веома одређен начин потхрањивала овај миграциони импулс, сматрајући га саставним и природним моментом напуштања територија одн. губљења отоманског суверенитета над одређеном територијом. Штавише, има доказа да је првобитна идеја за исељавање Албанаца из Србије односно Југославије потекла од турских политичких фактора. Посланик Србије у Бугарској, Чолак Антић, пише свом Министарству иностраних дела из Софије 30. маја [12. јуна 1914. године да је Џемил-беј, члан турског револуционарног комитета, донео из Цариграда и један специјални реглеман за емиграцију муслимана из отоманских изгубљених области. Овај реглеман израђен је и потписан од дра Назима, који је шеф централног одбора за исељавање муслимана. По овоме реглеману овдашњем турском револуционарном комитету [у Бугарској] ставља се у задатак да организује емиграцију муслимана не само из Бугарске него и из Србије и Грчке. Донета је оваква одлука: "Настати да се из Бугарске иселе сви Помаци, који под притиском власти почињу у јакој мери да конвертирају хришћанству [Помаци су исламизирани Бугари - Д. Б.]; из Србије помагати емиграцију посредним путем и не предузимати мере до у случају кад од самог тамошњег муслиманског становништва потекне жеља за емиграцијом; из Грчке помагати емиграцију само из области у којима је муслиманско становништво у мањини или никакве компактности. За насељавање муслимана [Турака] из балканских држава одређена је обала Анадолије а за Арбанасе вилајети Халеп и Багдад", у Сирији и Ираку.[2]

Нема сумње да је у првим годинама после успостављања српске односно југословенске власти дошло до спонтаног емигрирања извесног броја Албанаца, једним делом у Албанију, а другим у Турску. Није могућно утврдити тачан број емиграната, јер се неке шпекулације са статистичким подацима за 1910. односно 1920. годину тешко могу одржати када се узму у обзир сви сложени фактори ратног стања и исељавања српског, а не само албанског становништва. Ако је на Косову и Метохији 1910. године било укупно 475.000 становника [свих народности], а 1920. године 439.000 становника, апсолутни губитак износи 36.000 становника, а заједно са природним морталитетом за тих десет година износи по неким рачунањима око 150.000 становника. Уопште није "несумњиво", како вели Али Хадри, да је главни узрок смањења броја становника исељавање Албанаца, па тек уз то и после тога губици у току балканских ратова и првог светског рата.[3] Статистички период који је у питању [1910-1920] укључује, пре свега, две године уочи балканских ратова, када је исељавање Срба са Косова било нарочито интензивно. Ратови 1912-1918. године однели су врло велики број српских живота у овим областима, а носили су са собом и ново расељавање. Процеси 1910-1918, према томе, иреверзибилни су у демографском смислу за српски народ на Косову и Метохији. На исељавање Албанаца, стога, отпада само мањи временски период и сразмерно мањи број људи. Према неким подацима привремена емиграција из југословенских области у Албанију износила је 1921. године око 40.000 лица.[4] Исељавање у Турску било је сразмерно мало. Рачуна се да је до тридесетих година исељено у Турску највише до 45.000 лица албанске, али и турске и циганске народности [муслимана]. Након тога исељавање је престало, јер је турска влада одбила да даје улазне визе.[5] У овом случају радило се већ о покушајима планског исељавања, о чему су вођени преговори између југословенске и турске владе, почев од 1930. године. Начелна сагласност постигнута је 1931. Касније, у обновљеним разговорима, Турска је изразила спремност да почетком 1936. године закључи с Југославијом

формални споразум о исељавању 200.000 лица, "становништва које је сродно по менталитету турском, те ће се у Турској лако асимиловати, као што је то случај са неким деловима арбанашког становништва код нас". На седници Сталног савета Балканског споразума крајем фебруара 1938. закључено је да се у Цариграду сазове конференција Турске, Румуније и Југославије, уз присуство грчког посматрача, ради дискусије о обезбеђењу материјалних средстава за насељавање досељеног становништва у Турској. Та конференција је и одржана 13. јуна 1938, па је закључено да је исељавање "један од најважнијих социјалних проблема", под чиме се подразумевало ослобођење зиратне земље за Србе из пасивних крајева.

Исте године је са више страна подстицана и образлагана идеја о систематском исељавању Албанаца. Тако је 16. маја 1938. године у Српском културном клубу расправљано о реферату у коме се констатује да дотадашњи рад на колонизацији није дао потребне резултате, да је опасност и штетност албанског елемента и даље актуелна, како у националном и економском тако нарочито у безбедносном погледу, па се стога препоручује да се Албанци из Југославије исељавају у Албанију или Турску пошто се буде ствар уредила дипломатским путем, како су то повољно решиле Бугарска, Румунија и Грчка са својим муслиманским становништвом. Ако се ово не буде могло извести, препоручује се да се откупљивањем имања и њиховим уступањем Србима и Црногорцима приморају Албанци да се сами из сопствених побуда исељавају.[6] Истовремено, 7. октобра 1938. Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије, забринуто за безбедност и територијални интегритет Југославије у предвечерје другог светског рата, наређује да се настави акција исељавања Албанаца, а команда III армијске области са седиштем у Скопљу предлаже мере. У оквиру тога, треба "смишљено, систематски, али и енергично" спроводити ову акцију; доводити српски елеменат; настојати да се у што скорије време јаке компактне масе арнаутске разбију, довођењем у њихову средину бар 50% нашег живља; за колонизацију у чисто албанским насељима неће се моћи применити аграр, тј. одузимање, него би ту земљу требало откупити по доброј цени, па онда вршити насељавање. Милиони који би се дали за откуп те земље, по оцени ове команде, били би незнатни издаци према користи која би се добила растресањем компактног арнаутског насеља. Указује се, при том, и на значајну помоћну улогу коју треба да одигра црква, народна одбрана и приватна иницијатива преко разних друштава и сл.[7]

Антропогеографска проучавања појединих области на Косову и Метохији, упркос свему, не дају за право тврдњама да су исељавања у Турску и Албанију била масовна. Атанасије Урошевић примећује, на пример, за Косово да се испрва ишло само у Турску, а доцније малим делом и у Албанију, те да су се до 1935. године из читаве области [од укупно 7638 кућа] иселиле 804 албанске куће и 40 кућа поисламљених и поарбанашених Срба [свега 844 куће, тј. око 4220 лица]. У Албанију је за то време исељено 68 кућа [око 340 лица], а у Сирију 2 албанске куће [десетак лица].[8] У Новобрдској Кривој реци на 2944 албанске куће у целој области иселило се из Југославије 95 кућа [око 475 лица], и то 81 у Турску, а 14 у Албанију; међу онима које су отишле у Турску има и 4 поарбанашене српске куће. Проценат исељавања у Турску и Албанију, дакле, износи овде једва 3,13%.[9] У Горњој Морави и Изморнику албански исељеници су отворено говорили да не могу да гледају како "шкау" [Србин] суди, а многи су мухаџири побегли из бојазни од освете оних Срба којима су се замерили, јер је већина била на атарима српских села.[10]

У сваком случају, исељавање Албанаца није узело маха нити је достигло очекиване размере. У елаборату Иве Андрића из 1939. године рачуна се још увек са предностима систематског исељавања Арбанаса муслимана у Турску, које би најлакше било извести у случају поделе Албаније [о чему Андрић иначе не мисли добро], "јер не би било никакве јаче акције да се то спречава". Неисељени остатак могао се, у том случају, са нестајањем Албаније као привлачног центра за албанску мањину на Косову, лакше асимиловати.[11] Но све су те комбинације пале у воду пред неспремношћу југословенске владе да уложи већа финансијска средства у стимулацију исељавања. Карактеристичан је у том погледу разговор турског министра спољних послова Ружди Араса са дром Иваном Суботићем 6. јула 1939. Пред остваривање програма исељавања Албанаца у Турску испречиле су се финансијске тешкоће: своју половину трошкова насељавања у Турској, по споразуму, турска влада није могла да сноси због свог програма наоружања. Арас је тврдио да би се конвенција могла одмах применити ако би Југославија примила на себе и други део трошкова који су се односили на насељавање у Турској. Арас је уверавао Суботића да и турска влада сматра да је најбоље да у Југославији дуж албанске границе има што мање мањине "која би једног дана могла постати подложна једној иредентистичкој пропаганди диригованој од стране Италије из Арбаније".[12]

[1] Вид.: В. Чубриловић, *Полит. узроци,* 27; А. Урошевић, *Косово,* 95; исти, *Горња Морава*, 93.

[2] *Документи* VII/2, 319 (бр. 186).

[3] А. Хадри, *Косово и Метохија,* 74-75.

[4] Ж. Аврамовски, *Прилог,* 124.

[5] Ж. Аврамовски, *Прилог,* 125.

[6] А Хадри, *Косово и Метохија,* 75-76.

[7] А Хадри, *Косово и Метохија,* 76-77. И Главни генералштаб предлаже енергично исељавање или задовољити захтеве Шиптара у материјалном и културном погледу или их што скорије иселити из Југославије у Турску. Прву солуцију је, међутим, одмах одбацио као неприхватљиву, јер је сматрао да би то Шиптаре можда "само привремено задовољило и да би по том у најскорије време и моменту за нас можда најнеповољнијем ипак тражили присаједињење Арбанији" Зато је Генералштаб инсистирао на другој солуцији (Ж Аврамовски, *Прилог*, 137.).

[8] А. Урошевић, *Косово*, 95. Статистички преглед у овој иначе одличној монографији, зачудо, није јасан Из "прегледа досељеничких струја" може се набројати до 6724 албанске куће, ако ту нису урачунате оне исељене, онда је проценат исељених од укупног броја албанских кућа нешто испод 12% (6724+914=7638).

[9] А. Урошевић, *Новоброд. Крива река*, 45-46, упор. 35.

[10] А. Урошевић, *Горња Морава,* 93.

[11] *Елаборат Иве Андрића*, 89.

[12] Ж Аврамовски, *Прилог*. 138.

КОСОВО И АЛБАНСКА НАРОДНОСТ У НОВОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

I ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ 1941-1945. И АЛБАНЦИ У ЈУГОСЛАВИЈИ

1. Анексија и Друга призренска лига

Фашистичка агресија против Југославије почела је, у ствари, диверзантским акцијама албанских иредентиста на Косову, које су организовали Италијани у Албанији јуна 1939. године. Окупацијом и анексијом Албаније 7. априла 1939. Италија је дефинитивно закорачила на балканско тло и започела свој империјални поход против балканских и посебно против југословенских народа. "Нож уперен у кичму Југославије", како је Ћано назвао албанско-косоварски иредентизам, активиран је у најбруталнијем смислу, чиме су се оствариле слутње и процене југословенских војних и политичких кругова из 1938. године. Сукоба и чаркања било је већ 30. јуна и 1. јула 1939. Диверзантски упади качака извршени су и августа те године, па маја и потом октобра 1940. У Тирани је формиран један нов "Косовски комитет", под вођством Ђерим-бега Махмудбеговића из Пећи.[1]

Оружани напад на Југославију 6. априла 1941. и брзи пораз југословенске војске албански народ у Југославији примио је са одушевљењем, као тренутак ослобођења и повратка на стање пре 1912. Албанска национална мањина у Југославији се у ствари, није била помирила са укључењем у оквире југословенске државе; по свом националном осећању и самоопредељењу она се није сматрала обавезном према тој држави и чекала је први тренутак да се од ње отцепи и припоји Албанији, као матичној националној земљи. Било је илузорно очекивати искрено пројугословенско расположење косовских и македонских Албанаца после двадесет и више година њихове активне или пасивне резистенције.

Отпор и пропаганда међу југословенским Албанцима још уочи рата да се не одазивају позивима за вежбу, политичке комбинације са хрватским сепаратизмом у тражењу аутономије за албанску националну мањину и слично - указивали су на то да ће се у будућем рату албанска народност у Југославији окренути против Југославије и да ће придружена непријатељима ове земље покушати да оствари неке своје битне политичке циљеве који су били осујећени победом Србије у првом балканском рату 1912. С друге стране, фашистичко-нацистички агресори свуда у Европи, и посебно у Југославији, користили су националне мањине као продужену руку и "пету колону" своје агресије. Албанска мањина се у том погледу није понашала друкчије droго немачка или мађарска мањина.

По окупацији југословенске територије немачко-италијански агресор је, супротно начелима међународног права, поделио земљу и једностраним актом изменио државноправни статус појединих њених области. Судбину територија настањених албанском националном мањином, према томе, нису одредили интереси албанског народа него главних окупатора Југославије: Немачке, Италије и Бугарске. Италија је настојала да формира "Велику Албанију", анектирајући делове Србије, Македоније и Црне Горе. На целој дужини источне и југоисточне границе Црне Горе Италија је одвојила делове црногорске територије и прикључила их "Великој Албанији". Улцињ

са околином, од подгоричког среза Тузи, Хоти, Груди, Затријебач, Врањ, Владањ и Кодрабудан; од андријевичког среза Плав и Гусиње са околином, а од среза беранског - Рожај са околином. Већи део Косова и цела Метохија припали су такође "Великој Албанији", осим подујевског, вучитрнског и косовскомитровачког среза, који су додељени немачкој окупационој зони одн. окупираној Србији, и делова гњиланског и урошевачког среза северно од Пасјана, са Качаником, Витином и Сиринићком жупом, које су добили Бугари. Италијани су анектирали и западну Македонију са Тетовом, Гостиваром, Кичевом, Дебром, Стругом и Све тим Наумом, као и целим Преспанским језером. Источно од тог подручја Македонија је припала Бугарској, а демаркациона линија [не и коначна граница] између Бугарске и Албаније одн. Италије одређена је Бечким споразумом од априла 1941. године.[2]

Анексија ових територија Албанији под окриљем италијанске окупације послужила је као основ за веома живу пропаганду великоалбанског иредентизма, како би се обезбедило и коначно државноправно решење у корист Велике Албаније после победоносног рата. У том случају, наиме, требало је припојити и све остале југословенске крајеве настањене Албанцима, који су се нашли под немачком и бугарском окупацијом. Председник марионетске албанске владе, Мустафа Круја, држао је 30. маја 1941. у Краљевској италијанској академији предавање о природном и историјском карактеру "Велике Албаније"; Мусолини и Хитлер ће обезбедити албанском народу после победе сила осовине и успостављања новог поретка такву националну државу која ће обухватити најшире етничке границе и бити у нераздвојној заједници с фашистичком Италијом. Великоалбанску пропаганду ширило је и католичко свештенство. Марин Сирдани је у књизи *Албанија и Албанци* [Shqypnija dhe Shqyptaret] истицао да се "Велика Албанија" може створити једино вољом Мусолинија и Хитлера, који су то обећали, па захтева да етничка Албанија обухвати четири бивша турска вилајета - јањински, скадарски, битољски и косовски, те да се подручје Црне Горе сведе на границе од пре 1878. године.[3] На дан 28. новембра 1941. године организоване су у Скопљу бучне антибугарске албанске демонстрације, са захтевом да се Скопље прикључи Албанији. Насупрот томе, нису успели покушаји квислиншке управе Милана Аћимовића у Србији да се скретањем пажње немачком окупатору на стратегијски потенцијал косовског рудног басена, али и на висок проценат српског становништва [наводно и свих 60% у Урошевцу и Призрену], као и на присуство споменика српске средњовековне државе на Косову, Метохији, у Дреници и Санџаку - постигне поновно припајање Косова и Метохије Србији.[4] Великоалбански елементи били су овде веома активни: у Косовску Митровицу је одмах по окупацији дошао Косовски комитет на челу са Бедри Пејанијем и Реџепом Митровицом; нешто касније Ферад-бег Драга, посланик и вођа "Џемијета" у Краљевини Југославији, и његов син Али Драга формирали су нову организацију Lidhja kombetare shqiptare. Сем тога, на територији Србије под немачком окупацијом албанској мањини су сада обезбеђена сва права: учешће у органима управе, посебне школе односно одељења, потпуна реална гимназија за албанске ученике у Косовској Митровици, па чак и учешће у вишим управним телима.[5]

Између Италије и Бугарске, међутим, створена је велика напетост због демаркационе линије, с којом нису били задовољни ни Албанци односно Италијани, ни Бугари.[6] У тражењу да се гранична линија измени те да се Бугарској дају Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар и Струга, изнети су као аргуменат и подаци о договору између ВМРО [врховиста] и Албанаца 1928. године, према коме ће Бугарској у случају распада Југославије имати да припадну градови Дебар, Кичево, Тетово, Гостивар и други;

посебно се затегло питање око Светог Наума. Затегнутост је увећана до те мере да је бугарски министар војни Луков изјавио да ће у скорој будућности доћи до сукоба између Италије и Бугарске, будући да италијанска империјалистичка политика тежи да успостави некадашње римско царство и да загосподари Балканом. На демаркационој линији дошло је и до оружаних инцидената. Стање се није изменило ни после капитулације Италије, јер је у посед бивше италијанске зоне у целости ушла немачка армија. Истина, новембра 1943. у западној Македонији боравила је једна немачка комисија, састављена од војних и цивилних лица, која је требало да проучи етнички састав становништва које се раније налазило под италијанском окупацијом, али резултати њеног рада нису познати.[7] Немачки окупатор није поништио анексију југословенских територија "Великој Албанији". Напротив, ликвидацију италијанске власти тумачио је албанском народу као његово поновно ослобођење - од италијанског окупатора, а као знак подршке великоалбанском концепту подстакао је оснивање тзв. "Друге призренске лиге", у Призрену крајем 1943 [под покровитељством војно-обавештајне службе, Абвера]. На челу ове лиге нашли су се колаборационисти Џафер Дева, Бедри Пејани, Исмет Криезиу и други.

[1] В. Винавер, *Фашизам и југословенско албански односи на почетку другог светског рата*, ИЗ 27 (1970) 99-128.

[2] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници*, 12, 14; упор. В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије: 1941,* КЊ. 2 Београд 1983, 596-599. Ф. Чулиновић, *Стварање нове југословенске државе,* Загреб 1959. 9-17.

[3] A. Hadri, *Okupacioni sistem*, 42.

[4] A. Hadri, *Okupacioni sistem*, 43-44.

[5] A. Hadri, *Okupacioni sistem*, 55-56, 58.

[6] Септембра 1941. председник бугарске владе Богдан Филов изјавио је: "Ми нисмо задовољни са границом западне Македоније нити са ставом Италијана. Те границе не одговарају нити историјски нити стратешки нити економски и неодрживе су" (Г. Тодоровски, *Односи*, 79).

[7] Г. Тодоровски,. *Односи,* 77-97, посебно на стр. 95 нап. 76.

2. Положај српског и македонског народа у анектираним областима

Терор који је заведен над српским становништвом Косова и Метохије, као и над Македонцима у западној Македонији, спроводили су албански националисти уз подршку окупационих власти и трупа. Било је, истина, часних изузетака кад су суседи и стари пријатељи спасавали живот Србима, поготову у току протеривања из места и области. Исто тако, саме окупаторске власти су спречиле извесне нападе на српске споменике: тако је 1941. осујећено разарање манастира Дечана, који од тада чува стална посада италијанске војске, а после капитулације Италије - немачка посада.[1] Но терор је започео одмах по завођењу окупације у виду претњи и наређења Србима, посебно Црногорцима, да се исељавају у Србију и Црну Гору, са физичком ликвидацијом и паљевином кућа. Прве жртве су били колонисти, који су још од априла 1941. под претњом смртне казне морали да напуштају имања и беже из области. То су спроводиле терористичке групе качака. Њихов задатак је био да раде на исељавању неалбанског становништва, у првом реду насељеника, али и других. Палили су им домове у намери да им се избрише сваки траг. Тиме се припремао терен за потпуно етничко "чишћење" Косова и Метохије и коначно прикључење ових области Великој Албанији. Поред

качака на Косову делују и великоалбански националисти у истом смислу, харангирајући албанске масе против српског народа. "Ваља истаћи да су чете качака и великоалбанских националиста на Косову наишле на подршку дела албанског живља који је био шовинистички расположен и оријентисан".[2] Последица овога удруженог насиља је масовно исељавање српског становништва у Србију и Црну Гору. За годину дана, до априла 1942. године, накупило се на јужним границама окупиране Србије око 60.000 избеглица.

Не треба заборавити да је исељавање са Косова само једна епизода у граничној историји протеривања и расељавања српског народа у склопу опште политике геноцида који је систематски спровођен над њим у читавој Југославији за време рата. Покренуте су велике масе Срба из Хрватске, Босне и Херцеговине, Војводине, са Косова, па и из Македоније. Према неким прорачунима најмање 400.000 Срба је било захваћено овим мерама, а те мере су спроводили углавном окупаторске снаге тј. "домаћи издајници", шовинисти и сепаратисти и припадници неких националних мањина. Не постоји благовремено, систематско и укупно истраживање овог вида геноцида над српским народом.[3] Тако је и српски егзодус са Косова 1941-1944. само делимично познат; систематско демографско истраживање, поготову, није никада извршено. Уколико се нешто више зна о овој трагедији, зна се посредно, према одбијању немачких окупационих власти у Србији да приме овај велики талас избеглица и прогнаника, који је дословно са свих страна наваљивао у Србију и оптерећивао ионако тешке економске и политичке прилике у овој окупационој зони. Што се тиче косовских прогнаника, организована је и једна конференција о питању враћања избеглица на територију Косова, у Косовској Митровици и Рашкој 24-25. априла 1942. Говорило се о неких 20.000 избеглица које би ваљало вратити на Косово. Из протокола конференције, на којој су учествовали и представници албанских националиста [И. Љутви, Б. Бољетинац], произлази податак о 856 спаљених српских кућа, које би у случају повратка требало поново саградити. Рачунало се да је са Косова покренуто укупно око 100.000 Срба. Конференција, међутим, није довела ни до каквог резултата: исељавање Срба са Косова је настављено. Као што примећују истраживачи, "са малим прекидима то је у ствари био један континуитет у њиховом пресељавању. Тај процес ће тећи за све време другог светског рата, некад јаче, а некад слабије". Већ 29. априла 1942. реферисано је немачком комесару за пресељенике дру Вајнману да у Србију пристижу нове избеглице из новопазарског, косовскомитровачког, вучитрнског и подујевског среза, али и из Метохије и са ужег Косова око Приштине, дакле и из италијанске окупационе зоне.[4]

Очигледно је да се политика албанских квислинга према српском народу на Косову није променила после састанка у Косовској Митровици и Рашкој. Напротив, у појединим местима су и појачани прогони. Томе је доста допринео долазак председника албанске марионетске владе, Мустафе Крује, на Косово крајем јуна 1942. Он је на састанцима са албанским водећим људима Косова јавно говорио "да треба настојати да се српски живаљ на Косову и Метохији што пре смени... Све староседеоце Србе огласити колонистима и као такве преко албанских и италијанских власти послати у концентрационе логоре у Албанији. Насељенике Србе треба убијати". После тога је и уследило масовно убијање Срба, као и одвођење у сабирне па концентрационе логоре на територији Албаније. Крајем јуна извршен је погром у околини Приштине. Вести о овим погромима коментарише посланик НДХ у Софији, Владимир Жидовец, у писму министру иностраних послова Независне Државе Хрватске, М. Лорковићу, од 5.

септембра 1942, на карактеристичан начин, али тачно: "Албанци на тај начин циљају за тим да отјерају Србе из косовског краја".[5]

Терор је појачан после капитулације Италије и завођења немачке окупационе власти, крајем 1943. Терористичка албанска организација "Црна рука" је психолошким притиском нагонила Србе да беже са Косова. Српским породицама су упућивана претећа писма да без одлагања напусте домове. Они који се не би иселили, убијани су - поред осталог и ради застрашивања српских маса. Без икакве заштите, српско становништво се све масовније исељавало: од среских власти су тражени и у року од 48 часова добијани пасоши за Србију. То је нови талас исељавања Срба, од октобра 1943. до марта 1944, када је интензитет пресељавања ослабио по свој прилици због интервенције централних немачких власти у Берлину, јер је ово стање ометало борбу окупатора против народноослободилачког покрета у Србији и стварало велике тешкоће на стратегијским комуникацијама, путевима и железничким пругама. Националистичка албанска организација "Бали комбтар" предузела је са своје стране такође мере за етничко "чишћење" Косова: у првој половини 1944. путем плаката балисти су опомињали српско становништво да се "благовремено" исељава са територије Косова.[6]

Број исељеног становништва са Косова тешко је и приближно утврдити. Наводе се подаци да је од маја 1941. до априла 1944. исељено из италијанске окупационе зоне преко 40.000 особа, а поред тога од немачких војних власти у Приштини, углавном у 1944. години, тражило је дозволу за исељење 30.000 особа. Половином августа 1944. јавља се нови талас организованог пресељавања становништва - последњи транспорт пресељеника из Урошевца и околине.[7]

Народ западне Македоније био је изложен истом терору и протеривању као и српски народ на Косову и у Метохији. Из Дебра, Кичева, Струге и других места ове зоне велики број избеглица прелазио је демаркациону линију, на исток. Албански квислинзи су уз подршку италијанског окупатора приморавали родитеље да децу дају у албанске школе, са наставом на албанском језику; ако су одбијали да то учине, укидано им је следовање хране, а нису изостала ни физичка мучења становништва. Срби су, опет, протеривани и са бугарског дела Косова: рачуна се да се одатле морало иселити 5000 српских породица [око 25.000 особа]. Заједно са неких 45.000 Срба који су протерани из Скопља под бугарском окупацијом тај се народ сливао у велике колоне које су причињавале тешкоће италијанским и немачким окупационим властима.[8]

Како је тај терор изгледао, види се из неких примера забележених у истраживањима насеља и становништва Полога. За време италијанско-албанске власти настала су тешка страдања македонског становништва Полошке котлине. Део Албанаца из Симњице, Желина, Ђурђовишта, Лакавице, Речана, Равена, Горњег Палчишта итд., уз помоћ италијанског окупатора, злостављао је на најразличитије начине наше становнике: у свим македонским селима ти су Албанци отимали стоку, односили покућство, убијали истакнуте људе, тражили уцене и, као у време Турака, отимали девојке, жене итд. Неограничене пљачке које су вршили поједини Албанци и безвлашће оставили су тешке последице, које се осећају и после рата. Због поменутог терора села Сенокосе и Градец данас нису више македонска, а у неким селима број македонског становништва знатно је опао. Многа македонска домаћинства остала су без земље, јер су је будзашто морала продавати Албанцима.[9] Штавише, у току рата долази до обновљеног досељавања Албанаца из северне Албаније, нарочито из Љуме. То становништво је и остало у Пологу,[10] чиме се још једном потврђује да су демографски поремећаји

настали за време последњег рата у послератном периоду постали, на жалост, иреверзибилни, те да се у извесним срединама не схвата политички значај ове чињенице.

Навешћемо неколико појединачних примера терора са добро проученог полошког терена. Село Тумчевиште је по други пут у својој историји разорено 1943. Учинили су то Албанци околних села, нарочито из суседног Чеграна, који су приграбили земљу, а цркву и куће у селу разорили. Преживело македонско становништво се разбежало.[11] Албанци из околних села убили су у Железном Речану око 28 најистакнутијих македонских домаћина; потом су опљачкали сву стоку и изнуђивали разне уцене. Сељани су редовно спавали у пећинама око насеља, нису смели ићи на трг у Гостивар, нити су могли обрађивати њиве. Да су те прилике потрајале још коју годину, примећује Ј. Трифуноски, Македонци из Железног Речана били би поубијани, гладовањем сатрвени и исељени.[12] Манастир у Симњици страдао је, као што се зна, још у аустријско-турском рату 1689; тада су досељени Албанци из Мата, уз помоћ својих сународника из суседних села Падалишта и Србинова напали и разорили манастир, игумана спалили и побили калуђере. И у овом рату, 1943, манастир [обновљен 1935/36] напали су симњички Албанци, калуђер и послуга били су заклани, манастирски храм порушен, грађевински материјал и стока разграбљени. Истраживач је приликом посете манастиру у јулу 1947. препознао само поједине делове зидова. Земљу око манастира поново су били захватили муслимански Арбанаси.[13] Симњички Албанци прославили су се и нападима на друга македонска села, као на пример на Церово, које је запаљено 1941. и у које су потом стално упадали Албанци из Симњице, али и Албанци из Албаније.[14] Македонско село Сенокосе постало је претежно албанско сталним досељавањем Албанаца и протеривањем Македонаца; последњих осам македонских породица из овог села присилно је исељено у Тетово на први дан Ускрса 1942. Тада су над њима вршили терор и убијали их неки Албанци из Сенокоса и суседних насеља.[15]

[1] Према усменом казивању пок. архимандрита Макарија тада монаха дечанског који се по налогу свог игумана Теодосија провукао кроз шиптарску блокаду и успео да обавести италијанску команду у Пећи о претњи манастиру.

[2] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници,* 104.

[3] До сада је најбоља студија С. Милошевића, која се овде користи и наводи. Савремени истраживачи принуђени су да пабирче разбијене и често противречне податке. Најпотпунија је документација која је прикупљена и вођена у окупираној Србији од стране комисије коју је водио Тома Максимовић, али је и евиденцији те комисије измакла маса незнаних бегунаца и жртава, никада и никоме непријављених, којима се замео сваки траг.

[4] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници,* 51-54. Представници албанских националиста, И. Љутви и Б. Бољетинац (син Исе Бољетинца) покушали су да "објасне" протеривање Срба колонизацијом између два рата, јер је, наводно, "питање колонизације у овим крајевима од стране Југославије највише допринело погоршавању добрих грађанских односа између Срба и Албанаца".

[5] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници,* 54.

[6] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници,* 54-55.

[7] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници,* 56.

[8] С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници,*, 58 и д, посебно на стр. 88-89, 93.

[9] Ј. Трифуноски, *Полог,* 41. Истраживачи упозоравају да процес исељавања македонског становништва из Полога подстакнут у току рата траје и данас. "Ако се том исељавању не учини крај неће проћи много времена (од 1976 - Д. Б.), а македонска села ће бити потпуно испражњена. Због сталног исељавања ова насеља остављају врло тешку слику чини се да се на очиглед руше и пропадају" (Ј. Трифуноски, *Полог,* 66-67).

[10] Ј. Трифуноски, *Полог,* 74.

[11] Ј. Трифуноски, *Полог,* 166.

[12] Ј. Трифуноски, *Полог,* 191.

[13] Ј. Трифуноски, *Полог,* 213.

[14] Ј. Трифуноски, *Полог,* 217-218.

[15] Ј. Трифуноски, *Полог,* 278-279.

3. Народноослободилачка борба на Косову и Метохији

Оружани отпор окупатору на подручју Косова и Метохије имао је веома специфичан ток. Устанак се овде развијао спорије него у другим крајевима Србије [1] ; за све време рата албанске масе се нису могле активирати у народноослободилачком покрету, па је у тим условима, због непријатељског става Албанаца према Југославији, покрет против окупатора на Косову и Метохији био лишен масовне базе, коју је имао у другим деловима земље. Отежавајућу околност је представљало и само исељавање Срба и Црногораца. Првим ударом по српском становништву, интернацијом и протеривањем колониста и староседелаца, лишена је ова област и знатног броја чланова КПЈ и СКОЈ-а, који су се нашли међу интерниранима, протеранима или ухапшенима. Многе су партијске организације биле разбијене.[2]

Прве диверзантске и партизанске групе састављене су углавном од Срба и Црногораца: рударска група из Трепче [јул 1941], Копаонички народноослободилачки партизански одред, а потом [октобар 1941] Метохијски одред, чије је људство живело по својим кућама и који је практично ликвидиран када су крајем 1941. године Италијани приступили масовном хапшењу и депортовању црногорског становништва [посебно из Пећи] у концентрационе логоре. У првој половини 1942. године, све до јесени, на Косову и Метохији није било оружане борбе; тек у јесен се формира Главни штаб за Косово и Метохију и први албански [шиптарски] одред "Зејнел Ајдини" [око 70 бораца албанске народности], затим Шарплanински народноослободилачки партизански одред, који је у јануару 1943, односно у априлу 1943. прихватио делове разбијених реорганизованих албанских одреда "Зејнел Ајдини" [који је тада имао 35-40 бораца Шиптара] и "Емин Дураку" [око 30 бораца]. Шарплaнински одред, састављен од Срба, Црногораца и Албанаца имао је у то време око 220 бораца. Од априла 1943. на Косову и Метохији [заправо, на Шар-планини] је делегат Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозар Вукмановић Темпо, тако да је учињен напредак у организовању оружане борбе против окупатора, али су капитулација Италије у септембру 1943. и немачка окупација читаве области знатно отежали и погоршали прилике. Балистички "Косовски пук" [Regjiment i Kosoves], формиран крајем те године, извршио је низ тешких злочина на овој територији, масовна убиства у Призрену, Косовској Митровици, Пећи и приштинском логору. Овај пук и друге балистичке јединице ангажовани су не само у борбама на Косову неко и против НОВЈ у суседним областима као и против НОВ Албаније, која је

управо тада са доста успеха настајала у Албанији. У току 1944. године формира се већи број партизанских одреда и батаљона, али су све ове јединице са територије Косова и Метохије биле претежно састављене од Црногораца и Срба, а у мањем броју од Албанаца [Косовара]. Штавише, они су дејствовали углавном ван територије Косова и Метохије и нису били у стању да се успешно супротставе немачким и бројним, добро наоружаним балистичким снагама, и да тако обезбеде већи размах НОБ-а у овој области. До извесног преокрета долази средином 1944, када се и Албанци у већем броју почињу одазивати, па се формира осам косовско-метохијских бригада мешовитог састава.

Прве године окупације протекле су, дакле, у изузетно тешким условима конспиративног рада и покушаја да се организује оружана борба у области. Настојања КПЈ сударила су се са масовним непријатељством Албанаца; никакви разлози за диференцијацију између комуниста и српских националиста, истицани у пропаганди КП 1941. године, нису имали дејства. Карактеристично је шта о томе каже Али Шукрија, тада секретар Месног комитета КПЈ за Косовску Митровицу, у једном писму Обласном комитету о војно-политичкој ситуацији и стању партијске организације новембра 1941: "Арнаути не мисле много на то који су комунисти у Србији а који четници и друго. За арнаут[ске] масе Срби су Срби, непријатељи Арнаута, без разлике како их крсте, комунистима или четницима".[3]И секретар Обласног комитета КПЈ, Боро Вукмировић, у извештају Централном комитету КПЈ од 25. октобра 1942, годину дана касније - каже да су шиптарске "масе биле заваране и рачунале да су ослобођене" и да "зато оне нису хтјеле да чују комунисти што говоре. Поготову када су видјеле написе КП Југославија. Шта ће нама то. Када су падали први летаци, масовно су их предавали карабињерима. Али ситуација их је натјерала да мало скрену мишљење.. . али вазда приговор зашто ово Југославија".[4]

Извештаји и други документи организација и функционера КПЈ са Косова и Метохије у раздобљу од 1941. до 1944, нарочито од краја 1943, веома речито говоре о масовном непријатељству и психози зверстава и терора. У извештају Месног комитета КПЈ за Пећ од 8. децембра 1943. детаљно је описан покољ Срба у Пећи и околини, које је организовао петоколонаш Џафер Дева.[5] О том покољу је реч и у извештајима Покрајинског комитета КПЈ од 12. и 31. јануара 1944. У првом секретар ПК Павле Јовићевић Раде каже да су у Пећи и околини банде Џафера Деве поубијале преко 100 људи, "а претежно све српско", међу убијенима су и три друга Шиптара. Он то наводи као илустрацију главне констатације у извештају да је "ситуација на Космету врло слаба. Реакција се концентрише. Терор захвата на првом мјесту Србе као цјелину, а врши се немилосрдни удар по друговима Шиптарима. Насељеничка села са Косова се увелико исељавају за Србију, под притиском пете колоне. То се није могло спречити. Активност Бали Комбтара је велика и успјешна, а нарочито због тога што су већином на власти и ослањају се на окупатора а сарађују увелико са енглеским официрима који одлазе код свих истакнутих [албанских - Д. Б.] реакционара".[6] Утицај НОП-а на терену Космета је "врло мали" - према једноме другом извештају; на бившем италијанском делу "шиптарске масе фашистичке окупаторе, а нарочито Немце сматрају ослободиоцима и највећим пријатељима, јер су им дали. право школа на матерњем језику, чиновнике и администрацију, вратили им одузету земљу, дали им заставу и право ношења оружја, пљачку, исељавање и убијање свих оних који нијесу Шиптари итд. Данас шиптарске масе увиђају, али жале што ће Немачка изгубити рат. Њих хвата велики страх од освете за недјела разбојничких банди [а понекад и читавог народа појединих крајева]; ... да би тај страх од шиптарских маса сузбили и онемогућили да се

Шиптари оријентишу ка Н. О. покрету, они [тј. Немци - Д. Б.] предузимају исељавање Срба, а у првом реду насељеника са Косова за Србију, а у исто вријеме спроводе пљачку и убијање. За Шиптаре на овом дијелу Космета главни је и једини непријатељ Срби, а нарочито насељеници. Са овог терена окупатор није успио да мобилише народ за одлазак на радове или у неку сталну војску ван Космета. Међутим, за шиптарску војску за одбрану граница и унутрашњу борбу мобилисао је скоро 10 хиљада, са главним сједиштима у Пећи и Приштини. Шиптарске масе окупацијом Југославије", закључује секретар ПК, "добиле су на овом дијелу економски много, може се рећи неколико пута боље живе него раније".[7]

Извештај Среског комитета за Приштину Обласном комитету од 28. марта 1944. слика локалну ситуацију у крајње мрачним бојама: "Организоване су", вели, "злочиначке банде, које убијају и злостављају српски и црногорски живаљ, с циљем да их раселе, распале шовинистичку мржњу и онемогуће јединство шиптарског и српског народа... Факат је да су се балисти доста учврстили на Косову и свуда разгранали своје мреже. Чињеница је да имају утицаја на шиптарске масе [мислимо на наш срез] и да им масе у многоме верују и вољне су да пођу за њима. Масе су од њих заведене".[8] Истим драматичним и песимистичким тоновима одјекује и писмо политичког комесара Главног штаба НОВ и ПО Космета, Бошка Чакића Ненада, секретару ПК од 14. априла 1944. о садржини извештаја послатог делегату Врховног штаба. "Ситуација код нас је врло лоша", напомиње Ненад. "Реакција која је отпочела са исељавањем Срба јесенас још се више појачала зимус и још увек се наставља. Да би онемогућио јединство и братство народа на Космету, које се у незнатној мери али ипак прилично почело остваривати, да би још више продубио јаз мржње међу Србима и Шиптарима, као и да би уништио и нашу организацију, немачки окупатор уз помоћ великошиптарске реакције отпочео је исељавање српског живља са Космета, дозволивши шиптарским масама да присвоје њихова имања. На овоме је окупатор успео, са врло незнатним изузетком, да мобилише шиптарске масе. Настала су хапшења, пребијања, пљачка и убиства мирног српског становништва и масовна убиства... Тако да је српском живљу, нарочито насељеничком, био немогућ опстанак, те се под врло тешким условима морао исељавати .[9]

Навешћемо још један извештај, овај пут секретара Среског комитета за Урошевац, Танкосаве Симић Ане, Обласном комитету за Космет од 28. септембра 1944, уочи одлучног преокрета и почетка Косовске операције [15. октобра - 20. новембра 1944] за ослобођење Косова и Метохије. Она вели да је "неописани страх шиптарских маса од сутрашњице. Док се онај део Шиптара крвника сада каје што раније није завршио са покољем свих Срба да сада не би имали главобоље, дотле се доста велики део оних пасивних Шип[тара] каје зашто је допустио да ти "изроди" учине такве злочине да се одговорност са њих проширује на све Шип[таре] и како они сада веле: "Ето због тих неколико пљачкаша имамо сви ми да страдамо". Читав покрет се осећа код тог дела Шип[тара] поштених утолико што нису учествовали у страш[ним] злочинима. Сваки од њих свим силама ради да се приближи некој српској породици и да ту тражи гаранције само да им се живот спаси. У накнаду за то они обећавају да ће свој живот положити да спрече покољ, ако се за време "преокрета" покуша са убијањем Срба. И тако се читави мали "споразуми" утврђују... За борбу против Немаца не смеју ни да помисле, јер "Немац стреља, веша, пали куће, интернира" народ. А кад буде одлазио Немац, онда не знамо где ћемо и како ћемо. Код Срба нема промена".[10]

Имајући у виду ову масовну дезоријентацију, па и непријатељство албанских маса на Косову, Главни штаб НОВ и ПО Србије обратио се августа 1944. посебним прогласом Шиптарима Косова и Метохије, који, преварени од Немаца, помажу окупатору и постају саучесници и у злочинима које је починио немачки окупатор. "Заједно са фашистичким освајачима ви сте дигли руку против суседних народа и на тај начин сте на себе навукли најтежу срамоту... Због оваквог држања, ви нисте до сада стекли право да братски и равноправно живите са осталим народима Југославије". Сада се стварају услови да се исправе грешке и да Шиптари са себе скину срам који су навукли на себе и на своје име.[11] У чланку секретара ПК, Павла Јовићевића, *Косово и Метохија и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а,* објављеном у листу "Слобода" новембра 1944, истиче се такође заведеност албанских маса - мада због, како пише Јовићевић, оправданог незадовољства стањем у старој Југославији. "Специјалне банде су убијале, палиле, пљачкале насељенике и Србе, а касније, када је народноослободилачки устанак избио у Србији и Црној Гори, Шиптари су узели масовног учешћа у његовом гушењу"; огромна већина шиптарских маса налази се на позицијама службе окупатору; хиљаде и хиљаде Шиптара пало је и још увек пада на разним фронтовима против НОБ-а. "На тај начин шиптарски народ Косова и Метохије је осрамотио своје име и у очима осталих народа Југославије остао само мало ниже испод немачког народа... Тиме је шиптарски народ на Косову и Метохији довео у питање своју будућност".[12]

[1] Ослоб. рат народа Југославије I 126.

[2] Добар преглед ситуације и тока НОБ а на Косову у *VE* IV, 781-782 (М. Хотић).

[3] *Zbornik* 1/19, 24 i d. (br. 3).

[4] *Zbornik* 1/19, 157 (br. 27). У току НОБ-а се у војним и политичким документима све више употребљава назив "Шиптари" уместо раније "Арбанаси", "Арнаути", "Албанци" па чак и "Шипнија" уместо "Албанија". Погрешно је мишљење иначе доста распрострањено да се тиме хтело некакво издвајање албанских маса Југославије од оних у Албанији те да је у питању неко регионално име. Напротив, Шиптари је сопствено национално име свих Албанаца (Shqiptaret) као што је и Shqiperi, Shqipni национално и државно име Албаније У општој употреби Албанаца је најкасније у XIX веку мада има и средњовековних спомена. Увођењем имена "Шиптари" за време НОБ-а и после рата управо се хтело истаћи јединство албанског народа Косова и Албаније. У пракси међутим супротно првобитним намерама, израз је регионализован те је послужио управо за разликовање припадни ка албанске народности у Југославији од Албанаца у Албанији и осталих по свету. Отуда брисање назива Шиптари од 1968 и завођење јединственог националног имена Албанци у Југославији. Традиционални назив за Албанце је у Срба - Арбанаси или у турској варијанти - Арнаути.

[5] *Zbornik* 1/19, 349-351 (br. 70).

[6] *Zbornik* 1/19, 385-386 (br. 81).

[7] *Zbornik* 1/19, 414-416 (br. 93 Извештај ПК за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области; потписао га је Павле Јовићевић, секретар ПК).

[8] *Zbornik* 1/19, 469-470 (br. 105).

[9] *Zbornik* 1/19, 514 (br. 117).

[10] *Zbornik* 1/19, 648 (br. 178).

[11] *Zbornik* 1/19, 618-620 (br. 164). Нема никаквог основа, а ни стварне потребе, да се ови јасни документи у напомени издавача интерпретирају са формулом извињавања и минимизирања, као да се Главни штаб овим прогласом обраћа "оном делу становништва албанске народности у Југославији, који је био заведен непријатељском пропагандом и мобилисан у квислиншке јединице" (стр. 618). Напротив, из текста овог прогласа као и прогласа Оперативног штаба НОВ и ПО Космета од септембра и потом од октобра 1944, недвосмислено произлази да су сви Шиптари били дозволили да буду преварени те да су тиме окаљали своје национално име - али да, разуме се, макар и позним учешћем у НОБ, могу ту срамоту да скину са себе и стекну право учешћа у југословенској државној заједници.

[12] *Zbornik* 1/19, 719-720 (br. 205).

II КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ И АЛБАНСКО ПИТАЊЕ

Окупација Косова и Метохије 1941. године затекла је организацију КПЈ на том подручју у сразмерно слабом бројном стању. Упадљива је чињеница да је у редовима Партије несразмерно мали број Албанаца, сасвим обрнуто етничко-националном односу: од 320 чланова КП свега је 20 било Албанаца, а од 1200 чланова СКОЈ-а око 70 Албанаца.[1] У току оружане борбе, све до друге половине 1944, у партизанским одредима је најмање Албанаца: у два албанска партизанска одреда са Косова, "Зејнел Ајдини" и "Емин Дураку", почетком 1943. године, као што смо видели, било је највише око 70 бораца албанске народности.[2] За све време рата КПЈ и војна организација народноослободилачког покрета имали су да се носе са непријатељством или пасивношћу албанских маса на Косову, које су се као национална мањина, понеле нелојално према југословенској држави. И поред тога, Косово и Метохија улазе у нову Југославију као аутономна област са перспективом даље националне афирмације и осамостаљивања Албанаца у социјалистичком систему југословенске федерације.

Разлози за овакав однос према албанској мањини леже у политици КПЈ према националном питању, како се она градила у раздобљу између два рата, од оснивања Партије 1919. до априлског слома 1941. Та се политика, када се прати њен историјски развој, не може свести на једну и једноставну формулу, али се ипак може издвојити једна њена константна претпоставка, а то је став о "великосрпском хегемонизму" односно "хегемонизму великосрпске буржоазије" као о главној политичкој хипотеци старе Југославије. Из те претпоставке проистекао је низ других политичких одредница које су имале да у било којој варијанти решења југословенског питања скрше великосрпски хегемонизам, као кључни антикомунистички чинилац у југоисточној Европи. Тај генерални и полазни став КПЈ дошао је до изражаја посебно у "албанском питању". Захваљујући њему формирана је косовско-метохијска аутономија, но ту се крију и све оне опасне могућности претварања "антихегемонистичке" формуле у антијугословенску формулу, са којом ће се ова земља сударити тако жестоко последњих деценија.

[1] *Ослоб. рат народа Југославије* I, 126, нап 120.

[2] *VE* IV, 781-782 (М. Хотић).

1. Ставови српске социјалдемократије 1912-1914.

Никако се не може и не сме превидети да је формула "великосрпског хегемонизма", пре него што је ушла у КПЈ, настала у средини српских социјалдемократа, као одраз погледа аустријских марксиста и социјалиста. То питање заслужује и даље озбиљна

научна истраживања. По свему судећи, теза о "великосрпском хегемонизму" и није резултат сопствених сазнања српских социјалиста о положају нације и политици њене владајуће класе у склопу читаве историјске ситуације српског народа. У њој се пре може видети израз аустроугарског погледа на ствари, одраз схватања једне средине која за аутентичан национални програм Србије није имала разумевања и која је, штавише, свим средствима настојала да овај програм сломије. У генези тога не стоје, дакле, објективност и критичност погледа на своју националну ситуацију, већ напротив, некритично преузимање једнога туђег виђења, обележеног противљењем свакој перспективи ослобођења и нарочито уједињења српског народа. Остваривањем тих циљева српског народа, наиме, били би доведени у питање целина Аустро-Угарске и политички интереси те земље и других европских сила да владају балканским простором.

Не улазећи даље у расправу о изворима политичких ставова Српске социјалдемократске странке [ССДС], довољно је истаћи да се ова странка жестоко супротставља не само рату 1912, 1913. и 1914, него то она чини са тезом о империјалистичком карактеру ових ратова Србије и њених савезника. Њена је мета "завојевачка политика српске буржоазије", "српски колонијализам", а алтернатива - социјалистичка федерација балканских народа. Посебно се то изразило у критици ратних циљева Србије у првом балканском рату, који су оцењени као освајачки, а не ослободилачки. Капитални значај у том погледу има политичка борба Димитрија Туцовића *Србија и Арбанија. Један прилог критици свакојаке политике српске буржоазије,* објављена у Београду у само предвечерје првог светског рата, 1914. Туцовићева књига о Албанији узима се у нас најчешће као непогрешива анализа и оцена српске политике, образац непристрасног и далековидног политичког мишљења о албанском питању. Тако се вели за њу да се она "обрачунала са извитопереним писањем националистичке штампе у Србији", као "студија из области развоја албанског народа", те да се Туцовић "с посебним успехом обрачунао с националистичким позивом на историзам, поредећи српске захтеве на Косову с мађарским захтевима у Војводини, мада је грешио кад је Косово укључивао у северну Албанију и прелазио преко чињенице да је у тој области постојао и српски живаљ".[1] Туцовићева схватања провејавају и кроз оцену историчара да је српска влада 1909-1912. године требало да подржи албански покрет "у његовим етничким границама" - мада је управо питање етничких граница било и морало бити спорно.[2] Исто схватање избија и кроз суд о томе да се балкански рат могао правдати једино сламањем отоманског феудализма и националним ослобођењем балканских народа, "али је он изневерио очекивања у односу на Албанију и Македонију".[3]

Једна нова, критичка анализа ставова Димитрија Туцовића мора показати да у њиховој основи лежи превиђање неких важних историјских и актуелних чињеница, некритичко заузимање становишта друге стране у једном трагичном историјском спору - стране албанског национализма. Као да је доказ интернационалистичке непристрасности порицање сопствених националних интереса, и као да се објективност изражава априорним прихватањем супротног, па чак и непријатељског става.

Већ у оцени Димитрија Туцовића да су "завојевачком политиком српске владе према арбанаском народу створени на западној граници Србије такви односи да се у скорој будућности мир и редовно стање тешко могу очекивати" и да је Албанија "том политиком гурнута у наручје две на западном Балкану најзаинтересованије велике силе"[4] леже неке крупне заблуде. Пре свега, заблуда је да је Албанија гурнута у

наручје Аустро-Угарске и Италије политиком Србије. Према свему што се сада тако добро зна, политика Србије је само безуспешно покушавала да неутралише дејство већ давно пре тога формираног програма те две европске силе [и не само те две] да се створи аутономна Албанија као мостобран или пион њиховог империјалистичког продора на Балкан. Комбинације око албанске аутономије сежу у рани XIX век, а покрет за албанску независност уочи и у току балканског рата налази се под сигурном контролом Аустро-Угарске, без обзира на то шта Србија радила. Идеја да се подржавањем албанског националистичког покрета могао тај покрет везати за неку "балканску" па чак и посебно српску политику, показује се у светлу новијих историјских сазнања сасвим нестварна. Уосталом, претпоставка за такву политику према албанском покрету била би одрицање од елементарних националних права српског народа у Старој Србији, прихватање неправедне и неосноване тезе да Стара Србија и није [или није више] српска него албанска земља. У основи Туцовићевих погледа лежи, заправо, та заблуда, то отписивање Косова. Корен је тога у сужавању идеје и историјске стварности српског националног и државног простора на Србију пре 1878, јер се са жаљењем говори и о "најуривању" Албанаца из новоприпојених крајева у рату и по одлуци Берлинског конгреса.[5] Туцовић не придаје одговарајући значај чињеници свога времена, а не само историје, да се над српским народом у Турској спроводи терор и геноцид, да је инструменат тога терора и геноцида управо албански муслимански елеменат. О "продору Арбанаса на исток" он размишља као о једном "природном процесу"; за трагичне стране тога збивања, по њему, сноси одговорност искључиво "систем владавине у Турској", "општа анархија управе и незаштићеност раје". Стога свако писање о злочинима над српским народом он схвата као позив на шовинистичку мржњу. Историјска сведочанства о страдању српског народа или о присуству тог народа у Старој Србији за њега су, штавише, "злонамерна пропаганда увеличавања и неистине", коју спроводе "власнички кругови балканских државица", на основу "варварскога начела": "да су гробови и вешала већи учитељ од нових установа".[6] Катастрофалне етничке поремећаје на читавом подручју српског народа, а посебно у Старој Србији, Туцовић је склон да објашњава као последицу "општега, утврђенога кретања српскога народа с југа на север",[7] мада су та кретања била само вид једне присилне дијаспоре, а у случају Старе Србије нису толико ни важна, пошто су главни поремећаји наступили, као што се зна, управо услед албанских насиља у току XIX века.

Поготову је неоснована аналогија коју изводи Димитрије Туцовић између српских захтева према Косову и мађарских према Војводини.[8] Српски народ у Подунављу живи тамо још од средњег века; у XV веку је демографски обновљен и ојачан сеобама с једне и с друге стране Дунава; великом сеобом крајем , XVII века, којом је, уосталом, српски народ с Косова покренут само једним делом а не у највећој маси, разлио се српски етнички елеменат по северној Угарској више него по територији касније Војводине. Нема, стога, никакве аналогије између косовске и војвођанске ситуације, па је и шпекулисање са Косовом - Војводином било историјски неосновано. Но, Туцовић има и овакав одговор: "Ако би, уосталом, стајало, да је српски елеменат просто на просто потиснут арбанаским, зар би то био први случај у историји да навала неких племена чвршће организације или других преимућстава потисне неки народ са његова огњишта?" - вели он, извлачећи при том још једну неумесну симетрију: "Зар словенска племена нису потисла староседеоце ових земаља средствима о којима историк нема ни мало лепо мишљење?"[9]

Занимљиво је, да се у брошури Димитрија Туцовића могу наћи аргументи аустријске пропаганде против Србије, међу којима и многа стварна преувеличавања, као на пример она о "свирепостима српске војске у источним крајевима",[10] или интерпретација "арбанаске побуне" септембра 1913, која се својим везивањем за српску окупацију и блокаду пијаца у длаку поклапа са аустријским званичним и пропагандним интерпретацијама.[11] О српској војсци, поводом Старе Србије и Албаније, Туцовић говори као о "солдатески"; о ослобођењу Косова - као о "серији колонијалних борби", као о "машању туђе земље и туђе слободе", у коме су "некадашњи херолди националнога ослобођења понели заставу националнога поробљавања", итд.[12] Његов је закључак зато сведен и једностран: "борба коју данас арбанаско племе води је природна, неизбежна историска борба за један другчији политички живот него што га је имао под Турском и другчији него што му га намећу његови свирепи суседи, Србија, Грчка и Црна Гора".[13] Права перспектива је за њега "политичка и економска заједница свих народа на Балкану, не изузимајући ни Арбанасе, на основици пуне демократије и потпуне једнакости"[14] , у ствари - социјалистичка балканска федерација.

Погледи српске социјалдемократије и посебно Димитрија Туцовића 1914. године крунишу се, дакле, једном визијом социјалистичке заједнице, федерације или конфедерације балканских држава. У тој заједници Србија у сваком случају треба да се задовољи границама из 1878. као својим дефинитивним државноправним и националним оквиром - поред Бугарске, Македоније, Црне Горе и најзад "уједињене" Албаније - "Велике Албаније", Албаније у "етничким границама", Албаније са Косовом.

[1] *Историја срп. народа* VI/,1 206 (Д. Ђорђевић).

[2] *Историја срп. народа* VI/1, 183-184 (Д. Ђорђевић).

[3] *Историја срп. народа* VI/1, 190 (Д. Ђорђевић).

[4] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 3, 50, 54, 56.

[5] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 8, 42-43.

[6] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 11.

[7] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 8.

[8] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 8.

[9] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 8-9.

[10] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 97-98.

[11] *Документи* VI/3 356 (бр. 311) мишљење барона Макија исто и мишљење графа Берхтолда: бр. 407, стр. 433-434. Упор. и разговор са заступником министра иностраних дела Велике Британије сер Е. Кроа: бр. 305, стр. 352-353 циркулар МИД Србије - бр. 337 стр. 376-379 бр. 372 стр. 406-407 итд.

[12] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 79.

[13] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија,* 117.

[14] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија*, 118.

2. Политика КПЈ и Коминтерне према националном питању

Погледи српске социјалдемократије на албанско питање уграђени су у темеље Комунистичке партије Југославије од њеног оснивања 1919. У ствари, они први и примарни извори ставова ССДС дејствовали су и непосредно приликом одређивања политике уједињених партија према националном питању, али је туцовићевска формула добродошла као већ припремљен и разрађен став о једном специјалном питању у склопу општег националног проблема Југославије и Балкана.

Програм КПЈ усвојен на Другом [Вуковарском конгресу] 20-25. јуна 1920. у погледу крајњег политичког циља је веома јасан: "КПЈ изјављује да ће се ради остварења ових својих задатака борити за следеће циљеве: 1. Совјетска република. [...] Совјетска Република Југославија треба да ступи у братски савез са свима суседним народима ради васпостављања совјетске федерације балканско-подунавских земаља, која ће бити саставни део међународне федерације совјетских република. Ова међународна федерација совјетских република ће створити општи Савез и трајан мир међу народима".[1] У том тренутку, додуше, КПЈ стоји на почетној позицији о националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца и прихвата Југославију као историјски оправдану и закониту творевину троплеменог народа, али све постојеће проблеме разрешава формулом "совјетске републике", како је то објашњавао хрватски комуниста Сима Миљуш: "Размотримо само око чега се завађају буржоаске партије. Ту је питање монархије и републике, племенског сепаратизма, централизма, федерализам и аутономија, ми на сва та питања дајемо један одговор: Југословенска Социјалистичка Совјетска Република. Совјети су наша парола, они су синтеза централизма и децентрализма".[2]

Подстицај за ревизију генералног става КПЈ према Југославији као држави дошао је у ствари из Москве преко тзв. "балканске федерације", где су главну реч имали бугарски комунисти [В. Коларов, Г. Димитров]. Југословени су први пут били критиковани због односа према националном питању 1922. године на Другој конференцији Балканске комунистичке федерације у Софији.[3]

Од оснивања Треће комунистичке интернационале [Коминтерне, 1919] комунистичка партија Југославије је "секција Коминтерне", коју ставови Коминтерне политички обавезују.[4] Отуда је политика Коминтерне била уопште пресудна за формулисање програма и ставова КПЈ према националном питању. Први конгрес Коминтерне, одржан марта 1919. године, закључио је да је југословенска држава настала "применом оружане силе"; према томе, на њу се мора гледати као на продукт империјалистичког рата, а не као на природни исход борбе југословенских народа за ослобођење од туђинске власти и уједињење. Тај став је утицао на КПЈ, те је без обзира на првобитни позитиван однос према уједињењу југословенских народа звучао тада у њеним форумима и овај коминтерновски тон оцене о Југославији као "резултату великих ратова у Европи и на Балкану". На Другом конгресу Коминтерне, јуна 1920, истакнута је парола федерације као најбољег прелазног облика државног уређења вишенационалне државе "на путу од капитализма ка комунизму"; тај концепт је потом утицао на даљу дискусију у КПЈ о националном питању и уређењу, па чак и судбини југословенске државе. До заокрета долази децембра 1923, на Трећој земаљској конференцији КПЈ [одн. њене легалне експозитуре - Независне радничке партије Југославије, НРПЈ]. Резолуција конференције истиче да је основни узрок заоштравања националних супротности завојевачка колонијална политика српске буржоазије још пре

првог светског рата у Македонији и против Албаније, и њена хегемонистичка политика у Држави СХС. Констатује се, затим, да је "процес све дубљег националног разједињавања већ толико напредовао да се држава Срба, Хрвата и Словенаца не може сматрати као хомогена национална држава с нешто националних мањина, него као држава у којој владајућа класа једне [српске] нације угњетава остале нације".[5] Усвојена је, дакле, формула "великосрпског хегемонизма" као битне одреднице југословенске државе и националног питања у њој. У *Резолуцији о македонском и тракијском питању* прецизира се да "српска буржоазија спроводи у Македонији најоштрији терористички режим, уништава или гони на исељавање свесни део бугарског, турског и арнаутског становништва и доводи насељенике из других области Југославије на њихово место, она потлачује све несрпске народности".[6] *Резолуција о националном питању.* донета на овој конференцији, истиче право народа на самоопредељење и отцепљење као начелну основу за решење националног питања. "КПЈ признаје сваком народу право на сувереност у одређивању својих односа, дакле и право на слободно отцепљивање и образовање своје посебне државе, односно на прикључење својој националној држави".[7] Међутим, у даљем тумачењу овог става Партија је оставила себи одрешене руке за прагматичко опредељивање према овом начелу, тј. и за могућност да га у пракси не призна и не спроведе, имајући у виду друге и "више" државно-националне разлоге. Ако се тај рани став КПЈ примени на питање албанске националне мањине, онда би та мањина имала право да се "прикључи својој националној држави", тј. Албанији; но да ли ће то Партија у пракси заиста и остварити, зависи од многих других околности, које могу показати или да је таква "ампутација" само нова форма националног угњетавања, или да су "тешкоће отцепљења" непремостиве. Осећа се у свему неко колебање.

То колебање ће пресећи Коминтерна, која на своме Петом конгресу јула 1924. усваја формулу разбијања југословенске државе. *Резолуција КИ о националном питању у Југославији* има и овакве ставове: "1. Југославија је многонационална држава. Српска буржоазија, која спроводи своју хегемонију, представља народ који износи само 39% целокупног становништва Југославије. Остали народи који заједно претстављају огромну већину становништва, више или мање потчињени су режиму националног угњетавања и против њих се води политика денационализације". Према томе, "3. Задатак КПЈ састоји се у томе: да води одлучну борбу против националног угњетавања у свим његовим облицима, а за самоопредељење народа, да потпомаже национални ослободилачки покрет, стално тежећи да извуче ове покрете испод утицаја буржоазије и да их повеже са општом борбом радних маса против буржоазије и капиталиста". Решење се састоји у разбијању и ликвидацији, а не у преуређењу Југославије:

"7. [...] општа парола права народа на самоопредељење, коју истиче КПЈ, мора [се] изразити у форми издвајања Хрватске, Словеније и Македоније, из састава Југославије и стварања од њих независних република".[8] У визији Коминтерне тренутно се није нашло и питање националних мањина, према томе ни албанске мањине и њеног издвајања из Југославије, али је начелна платформа за дезинтеграцију Југославије стварала основ и за то. Коминтерна је, дакле, ишла испред КПЈ у формулисању националног питања и решавања о судбини Југославије, у еволуцији од трпљења тога "плода империјалистичког рата" до одлуке да се Југославија, једноставно, уништи и растури као држава.

Резолуцијом Коминтерне од јула 1924. у ствари је поништена одлука Треће земаљске конференције КПЈ од децембра 1923, недовољно доследна и оштра у односу на овакве

погледе. Тиме је отворен веома сложен и доста дуг процес унутарпартијског објашњавања и разрачунавања фракција у КПЈ, који ће се окончати тек 1928. на Четвртом конгресу КПЈ у Дрездену. Не улазећи сада у ове полемике,[9] задржаћемо се само на партијским документима који изражавају званичне ставове.

Већ 18. јула 1924. у *Резолуцији Централног одбора НРПЈ о политичкој ситуацији и задацима партије* истиче се право самоопредељења свих нација Југославије, тј. њихово право на независност и слободу, а за њихов доцнији слободни споразум у Федерацији радничко-сељачких република Балкана. "Један од првих задатака у том правцу", каже се у тој резолуцији, "јесте борба против српског шовинизма".[10] У спору о националном питању избио је на површину и став [претежно српских комуниста] који борбу за самоопредељење у југословенским условима тумачи као својеврстан израз национализма и шовинизма. Централни одбор НРПЈ у *Тезама о спору у Партији,* од 18. јула 1924, протумачио је тај став партијске опозиције као "ублажење политичког става према угњетачкој политици великосрпске буржоазије и тенденцијама за издају права самоопредељења код буржоазије угњетаваних нација", те да "он објективно користи хегемонистичкој политици великосрпске буржоазије, том стубу балканске контрареволуције".[11] Овде се већ јасније помаља и прави мотив антијугословенске политике Коминтерне: Југославија је, захваљујући непомирљивој антисовјетској позицији водећих српских политичких кругова, поготову због прихватања и организовања белогардејске војне емиграције, оцењена као опасност за СССР и за перспективу бољшевичке револуције у југоисточној Европи; зато ју је требало уништити. У борби за усвајање и спровођење у живот нове политике у КПЈ употребљена је теза, а онда и етикета о великосрпском подтексту партијске опозиције, а самим тим, значи, и о њеном контрареволуционарном и антисовјетском опредељењу и дејству. Ставља се знак једнакости између борбе против сваког сепаратизма и иредентизма, као "апстрактних и нереалних фраза", и парола великосрпске хегемонистичке буржоазије.[12] Ту интерпретацију развија нарочито комунистичка омладина [СРОЈ] децембра 1924. Њени су ставови карактеристични за тон и смер потоњег опредељивања и за стил борбе у КПЈ око националног питања. Замера се, пре свега, партијској опозицији [а то је, како смо већ споменули, била углавном опозиција српског крила КПЈ] што "не прави разлику између национализма угњетених нација и национализма угњетачких нација". Самим тим што критикује буржоаски национализам уопште опозиција "у ствари индиректно потпомаже хегемонистичку политику великосрпске буржоазије". Позивајући се на Лењина, омладина истиче да је дужност пролетерске партије, у држави где постоји национално угњетавање, "потпомагати борбу угњетених нација за њихово ослобођење... а не борити се против буржоаског национализма уопште".[13] Из тога проистиче очита дискриминација једног национализма за рачун других, који, зато што су "угњетени", имају право на подршку пролетерске партије. У југословенској ситуацији то је имало да значи, на пример, партијску подршку хрватском сепаратизму и усташама, или терористичкој борби ВМРО [врховиста], или "покрету" албанских качака. Тај став је донекле наметнут у *Платформи споразума ЦО и опозиције,* новембра 1924, али је потом одбачен у Пленуму ЦК КПЈ, у *Резолуцији о националном питању:* "3. Национално питање не може се идентификовати са уставним питањем, јер се тиме заступа одржање интегритета империјалистичких држава, што је у супротности са основним марксистичким ставом у националном питању: правом самоодређења народа до њиховог отцепљења, конституисања у засебне државе или присаједињења другим државама". Тиме је јасно истакнуто уверење Партије да је Југославија "империјалистичка држава": она је [према т. 4] "продукат светског империјалистичког

рата, у којој се као владајућа нација јавља српска, која угњетава све остале нације у Југославији", чиме је први пут децидирано окривљена читава српска н а ц и ј а, а не тек њена буржоазија и владајућа класа, као угњетачка. Најзад, "7. Равноправност нација је немогућа без признања права сваке нације на отцепљење. Ударајући гласом на ту чињеницу, Партија мора изобличавати као обману све фразе о националној равноправности и националном миру при одржању империјалистичке Југославије и при одржању економске хегемоније буржоазије које било нације".[14] Одлука Земаљског већа НРПЈ [КПЈ] о спору у Партији у *Резолуцији о националном питању,* од 25. новембра 1924, сасвим је изричита у примени антијугословенске формуле: "Због свега тога дужност је Партије да са организацијама радних маса угњетених нација води заједничке отворене борбе за право на отцепљење, односно да помаже покрете угњетених нација у циљу формирања независних држава како Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, тако и ради ослобођења Албанаца".[15] Први пут се, дакле, као задатак КПЈ изричито формулише и борба за "ослобођење Албанаца", тј. за њихово отцепљење од Југославије и уједињење, разуме се у перспективи једне нове, совјетске албанске републике.

Овим одлукама спор у КПЈ није решен. Опозиција на челу са Симом Марковићем оспоравала је тезу Коминтерне и бранила интегритет Југославије.[16] Спор је пренет у Југословенску комисију Коминтерне, где се ангажовао непосредно Стаљин [30. марта 1925] у критици гледишта Симе Марковића. Интересантно је Стаљиново гледиште: "У национални програм мора се безусловно унети специјална тачка о праву нација на самоопредељење све до државног отцепљења. Ја сам већ напред рекао зашто се у данашњим унутрашњим и међународним приликама без те тачке не може да буде". Међутим, став о томе, по Стаљину, треба да буде еластичан, да Партији оставља одрешене руке за сваку ситуацију. Он зато сматра да "у програму мора бити и специјална тачка о национално-територијалној аутономији за оне националности Југославије које неће сматрати за потребно да се отцепе од Југославије". Разбијање Југославије по сваку цену налази се у функцији совјетске револуције, но после победе совјетске револуције у Југославији "потпуно је могуће да извесне националности Југославије неће хтети да се издвоје", па око тога потом гради целу једну конструкцију условног аутономизма, права да се право користи или не искористи, права уместо дужности итд.[17] Стаљин ће томе свему додати, крајем јуна 1925, да се "данашње границе југословенске државе, које су се формирале као последица ратова и насиља, не претварају у полазну тачку и закониту базу за решење националног питања", и да питање националног самоопредељења, "тј. корените промене граница Југославије" мора да буде "основа националног програма", а све то у зависности од "питања опште међународне ситуације", дакле сасвим прагматистички и подређено светским приликама и циљевима совјетске политике.[18]

После спора у Југословенској комисији Пети проширени пленум Извршног комитета Коминтерне одржан о југословенском питању априла 1925. доноси резолуцију у којој налаже Комунистичкој партији Југославије да води одлучну и доследну борбу за право самоопредељења до отцепљења свих угњетених нација, при том прецизира да то значи: "дужност је комуниста, прво, да угњетавање потлачених нација од стране српских властодржаца најодлучније сузбију и друго, да сваки захтев тих нација за остварење свега онога што ограничава њихово право самоопредељења стварно потпомажу, бране и стално напред упућују. Тако, на пример, КПЈ може и мора да потпомаже захтеве разних угњетених нација за општинским самоуправама, за својим слободним школама и независним судовима, за покрајинским аутономијама итд. Али Партија треба при

томе да стално наглашава половичност таквих мера", проширујући сваки захтев у паролу федеративног уједињења радничко-сељачких република на Балкану. Занимљиво је да у истој резолуцији Коминтерна изричито тражи од КПЈ да прави разлику између национализама, те да се бори против српског национализма, а да подржава несрпске одн. противсрпске национализме, мада го зависи од "тактике комуниста разних нација". При томе, "никаква бојазан од распламсавања националних страсти не сме Партију да задржи од тога да у томе најважнијем питању свим својим силама апелира на масе. Буде ли се она плашила пламених елемената националних покрета, она онда неће никада постати победоносни вођа великог революционарног народног покрета, који ће у Југославији настати из револуционарне комбинације радничког, сељачког и национално-ослободилачког покрета".[19] Ставови Коминтерне спроведени су већ на Трећем конгресу КПЈ у Бечу, јуна 1926: "српска нација" [дакле не српска буржоазија] је владајућа у Југославији, а њена буржоазија је завела у земљи империјалистички режим заснован на политици националног угњетавања и економског исцрпљивања несрпских нација; КПЈ се најдоследније бори за неограничено право самоопредељења народа "до одцепљења од данашње државе", у перспективи Федерације радничко-сељачких република на Балкану.[20]

Кључно место и дефинитивни заокрет ка политици ликвидације Југославије има Четврти конгрес КПЈ у Дрездену, октобра 1928. Концепт растурања Југославије разрађен је овде до појединости. Наведен је и главни мотив антијугословенског става: "настојање империјалистичких велесила да Балкан претворе у базу за контрареволуционарни рат против Совјетског Савеза". Настанак Југославије протумачен је као акт империјализма: "Већ самим стварањем државе СХС, створене су многобројне и дубоке супротности унутар државе СХС, које неизбежно воде у сусрет новоме рату и које се могу решити само сломом те државне творевине. Док су при претварању предратне Србије у садању државу СХС победнички империјалисти Антанте оставили више стотина хиљада Словенаца и Хрвата под јармом италијанског империјализма, они су ставили под власт великосрпске буржоазије не само Словенце, Хрвате и до рата независне Црногорце и оставили под њеном влашћу 1913 године освојени највећи део Македоније, него су јој приклопили знатна албанска, бугарска и мађарска подручја. На такав начин, као саставни део светског империјалистичког система, Сенжерменским, Тријанонским и Нејским мировним уговорима створени нови систем националног угњетавања у држави СХС створио је и нове супротности између државе СХС и њених суседа".[21] Партија треба да концентрише борбу против главног непријатеља, "хегемонистичке буржоазије и њене војне монархије". Претпоставка за то је борба Партије "у самој Србији, где је база хегемонистичког режима"; борба треба да се састоји у отвореном признавању "права на отцепљење и права на оружани устанак против националног угњетавања", а при том она и сама треба да указује систематску помоћ покретима угњетених нација. "Свако потцењивање дужности пролетеријата владајуће нације у борби против империјалистичког угњетачког режима и за право на отцепљење угњетених нација, потцењивање покрета угњетених нација, пасивност према њима или свођење тежишта критике не против угњетачког режима, него против вођства ВМРО или СДК, треба безусловно и до краја превладати".[22] Тако ће се КПЈ борити за независну Хрватску [*Резолуција о привредном и политичком положају,* VI в, 3], Црну Гору [4], "независну и уједињену Македонију" [5], независну Словенију [8]; мађарској мањини ће се дати право на отцепљење". Посебно су за нас важне одлуке и ставови поводом албанског питања. Полази се од констатације да је "с империјалистичким уговорима о миру остала после рата и око трећина албанског народа под владавином великосрпске буржоазије, против којег она спроводи исти

угњетачки режим као и у Македонији... Албански народ, капиталистички још не развијен, као у Албанији тако и у Југославији, може да се ослободи и уједини само у наслону на радништво, сељаштво и остале покрете угњетених нација на Балкану, у масовној национално-револуционарној борби како против великосрпског, тако и против италијанског империјализма и домаће беговске контрареволуције".[23] Партија зато "изјављује солидарност револуционарних радника и сељака осталих нација Југославије, а пре свега Србије, с Албанским национално-револуционарним покретом у лицу Косовског комитета и позива радничку класу да свестрано помажу борбу раскомаданог и угњетеног албанског народа за независну и уједињену Албанију".[24] Ослобођење Старе Србије и Македоније, када је реч о пределима настањеним албанском националном мањином, КПЈ посматра као "анексију албанских крајева у запоседнутој Македонији и на Косову", што је уз настојање великосрпске буржоазије да потчини "још и целу или барем северну Албанију, створило супротност са Албанијом"[25]

У раздобљу од 1929. до 1933. године формирало се у КПЈ мишљење о томе које области у Југославији треба да добију статус независних држава. Почело се са Хрватском, Словенијом, Македонијом, Црном Гором, Босном и Херцеговином и војводином [1929]; Хрватском, Србијом, Словенијом, Македонијом, Црном Гором [1930]; Хрватском, Словенијом, Црном Гором, Македонијом [1931]; Србијом, Хрватском, Словенијом, Македонијом и Црном Гором, док је за Војводину речено -следеће: "Ми признајемо право на отцепљење окупираних мађарских крајева у Северној војводини" [1933]. [26] Правилно је примећено, међутим, да "ниједан партијски форум после Четвртог конгреса КПЈ није то питање посебно расправљао, па је скица будућих самосталних држава, која се појављивала у лецима, прогласима, писмима, чланцима, више изражавала став аутора - писца летка или чланка него самог партијског форума".[27] Са истим ставом наставља се и 1934, јер Четврта земаљска конференција КПЈ у *Акционом програму КП за село* наглашава да "само Комунистичка партија... помаже свим снагама борбу за ослобођење потлачених нација, као и њихове национално-револуционарне организације у Хрватској, Словенији, Црној Гори, Косову, и ВМРО [уједињена] у Македонији"; у том програму КП захтева, поред осталог, "прогон српских окупатора, српских трупа, чиновника и жандарма, као и српских четника из Хрватске, Словеније, Далмације, Војводине, Босне, Црне Горе, Македоније и са Косова" те се изјашњава "против служења у војсци Хрвата, Словенаца, Албанаца, Црногораца, Мађара, Нијемаца итд. изван њиховог завичаја".[28]

Нов заокрет у националном питању учињен је 1936. године, под непосредним утицајем новог курса Коминтерне, курса "Народног фронта". На Седмом конгресу КИ, августа 1935, пред све већом ратном опасношћу и агресијом Хитлеровог фашизма и реваншизма, прокламована је парола уједињења свих антифашистичких, слободољубивих и прогресивних снага у свакој земљи ради одбране од фашизма и ради очувања мира.[29] То је, у пракси, имало да значи тактички заокрет на политику одржавања и одбране Југославије, па се сада КПЈ нашла у парадоксалној ситуацији да буде критикована због тога што се доследно и дословно придржавала претходних одлука Коминтерне. *Резолуција ЦК КПЈ о тактици и раду Партије,* донета у лето 1936. на саветовању при ЦК КПЈ у Москви, одише таквом самокритиком. "Многе погрешке учинила је КПЈ у националном питању... До VII конгреса [КИ - Д. Б.], КПЈ је разумијевала и пропагирала паролу самоодређења, укључујући и отцјепљење, на потпуно секташки начин. Отцјепљење се није сматрало правом потлачених народа, него условном потребом. О политичко-територијалној аутономији за народе који не

желе отцијепљење није било ни говора". Ту се ваља подсетити стаљинске прагматистичке тактике у националном питању, која је дошла до изражаја у Југословенској комисији КИ 1925. Па ни сада, ма колико крупан, заокрет није друго до промена *тактике*: "Промјена свјетског положаја која је наступила у посљедњим годинама, све већа агресивност фашистичких, империјалистичких земаља да националне покрете искористе за рат и за своје освајачке планове, потстакли су КПЈ да промијени тактику у националном питању а да тиме не напусти принцип права свију народа на самоодређење до отцјепљења". У духу народнофронтовског курса, "КПЈ иступа против разбијања садашњег државног подручја Југославије" [и то је та битна тактичка промена], "јер хоће да то преуређење државе постигне мирним путем, на основу националне равноправности. Код данашњих прилика покрет за отцјепљење потлачених народа ишао би на руку само фашистичким империјалистима и њиховим ратним циљевима". Зато се сада Партија изјашњава против сепаратистичких покрета Хрватске [Павелић-Перчец] и Македоније [Иван Михајлов]. Партија се даље правда: "КПЈ је покушала да промијени своју досадашњу криву тактику у националном питању. Али је она код тога учинила разне погрешке. Она је нову тактику у националном питању повезала са условом да се најприје ликвидира данашњи режим. То је уствари значило продужење старе оријентације на отцјепљење".[30] Очигледно, нови курс Коминтерне изазвао је у руководству КПЈ не мале тешкоће у преоријентацији, али је ипак тек уочи самог рата било јасно да КПЈ иде курсом одбране Југославије, што је дошло до изражаја у одлукама Пете земаљске конференције КПЈ, октобра 1940. Тиме је КПЈ у ствари ушла у процес еманципације од политике Коминтерне, што је наговештавало и могућност спора и сукоба са совјетским центром међународног радничког покрета, до чега је и дошло већ у току рата, а сасвим јавно и дефинитивно 1948.

КПЈ на Петој земаљској конференцији није одступила од начела темељне ревизије односа и уређења Југославије, од "борбе за равноправност и самоодређење"; она је сада само наступила против сепаратистичких покрета као демагошких, који иду на руку непријатељима југословенских народа и националних мањина. Тако се за Албанце каже: "в. борба за слободу и равноправност арнаутских мањина на Косову, Метохији и Санџаку, а у исто вријеме и борба против талијанских агената који у тим крајевима настоје разним обећањима обманути угњетене Арнауте и изазвати ратни сукоб у том дијелу Југославије". Врло одлучно, па чак и истим језиком као 1934. и раније, Партија и 1940. године ставља у први план "борбу против колонизаторских метода српске буржоазије у тим областима и протјеривање свих оних колонизираних елемената, помоћу којих српска буржоазија угњетава македонски, арнаутски и друге народе".

[1] *Ист. архив КПЈ* II, 35.

[2] Д. Пешић, *Југосл. комунисти,* 42. Занимљиво је, међутим, да је међу словеначким комунистима била разрађенија визија те балканске одн. југословенске совјетске федерације. У коначном билансу федеративних јединица јављају се следеће области као саставни делови "југословенске федерације": Словенија, Хрватска, Далмација, Босна, Војводина, Србија, Црна Гора, Македонија, Видинска Бугарска, Источна Бугарска, Јужна Бугарска, те "евентуално" Албанија (Д. Пешић, *Југосл. комунисти,* 41).

[3] О томе: *V Конгрес КПЈ. Извештаји. Реферати,* Београд 1948, 35 (у главном реферату Јосипа Броза Тита).

[4] *Ист. архив КПЈ* II, 133-141. Статут КПЈ донет 1926. у том погледу је веома јасан: КПЈ је секција КИ "и носи име: Комунистичка партија Југославије, секција Комунистичке Интернационале" (чл. 1; упор. и одредбе чл. 2, 33, 50 и 55). Упор. веома прегледно и добро излагање Д. Пешић на тему "Став КПЈ према

југословенској држави 1919-1941 ", према изводу у "Политици" од 19. новембра 1983, у Културном додатку IV 222, под насловом *Пут до самосталног опредељења* - стр. 9).

[5] *Ист. архив КПЈ* II, 69-70.

[6] *Ист. архив КПЈ* II, 76. Формула тлачења несрпских народности, ипак, још није предвидела постојање македонске нације. него у Македонији види Бугаре, Турке и Арнауте.

[7] *Ист. архив КПЈ* II, 70.

[8] *Ист. архив КПЈ* II, 420-421. Према попису становништва од 1921, било је у Југославији 46,67% православних према 39,29% римокатолика и 11,22% муслимана; Србо-Хрвата је било 74,4%, Словенаца 8,5%, Арнаута 3,7% (око 440000): В. Манакин, *Алманах Краљевине Југославије* IV (1929-1931), Загреб 19322.

[9] Прву озбиљну, исцрпну и критичку студију о томе објавила је Д. Пешић у нав. књизи, *Југосл. комунисти и национално питање* (1983).

[10] *Ист. архив КПЈ* II, 310.

[11] *Ист. архив КПЈ* II, 316.

[12] Тако и у завршној речи Централног одбора НРПЈ о маскирању великосрпског социјал-империјализма: *Ист. архив КПЈ* II, 321.

[13] *Ист. архив КПЈ* II, 327.

[14] *Ист. архив КПЈ* II, 333.

[15] *Ист. архив КПЈ* II, 339.

[16] Д. Пешић, *Југосл. комунисти*, 226.

[17] *Ист. архив КПЈ* II, 424.

[18] *Ист. архив КПЈ* II, 429.

[19] *Ист. архив КПЈ* II, 433, 436.

[20] *Ист. архив КПЈ* II, 111-112.

[21] *Ист. архив КПЈ* II, 182.

[22] *Ист. архив КПЈ* II, 162..

[23] *Ист. архив КПЈ* II,154.

[24] *Ист. архив КПЈ* II, 163.

[25] *Ист. архив КПЈ* II,183. Слично томе и ослобођење Бачке се у овом документу посматра као анексија мађарске територије и денационализаторска политика великосрпске буржоазије у Северној војводини која је створила мађарску ириденту" Колико се далеко ишло у практичном спровођењу у живот ове линије констатује Десанка Пешић најбоље се види у томе што је КПЈ испољила некритичну наклоност и према најреакционарнијој антирежимској организацији"- усташкој јер је ова показала највиши степен одрицања југословенске државе и чак против ње водила оружане акције Отуда пропагандна подршка усташама за време њиховог покушаја побуне у Лици 1932 године (Д. Пешић, *Југосл комунисти,* 258).

[26] Д. Пешић, *Југосл. комунисти,* 259.

[27] Д. Пешић, *Југосл. комунисти*, 259.

[28] *Ист. архив КПЈ* II, 262, 265.

[29] Д. Пешић, *Југосл. комунисти*, 261.

[30] *Ист. архив КПЈ* II, 399-400.

[31] *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји. Реферати*. Београд 1948, 252.

3. КПЈ и Косово за време НОБ-а 1941-1945.

Рат и окупацију 1941. године Комунистичка партија Југославије је дочекала са јасно израженим ставом одбране Југославије, али и са још увек важећим наслеђем такве интерпретације националних односа у Југославији, по којој се српска нација и њена буржоазија јављају као хегемон и угњетач, те ваља подржавати све покрете који иду ка ликвидацији великосрпске хегемоније. Важно је уочити да се у односу на албанску мањину није изменио полазни став, став да су Косово и Метохија [па чак и Санџак] у ствари "албанска земља", те да је дужност КПЈ да помогне ослобођење албанске мањине, борећи се само против фашистичке варијанте тог "ослобођења". Судар са масовним иредентистичким и шовинистичким расположењем албанске мањине у Југославији априла 1941. довео је зато организацију КПЈ на Косову у велике политичке, па и практичне неприлике.

Прва невоља с којом се партијска организација у овој области сударала настала је управо због неприхватања југословенске одреднице покрета. Секретар Месног комитета КПЈ за Косовску Митровицу, Али Шукрија, вајка се у писму Обласном комитету новембра 1941: "Мислили смо за 28. [новембар - национални празник Албаније - Д. Б.] да издамо један летак где ћемо објаснити о 28. новембру] и позвати народ у борбу против окупатора, разоткривајући га сасвим. Само потпис летка апсолутно немогуће да садржи реч Југославија, јер ћемо само изгубити а не добити шире масе. А бих ли је ја потписао", домишља се Шукрија, "за М. К. комунистичке партије] на Косову и Метохији?"[1] Годину дана касније ситуација није ништа друкчија. На проширеном састанку Обласног комитета КПЈ крајем децембра 1942. у селу Врелу речено је да шиптарске масе "не воле оно име Југославија [када се потписују прогласи са Комунистичка партија Југославије] и да нема ефекта и боље би било када би се друкче потписивало". У закључцима са тога састанка истакнуто је насупрот томе да је НОБ борба против окупатора и за национално ослобођење која се мора проводити на революционаран начин; КПЈ не може да призна фашистичко распарчавање Југославије; она је за революционарно самоодређење ослобођених народа. Када буде истеран окупатор и уништене његове слуге, пред свим народима Југославије биће постављено да уреде живот онако како они хоће. Супротан став иде на руку окупатору.[2]

Једну годину касније отишло се већ доста далеко у попуштању албанском национализму. У резолуцији са новембарског Покрајинског саветовања КПЈ за Косово и Метохију 1943. промењено је име партијске организације - уместо српског "Метохија" стављено је албанско име "Дукађин", јер "народ" тако зове ову област,[3] мада је то географско име знатно шире од Метохије, пошто обухвата и добар део северне Албаније с оне стране југословенске границе. Промена није безначајна, јер је

везана и за формирање народноослободилачких одбора као органа нове народне власти, те се управо тада закључило да се предузме сазивање шире конференције ради стварања заједничког народноослободилачког одбора за читаво Косово и Дукађин.[4] То је већ акт од извесног државноправног значаја, који се мора посматрати и у политичкој генези будуће косовско-метохијске аутономије. Конференција је одржана, али не на југословенској територији него на државној територији Албаније, у селу Бујану,[5] 31. децембра 1943. и 1-2. јануара 1944. У *Зборнику докумената из НОР* речено је да је конференцији присуствовало 49 делегата из свих срезова Космета, осим из гњиланског, али то, изгледа, није сасвим тачно. "Ни срезови, ни поједини крајеви Области нису могли бити равномерно заступљени на тој конференцији", вели Павле Јовићевић, тада секретар ОК КПЈ и један од организатора и учесника ове конференције, у свом сећању на те дане. По њему национални састав делегата није одговарао националном саставу становништва области. Тај састав је био двојако нарушен: конференцији су присуствовали као делегати и Албанци који нису били југословенски држављани нити су живели на југословенској територији - из краја у којем је одржана конференција, из оног дела Малесије који је припадао и припада Албанији. Од укупно 51 делегата - таквих је било 10 [један делегат је био из Плава, такође ван територије Косова и Метохије]; то значи да једна петина делегата није била са територије Косова и Метохије. Поред тога, од 51 делегата било је свега 7 Срба и Црногораца, што никако не одговара ондашњем националном саставу становништва области.[6]

Закључци конференције донети су очигледно под утицајем једне албанске, у суштини иредентистичке концепције. Пошто је у преамбули истакнута народнофронтовска база ових одлука, констатовано је у тачки првој, под б.: "Први империјалистички рат завршио се Версајским уговором, који је поред других неправди створио и Југославију да би задовољио великосрпску хегемонистичку клику на челу са краљем Александром. Тако створена Југославија, без питања и против воље народа, била је типична земља националног, политичког и економског угњетавања у Европи". То је скоро дословно поновљена формула Четвртог конгреса КПЈ из 1928, односно класична, али предфронтовска формула Коминтерне. Резолуција наставља у истом духу, прелазећи на питање албанске народности: "Шиптарски народ на Косову и Метохији, не само да је био политички, национално и економски угњетен, него и подвргнут физичком истребљењу. Одрицана су му сва национална права [немање школа на матерњем језику, спречавање културног, политичког и економског развитка]. Његови такозвани претставници били су верни агенти великосрпске хегемонистичке клике за пљачку и угњетавање. Врхунац економског искоришћавања била је аграрна реформа, која је имала за циљ: заоштравање мржње између Шиптара, Срба и Црногораца, да осиромаши Шиптаре до тог степена да буду принуђени да се исељавају, да створи једно реакционарно упориште на Косову и Метохији, а да се ослабе револуционарне снаге народних маса Црне Горе, дајући им земљу на Косову и Метохији. Шиптарски народ Косова и Метохије", наставља се сада у духу ревидиране националне политике из 1936, "после капитулације Југославије као народ без довољно свести, којему је било догорело до ноката, био је готов да поздрави као пријатеља сваког оног ко би му променио оно стање. Чак и крволочни војници фашизма, који су били окрвавили руке крвљу народа Шипније", признаје се у *Резолуцији,* "признавани су као спасиоци... Клика издајица користећи расположење шиптарских маса у току владавине великосрпских хегемониста, преварише шиптарски народ и не дадоше му да чује прави глас својих синова, да је фашизам заклети непријатељ сваког народа, па према томе и шиптарског". У завршном параграфу се, после ове осуде фашистичке варијанте уједињења, ипак ставља у изглед једна друга, револуционарна варијанта уједињења са Албанијом, и

дословно каже: "Косово и Метохија је крај који је насељен највећим делом шиптарским народом, а који као и увек, тако и данас - жели да се уједини са Шипнијом [Албанијом - Д. Б.]. Према томе осећамо за дужност указати прави пут којим треба да пође шиптарски народ да би остварио своје тежње. Једини пут да се Шиптари Косова и Метохије уједине са Шипнијом јесте заједничка борба са осталим народима Југославије против окупатора и његових слугу. Јер је то једини пут да се извојује слобода, када ће сви народи па и Шиптари бити у могућности да се изјасне о својој судбини са правом на самоопредељење до отцепљења. Гаранција за ово јесте НОВЈ, као и НОВШ са којом је уско повезана. Поред овога за ово су гаранције нашли велики савезници: Совјетски Савез, Велика Британија и Америка [Атлантска повеља, Московска и Техеранска конференција]".[7] Међу потписницима ове резолуције су Мехмед Хоџа, као председник НОО, Павле Јовићевић, као први, и Рифат Бериша, као други потпредседник, затим Џевдет Дода, Фадиљ Хоџа, Хајдар Души, Зећирија Реџа - чланови председништва, и низ осталих чланова [Имер Пуља, Џавид Ш. Нимани итд.].

Проглас Обласног НОО од 2. јануара 1944, издат са те конференције, поздравља одлуке АВНОЈ-а, које разуме тако да је "за увек сахрањена Версајска Југославија, земља националног, социјалног и политичког угњетавања". Шиптари се позивају да ступе у заједничку борбу са Србима и Црногорцима против окупатора и њихових помагача, "јер само заједничка оружана борба противу окупатора и његових помагача јесте пут којим ћете доћи до слободе и права на самоопредељење и отцепљење", чиме се *Проглас* у ствари везује за формулацију завршног параграфа тачке I *Резолуције* од 2. јануара 1944. године.[8]

Делегати Косова и Метохије нису успели да се пробију до Јајца и нису учествовали на Другом заседању АВНОЈ-а. Већ крајем јануара Покрајински комитет за Косово и "Дукађин" покушава да у контакту са ЦК КПЈ изађе из противречне ситуације у којој се нашао после закључака Конференције у Бујану. "Ми увиђамо извесне пропусте, као и неке недостатке и грешке, али у ситуацији у којој смо били друкче се није могло за сада поставити".[9] Одговор ЦК КПЈ са критиком упућен је Обласном комитету тек 28. марта 1944, потписан од стране Милована Ђиласа. Критикује се формирање Покрајинског комитета "зато што ваш крај није нека посебна компактна област"; није требало мењати назив Метохија у Дукађин, "из простог разлога што под Дукађин спадају и крајеви који прелазе преко бивше југословенске границе", но тај се назив може задржати "ако народ... тај крај заиста тако зове". Не треба прелазити оквире Обласног комитета: не треба стварати Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења, него се треба задржати на Обласном НОО. Опомиње се да не сме да дође до неспоразума између Обласног комитета и албанских другова [тј. другова из Албаније - Д. Б.] "због разних разграничења и сл.", јер "то данас није важно"; главно је борба против окупатора. Критикују се затим резолуција са саветовања на Шар-планини од 4-5. новембра 1943. и проглас поводом октобарске револуције због извесних "крупних политичких грешака, како секташког тако и опортунистичког карактера". Одлуке АВНОЈ-а омогућују право на самоопредељење, али су уперене против свих хегемониста, па и великоалбанаца; право на самоопредељење [не помиње се и право на отцепљење!] може да се стекне само борбом против немачког империјализма. Ратовати с Немцима против НОВ и ПОЈ и против албанског ослободилачког покрета а истовремено причати о "уједињењу" Албаније значи радити исто што и сви други квислинзи у Југославији, и посебно против независности и будућности албанског народа. "Данас се, другови, ради не о томе да се разграничи Албанија и Југославија - обе окупиране од Немаца - него да се обе, оружаном борбом, ослободе од њих. Зато свако постављање питања разграничења,

- уствари помаже Немцима да потстичу један народ против другог". Обрнуто, суседни мали народи, као на пример Албанци, могу да се релативно лако ослободе у наслону на народе Југославије. Зато би данас било "из основа погрешно постављати или решавати ма каква спорна питања". Најзад, ЦК КПЈ се овде изјашњава енергично против популарисања Балканског штаба, који "и не постоји" и чије би се значење у пракси свело на то да "умањи значај нашег покрета, нашег Врховног штаба, а пред иностранством би изгледало као да се ствара нека балканска "интернационала", што би реакција свих боја могла само да искористи за изолацију ослободилачких покрета".[10] На формирању Балканског штаба, у духу будућег удруживања у Балканску федерацију, радио је Светозар Вукмановић Темпо у току лета 1943, али је цео тај подухват и договор ликвидиран после Титове интервенције од 21. септембра и октобра 1943. године.[11] Критика ЦК КПЈ прихваћена је дословно од Обласног комитета, што се види из директиве ОК од 18. јуна 1944. године.[12]

За разјашњење неких околности које су довеле до конференције у Бујану значајан је један ранији извештај Светозара Вукмановића Темпа Централном комитету КПЈ, од 8. августа 1943, о војно-политичкој ситуацији у југоисточној Србији, Македонији, Косову и Метохији, Грчкој и Албанији. Он вели да је априла 1943. наишао на Косову и Метохији "на заиста тешку ситуацију"; партијске организације су заузимале секташки став - но према коме: према националистичким албанским групама, "које су истина шовинистички расположене према Србима, али су истовремено непријатељски расположене према италијанском окупатору"; требало је, дакле успоставити сарадњу са албанским националистима, и то без обзира на њихову шовинистичку мржњу према српском народу. Међусобна мржња Шиптара и Срба, по Темпу, кочила је развитак НОБ-а, али је она последица како "дугогодишњег робовања под великосрпском реакцијом" [!], тако и досадашњег секташког рада ОК и партијских организација. "Шиптарске масе у целини траже припојење Албанији", тврди Темпо, "и постоји реална опасност да те масе мобилише реакционарна шовинистичка групација из старе Албаније "Бали Комбтар". Вукмановић обавештава ЦК да ЦК КП Албаније и Миладин Поповић, делегат КПЈ у Албанији, предлажу да се шиптарске масе ставе под команду једног шиптарског штаба на Космету, који би био под командом Главног штаба Албаније а српске масе под командом нашег Штаба. Миладин Поповић чак мисли да је потребно да се Метохија и организационо-партијски уклопи у састав КП Албаније. Темпо признаје да би те мере заиста олакшале прикупљање албанских маса у НОБ, "али с друге стране ми бисмо изгубили много код српског народа", па зато тражи савет ЦК.[13]

Оштру критику упутио је Обласном комитету Светозар Вукмановић у упутству од 2. октобра 1943, јер се из материјала ОК, по њему, види да они већ сада потпадају под утицај великоалбанске клике у погледу будућих граница између Југославије и Шипније. Он зато објашњава јасан став КПЈ: за заједничку борбу народа Космета и осталих народа Југославије; тим путем сви народи Космета извојеваће своју пуну националну слободу. "Што се тиче питања будућих граница између Југославије и Шипније, то ће се решавати у братској слози и сарадњи између Народно-ослободилачке војске Југославије и Већа народног ослобођења Југославије и Народно-ослободилачке војске Албаније и Већа народног ослобођења Албаније на основу права самоопредељења народа. Како ће се вршити та разграничења то ће зависити од развоја политичке ситуације у Југославији и Албанији. А ми данас не смемо ништа одређено постављати по том питању". Исто тако изјашњава се против опортунистичког

третирања НОВ Косова и Метохије као неке засебне војске на равној нози са НОВЈ и НОВШ.[14]

Најзад, још пре Другог заседања АВНОЈ-а, сам Тито упозорава Темпа у писму од 9. новембра 1943. да питање самоопредељења народа треба поставити тек после победе над Немачком и квислинзима. "Федерација балканских народа поставља се сада за нас", вели Тито, "као агитациона парола. Неправилно је сада постављати и у Метохији прикључење Албанији, јер то значи јашити на репу албанске реакције и слабити фронт свих снага Метохије у борби против Хитлера као главног непријатеља на Балкану. Држите се атлантске повеље и споразума у Москви".[15]

Политичка историја народноослободилачког рата и револуције у Југославији свакако ће у будућим истраживањима доћи до тачних сазнања о току и разлозима коначног заокрета КПЈ на курс интегритета Југославије као државе и међународноправног субјекта. Према оном што се до сада зна, јасно је да се у раздобљу између Првог и Другог заседања АВНОЈ-а, тј. између новембра 1942. и новембра 1943. године одиграо низ догађаја који су Комунистичку партију Југославије довели у сукоб са линијом Коминтерне [укинуте 1943] односно СССР и Стаљина лично: у питању је процес еманципације КПЈ, која је своју нову и сигурну базу видела у Југославији као постојећем међународном субјекту, као држави која се може револуционарно мењати управо под условом да се сачува њен интегритет. Припрема Другог заседања АВНОЈ-а значила је разраду једне нове државноправне концепције будуће Југославије, али без тога да се доведе у питање њен међународноправни континуитет. Стога је већ у том тренутку било неприхватљиво било какво издвајање или обећање издвајања, било какво прејудицирање "права на самоопредељење". Штавише, колико год се у документима КПЈ од 1935. говорило о праву на отцепљење, у ратним документима ЦК КПЈ то се право скоро не помиње, већ се говори само о начелу самоопредељења, које ће се кроз заједничку борбу консумирати у једној државној, мада федеративно преуређеној заједници. Додуше, у преамбули главне одлуке АВНОЈ-а о изградњи Југославије на федеративном принципу, од 29. и 30. новембра 1943, помиње се "право сваког народа на самоопредељење, укључујући право на отцепљење или на уједињење са другим народима", али се с позивом на истинску вољу свих народа Југославије, осведочену у току трогодишње заједничке народноослободилачке борбе, одлучује да се сви народи удруже у федеративну заједницу Југославије. АВНОЈ зато наглашава већ у првој тачки да "народи Југославије никада нису признали и не признају раскомадање Југославије са стране фашистичких империјалиста", те да су "у заједничкој оружаној борби доказали своју чврсту вољу да остану и даље уједињени у Југославији"; та Југославија ће, наравно, бити изграђена на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине" [т. 2]. Посебно се наглашава да ће се "националним мањинама у Југославији обезбедити сва национална права" [т. 4].[16]

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а имале су да учине крај шпекулацијама око територијалног интегритета будуће Југославије, али тиме није искључено, у оквиру федеративног уређења земље, да многи захтеви "угњетених нација" буду коначно задовољени. Но значајно је што на Другом заседању АВНОЈ-а још није формулисана покрајинска односно обласна аутономија као елеменат федерације, чак ни у оквиру републике Србије. До тога ће доћи тек по завршеном рату.

[1] *Zbornik* 1/19, 28 (br. 3).

[2] *Zbornik* 1/19, 189-190 (Br. 32).

[3] *Zbornik* 1/19, 310-323, особито 315 (br. 60).

[4] *Zbornik* 1/19, 314 (br. 60).

[5] На секцији "Проклетије" 1:100 000, то је село Буњај (sic) изнад реке Валбоне, око 10 км узводно од њеног ушћа у Дрим, крај места Кољгецај.

[6] Интервју Павла Јовићевића објавили су В. Зечевић и М. Милошевић у НИН-у бр. 1719 од 11. децембра 1983. под насловом *Злоупотреба једног ратног документа* (стр 11-14).

[7] *Народни одбор Аутономне Косовско Метохијске области 1943-1953. Основни материјали са заседања,* изд. Нар. одбора АКМО, Приштина 1955, 7-12; упор. *Zbornik* 1/19, 310-323 (br 60), 376-382 (br 80) - где је и напомена на стр. 377 о конференцији.

[8] *Zbornik* 1/19, 376-382, посебно стр. 379-380.

[9] *Zbornik* 1/19, 420-421 (br 93).

[10] *Zbornik* 1/19, 461-466 (br. 104). У том писму је први пут речено да "Албанци могу носити албанску заставу, али с петокраком звездом" (стр. 465).

[11] С. Нешовић, Б. Петрановић, *АВНОЈ.* 392, нап. 10; упор. тамо, 385-386, 388; Zbornik II/10, 310: "Поручите на било који начин Темпу да не ствара Балкански штаб јер је то сад политички неправилно".

[12] *Zbornik* 1/19, 577-580 (br. 143). За однос према резолуцији ПК одн. Обласног НОО у Бујану карактеристична је и критика коју је политички комесар Прве косовско-метохијске бригаде, Мита Миљковић, упутио 26, јула 1944. секретару Обласног комитета. Он мисли да формулације у резолуцији постављају могућност отцепљења Косова и Метохије од Југославије, а истицање те могућности данас (1944 - Д. Б.), посматране са становишта данашњег развитка снага у једној и другој земљи и перспектива даљег развитка борбе, значи грешку. Миљковић примећује да нигде у резолуцији није одлучно формулисано да Космет треба да остане у оквиру федеративне Југославије. "Ово моје мишљење произишло је", каже он, "из писма друга Тита Ц(ентралном) К(омитету) Албаније по питању дискусије око границе (т. да ли Космет да буде под Г(лавним) Ш(табом) А(лбаније), где је друг Тито подвукао да великошиптарска реакција тежи да Косово одвоји од Југославије због плашње за своје себичне интересе и да онај ко ма чим одвраћа Космет од данашње Југославије навија воду на млин великошиптарске реакције" *Zbornik* 1/19, 599-600, (br. 152).

[13] *Zbornik* II/10, 143-165 (br. 65).

[14] *Zbornik* II /10, 339-341 (br 161).

[15] *Zbornik* II /11, 41-42 (br 23). Темпово упутство на основу тога *Zbornik* II /11, 127-128 (br 71), упор. и Титово писмо Темпу од 6. XII 1943, *Zbornik* II /11, 196-198 (br. 104), где је Тито одлучно против пароле о присаједињењу Косова и Метохије Албанији у том тренутку ("данас") коју пред лаже Миладин Поповић делегат КПЈ и против става о команди албанског Главног штаба над Метохијом. Поводом свега тога (Македонија Косово итд.) Тито истиче да наша актуелна парола не може бити ни балканска федерација а ни уједињење с Бугарима, иако ми опште пропагандно постављамо и истичемо жељу народа Југославије да Бугари ступе с њима у једну јединствену будућу федеративну заједницу, а говоримо опште пропагандно и о братству и јединству народа Балкана". Тито препоручује да се мотри на међународну ситуацију и право значење комбинација о разним федерацијама те да се строго придржава наших парола и ставова, а да се не упушта у крупне и апстрактне комбинације (*Zbornik* II /11, 198).

[16] С. Нешовић - Б. Петрановић, *АВНОЈ,* 452-153.

4. Југословенско-албански односи и питање Косова у светлу политике КПЈ према КПА 1939-1948.

Питање Косова и Метохије односно укупан проблем положаја албанске мањине у Југославији и њених перспектива на ширем плану мора се посматрати и у склопу балканске политике Коминтерне [бар до укидања ове организације 1943], и у светлу политике и дејства КПЈ на интернационалном плану.

Нема никакве сумње у то да је КПЈ пружила суштинску помоћ у стварању КП Албаније.[1] Фракцијски разједињене групе и ћелије албанских комуниста распустила је Коминтерна 1937, али до реорганизације и сређивања прилика није дошло ни после тога. Иницијативу за нов покушај организовања партије у Албанији има ЦК КПЈ 1939. године, који успоставља везу са албанским комунистима преко секретара Обласног комитета за Косово и Метохију, Миладина Поповића. Веза је прекинута хапшењем Поповића, али је обновљена 1941. иницијативом једне скадарске групе [Фадиљ Хоџа]. У Албанији потом раде заједно Душан Мугоша и Миладин Поповић, са овлашћењима делегата КПЈ. Албанска партија је формирана на конференцији у Тирани 8. новембра 1941. У резолуцији је истакнут задатак КПА "да развијемо љубав и борбену сарадњу са свим народима Балкана, а поготову с народима: српским, грчким, црногорским и македонским, који се херојски боре за своје национално ослобођење".[2] Партијска организација се консолидује у току зиме 1941/42, а припрема се и започиње оружана борба против италијанског окупатора. Делегати КПЈ успостављају везу са Централним комитетом тек августа 1942, када се Душан Мугоша пробио до слободне територије у Гламочу. Тада је од Коминтерне затражено и добијено признање КПА и одобрење за сазив Прве земаљске конференције КПА. Та конференција је одржана у селу Лабинот крај Елбасана 17-22. марта 1943. Делегација КПЈ на тој конференцији донела је албанском руководству Титово писмо [22. септембра 1942] са инструкцијама Коминтерне и другим саветима за организовање и чишћење партијских редова. Одлучено је да се створи НОВ Албаније, а као инструктор је у Албанију ради тога упућен Светозар Вукмановић Темпо у лето 1943.

То је, иначе, време великих распри о националном програму и карактеру народноослободилачке борбе и политике КПА у томе. Један од проблема са којима су се посебно југословенски делегати и политички и војни инструктори у Албанији морали носити био је и став албанских комуниста према идеји "етничке Албаније". Како вели Дедијер, поједина су руководства комунистичких група у неку руку чак и одобравала окупацију Југославије и Грчке, надајући се да ће им Хитлер и Мусолини створити "Велику Албанију", у коју треба да уђу Косово и Метохија и Ћамерија.[3] На првој конференцији КПА [1941] тај став је осуђен као шовинистички, али тиме проблем генералне линије КПА у националном питању уопште није скинут с дневног реда. Штавише, Главни НОО Албаније, формиран на конференцији у Пези септембра 1942. по моделу народне власти која је настајала у југословенској револуцији, у настојању да постигне општи фронт националних снага за борбу против окупатора, улази у преговоре са националистичким и углавном прозападним [англофилским] "Бали Комбтаром" [Националним фронтом]. На конференцији у Муки 1-2. августа 1943, значи у јеку организовања народне власти и НОВ Албаније, такорећи на очи југословенских делегата, постигнут је споразум са балистима: формиран је заједнички "Одбор националног спаса", коме се дају све компетенције за руковођење народноослободилачким покретом, усвајају се националистичке пароле и симболи, а што је најважније - прихвата се парола "етничке Албаније", у коју улази и Косово.[4]

Важно је нагласити да су на конференцији у Муки учествовали и чланови ЦК КПА и делегати односно чланови Главног НОО Албаније, чиме је дошла до изражаја несумњиво националистичка струја у албанској партији, спремност да се народни фронт борбе против окупатора гради на класичним циљевима и паролама националистичког програма великоалбанског хегемонизма. На оштру и тада ефикасну реакцију делегата КПЈ није требало дуго чекати: непосредно после Муке сазвана је друга конференција Главног НОО, у Лабиноту, на којој је заузет негативан став према "Бали Комбтару".

Сва ова збивања у албанској партији одражавала су се и на ситуацији Косова и Метохије, у раду партијских организација и читавог НОП-а међу Албанцима на територији Југославије. Одјек тога колебања, али и прикривене доминације великоалбанског национализма у КПА и руководству НОВА, може се, а како нама изгледа, и мора видети у политичкој платформи оснивачке конференције Обласног [Покрајинског] НОО Косова и "Дукађина" у Бујану око Нове 1944. године, о којој је већ било речи. Још више од тога: предлози да се албанске [шиптарске] партизанске јединице на Косову и Метохији подреде команди Главног штаба НОВА, о чему се расправљало све до лета 1944, показују да се албанска партија у ствари никада није одрекла извесних претензија према Косову и другим територијама са албанском националном мањином у Југославији, те да је парола "етничке Албаније" само привремено и привидно, а очигледно и под притиском сарадње са КПЈ и НОВЈ, потиснута у задњи план.[5]

Упоредо с тим су у току 1944. године текле и организационе мере ради конституисања нове власти и државе у Албанији, по моделу оствареном пре тога у Југославији. Први Антифашистички конгрес у Пермету 24. маја 1944, на коме су се скупили делегати из целе земље, формирао је Антифашистичко веће народног ослобођења Албаније [АВНОА], као врховно законодавно и извршно тело земље, а поред тога одлучио да се краљу Зогу забрани повратак у Албанију, да се пониште уговори и споразуми албанских влада пре 1939, те да се не призна влада која би евентуално била формирана ван Албаније или на територији Албаније. АВНОА и НО одбори проглашени су за једину власт у земљи. Све су те одлуке потврђене на првом заседању АВНОА одмах у наставку конгреса. АВНОА се обратио и Титу, телеграмом у коме је речено да је борба народа Југославије "гарантира братства балканских народа и остварења идеје балканске конфедерације".[6] Друго заседање АВНОА у Берату, 20. октобра 1944, прогласило је Национални комитет привременом демократском владом Албаније, на сугестију Јосипа Броза Тита.

Очигледно је да је КПЈ одиграла важну улогу у стварању КПА, у организовању НОП-а Албаније, у формирању и конституисању органа нове власти и државноправног лика нове државе. У завршним операцијама на територији Југославије, потом, углавном на иницијативу Врховног штаба НОВЈ, учествовале су и две дивизије НОВА [Пета и Шеста]. Оперисале су у долини Лима и у Санџаку, у борбама за Вишеград и Добрун, односно на Косову и Метохији - у борбама за ослобођење Призрена и Ђаковице.[7]

Још крајем 1943, вероватно у новембру, ЦК КПЈ упутио је писмо албанској партији као одговор на питања која су се тицала будућности Косова и Метохије. Ту је изречена оштра оцена да "постављати данас питање присаједињења" иде на руку реакцији и окупатору. "Само оружана борба против окупатора може јасно показати што ко хоће и исковати стварну демократију и братство народа, а није ни потребно наглашавати да

између нас и демократске антиимперијалистичке Албаније то питање не може бити проблем... Нова Југославија која настаје биће земља слободних народа, па према томе у њој неће бити места националном угњетавању ни албанских мањина".[8] Пада у очи да писмо ЦК КПЈ говори о албанским мањинама, за које неће бити националног угњетавања, али у новој Југославији, што имплицитно значи одбијање сваког разговора о промени територијалног статуса области настањених Албанцима у Југославији и довођење у питање територијалног интегритета будуће, социјалистичке Југославије. Тај став, са којим смо се упознали и у низу других докумената којима се реагује на колебљиво држање косовских комуниста у току 1943. и 1944, налази се на линији конституисања Југославије као државе која чува свој државноправни континуитет, поред осталог, и чувањем свога територијалног интегритета. Питање албанске мањине је, значи, и у овом документу постављено као унутрашње питање Југославије.

Из неких наведених докумената КПА и АВНОА, међутим може се на страни КПА наслутити и једна супротна линија: ишчекивање да ће албанско-југословенски односи бити разрешени у склопу једне социјалистичке балканске конфедерације. Тако се, на пример, и у поруци Врховног штаба НОВА [са потписом Енвера Хоџе] врховном команданту НОВЈ, Јосипу Брозу Титу, априла 1944, упућеној по Миладину Поповићу, подсећа на јединство албанског и југословенских народа у борби "за стварање новог, демократског и федеративног Балкана", а Титу се жели дуг живот "на срећу и част народа Југославије и свих народа Балкана".[9] Занимљиво је, ипак, да се у одговору од 10. септембра 1944. Тито ограничава на констатацију да су заједничком борбом "ударени чврсти темељи будућем узајамном животу наших народа", што је без сумње далеко мање одређена формула. То се сасвим добро објашњава Титовом негативном реакцијом на формирање Балканског штаба, о чему је већ било речи, где је изричито речено да се Балканском федерацијом оперише само као пропагандном и агитационом паролом. Све комбинације око Балканске федерације, видеће се то убрзо после рата, и тако ће се разбити на различитом приступу балканских комуниста том питању, а највише на Стаљиновим погледима, резервама, па и противљењу таквом уједињењу балканских народа у коме би доминирала југословенска Партија, већ довољно еманципована и отуђена од ауторитета стаљинске политичке воље.

Данас је још врло тешко тврдити, ако се на ствари гледа са одговорношћу историчара, са каквом је коначном концепцијом КПЈ градила међусобне односе са КПА и новом албанском државом, како у ратном тако и у послератном раздобљу. Организација албанске државе, политичке и економске везе које су се после рата успостављале, њихов тип и обим и изузетно тесна сарадња двеју армија [при чему је албанска армија усвојила чак и формацију ЈНА] - стварали су начелну и практичну могућност политичке интеграције двеју држава. Да ли је та могућност, како је видимо сада, са размаком од скоро четири деценије, била уједно стварни политички курс једне или обеју партија - отворено је питање, на које, у недостатку архивских докумената, ми не умемо и не можемо да одговоримо. Ситуација грађанског рата у Грчкој [1946-1949] и непосредне претње Албанији са те стране, при чему не треба заборавити ни отворене територијалне аспирације Грчке према северном Епиру на Париској мировној конференцији [1946] и после тога, стварали су и посебну погодност за разне комбинације о приближавању или можда чак и уједињавању двеју земаља. Не може се искључити ни предвиђање евентуалног непријатељског држања Албаније у предстојећој конфронтацији са Коминформом односно СССР-ом, па ни идеја да се подржавањем интеграционих процеса осујети претварање Албаније у извор смутњи и терористичке активности у Југославији. У сваком случају, 1. јула 1946. године

закључен је Уговор о пријатељству и сарадњи између ФНРЈ и Албаније, који је раскинут 1948 једностраним актом Албаније, после Резолуције Информ-бироа и заузимања непријатељског, агресивног и иредентистичког курса од стране НР Албаније према Југославији.

Поводом тога уговора постоји и једна прича Енвера Хоџе, у његовим *Успоменама,* објављеним у Тирани 1979, о наводном разговору са Титом о будућности Албанаца у Југославији. Хоџа је приликом своје посете Београду и потписивања Уговора 1946. године поставио Титу питање о Косову, формулишући албански став на следећи начин: "Косово и друге области албанског становништва у Југославији су албанске територије које су велике силе неправедно отргле [arraches]. Сада, када су наше две земље социјалистичке, створени су услови да се овај проблем праведно реши". На овај захтев Енвера Хоџе Тито је, како Хоџа тврди, одговорио: "Слажем се, то је и наша жеља [souhait], али у овом тренутку ми не можемо ништа да учинимо у том смислу, јер то Срби не би схватили [car les Serbes ne le comprendraient pas]". Хоџа је на то закључио: "Ако то не схватају данас, схватиће сутра".[10] Веома је тешко усвојити ово позно казивање о једном разговору у четири ока, као доказ о стварном Титовом мишљењу и изјави коју би он дао као државник и председник Владе ФНРЈ и генерални секретар КПЈ, поготову што је Титов наводни одговор формулисан као "жеља" која се не може спровести "у овом тренутку" због тога што то српски народ не би могао да схвати. Чак и када би то све било тачно, значило би само да је Хоџина "иницијатива" у ствари на дипломатски начин одбијена. Међутим, ако су Титове речи под знаком питања, јер не можемо бити сигурни да ли их је уопште изговорио, није под знаком питања Хоџин политички став поводом Косова, и није без значаја што тај став кореспондира, како се могло видети из бројних ранијих навода, са неким од главних докумената КПЈ о националном питању и конкретно о питању албанских мањина у Југославији - додуше свагда из раздобља коминтерновског курса пре 1935; КПА је очигледно рачунала на старе политичке обавезе. Посебно је питање колико је у томе могла да има одзива у КПЈ, која је у раздобљу од 1941. до 1945. прошла прву и пресудну етапу свог осамостаљења. Фактор који је давао неког основа за великоалбанске наде и комбинације могао је да буде само неизмењени негативан однос КПЈ према српском национализму, однос који је дошао до изражаја, поред осталог, и у конституисању косовско-метохијске аутономије.

[1] V. Dedijer, *Jugosl.- alb. odnosi,* за приказ историјата односа двеју партија користимо се овом Дедијеровом књигом.

[2] V. Dedijer, *Jugosl.- alb. odnosi*, 17.

[3] V. Dedijer, *Jugosl. - alb*. odnosi, 52.

[4] V. Dedijer, *Jugosl. - alb. odnosi*, 80-89, 106-107.

[5] Уз тај предлог ишли су и предлози да се Метохија организационо припоји КП Албаније а те предлоге као и онај о проширењу компетенција албанског Главног штаба, подржавао је чак и деле гат КПЈ у Албанији Миладин Поповић *Zbornik* II /10, 154-155 (br. 65).

[6] V. Dedijer, *Jugosl. - alb. odnosi,* 94.

[7] V. Dedijer *Jugosl.- alb. odnosi,* 78-79.

[8] V. Dedijer, *Jugosl.- alb. odnosi*, 126-127.

[9] V. Dedijer, *Jugosl - alb. odnosi,* 71.

[10] Enver Hoxha, *Avec Staline Souvenirs,* Tirana 1979, 146-147.

5. Постанак и развој косовске аутономије

На Другом заседању АВНОЈ-а питање аутономије у будућем југословенском федерализму није уопште ни поменуто. У одлуци о изградњи Југославије на федеративном принципу назначују се федералне јединице које безусловно треба да постоје: Србија, Хрватска, Словенија, Македонија, Црна Гора и Босна и Херцеговина; том начелном одлуком, ипак, није прејудициран будући устав. Ту се ништа не говори о аутономним јединицама, из чега правни историчари закључују да се ово питање хтело решити тек после рата.[1] За националне мањине Одлука установљава и "сва национална права", под којим се подразумевају и сва политичка, а не само културна права мањине. Но у сваком случају, већ самим изразом "национална мањина" Одлука је утврђивала да се може говорити само о правима мањине, те да се ова права битно разликује, и по врсти и по обиму, од права већинских нација које чине југословенску државу и које су побројане у т. 2. Одлуке Срби, Хрвати, Словенци, Македонци и Црногорци. Главно ограничење је у томе да "мањина не може да се издвоје, да изграђује сама своју државу и друштвени систем, јер би тиме онемогућила права већинских нација" [2] Другим речима, мањина нема, нити у духу генералних политичких и правних одлука АВНОЈ-а може да има атрибуте државности - из чега би се, даље, могао извући закључак да она не може конституисати ни југословенску државност, југословенску федерацију. Одлука АВНОЈ-а у сваком случају не конституише нити право мањине [према томе - ни албанске националне мањине] на отцепљење и присаједињење својој националној држави [у случају Албанаца - Албанији], нити говори о аутономији као уставно правном облику остваривања заједничких националних права.

Постанак аутономних јединица у Србији, као једној од република југословенске федерације, мора се посматрати у светлу политике КПЈ према националном питању како се ова изграђивала и формулисала пре и за време рата, у перспективи освајања власти и у ситуацији када се та перспектива почела претварати у стварност. Није, међутим, извесно да је чак ни у време Другог заседања АВНОЈ-а 1943. године било до краја разрађено решење националног питања у своме државноправном аспекту. Говори се, углавном, о два аспекта националног питања на плану државног права: један се тиче међусобног односа и државноправног положаја "главних" народа, који и конституишу нову државу, а други се односи на положај националних мањина. У првом случају, полазећи од начела суверености свакога народа посебно, државна је заједница створена када се на то гледа са становишта уставног права путем добровољног уједињења суверених и равноправних народа, са свим атрибутима државности, при чему су се узеле у обзир и неке историјске специфичности приликом формирања једне "вишенационалне" федералне јединице - Босне и Херцеговини. Што се тиче националних мањина, ствар је далеко сложенија, јер се у начелу могло поступити двојако: њихов статус се могао регулисати уставом и посебним законима у оквиру концепта суверености грађанских права, без територијалног артикулисања политичких права мањине, а могао се замислити и као територијално конституисање у аутономијама било ког ступња и типа, но свагда - с обзиром на генералну, начелну одлуку АВНОЈ-а - са својом пуном политичком садржином. У том случају се могло размишљати о томе које мањине и на којим територијама улазе у обзир за аутономно формирање, што је већ ствар превасходно политичких погледа и одлука. Судбина немачке мањине, до рата најбројније, решена је њеним развлашћењем и исељењем у

Немачку по завршеном другом светском рату, при чему се пошло од констатације да се та мањина, укључена у антијугословенску делатност пре рата и у окупаторски апарат за време рата, понела према овој држави нелојално; исту судбину доживели су Немци и у неким другим земљама Европе [Пољска, Чехословачка], а те су мере и међународноправно санкционисане.[3] Судбина мађарске и албанске мањине решавала се на сасвим други начин. Пре свега, имала се у виду перспектива политичког зближавања са матичним државама ових народности - Мађарском и Албанијом, у оквиру нове породице социјалистичких земаља, па стварни однос ових мањина према југословенској држави у рату 1941-1945. и њихово одређено ангажовање у систему окупације и дезинтеграције државе југословенских народа, нису узети у обзир приликом уређивања њиховог правног положаја у новој Југославији. Тако су за остваривање свих права ових националних мањина одабране политичко-територијалне аутономије: Војводина - углавном с обзиром на мађарску мањину у Бачкој [мада је то подручје веома хетерогена заједница многих народности] и с позивом на неке историјске околности, а Косово и Метохија - због албанске мањине.

У нашој правној литератури понуђено је објашњење да су "унутрашња национална сложеност и нарочито постојање националних мањина претстављали основне узроке за формирање аутономних јединица", а да поред тога "извесни историски разлози и економско-културне особености [нарочито у погледу Војводине] и доследна интернационалистичка идеологија друштвених снага које су носиле социјалистичку револуцију и градиле Југославију као савезну државу, претстављају друге факторе који су определили аутономни положај Покрајине Војводине и Косовско метохиске области".[4] Томе се објашњењу може много штошта приговорити. На пример, ако се за албанску мањину већ хтела територијално-политичка аутономија, зашто је та аутономија организована само на подручју Косова и Метохије, а не и на подручју Македоније или Црне Горе, где ова мањина такође настањује одређене области као компактна етничка маса? Зашто су ове две аутономије успостављене само на подручју републике Србије, и да ли се објашњење овога правног и политичког феномена може свести само на тврдњу да аутономне јединице постоје у југословенској федерацији само тамо где је за то било "објективних политичко-националних основа, а то је само на територији Народне Републике Србије"?[5] И које су то "објективне политичко-националне основе"? Очигледно је да за потпуно историјско објашњење постанка војвођанске и косовске аутономије није довољно неколико општих правно-политичких формулација, већ се морају узети у обзир многи чиниоци политике КПЈ према националном питању и посебно према Србији, њеном дотадашњем историјском развоју и државноправном статусу. У решавању националног питања Југославије имала је кључно место теза о "великосрпском хегемонизму", па је главни политички напор КПЈ био усмерен ка томе да се отклоне све претпоставке на којима је почивала или би могла почивати водећа улога Србије у југословенској државној заједници. Може се, дакле, постанак аутономија у Југославији посматрати и у том аспекту: не с обзиром на потребу да се оствари право националних мањина на политичку егзистенцију у новој држави, већ с обзиром на потребу да се елиминише свака могућност васпостављања Србије у њеном ранијем политичком концепту. Аутономијама се решавало, на неки начин, "српско питање", а не питање националних мањина. Уосталом, без обзира на појединости правне процедуре, аутономије нису искључиво "унутрашње" уставноправно и политичко питање републике Србије, већ су оне створене и развијене на општем југословенском плану. Оне "нису креација Народне Републике Србије и њеног аутономног уставног права", већ су од самог почетка представљале категорију општег уставног права Југославије, јер их предвиђа и гарантује савезни устав.[6]

Процедурални пут да се дође до аутономних јединица у нашем уставном поретку водио је, разумљиво, преко највиших органа Србије: прве, мада привремене одлуке донете су у том смислу на Првом ванредном заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије [АСНОС], 7. априла 1945, пред сам крај рата. Тада је решавано питање Санџака, Војводине и Косова и Метохије. Привремени аутономни статус Санџака у смислу одлуке АВНО Санџака од 29. марта 1945. имао је да се реши поделом ове територије између Србије и Црне Горе. Прихваћени су и предлози Главног НОО Војводине да се Војводина као аутономна јединица прикључи Србији, и Обласног НОО Косова и Метохије - за прикључење Космета такође као аутономне јединице. Коначно решење имао је да донесе АВНОЈ.[7] То је учињено на Трећем заседању АВНОЈ-а, 7. августа 1945. На том заседању је АВНОЈ наставио рад као Привремена народна скупштина [10-26. августа 1945].[8] Томе је непосредно претходила одлука Обласне народне скупштине Косова и Метохије од 9. јула 1945. Та одлука, која се у правном и политичком погледу мора посматрати као примарни акт конституисања Косова и Метохије као области федералне јединице Србије, гласи: "Обласна народна скупштина Косова и Метохије једнодушно изјављује да становништво ове области, исто као и сви народи Југославије, није никада признало раскомадање своје области извршено од окупатора, нити раскомадање Југославије, те даје израза жељи целокупног становништва области да ова буде прикључена федералној Србији као њен саставни део. Народ ове области уверен је да ће у народној влади Србије наћи пуну заштиту, те да ће од народне власти целе Југославије бити свесрдно помогнут у свом политичком, националном, еKOhtoMCKOM и културном подизању, а претставници области у Народној скупштини Србије и АВНОЈ-а допринеће свим својим силама изградњи демократске Србије и Демократске Федеративне Републике Југославије".[9]

Правни, а можда још више политички историчари мораће да разјасне извесну противречност овог акта са становишта државног права - када се има у виду основни став о континуитету Југославије као државе и као међународног субјекта чији интегритет није могао бити доведен у питање. Темељи унутрашњег уређења нове Југославије постављени су у Одлуци АВНОЈ-а из 1943, којом је, поред осталих федералних јединица, предвиђена и Србија. Према томе,'самоопредељење народа Југославије и њихова воља да се удруже изражена је у Јајцу на веома карактеристичан начин: не као одлука ових народа да се удруже, већ као одлука да не признају своје раздруживање у виду "раскомадања Југославије са стране фашистичких империјалиста" те да "остану и даље уједињени у Југославији".[10] Према томе, није било места никаквим одлукама о "прикључењу", поготову ако се непризнавање "раскомадања" ставља у њихов темељ - како је то и учињено у одлуци Обласне народне скупштине Косова и Метохије. Није та област никада легално била одвојена од Србије [односно у државно-правном континуитету - од Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, и потом Државе СХС и Краљевине Југославије] да би уопште могла сада да се "прикључује". Ова противречна формулација, по нашем мишљењу, бременита је многим и далекосежним правно-политичким компликацијама у тумачењу статуса аутономне јединице управо у односу на Србију као федералну јединицу; не може се спорити да се бар у извесној интерпретацији тог документа не могу истаћи елементи сопствене државности Косова и Метохије, макар једнога заметка сопственог суверенитета. То целом односу даје обележје правне "двосмислености".

Први Устав ФНРЈ од 31. јануара 1946. одредио је статус косовске аутономне јединице као аутономне области НР Србије, имајући у виду све претходне одлуке. Одлукама Трећег заседања АВНОЈ-а уследио је Закон о установљењу и устројству Аутономне

Косовско-метохијске области [АКМО], септембра 1945. На основу савезног Устава, као и закључака Уставотворне скупштине Србије [изабране новембра 1946], статус аутономне области је подробно регулисан и Уставом НР Србије од 17. јануара 1947. године.

У односу на први послератни југословенски устав из 1946. и републички устав из 1947. године статус аутономних јединица је данас на знатно вишем ступњу. Са државноправном еволуцијом тога статуса почело се још 1953, у систему нових уставних закона и одговарајућих статута самих аутономних јединица. Главна промена се састојала у томе да су већ тада обе јединице по своме положају у републици и у типу своје организационе структуре потпуно изједначене, мада се та изједначеност још није огледала у називу аутономне јединице: Војводина је још увек покрајина, а Косово и Метохија - Косовскометохијска област. Обе јединице "припадају истом типу и облику политичко-територијалне аутономије. Иако се једна назива "аутономна покрајина" а друга "аутономна област" њихов статус и њихова аутономна права су истоветна; разлика је била само у томе што је покрајина по уставним законима од 1953. имала и судску аутономију истог обима као и република".[11] Тада су утврђена три уставна принципа о аутономним јединицама: њима се "обезбеђују самоуправна права"; утврђују се само највиши органи власти аутономних јединица и њихова структура; јединици је обезбеђено право да доноси самостално своје статуте, којима, у сагласности са Уставом НР Србије, утврђује организацију и надлежност својих органа власти.[12] Важно је напоменути да је однос између аутономне јединице и републике био лишен хијерархијских права па и самог система двоструке одговорности: сви органи власти аутономних јединица извршавали су самостално своја права и у крајњој линији одговарали за свој рад бирачима који су их изабрали односно Покрајинској скупштини и Обласном одбору. Није било непосредне одговорности ни Покрајинског односно Обласног Већа републичком већу и обласних односно покрајинских органа управе републичким органима управе. У ствари, међусобни односи аутономије и републике заснивали су се, како то прецизира Јован Ђорђевић, на следећим принципима: а] републички органи власти имају само она права која су утврђена Уставом и законима и која се углавном своде на надзор над законитошћу аката; б] покрајински и обласни органи власти су дужни да остварују прописе и мере републичких органа власти уколико ти акти и мере не дирају у аутономна права; в] покрајински и обласни органи власти имају правна средства за заштиту аутономних права и уопште за заштиту својих овлашћења ако су она извршена у сагласности са законом и одређеним правима.[13]

До даље еманципације аутономних јединица, посебно Косова и Метохије, долази са Уставом од 1963: аутономна област је уздигнута и по називу на ступањ покрајине и у свему изједначена са Војводином. Истина, видан је компромисан карактер Устава из 1963. у дефиницији статуса аутономних покрајина, у вези с којима се све више осећала тежња да се оне конституишу као посебан, независан фактор југословенске државне заједнице. Стога се, (јемах после Брионског пленума ЦК СКЈ 1966, приступа ревизији одређених уставних одредаба и покрајинама признаје статус "конститутивног елемента федерације". Тенденције ових промена значиле су, у ствари, велико осамостаљивање покрајина у односу на републику Србију, њихово фактичко уздизање на ступањ републике са обележјима самосталне и, што је још важније, оригинерне, изворне и суверене државности. То је поготову дошло до изражаја у уставним амандманима од 1971. Решења која су прихваћена у Амандманима била су основ и за нов Устав СФРЈ, донет 21. фебруара 1974. године, а потом и за Устав СР Србије, донет 25. фебруара 1974, и Устав САП Косова, донет 27. фебруара 1974.

Битна особеност новог статуса аутономних јединица по овом систему уставних аката је у томе што се ове јединице јављају у пуној мери као "конститутивни елеменат федерације", додуше "у саставу" СР Србије, али у истом реду са свим другим републикама, са којима "сачињавају" Социјалистичку Федеративну Републику Југославију [чл. 2. Устава СФРЈ]. У аутономној покрајини се остварују "суверена права" радних људи и грађана, народа и народности; само када је то у заједничком интересу Републике - и у Републици [чл. 3]. Истина, територију СФРЈ сачињавају само "територије социјалистичких република", али је за промену границе СФРЈ потребна сагласност не само свих република него и аутономних покрајина; та сагласност је потребна и за промену границе између република ако се ради о граници аутономне покрајине [чл. 5]. Полазећи од тих одредаба, и Устав СР Србије констатује да су аутономне покрајине "у саставу" СР Србије - као што је СР Србија "у саставу" СФРЈ [чл. 1]. Савезни и републички устав спроводе иначе доследно као једно од основних уставних начела принцип договарања свих фактора федерације у шта су равноправно укључена и одговарајућа тела аутономних покрајина поред, а не преко републике. Тиме је поготову наглашен оригинерни карактер власти и права, па и државности аутономних покрајина. То се и као историјско објашњење уграђује у Устав САП Косова као једно од основних начела: "Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово настала је у заједничкој борби народа и народности у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Југославије, и на основу слободно изражене воље становништва - народа и народности Косова и слободно изражене воље народа Србије, удружила се у Социјалистичку Републику Србију у оквиру Социјалистичке Федеративне Републике Југославије" [I, ст. 2]. То је такође разрађен став о остваривању "суверених права" радних људи, народа и народности Косова, изражен нарочито у примени начела споразумевања: "У остваривању заједничких интереса, радни људи, народи и народности Косова одлучују у федерацији на начелима међусобног споразумевања република и аутономних покрајина, солидарности и узајамности, равноправног учешћа република и аутономних покрајина у органима федерације... као и на начелу одговорности република и аутономних покрајина за сопствени развој и за развој југословенске социјалистичке заједнице као целине" [I, ст. 3].

Са веома разрађеним начелним одредбама и ставовима, позитивно уставно право Југославије, Србије и Косова ипак није разрешило нека крупна питања функционисања и правног система и положаја саме СР Србије; њен положај није у довољној мери разјашњен - између аутономних јединица, које су у њеном саставу, и федерације, коју самостално и суверено конституишу аутономне јединице заједно са републикама. Питање уставног конституисања републике Србије је, стога, постављено врло брзо после доношења Устава од 1974: већ средином јануара 1975, али расправе о томе на основу материјала радне групе, коју је тада формирало Председништво СР Србије, нису уопште окончане. У косовску кризу 1981. ушло се са неразрешеним питањима односа између покрајина и републике, што је отворило нове спорове и расправе у политичким телима. Штавише, показало се да проблем Косова и није на првом месту питање непријатељске делатности и контрареволуције већ много више од тога - проблем конституисања Покрајине као облика албанске државности са тежњом ка формирању самосталне републике у југословенској федерацији, тиме се, пак, отварају питања за која се могло сматрати да су коначно решена и затворена одлукама Другог заседања АВНОЈ-а.

При свему томе, не сме се занемарити питање стварног положаја Косова у Србији и Југославији. Упоредо са развојем косовске аутономије текли су и огромни напори

републике Србије и целе федерације да се Косово и Метохија ослободе тешког наслеђа заосталости, нарочито на привредном подручју. Албанска народност је од рата наовамо постигла огроман напредак на културном плану, уз велику помоћ Републике формиран је универзитет у Приштини, по броју студената један од најбројнијих у Југославији, а брз развој науке у Покрајини омогућио је и формирање Академије наука и уметности Косова. Косово је поготову у економском погледу радикално изменило свој лик. Као најзаосталије подручје у федерацији, Косово је област највећег улагања савезног Фонда за неразвијена подручја. Сасвим супротно од непријатељских парола о "бруталној експлоатацији" Косова од стране Србије и Југославије, мора се констатовати да је Косово највећи потрошач српских и југословенских средстава намењених развоју неразвијених, посебно до 1957, када је уведен систем "гарантованих инвестиција", а поготову од 1965, када је формиран Фонд федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина. Тада су у неразвијене области сврстане. СР Босна и Херцеговина, СР Црна Гора, СР Македонија и САП Косово; оне су тај статус задржале до данас. Косово је највише добијало: у раздобљу од 1966. до 1970. године - 30% средстава [Босна и Херцеговина тада само мало више -30,7%, али Македонија 26,2% и Црна Гора 13,1%]; у следећем раздобљу, 1971-1975, Косово је на првом месту са 33,3% према 32,4% Босни и Херцеговини, 22,9% Македонији, 11,4% Црној Гори; од 1976. до 1980. дато је Косову још више: 37% према 30,6% Босни и Херцеговини, 21,6% Македонији и 10,8% Црној Гори. Најзад, од 1981. до 1983. Косово добија око 42,62% према 27,87% за Босну и Херцеговину, 19,67% за Македонију и 9,84% за Црну Гору. Укупни износ од 1966. до 1980. године закључно, само из овог фонда федерације, износи за Косово [без прерачунавања по кључу инфлације] 39.319,7 милиона динара, а са средствима предвиђеним за период 1981-1983. године - 184.919,7 милиона динара [скоро 185 милијарди нових динара]. Велики је проблем Косова што и поред ових улагања, огромних допунских средстава и приоритета у зајмовима код Међународне банке за обнову и развој, нису остварени очекивани резултати. Развој Покрајине не налази се у сразмери са инвестираним средствима. Постављено је и питање да ли је инвестициона политика, усмерена добрим делом на тешку индустрије са високоразвијеном технологијом, била на Косову оправдана, јер је запостављена пољопривредна производња и рад који може брзо да запосли огроман прилив радне снаге у Покрајини. Економске прилике на Косову, обележене иначе и свим другим особеностима југословенске економике, нису усклађене са природним и људским потенцијалом ове области, али ни са могућностима југословенске привреде у целини.

[1] Л. Гершковић *Хист. нар. власти* 223-224.

[2] Л. Гершковић *Хист. нар. власти* 225.

[3] М. Бартош *Међун. јавно право* I 432.

[4] Ј. Ђорђевић, *Уставно право.* 372-373.

[5] Ј. Ђорђевић, *Уставно право.* 373.

[6] Ј. Ђорђевић, *Уставно право.* 57, 373.

[7] Л. Гершковић, *Хист. нар. власти* 271-272.

[8] Л. Гершковић, *Хист. нар. власти* 294.

[9] С. Нешовић - Б. Петрановић, *АВНОЈ,* 736-738.

[10] С. Нешовић - Б. Петрановић, *АВНОЈ,* 452-453.

[11] Ј. Ђорђевић, *Уставно право.* 376.

[12] Ј. Ђорђевић, *Уставно право,* 373.

[13] Ј. Ђорђевић, *Уставно право,* 384.

III ВЕЛИКОАЛБАНСКИ НАЦИОНАЛИЗАМ У НОВИМ УСЛОВИМА

Широком потврдом националних права албанске народности у организацији и политичкој, економској и културној стварности косовске аутономије, нису, на жалост, ослабљени корени великоалбанског национализма. Напротив: од 1945. до данас националистички покрет међу југословенским Албанцима, како на Косову тако и ван ове покрајине, налази се у порасту. Од 1968. године - у извесном погледу и пре тога - мора се већ говорити о правој ескалацији тог национализма, са његовом јасном тенденцијом да се "проблем Косова" интернационализује.

Први озбиљан, масован и упозоравајући судар са албанским национализмом на Косову одиграо се пред сам крај рата на ширем терену Метохије. Косовска операција за уништење немачке групе *Е* у њеном повлачењу из Грчке [15. X - 20. XI 1944] само је делимично успела. Ослобођена од немачког окупатора, област је добрим делом била и даље под контролом албанске националистичке организације "Бали Комбтар": по терену су оперисале наоружане групе балиста, при којима су се налазили енглески војни представници, а цела је област била покривена мрежом илегалних револуционарних комитета, које је, као централно тело, обједињавао комитет у Призрену. Почетком новембра, још у току друге фазе косовске операције, дошло је до састанка Друге призренске лиге и балистичког војног руководства за Косово, на коме је донесена одлука да се на Косову и Метохији формирају четири групе отпора, који ће деловати на подручјима Скопске Црне горе, Шаре, Дренице и Копаоника. Комитети који се организују после ослобођења Косова и Метохије [Призрен, Ораховац, Сува Река и др.] представљају илегалне организације на национално-класној основи. У њима су претежно трговци, интелектуалци, хоџе, богатији сељаци, а било је чак и појединих народних одборника који су били бирани непосредно по ослобођењу из њихових редова. Националистичка организација је, дакле, инфилтрирала организацију нове власти на Косову и Метохији. Комитети су одржавали везу са балистичким групама, слали нове одметнике у шуму, снабдевали балисте оружјем и другим материјалом. Они такође шире пропаганду о национално-политичкој потлачености Албанаца у комунистичкој Југославији, продиру у редове НОВЈ односно Југословенске армије и шире дезертерство, развијају паролу о "Великој Албанији", коју подржавају и савезнички официри при балистичким групама. Карактеристично је да су балисти ширили пропаганду да се Србија налази пред побуном, а да ће у Албанији доћи до енглеског искрцавања.[1]

Оружане акције балиста у Метохији добиле су местимично карактер и размере устанка. Главно жариште тога устанка било је у Дреници, а операције против балиста, у којима су учествовале и две бригаде НОВ Албаније, започете су методичном офанзивом почетком децембра 1944. Објављене су неке важније заповести Оперативног штаба НОВ и ПО Космета штабовима потчињених јединица за чишћење балистичких банди у

Дреници. Командант операције био је Фадил Хоџа.[2] Оцена политичке и војне ситуације, приликом предузимања ове операције, била је веома реалистична: "непријатељ је успио", каже се у заповести од 2. децембра 1944, "да на појединим деловима те области чврсто се повеже са масама да би евентуално организовао села на отпор противу нас". Захтева се највећа обазривост и обзир према обичајима и раду шиптарског народа и најстроже забрањује пљачка, насиље и самовољно злостављање становништва, јер ове операције имају велики значај "за даљи развој братства и јединства народа Косова и Метохије", али је поступак при извођењу операција због тога не мање строг и одлучан: "Непријатеља који буде давао отпор треба жестоко и одлучно напасти и уништити. Заробљене војнике и официре не смијете убијати него их спроводити Оперативном штабу Космета. Пошто се овлада тереном разоружање извршити само над непријатељски расположеним елементима а мобилизацију поштених сељака спроводити на принципу добровољности. Оне који .не желе да приђу НО војсци такође разоружати. У току борбе кућу или куће из којих се пуца и даје жесток отпор сматрати бункером и као такве уништити. Паљевину села вршити само онда, и то по одобрењу Штаба бригаде, ако се село утврди и читаво село даје отпор. О овоме строго водити рачуна. Имовину зликоваца одбеглих конфисковати остављајући најнужније за потребе преосталих чланова породице. Улазећи на територију насељену шиптарским живљем пронаћи начин за успоставу контакта са селима да би им се ставило до знања да оно село које буде уточиште шиптарским бандама биће строго кажњено".[3]

Врховни штаб НОВ и ПОЈ завео је 8. фебруара 1945. Војну област и Војну управу на Космету и именовао штаб Косовске дивизије. Наиме, тек у току јануара и фебруара 1945. у тешким, скоро једномесечним борбама, умирена су жаришта балистичког устанка у пределу Дренице. Но илегални националистички покрет одржавао се неко време и после тога: захваљујући деловању контрареволуционарног комитета у неким крајевима Метохије [Ораховац] марта и априла 1945. мере народне власти су тешко спровођене у живот. Војна управа се зато задржала на Косову и Метохији све до јула 1945. године.[4]

Први директни судар нове Југославије са албанским национализмом на Косову, децембра 1944. до фебруара 1945. године, према томе, био је веома жесток. Устанак и оружана формација балиста угушени су енергичном акцијом трупа, а неколико месеци после тога разбијена је и илегална мрежа балиста на територији Југославије. Тек тада су створени услови за пуну политичку и државноправну интеграцију Косова и Метохије у новој Југославији, за конституисање косовско-метохијске аутономије. Одлука о "присаједињењу", донета у Призрену 9. јула 1945, добија у светлу тек угушене побуне и контрареволуције нарочити призвук.

Присуство албанског национализма, међутим, осећало се и даље на Косову и Метохији. Трећа призренска лига, основана у Америци 1946. са истоветним програмом као претходне две - а то је стварање "Велике Албаније", обара се свим пропагандним средствима против Југославије, нарочито после 1948. и сукоба са Албанијом у склопу опште конфронтације са Коминформом и СССР-ом. Сукоб Југославије са Совјетским Савезом 1948. омогућио је Албанији да поведе против Југославије комбиновану пропагандно-диверзантску борбу, са националистичким паролама, под плаштом "марксизма-лењинизма". Од тада се у косовском збивању јавља и тај елеменат, који великоалбанском национализму и хегемонизму даје вид "леве" револуционарности и радикализма, поготову после сукоба Тиране са Москвом и везивања Албаније за Кину

[1961]. Поред те политичке и пропагандне активности срачунате на дуги рок, убациване су из Албаније диверзантско-терористичке групе, као некада качачке банде између два рата, које су убијале наше граничаре и припаднике снага безбедности, политичке активисте, и заводиле терор над српским становништвом. Убацивано је оружје, које је, уз оно заостало од балиста, представљало опасност од нових побуна. Акција насилног прикупљања оружја и систематског претресања терена ради тога, коју је на Косову и Метохији спроводила Служба државне безбедности од краја 1954. све до средине 1957. године, са оштрином која је прелазила сваку меру и претварала се у терор над становништвом, није битно изменила ситуацију у области. За све то време није престајало планско дејство албанског национализма, које се огледало у трајном, такорећи хроничном притиску на Србе да се исељавају из области, у подстицању демографског потиска и експлозије албанског становништва, и у његовом ванредном и неприродном појачавању великим, до сада још неизбројаним приливом албанске народности, под видом политичке емиграције из Албаније.

На Четвртом пленуму ЦК СКЈ на Брионима 1966. дисквалификовано је дотадашње понашање Службе безбедности и њенога руководиоца Александра Ранковића, али је том приликом осуђена и тзв. "унитаристичка" оријентација у националној политици. Међу многим гресима ове службе наводио се посебно терор над Албанцима на Косову и Метохији, а то је уједно требало да буде драстичан пример једне великодржавне, унитаристичке и опет великосрпске политике, коју је, према оцени Брионског пленума, спроводио Александар Ранковић. Историја Брионског пленума није још позната у свим појединостима неопходним за непристрастан суд историчара, али је несумњиво да је без обзира на образложења, тада спроведен заокрет у националном питању, у положају и односима република и аутономних јединица. Тада су отворени путеви ка уставно правној ревизији југословенске федерације, са несумњивим јачањем самосталности покрајина у односу на републику Србију, као једним од главних обележја те ревизије. Исто тако, на Косову долази до праве бујице националистичких расположења, ствара се клима реваншизма и прогона Срба и Црногораца. Ударна је парола - исељавање: "Шта чекате, што не идете, хоћете ли да вас ми избацујемо!" Истичу се заставе, истоветне са државном заставом НР Албаније, и други албански национални симболи. Појачава се терор над српским и црногорским становништвом. Наставља се са већим интензитетом и пуном слободом оно што се кришом или полулегално радило у претходном периоду. Примећује се широка националистичка солидарност разних слојева, а поготову све израженија инфилтрација партијских редова. Инсистира се на националном кључу, који се примењује не само ригорозно него и неосновано, чак и на штету економских интереса покрајине. Систематски се спроводи национална смена кадрова и преузимање одговорних функција у политичким телима, управи и радним организацијама. Албанска омладина изложена је правој плими националистичке индоктринације, а извесни јубилеји - као пет векова Скендербега - доводе извесне средине до ступња хистерије. У пропаганди против "великосрпског хегемонизма" прелази се на отворено антисрпски курс. Започиње кампања против службе заштите споменика српске културе, упоредо са покушајима подметања пожара или оштећивања тих споменика. Школовању српске деце стварају се непремостиве препреке, стручњаци српске народности физички се нападају, и у тој погромашкој атмосфери исељавање Срба и Црногораца почиње да добија карактер масовног бекства. Упоредо с тим, у дискусијама о реорганизацији југословенске федерације први пут се тада излази са захтевом да Косово добије статус републике, с позивом на национално начело. тј, на начело самоопредељења народа, и са аргументом бројности; исто тако, први пут се захтев за републиком Косово претвара и у захтев да се у тој новој републици уједине сви Албанци Југославије, што је отварало

веома сложен проблем положаја у федерацији и интегритета не само Србије него и Македоније и Црне Горе.

Апсолутно се не може рећи да ове "појаве" на Косову и ван косовске покрајине нису биле познате. Упозорења су долазила са разних страна, али су све примедбе и сва страховања од претварања тога таласа у масовни контрареволуционарни, антисрпски и антијугословенски покрет фронтално одбачени и осуђени као израз "великосрпског национализма" и "унитаризма". Веома је карактеристично да је тада, а видећемо и касније, главна формула којом је великоалбански национализам успешно парализао све покушаје свога ефикаснијег сузбијања управо стара коминтерновска формула о "великосрпском хегемонизму". После 1966. године обилато је коришћена и етикета "пребрионских снага", "ранковићевштине" и слично, а један од метода за обезбеђивање простора и стварања сигурног "заштитног појаса" око Косова било је уђуткивање средстава информисања, којим је спречен нормални и неопходни проток информација у јавност, па чак и у државна и партијска тела.

Драстичан израз добила је одбранашка тактика албанског национализма у редовима СКЈ поводом XIV пленума ЦК СК Србије, посвећеног теми "Савез комуниста у борби за националну равноправност", 29. и 30. маја 1968. године. Упозорење чланова ЦК Добрице Ћосића и Јована Марјановића да се на Косову ради о опасној ескалацији албанског национализма, антисрпства и антијугословенства - одбачено је у оштром противнападу и потпуној политичкој дисквалификацији Ћосића и Марјановића као "националиста", са њиховим искључењем из Централног комитета. [5] Није се морало дуго чекати на даљу ескалацију албанског национализма, па и на обистињавање неких злих слутњи осуђених чланова ЦК СК Србије: уочи албанског националног празника, 27. новембра 1968. долази до организованих масовних демонстрација на Косову, са тежиштем у Приштини; ударну снагу чинила је омладина - албански студенти Приштинског универзитета, пре свега са Филозофског факултета.[6] Битно је за оцену тих збивања на Косову да су она била националистички и шовинистички усмерена [парола "Смрт српским угњетачима!"], и да су демонстрације претиле да прерасту у побуну против законитог поретка и југословенске државе. У Приштини се пред крај тога дана окупило врло много Албанаца из других градова и области Косова [Урошевац, Пећ, Призрен, Дреница], али је у зору 28. новембра дошло до интервенције јединица ЈНА, пред којим се окупљена маса растурила, тако да није дошло до употребе оружја. Но, демонстрације су избиле истог дана и у Тетову, са захтевом да се "албански" делови СР Македоније прикључе Косову. Демонстранте је оштрим наступом сузбила и растурила македонска милиција.

Националистички нереди на Косову испољили су неколико важних ствари: присуство и дејство антијугословенске Треће, призренске лиге; способност илегалне организације да покрене масе и да запрети побуном која прелази границе једне републике; необичну солидарност националиста и извесног броја званичних функционера и албанских комуниста на Косову. Сем тога, испољила се одмах и тактика националистичког покрета: да фронталним одбијањем истинитих оптужби, умањивањем значаја догађаја, систематским заташкавањем чињеница и њиховог правог значења не само у средствима информација него и у највишим партијским и државним форумима, и најзад веома агресивним противнападом на тзв. "великосрпски национализам и реваншизам" - спречи предузимање ефикаснијих политичких и безбедносних мера, којима би била угрожена матица и кадровска база покрета. Штавише, захваљујући тенденциозном и очито неистинитом тумачењу, по коме се порицало националистичко значење

очигледно националистичких и шовинистичких појава и дејстава, постизала се извесна врста легализације самог покрета у свим његовим слојевима, од оних у масама албанске народности до оних у највишим партијским форумима Покрајине, Републике и Федерације. Тако се може рећи не само да није извучена никаква поука из косовских догађаја 1968. године него је, у ствари, тада био освојен нов простор и формулисана платформа за даљу ескалацију великоалбанског национализма.

Раздобље после 1968. године одликује се крајње бруталном и дрском политиком припреме за следећи корак, који ће уследити у погодном тренутку - 1981. Штите се и консолидују кадрови, чак и они који су експонирани у демонстрацијама; дисквалификују се и политички ликвидирају српски, па и албански кадрови који се усуде да се супротставе националистичком курсу. Исељавање Срба добија у убрзању и све више личи на протеривање; у радним и партијским организацијама спроводи се чистка српских, црногорских и других непоћудних кадрова. На удару су српски споменици и гробља, чак и споменици из НОБ-а. Претњама, уценама, премлаћивањима, паљевинама, силовањем и убиствима ствара се код Срба психоза потпуне правне, личне и имовинске несигурности, тако да су у овом периоду, после 1968, коначно расељена многа српска села или заостале српске куће у албанизованим насељима широм Косова и Метохије. Албанци на српским имањима жању жито, отимају стоку, косе ливаде, односе крстине пожњевеног жита, а жртву, поготову ако се опире, претуку. Вести о томе, које су се испрва пробијале у приштинско "Јединство", од 1972. године налазе се под забраном [ембаргом], са образложењем да се њиховим изношењем у јавност распирује национална мржња и отежава борба албанских кадрова против албанског национализма, тврдило се да је то уопште "преувеличавање" и непотребно драматизовање, иза којег стоје чак и намере прикривеног непријатеља да продубљује јаз између народа и народности говорећи о ономе што разједињује уместо о ономе што спаја. Тако се и за исељавање Срба и Црногораца тврдило да је то природан, економски мотивисан процес, иза којег не стоји никаква принуда. За многе тешке инциденте, злостављања и штете одговорност се пребацивала на дечји несташлук ["Деца"]. Но, сукоби су све озбиљнији: албанска студентска омладина сукобљава се са својим српским и црногорским колегама, који су приморани да протестују због очигледне дискриминације у стипендирању, додељивању домова и тако даље; брутално се нападају чак и ученици средњих школа [напад на српску децу у Клини, 15. маја 1972]; на удару су и припадници турске народности и Роми који одбијају да се декларишу као Албанци. Приликом пописа становништва 1971. године извршене су не мале злоупотребе у прибрајању Турака, Рома и Муслимана [Горана] албанској народности. Нарочито је карактеристично у овом периоду отворено повезивање косовских албанских националиста са НР Албанијом. широм су отворена врата пропаганди индоктринацији омладине и уопште албанских маса на Косову великоалбанским па чак и енверовским идејама. Уз ригорозно одвајање албанске народности од других народа и народности Југославије, а посебно Србије, Македоније и Црне Горе, уз затварање у круг националне и посебно језичке и културне искључивости, Албанци су у Југославији преплављени књигама, штампом и нарочито уџбеницима из Албаније, често са отворено антијугословенским тезама и концепцијама. Косово се као аутономна покрајина све више понаша сецесионистички у присвајању права да директно општи и успоставља разноврсне односе са НР Албанијом, да се јавља као искључиви и обавезни посредник у контакту свих других фактора и установа у републици и федерацији са овом суседном државом. Догодиће се чак и несхватљиве повреде угледа и достојанства југословенске државе и њеног шефа, а да на то нико не реагује. Обрнуто, сваки се испад покрива ауторитетом покрајинског руководства, на чијем је челу тада Махмуд Бакали.

На неки начин је ова националистичка ескалација дошла до свог врхунца глорификацијом Призренске лиге у прослави, прихваћеној и на републичком и на југословенском нивоу, 5-11. јуна 1978. Та прослава, са међународним научним скупом, требало је да афирмише циљеве Призренске лиге управо у ономе што је основа свих њених потоњих реинкарнација [1943, 1946]: у великоалбанском и расистичком концепту "етничке Албаније", Албаније у којој не би више могло да буде места ни за коју другу народност.

Нова упозорења на праву природу и домет овога националистичког курса завршавала су се редовно лоше по оне који су та питања покретали. Јово Шотра, првоборац и члан Покрајинског комитета, уз то и посланик у Већу народа Скупштине Југославије, у чијим упозорењима и критикама 1971, 1973. и 1976. није било не само неистина или полуистина него ни призвука неке општије политичке критике, елиминисан је без милости из политичког живота: на седници ПК 20. јуна 1973. искључен је из ПК као један од "континуираних носилаца контралиније која је део мрачних непријатељских снага", и умро нерехабилитован и онда када су већ сви могли да схвате да је био у праву [новембра 1981].

До нове и далеко опасније експлозије албанског национализма дошло је 1981. године, непуних годину дана после смрти председника Југославије, Јосипа Броза Тита. Студентске демонстрације су избиле најпре 11. марта, а 16. марта је дошло до паљевине конака Пећке патријаршије; 25. марта било је нереда у Призрену, 26. у Приштини, 30. у Обилићу; и поред тога, избијање нових масовних демонстрација 1. априла у Приштини и низу других косовских градова и насеља [Подујево, Вучитрн, Липљан, Глоговац, Гњилане, Ђаковица, Урошевац, Косовска Митровица, Витина] деловало је као изненађење; демонстрације су трајале три дана, и по много чему су подсећале на оне из 1968, али су их обимом, жестином, припремљеношћу и упорношћу далеко превазишле. Централна парола "Косово-република!"[7] изразила је прву етапу у програму великоалбанских националиста, иза које је стајао иредентистички циљ издвајања из Југославије и припајања Албанији свих територија које су настањене Албанцима. За смиривање демонстрација, чији се одјек већ осећао и у низу македонских градова почев од Скопља, морали су бити употребљени армија, милиција и специјалне снаге безбедности. Тако је уз велике напоре и известан број људских жртава на обе стране спречено прерастање ових нереда у оружани устанак. На Косову је морало да буде заведено и ванредно стање са забраном о ограниченом кретању [2-8. априла 1981].

Политичка збивања у вези са демонстрацијама од 1981. године спадају већ у наше време, о којем историчар не може још ништа да каже. Штампа, телевизија и друга средства информисања омогућавају - не без тешкоћа - да се јавност упозна са оним што се на Косову догађало и што се догађа. Јавност је поготову упозната са низом политичких акција и докумената који су од тада донети у највишим државним и партијским телима, тако да то овде није неопходно излагати. Међутим, неке се ствари ипак морају истаћи. Пре свега, 1981. је показала да албански национализам, сада већ и као отворени иредентизам, добија забрињавајући раст. Друго, да се у методима његовог дејствовања примењују и многи давно познати, такорећи класични методи: како у политичком маневрисању, покривању и "чувању" кадрова те избегавању праве и доследне диференцијације тако и у мерама политичког притиска и насиља у спровођењу главних, далекосежних циљева. А главни је циљ да се створи платформа за интернационализацију "косовског проблема" у једној коначно измењеној демографској и етничкој ситуацији Косова, а потом и других области у Југославији где живе

Албанци. Расистичка парола "етнички чистог Косова" је једна од главних оперативних парола, која се, на жалост, упркос свим оценама, анализама и прокламованим мерама ефикасно спроводи у живот. Исељавање Срба и Црногораца са Косова, па чак и из оних општина "уже" Србије где Албанци имају већину [Прешево, Бујановац, Медвеђа], наставља се несмањеним интензитетом. Тој кључној појави целога овог историјско-политичког комплекса морамо, зато, и овде посветити посебну пажњу.

Према неким деловима из Извештаја о исељавању Срба и Црногораца са Косова, који је 1982. године за Републичку и Савезну скупштину израдила заједничка комисија Републичког и Савезног извршног већа, који су објављени у дневној штампи, може се добити сасвим јасна слика о обиму, карактеру и узроцима исељавања Срба и Црногораца. С обзиром на значај овог питања, користићемо овде макар сумарно извесне информације из тог извора.[8]

Пре свега, у анализи ове демографске, али и националне ситуације мора се поћи од статистичких података о националној структури становништва САП Косова према пописима од 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. Забележен је знатан пораст укупног броја становника Косова, уз апсолутно смањење броја Срба и Црногораца у тој покрајини. То јасно показује следећа табела:

НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА САП КОСОВА ПРЕМА ПОПИСИМА

	1948.		1953.		1961.		1971.		1981. [a]	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
укупно	727.820	100	808.141	100	963.988	100	1.243.693	100	1.584.558	100
Албанци	498.242	68,45	524.559	64,91	646.605	67,07	916.168	73,66	1.227.424	77,5
Срби	171.911	23,62	189.869	23,49	227.016	23,55	228.264	18,35	209.792	13,2
Црногорци	28.050	3,85	31.343	3,88	37.588	3,90	31.555	2,54	26.875	1,7
Турци	1.315	0,18	34.583	4,28	25.764	2,67	12.244	0,98	12.575	0,8
Муслимани	9.679	1,33	6.241	0,77	8.026	0,83	26.357	2,12	58.948	3,7
Остали	18.623	2,56	21.546	2,66	18.989	1,97	19.105	2,34	48.946	3,1

[a] Према првим резултатима пописа 1981.

Уз апсолутно смањење долази и пропорционално умањење броја одн. релативног учешћа српског и црногорског становништва у укупном броју становника Косова. Највеће релативно учешће Срба забележено је 1948: 23,62%, да би већ 1953. било смањено на 23,49%, године 1961. скромно повећано на 23,55%, да би 1971. опало на 18,35%, а у 1981, чак на 13,2%. Те године, 1981, забележен је и пад апсолутног броја у односу на 1971: 209.792 према 228.264, што значи апсолутни мањак за 18. 472. Са Црногорцима је слична ситуација: њихово релативно учешће је бележило известан пораст у периоду до 1961: 3,85% па 3,88% и 3,90% [при чему треба имати у виду и условну вредност статистичког опредељивања у овој националној категорији пописа], али од 1961. драстично опада: са 3,90% на 2,54% у 1971. и 1,7% у 1981. Томе одговара апсолутно смањење броја декларисаних Црногораца на Косову: 1948. их је било 28.050,

1961. године 37.588, да би их 1971. године било 31.555, а 1981. свега 26.875, значи 4680 мање за десет година, одн. 1175 мање него у првом послератном попису. Ако се узме у обзир природни прираштај [код Срба на Косову око 1,5%, а код Црногораца око 1,2% годишње], онда је обим стварног исељавања заправо много већи. Према грубом прорачуну Републичког завода за статистику Србије из САП Косова се у периоду од 1961. до 1982. године више иселило него доселило Срба за 85.061, а Црногораца за 16.783 [заједно -101.844]. Није без значаја ни податак да је проценат исељених у односу на укупан број становника Покрајине, према попису из 1971, код Срба био 9 пута, а код Црногораца 13 пута већи него код Албанаца, чиме се речито своди на праву меру аргуменат о "подједнаком исељавању Албанаца са Косова". То поготову постаје јасно када се има у виду раст становништва албанске националности у Покрајини: од 498.242, колико их је било 1948 [68,45% релативног учешћа], преко 524.559 [64,91%] 1953, 646.605 [67,07%] 1961, од 916.168 [73,66%] у 1971. и 1,227.424 [77,5%] у 1981. години За све то време и укупни број Албанаца у Југославији бележи убрзани пораст, после извесног периода стагнације [између 1948. и 1953], али са необично великим бројем у првом попису - *1948:* 750.431; *1953:* 754.245; *1961:* 914.733; 1971: 1,309.523; 1981: 1,730.878. Исто тако, у раздобљу од 1961. до 1981. у 19 од укупно 22 општине у Покрајини дошло је до апсолутног смањења броја становника српске и црногорске националности, нарочито драстично у општинама Качаник, Глоговац, Вучитрн, Подујево, Србица и Дечани, па и у Косовској Каменици и Косовској [Титовој] Митровици. Према подацима до којих су дошле општинске комисије на територији СР Србије без територија покрајина - у периоду од 1961. до 1981. доселило се са Косова најмање 66.000 становника. Веома су индикативни и подаци о смањењу броја српских и црногорских домаћинстава у појединим општинама Косова. Према евиденцији из 1975. године [а од тада се стање веома погоршало] у општини Подујево у селу Доње Љупче од 35 српских породица остала је била само једна, Србовац - од 60 само једна, Ревуће - од 40 број српских породица спао је на 8, Ливадица - од 47 на 21, Велика Река - од 40 на 4, Горња Репа - од 20 на 1, Горња и Доња Лепашица - од 200 на 20, Бело Поље - од 60 на 2, Добри До - од 40 на 2, Доња Дубица - од 450 на 10; или у општини Витина, у селу Бузовик - од 50 српских кућа није било више ниједне, Дробеш - од 80 остало је само 10 итд. Већина исељених је, према констатацији у Извештају, продала своју имовину [куће, земљу, шуму, воћњаке] приликом исељења, али релативно велики број лица [око 20%] своју имовину није стигао ни да прода.

У расправи о узроцима исељавања било је врло много покушаја да се пажња јавности и политичких форума скрене на тзв. "неполитичке узроке", да се цела појава схвати као природан миграциони процес социјално-економског карактера; ка томе се ишло нарочито у извесним деловима анализе коју је припремила комисија саме Покрајине. Међутим, из извештаја заједничке комисије Републичког и Савезног извршног већа веома се јасно види да је у питању дугорочна, смишљена, добро организована и стална непријатељска активност великоалбанског национализма и иредентизма, те да се узроци исељавања своде на политичке околности у којима српском народу на Косову већ деценијама није више било опстанка.

Притисци за исељавање, директни или индиректни, према извештају заједничке комисије, испољавали су се нарочито као:
- заузеће земље; причињавање материјалне штете или уништавање усева; сеча шуме, засада воћа и винограда; убијање стоке; паљење имовине; тровање и загађивање бунара; спречавање коришћења воде за наводњавање; експропријације земљишта итд.;
- претње, малтретирања, вређања, напади [посебно на жене и децу], силовања,

смишљено изазивање свађа, туче, убиства, крвна освета и сл.;
- скрнављење гробља и споменика и ометање свечаности и верских обреда;
- стварање атмосфере изолованости и несигурности, разни облици психолошких притисака, стварање психозе исељавања, бојкот на разне начине итд.;
- причињавање тешкоћа у остваривању свакодневних животних потреба [коришћење продавница, пијаца, превоза и слично];
- тешкоће у остваривању права грађана пред надлежним органима [дуго чекање, отезање поступка, неизвршавање пресуда и решења, итд.];
- недостатак заштите од стране надлежних органа [правосудни органи, органи унутрашњих послова и други органи управе, инспекције итд.];
- одсуство благовремене и одговарајуће друштвено-политичке и друштвене активности на сузбијању појаве притисака, деловање непријатеља и решавању спорова и сукоба;
- дискриминација у остваривању права [издавање дозвола за изградњу кућа; непоштовање равноправности језика; непоштовање права из радног односа и сл.];
- притисци за продају имовине и ненормални услови продаје [продаја имовине унапред одређеном лицу албанске народности; продаја по неповољној цени; делимично плаћање продате имовине; одуговлачење са извршавањем преноса имовине], експропријација имовине без адекватне накнаде итд.

Наглашено је у овој анализи да су овакви притисци почели да се испољавају још у време окупације и другог светског рата,[9] а да је то настављено и у послератном периоду са различитим интензитетом [свакако и у предбрионском периоду, до 1966], да би се нарочито појачало у 1968. и 1981. години, упркос свих предузетих мера непосредно после рата за враћање лица исељених за време фашистичке окупације.[10]

Извештај наводи масу разноврсних примера који илуструју ове притиске. Мучни су примери раздвајања и изолације па и малтретирања српске деце, а поготову хушкања албанске деце да нападају српску и црногорску децу или да чине штете суседима или јавним добрима. Пале се и уништавају усеви, пушта се стока у засаде и обрађене њиве, узурпира се земљиште, заграђују извори, пали летина, демолирају куће, нападају деца док чувају стоку; жене и женска омладина из страха од различитих малтретирања не смеју да одлазе на њиве ради обраде земље нити да излазе из својих дворишта. У примере најгрубље расне сегрегације спадају случајеви кад Срби и Црногорци морају да чекају да у продавницама последњи буду услужени, а дешавало се да не добију робу док је не затраже на албанском језику. Исто се догађало и у другим приликама, нпр. код државних и других органа [вађење докумената код органа управе, куповине путних карата итд.].

Најтежи су притисци, разуме се, убиства, раширенија у селима него у градовима. На територији општине Вучитрн убијен је Србин зато што није хтео да изврши наређење суседа Албанца да уништи своје свиње; на територији општине Титова Митровица убијен је Србин који је истерао са своје њиве намерно пуштена говеда једног Албанца која су уништавала његове усеве; на територији општине Подујево убијен је Србин на прагу своје куће зато што није хтео своје имање да прода у бесцење; на територији општине Приштина убијен је Србин гвозденом шипком, наочиглед жене и деце, зато што са своје стране пута није склонио запрегу по захтеву Албанца, и други случајеви. Том списку треба додати и сурово убиство двадесет двогодишњег Данила Милинчића у наручју његове мајке Данице, које је јуна 1982. године извршио Албанац Муса Ферати, на Даничиној њиви код цркве Самодреже. Убиство, у коме су учествовала и двојица

малолетника, Ферати је пропратио речима: "Ово не може да буде српска земља".[11] Самодрежа има само осам српских кућа, од којих је шест без наследника.

Због наношења штете на имању, разноврсног малтретирања и убиства мужа 1968. године усред дворишта, жена је морала да прода имовину и да се са петоро малолетне деце исели са Косова; једном досељенику који живи на територији општине Звездара у Београду, док је обрађивао земљу малолетници су каменовали зета, затим га ранили из пиштоља, да би га, у бекству, на кућном прагу и на очиглед трогодишњег детета, убио просветни радник албанске народности; жена убијеног морала је да напусти кућу и имање, које после тога обрађују и користе суседи албанске националности, док она и даље плаћа порез на приход од пољопривреде. Жена из Клине, чијег је мужа 1944. године убио комшија Албанац због имања, морала је после његове смрти да прода земљу том истом лицу, убици свог мужа, и да се затим са породицом исели у Србију. Имовина је продавана у бесцење, а цену су одређивали Албанци из села колективно, као у случају једног исељеника из општине Ђаковица.

Све су то случајеви који припадају већ давно познатом репертоару злочина у геноциду над српским народом, који се на овом подручју изводи већ више стотина година. Потпуно истоветни случајеви наћи ће се у било ком списку зулума, Ракићевом из 1910, или у званичном списку српске владе из 1899, или у списку руских конзула из 1875, аустријских повереника из 1900, или пећких Срба из 1864. итд.

Посебно место у стварању шовинистичке климе и психозе, али и у директном насртају на темеље српског националног опстанка на Косову имају напади на српску православну цркву и свештенство, о чему документовано говори опширан извештај Светог архијерејског сабора СПЦ, објављен у "Гласнику" 7/82, у коме се говори о нападима на српске светиње и православне вернике на Косову, који како тамо стоји, трају већ деценијама. Велики је списак злочина, штета, увреда и злостављања, а у целини се објављује и текст писма које је поводом тога Сабор упутио 19. маја 1969. председнику СФРЈ, Јосипу Брозу Титу, тражећи од њега заштиту. У томе писму Сабор констатује да се поводом конкретних случајева више пута обраћао надлежним органима СР Србије, као и Савезном извршном већу, али се стање не поправља. "Донекле ово насиље попусти, да би се јавило на другом крају у још озбиљнијем виду. За последњу годину дана оно узима све теже облике. Не само да је у питању уништавање усева у пољима, уништавање шума [ман. Девич, Дечани, Гориоч код Пећи], рушење надгробних споменика [Кос. Витина и др.], него и физички напади, чак и на жене и монахиње [прошле године у ман. Бинчу код Кос. Витине, у Мушутишту код Призрена, тако и овог пролећа у ман. Девичу, где је нанета тешка телесна повреда игуманији истог манастира, секиром рањен један искушеник ман. Дечана, каменом ударен у главу јеромонах ман. Гориоча, камењем нападани свештеници у околини Косовске Митровице итд.], што је довело до исељавања наших верника из тих крајева". У свом одговору од 23. маја 1969. године Тито изражава жаљење због поступака који су наведени у писму СПЦ, "а који представљају повреду Устава СФРЈ". Као Председник СФРЈ, он ће учинити све "да се спрече изгреди и незаконити поступци, те да се обезбиједи слободан живот и интегритет свих грађана, као и сигурност њихове имовине". Ради тога је он доставио писмо СПЦ, са својим гледиштем "о потреби предузимања одлучних мера за заштиту законитости", Извршном већу СР Србије. Извештај Сабора СПЦ из 1982, међутим, садржи податке и о насиљима и нападима на цркву и свештенство све до марта 1982, који говоре о неометаној, па чак и заштићеној

ескалацији великоалбанског шовинизма на Косову и Метохији, односно на територији рашко-призренске епархије.

[1] С. Нешовић - Б. Петрановић, *АВНОЈ,* 736, нап. 7; упор. V. Dedijer, *Jugosl.-alb.* odnosi, 127-128. Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978,* Београд 1980, 435.

[2] *Zbornik* l/19, 746, nap. (br. 211).

[3] *Zbornik* 1/19, 741, 744-745 4 (br. 211). У следећим заповестима, како су се борбе развијале, тон постаје све оштрији: бр. 212, 213, 216.

[4] С. Нешовић - Б. Петрановић *АВНОЈ,* 736. нап 7; upor *Zbornik* 1/19 759 nap 2 (br. 215).

[5] *Савез комуниста у борби за националну равноправност 14 седница ЦК СК Србије. Мај 1968,* Београд 1968, 100-116 и 297-300 (Добрица Ћосић), 89-100 (Јован Марјановић).

[6] Подробан опис демонстрација појавио се у штампи тек недавно НИН бр. 123 од 8. јануара 1984, стр. 54-56.

[7] Неке пароле које су се појавиле на демонстрацијама "Хоћемо републику", "Живела Република Косово", "Доле буржоазија", "Трепча ради, Србија користи", "Живео Адем Демаћи" (у затвору), "Доле ревизионизам", "Ми смо Албанци, а не Југословени", "Ми смо деца Скендербега, војска Енвер Хоџе", "Републику милом или силом" итд.

[8] "Политика" 30. септембра до 4. октобра 1982.

[9] Ми бисмо подсетили и на читав стогодишњи период пре 1912, када су Срби трпели управо такве притиске, што говори за примену опробаних и вековних искустава у потискивању и протеривању Срба са њиховог огњишта.

[10] Разуме се, не би требало заборавити да је управо на Косову био забрањен повратак исељених лица због предстојеће ревизије аграрне реформе и колонизације, и да две мешовите комисије за ревизију на Косову и Метохији "нису успешно завршиле свој посао због великих потешкоћа на које су наилазиле практично у своме раду"; надлежност је пренета на Обласни НОО, тако да се читав посао напросто изгубио у администрацији, делом и због саботирања спровођења ревизије, а подаци с којима се располаже апсолутно су непоуздани: С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници,* 368-372.

[11] После овога гнусног злочина према кући Фератија Албанци села Самодреже прогласили су бојкот, по обичајном праву најтежу друштвену казну. Вид. о томе: НИН бр. 1641 од 13. VI 1982, 12-13.

ПОГОВОР

Косово је данас већ општи назив целога једног сложеног проблема, у коме се историја суочава са нашим данима. Два суседна балканска народа, српски и албански, спутана су супротностима нагомиланим за три последња века. Питање се не може свести на уставноправни статус САП Косова нити на положај албанске народности у Југославији. Напротив, оно се са много више разлога поставља као питање опстанка и положаја српског народа - на Косову, у Југославији, на Балкану. Косово је у том погледу само симптом који открива дубље и шире процесе, у којима се решава судбина српског народа, а не албанске народности.

Зато је необично важно, управо неопходно, да се проблем Косова разматра у светлу историје: актуелна политичка ситуација без тога није разумљива нити се могу схватити прави смисао и домет албанских намера. Уосталом, положај српског народа на Балкану је и тако одвећ осетљив да би се могао тумачити само у равни овог тренутка. Он је покривен, све више, густом копреном мистификације. Брише се историјско памћење народа, поткопавају темељи његове националне свести; на његову савест се натоварује хипотека непостојећих или туђих кривица. Зато права и потпуна историјска сазнања имају за српски народ освешћавајући значај: она га враћају к себи, оспособљавају га да ствари види у правој боји и у стварним димензијама.

Морају се најпре уклонити неке "однеговане" заблуде. Међу првима то је формула вештачке симетрије, којој се односи између народа релативизују до те мере да се покрива свака кривица и губи права мера историјског збивања. И само казивање о насиљу и геноциду који се проводе над српским народом Косова оглашава се "неприхватљивим", јер оно тобож вређа осећања албанске народности. "Табу" је и сама историја српско-албанских односа. Уместо реалне слике тих односа, којом за последња три века доминира насиље исламизованих Албанаца над Србима, нуди се слика "реципрочних одговорности", где се фикцији двадесетогодишњег "великосрпског насиља" одмерава иста тежина као и двестагодишњем албанском насиљу над српским народом.

Историчар ће посебно запазити да спровођење у живот давно прокламованог "начела", да нису сви национализми подједнако негативни те да ваља правити разлику између национализма угњетених и национализма угњетача, доводи у пракси до смишљеног толерисања мегаломанских митова оних народа или народности у Југославији који су стављени у категорију "угњетених" нација и националних мањина из периода 1918-1941. Велико албанска митоманија и трпељив однос према њој у том погледу су веома карактеристични.

Питања етногенезе, порекла народа, на пример, иду у ред оних питања која се политички мистификују. Данас, она немају никакав значај: савршено је свеједно да ли су Албанци потомци Илира, Трачана или Пеласта. Но ипак, на теорији о илирском пореклу албанског народа много се инсистира, па она, тако пренаглашена, открива свој агресивни политички набој. Косово је српска земља свакако још од сеобе народа, од VII века; тој историјској чињеници, која се заснива на многим и очигледним историјским изворима, археолошким, лингвистичким или антропогеографским сведочанствима, супротставља се сада једна у суштини расистичка теза о илирском пореклу Албанаца, како би се утврдило неко прече право албанског народа на територије које насељава

српски народ. Етногенеза Албанаца је у науци, међутим, једна од најмање јасних страна европске праисторије, и ту никаква аподиктична тврђења нису умесна. Ако се следи логика лингвистичких анализа, Албанци би могли да буду потомци Трачана бар исто толико колико и Илира, а у том случају Проалбанци се и сами крећу по Балкану и насељавају на територији илирске античке "Албаније" у доба сеобе народа, па је и њихов староседелачки статус релативан. Уосталом, праисторија Албанаца траје до XI века, када их историјски извори први пут примећују. Све до XIII века они не представљају довољно одређену историјску чињеницу: то је сточарско-номадско становништво планина, без додира са морем, веома малобројно, без јасног етничког идентитета. Најзад, која се то права било ког европског народа могу заснивати на мутним стањима пре сеобе народа? Заснивање неких историјских, а поготову територијалних права на етничкој карти Европе из времена пре сеобе народа данас напросто није могућно: пре сеобе нема, на пример, Француза и Француске, Немаца и Немачке, Руса и Русије, нема Србије, нема Албаније.

Важна је околност да су Словени, насељавајући Балкан као ратари, и на подручју данашње Албаније поседали углавном равнице и речне долине, препуштајући планине старобалканским сточарима, међу којима су били Власи и преци Албанаца. Примарни додир српског и албанског народа није имао карактер сукоба, као што га српско-албански односи неће имати све до исламизације Арбанаса у XVI веку. Није било отимања албанске земље ни потискивања, исељавања и уништавања албанског народа. Српско-албански односи у средњем веку могу се пре обележити као симбиоза. У средњовековној српској држави, од последњих деценија XII века, Арбанаси су потпуно интегрисани, како у државноправном тако и у друштвеном смислу. То се односи на албанску властелу и грађане, но исто тако на сељаке-сточаре, који уживају исти статус као и Власи. Нема дискриминације ни сукоба због народности. Српски цар Душан [1331-1355], у складу са средњовековним схватањима државе, која никада није била национална у данашњем смислу речи, носио је титулу "цар Срба, Грка, Бугара и Арбанаса".

Област Косова и Метохије насељена је још од раног средњег века хомогеним српским становништвом. Већ прве српске државе, у X и XI веку, окренуте су према Косову. Под византијском влашћу све до коначног укључивања у оквире српске државе Немањића крајем XII и почетком XIII века - Косово је у етничком погледу српска земља још за првих покушаја политичке интеграције. То се потврђује на основу историјских докумената [повеља српских владара], посебно њиховом антропонимијском анализом [анализом личних имена], као и топономастичким истраживањима; стари топоними Косова и Метохије су претежно словенског порекла. Покретљиве групе сточара албанске народности, углавном римокатоличке вероисповести, чиниле су занемарљиво мали проценат, око 2% од укупног броја становништва, па и то у западним деловима области, на планинама данашњег граничног албанско-југословенског подручја; било је и нешто мало албанских занатлија, рудара и трговаца у градовима.

Етничка хомогеност ове у средњем веку густо насељене територије била је услов за њен брз успон до улоге централне државне, политичке, економске и културне области српског народа. Српска православна црква, национална црквена организација од самог свог оснивања [1219], допринела је да косовска област добије и трајно чува лик српске земље. Главни династички манастири-задужбине [Грачаница, Богородица Љевишка, Бањска, Дечани, Арханђели], са иконографским атрибутима државне суверености и континуитета српске власти ["Лоза Немањића"] и са моштима канонизованих владара,

уз Велику цркву [Пећку патријаршију], где су мошти светих поглавара националне цркве, са многобројним другим манастирима и густом мрежом малих парохијских храмова на читавој територији Косова и суседних крајева - представљају основ на коме се формирала и учвршћивала национална свест српског народа, градио његов не само национални него и културни идентитет. Ти су споменици, зато, овако концентрисани и распоређени у једној области, међаши националне земље; они који су остали читави после турско-албанског муслиманског пустошења по овој области, још увек су жива упоришта духовности и националне самосвести српског народа. Споменици српске архитектуре и сликарства на Косову спадају у највиши ниво средњовековне европске уметности, а књижевно стварање у овим крајевима представља главни ток српске писане речи, који је обликовао свест српског народа у средњем веку. С правом је речено једном приликом [у *Меморандуму* Србије амбасадорима европских сила у Лондону, 1913] да је ова област за српски народ нешто као "Света земља". Срби су управо на овом подручју достигли за средњег века висок ступањ цивилизације и на тим достигнућима почива њихов европски идентитет.

Стање на Косову се не мења битно ни у доба турске инвазије осамдесетих и деведесетих година XIV века. Етнички односи остају исти, а српски карактер области није доведен у питање. За разлику од Албаније, где Ђорђе Кастриот Скендербег средином XV века покушава да са ослонцем у албанском народу уједини албанске феудалце за отпор против Турака, Косово, етнички још увек српска земља, дели политичку судбину осталих српских области у Деспотовини Лазаревића и Бранковића. Простор српско-албанске етничке симбиозе налази се тада далеко на западу од косовске области, у доњој Зети, скадарској равници и северноалбанским Брдима. Антропонимијска проучавања изворних турских пописа [дефтера] из XV века показују да је линија данашње државне границе између Југославије и Албаније, на свом северном сектору, углавном подударна са тадашњом етничком међом Срба и Албанаца.

Губитак државне самосталности и слободе услед инвазије Османлија изменио је у самој основи услове живота српског народа. На размеђи епоха, између српске слободе и турског ропства, стоји догађај који ће постати симбол и знамење српске историје: косовска битка [15/28. јун 1389]. По свом историјском значају и по месту које је добила у историјском памћењу народа ова битка спада у ред великих оружаних судара Европе, какви су куликовска битка [1380], или битка код Поатијеа [732], или, у још даљој прошлости, битка у Термопилском кланцу [480. године пре н. е.]. Одлучан отпор који је Србија пружила османлијској најезди скршен је у војном и физичком смислу, али је погибија кнеза Лазара са војском добила у историјској свести народа значење мученичке смрти за "царство небеско", а зато и духовног тријумфа у херојском жртвовању за идеал хришћанске цивилизације. За српски народ Косово је зато печат његовог идентитета, кључ који омогућава да се схвати порука свеколике његове историје, стег националне слободе. Није реч о миту него о историјској мисли, којом се остварује веза са својом стварном историјском прошлошћу. Жива свест о сопственој средњовековној држави била је активан чинилац у борби српског народа за ослобођење и уједињење вековима касније, а њен је неотуђиви део свест о Косову као о матичној српској земљи. Међутим, однос српског народа према Косову није заснован само на представама о прошлости, нити је "митски" моменат уопште битан за тај однос, као ни за наша историографска или политичка размишљања о овом проблему. Косово није нека имагинарна, митска прошлост, већ стварност једне историјске судбине која траје и која ни данас још није завршена.

Турска инвазија покренула је велике етничке масе на Балкану и изазвала поремећаје са трајним, најчешће трагичним последицама. Ипак, када је реч о Косову, прве сеобе Срба у XV веку нису у већој мери захватиле ову област нити су овамо довеле албанске сточаре са Проклетија. У XVI веку, према званичним турским подацима, хришћани су и даље у апсолутној већини према муслиманима [Турцима и исламизованим Албанцима]: заједно са осталим хришћанским народностима, које су се још одржавале као мале групе грађана и сточара [православних Грка и Влаха и католичких Арбанаса], Срба је 97% од укупног броја становника.

Област Старе Србије [како се историјски назива област Косова, Метохије и суседних крајева], према томе, у XV и XVI веку живи као српска земља. Обновљена пећка патријаршија [1557], сем огромне улоге у општем повезивању Срба, распрострањених не само по ширем балканском него и панонском простору, одиграла је и важну улогу у организовању отпора и борбе српског народа под Турцима, посебно на Косову. До краја XVII века на овом подручју се активирају стари духовни центри и расте отпорна моћ Срба. Положај народа под Турцима био је веома тежак, утицај турске владавине и исламизације, како то у својој докторској тези каже Иво Андрић, "апсолутно негативан". О томе сведоче сви историјски извори. Османлијска власт је почивала на закону дискриминације и апсолутне владавине ислама, са легалним могућностима да се у пракси спроводи појединачно или масовно насиље, све до физичког уништења појединаца или читавих области.

Ту су разлози сталног отпора и борбе српског народа за национално ослобођење и за повратак европској цивилизацији, али и корени оних дубоких демографских промена до којих је дошло у XVIII и XIX веку и које су подлога данашњег проблема Косова.

Ослободилачки покрет Срба још од краја XVI века израста из непрестаног отпора народа и његовог одбијања да прихвати турско-исламску власт. На челу народа је црква. У великим аустријско-турским ратовима 1683-1690. и 1717-1737, учествовали су Срби у масама са веома широког балканског простора, а заједно с њима борила су се против Турака и северноалбанска католичка племена. Подвргнути суровим репресалијама Турака и Татара после аустријског пораза, Срби се у таласима селе на север са простране територије од средње Македоније до Дунава. Две "велике сеобе" српског народа у Аустрију, под патријарсима Арсенијем III Чарнојевићем [1690] и Арсенијем IV Јовановићем-Шакабентом [1737], неоспорна су историјска чињеница. Није могућно тачно утврдити колико је Срба тада исељено, али је сигурно да је у првој сеоби [1690] у Аустрију прешло око 185.000 Срба. Сеобама је у сваком случају ослабљен српски етнички елеменат, и то не само на Косову, али се из развоја догађаја и потоњих буна и устанака види да је преостали део српског народа на тим територијама, стално обнављан појединачним или групним миграцијама српским у границама Турског царства, био довољно јак за оружани отпор. Косово је, заправо, све до средине XVIII века још увек етничка хомогена и густо насељена српска земља, каква је, уосталом, била и пре турске инвазије.

Албанци продиру у јужнословенске земље на широком фронту од Полимља до Охрида, појединачно или у већим групама, тек од почетка XVIII века. Кључ овог продора је исламизација Албанаца, извршена у XVI веку бар до 50% од укупног броја становника Албаније, а потом и присилна исламизација Срба и њихова, услед тога произашла, денационализација и албанизација. Ток ове колонизације, за коју се може рећи све само не то да је "природна", да се пратити по свим историјским изворима, међу којима су

веома важни извештаји католичких бискупа и надбискупа, и других мисионара, непосредно са терена од XVII до почетка XIX века; међу њима је било и Албанаца. Извештаји, који су добрим делом публиковани и који се чувају у Ватиканском архиву, плод су великог и посебног интересовања Свете Столице, нарочито Конгрегације за пропаганду вере [Congregatio de Propaganda fide], за прилике на Балкану с обзиром на перспективе католичке мисије у областима где је турским насиљем ослабљена или чак разбијена организација православних цркава. Исто тако, антропогеографска истраживања насеља и порекла становништва, што их је Јован Цвијић започео 1900. године, а наставила велика екипа научних радника до наших дана, богато допуњавају сведочанства историјских докумената. Тако се могла добити поуздана представа о времену и простору, начину и узроцима албанске инвазије, колонизације и потискивања Срба.

Продор Албанаца, остварен најдубље према Нишу и Софији крајем XVIII века [на педесетак километара од Софије!], на другој страни - према Скопљу и Велесу, на северу - према Босни преко Новопазарског санџака, открио је балканску димензију овог специфичног вида отоманске експанзије. Економске неприлике у кршевитим, неплодним планинама северне и средње Албаније биле су само почетни импулс овога великог покрета, али се та миграција тек удружена са исламизацијом и турском политиком претворила у масовну колонизацију Косова и Македоније и у геноцид над словенским становништвом. Управо су те политичке, а не економске околности довеле Албанце не само на нову територију него и у положај владајућег и повлашћеног слоја у односу на обесправљену хришћанску рају. Исељавање Срба и осталих балканских Словена из њихових земаља, стога, није природан процес, на чему се данас са толико једностраности инсистира, већ резултат насиља које је над њима било извршено.

Упркос сукобу са албанским муслиманима, који је бивао све оштрији што је њихово насељавање по Старој Србији узимало све већег маха, устаничка и револуционарна Србија [после 1804] сећа се некадашњих Арбанаса, и у свом балканском програму налази места за слободну, самосталну Албанију у саставу једне замишљене балканске конфедерације. Та идеја, формулисана већ у *Начертанију* Илије Гарашанина [1844], а нарочито касније, шездесетих година XIX века, добија предност у односу на планове о подели албанске територије са Грчком. Реч је, наравно, о Албанцима у правој Албанији; Косово је, пак, циљ српскога ослободилачког покрета и програма националног уједињења без икаквих резерви и без погодби у погледу враћања српског суверенитета у тој области, по њеном ослобођењу. То је дошло до изражаја како у првом српском устанку 1804-1813. тако и у низу буна, устанака и хајдучких акција у самој Старој Србији. Главно и најсуровије оруђе турске репресије били су у свему томе албански досељеници-муслимани, тако да се сваки ослободилачки покрет Срба на Косову обавезно претварао у судар са Албанцима. На Косову је већ у време српских устанака у београдском пашалуку завладао незапамћен терор, обележен јасним планом истребљивања и протеривања Срба из целе Старе Србије. Уз то долази још један нов моменат: реформе турске администрације и први покушаји европеизације царства [*Танзимат,* 1839] изазивају отпор Албанаца муслимана, који се, као и муслимани у Босни и Херцеговини, у име старих повластица, верско-националне дискриминације па чак и "праве вере", окрећу против турских реформи. Хришћанска раја је отуда главни објекат и жртва албанског антиреформног, конзервативног и фанатичног покрета, који се испољио у низу локалних буна и погрома. Педесетих и шездесетих година XIX века геноцид над српским народом посведочен је великим бројем докумената, жалбама раје турској администрацији на злочине Албанаца, и извештајима европских конзула

[Битољ, Скопље, Призрен, Приштина]. Зулум Албанаца муслимана влада на целој територији од Санџака до Македоније и од Метохије до Јужне Мораве.

Први ослободилачки рат Србије и Црне Горе против Турске, 1876-1977, а потом и други, 1877-1878, значили су, зато и први озбиљан и фронтални судар Срба са Албанцима. Муслимански Албанци Старе Србије боре се против српских трупа и бране интегритет царства, бранећи земљу коју су били узели. Пораз Турске у рату представљао је и губитак ових поседа: око 30.000 Албанаца напушта ослобођене крајеве [Топлица, Лесковац, Врање итд.]. Једренским руско-турским примирјем 1878. натерана је српска војска да се повуче са тек ослобођених делова Косова. У борби око нових граница и за поништење рускога санстефанског диктата на рачун српског народа Србија је на Берлинском конгресу [1878] успела да осигура само делимично своје ратне тековине. Народ у Старој Србији подвргнут је после тога крвавом осветничком терору, који добија организован карактер у албанској Призренског лиги, основаној исте године, уз покровитељство и подршку Порте.

Призренска лига је важан моменат у конституисању албанске националне идеологије. Очигледна немоћ Турске да одбрани интегритет царства погодује не само бујању идеја о независној самосталној борби Албанаца против Србије, Црне Горе и Грчке него и тражењу нових путева за одбрану турских интереса од обновљених балканских држава. Тада је први пут формулисан концепт "Велике Албаније", којим су се желеле санкционисати дотадашње етничке промене и освајања на рачун балканских хришћана, и повратити изгубљене области; простор албанске доминације имао се проширити далеко преко граница до којих је уопште допро албански миграциони талас. Програм Лиге је уперен против балканских држава, посредно и против европских сила које су макар и шкрто изишле у сусрет ослободилачким тежњама Србије, Црне Горе и Грчке, а и против Турске - уколико је њена слабост постала опасна за замишљени интегритет "велике Албаније". Агресивна, освајачка и реваншистичка, конзервативна и националистичка, Лига је, без обзира на све унутрашње разлике, успела да повеже Албанце све три вере. Противсрпска и уопште противсловенска оријентација Лиге, га своје стране, трајно је оптеретила односе између српског и албанског народа.

Три деценије после Берлинског конгреса, 1878-1912, обележене су планским прогоном, физичким уништавањем, расељавањем и протеривањем Срба из Турске. Тек у том раздобљу је етничка равнотежа на територији Старе Србије, тј. Косова и Метохије и северозападне Македоније, дефинитивно нарушена. У Србију се са тог подручја иселило за тридесетак година око 400.000 људи; само из области северно од Шаре, значи са Косова и Метохије, иселило се најмање око 150.000 људи. Нарочито трагичне размере добио је овај погром после критског рата између Турске и Грчке, 1897. године. Дипломатске мере српске владе да се заштити српски живаљ од албанског зулума не доносе плода, али се бар сачувала за историју аутентична документација о злочинима над српским становништвом тадашњег косовског вилајета. Забележена су многобројна убиства, пљачкања и обесвећења храмова и гробаља, силовања и отмице српских жена и девојака, чак и девојчица, напади, пљачке и разбојништва, све са циљем да се српски народ уништи или отера са своје земље, и све уз благонаклоно толерисање од стране турских власти - од Високе Порте до локалних органа и жандармерије. Албански покрети против Турске, нарочито после разлаза са младотурском револуцијом, 1908-1912, довели су у питање виталне интересе српског народа, па и сам његов опстанак, откривајући далекосежност и ефикасност планова ових покрета. У рукама албанских устаника 1912. година нашло се чак и Скопље, где су Албанци тада сасвим незнатна

мањина. На јужним границама Србије коначно се помаљала једна нова, млада, агресивно антисрпска држава, од самих својих заметака оруђе италијанских и аустријских аспирација за продоре на Балкан.

Балкански рат 1912. године водила је српска држава заједно са Црном Гором, Бугарском и Грчком за ослобођење свог народа и за стварање таквих услова у којима би тај народ могао у целини да се развија политички, привредно и културно. Истина, један од крупних па и кобних недостатака српске политике био је у одсуству јасних погледа на то како да се трајно и праведно реши албанско питање. Магловита идеја да ће се "наћи нека комбинација за заједнички живот Срба и Албанаца онако како је то било и пре турске владавине" [М. Миловановић, 1906] - није могла да замени једну разрађену, на стварности засновану политику према албанском народу. Идеје о мирном интегрисању или чак асимилацији Албанаца биле су сасвим илузорне, чак и ако се нису сударале са тадашњим, а и каснијим погледима и праксом европских држава у међународним и уопште националним односима. Сва су се очекивања те врсте коначно морала распршити већ у току операција српске и црногорске војске на косовском односно скадарском ратишту [1912], где се уместо наивно очекиване сарадње наишло на отворено непријатељство албанских племена и оружани отпор. С друге стране, аутономна Албанија је имала да буде направљена не само на инсистирање Аустро-Угарске и Италије него и уз сагласност Енглеске, Француске и Русије. У сложеном развоју догађаја 1912-1913. Србија се морала одлучно борити да обезбеди посед ослобођене територије Косова и Метохије, према којој су биле нарочито усмерене аустријске претензије. Српска влада није била спремна на попуштање поводом Косова и Метохије: "Нема те црногорске или српске владе која би хтела или могла да препусти Албанцима или било коме другом ову 'Свету земљу' српског народа", истакнуто је у *Меморандуму* европским силама 8/21. јануара 1913; у том питању "српски народ неће и не може да чини било какве уступке, трансакције или компромисе, и ниједна српска влада не би то хтела да учини". Једна нова косовска битка имала је да се води и добије на дипломатском пољу. Лондонска конференција европских сила [1912-1913] створила је стање које је политички и правни основ за разграничење и будући развој односа између албанског и српског народа, између албанске државе и Србије односно Југославије као сукцесора српске државе.

Притисак на српски народ обновио се одмах после повлачења српске и црногорске војске и успостављања аустро-немачке и бугарске окупације на Косову 1915. године. Трајао је све до ослобођења 1918. Албанске јединице учествовале су и у крвавом гушењу српског устанка у Топлици 1916-1917. Првих година после ослобођења и стварања Југославије наставила се оружана борба на Косову и Метохији и у Македонији, јер су албански "качаци" [диверзанти-терористи] настојали да са ослонцем на албанске масе одрже атмосферу перманентне побуне. Качачки тероризам је ликвидиран углавном до 1924, али се наставља подземна и полулегална политичка борба - преко страначких [муслимански "Џемијет"] или илегалних организација [студентска "Беса"у Београду и сл.]. Статус албанске националне мањине, као и других мањина - немачке, мађарске, италијанске, румунске, био је регулисан Сенжерменским уговором Државе СХС [Југославије] са главним силама [САД, Енглеском, Француском, Италијом и Јапаном] од 10. септембра 1919. Супротно неким тумачењима, Албанци нису били изузети од ове међународно санкционисане заштите. Парола о посебној правној незаштићености и дискриминацији албанске мањине у Краљевини Југославији, без обзира на стварне политичке прилике и односе у тој држави, није ни правно ни историјски основана.

Злу крв су стварали покушаји тадашњих власти да помоћу аграрне реформе и колонизације на Косову и у Македонији успоставе етничку и националну равнотежу. Резултати ове лоше акције, вођене неорганизовано и са евидентним гажењем законитости, били су врло слаби баш у ономе ради чега је акција вођена: за све време спровођења аграрне реформе и колонизације, двадесетих и тридесетих година, насељено је на Косову и Метохији највише око 60.000 Срба и других Југословена, па и то претежно на необрађеном и слободном, често и неплодном земљишту, добијеном ликвидацијом феудалних имања, а само мањим делом у албанским насељима и на албанским сељачким имањима [углавном на имањима одметника]. Аграрном реформом су на Косову, као и у осталим ослобођеним крајевима Југославије, ликвидирани феудални односи, али је таква "повратна"колонизација, макар и у малим размерама, била непопуларна чак и код Срба, поготову домородаца. Политика исељавања Албанаца, опет, ни до краја постојања Краљевине Југославије није успела да се претвори у систематску акцију каква је после другог светског рата спроведена, на пример, у Пољској, Чехословачкој или Југославији у односу према немачкој националној мањини. Нема тачне евиденције о исељеном албанском становништву, али се рачуна да тај број, укључујући и друге косовске муслимане [Турке, Цигане], не прелази 45.000. Иницијативе за исељавање муслимана, па и муслиманских Албанаца, долазиле су из Турске, која је још 1914. године била организовала евакуацију муслимана из балканских држава [Румуније, Бугарске, Србије]: споразум између Југославије и Турске [1938], као и други планови за исељавање, предвиђали су мере економске стимулације и обезбеђења у земљи имиграције, а не мере административне принуде, мада су власти у пракси прибегавале и томе.

Априлским сломом Југославије 1941. године почиње ново раздобље албанског терора и геноцида над српским народом. Највећи део територије са албанском националном мањином анектиран је од стране италијанских вазала у Тирани, па је тако начињена, под фашистичким окриљем и за рачун Италије, "Велика Албанија". Припадници албанске мањине [чије бројно стање пред рат у целој Југославији није прелазило 500.000] дочекали су окупацију југословенске земље као своје ослобођење. "Друга призренска лига" [1943] спроводила је под немачком окупацијом, после капитулације Италије, систематски терор над Србима, са масовним и појединачним убиствима [Пећ, Урошевац, Приштина итд.], депортовањем и исељавањем. Никада није утврђен тачан број тада протераних Срба са Косова и Метохије, али се рачуна да је за време рата 1941-1944. морало да напусти Косово око 100.000 Срба, не само колониста него и домородаца. Познато је да су чак Немци, због загушења саобраћаја, покушавали да зауставе и врате ову велику реку избеглица. Оружани отпор италијанском, немачком и бугарском окупатору имао је зато сасвим посебан ток на свим оним југословенским територијама где су живели Албанци. Покушаји да се у овим крајевима организује народноослободилачки покрет наилазили су на огромне препреке, пре свега на масовно антисрпско и антијугословенско расположење Албанаца. Стање се донекле почело поправљати тек у другој половини 1944, када је пораз нацизма био већ очигледан. Штавише, партизански одреди са Косова и Метохије све до јесени 1944. године оперишу претежно ван ове области, углавном у Македонији, јер се на свом терену нису могли одржати. Документи из народноослободилачког рата на Косову и Метохији сведоче о томе без икаквог изузетка.

И поред таквог непријатељског или, у најмању руку, пасивног држања албанске националне мањине за време рата, Косово и Метохија улазе у нову Југославију 1945. године као аутономна област, са перспективом свестраног националног,

уставноправног осамостаљивања и економског и културног развоја Албанаца у југословенској социјалистичкој федерацији. То се објашњава неизмењеном политиком Комунистичке партије Југославије [КПЈ] према националном питању, а у оквиру тога и континуитетом тезе о опасности од "великосрпског хегемонизма".

У тражењу порекла овог решења треба се вратити политици српске социјалдемократије уочи првог светског рата, а преко ове - погледима аустријских социјалиста и марксиста. Питање Албаније разматрао је у том светлу водећи српски социјалиста, Димитрије Туцовић, чија је брошура *Србија и Арбанија* [1914] представљала генералну осуду националне и ослободилачке политике Србије у балканским ратовима као великосрпске, хегемонистичке и завојевачке. Занемарујући стварни трагични положај српског народа под турском влашћу, који је био подвргнут албанском терору на Косову, Туцовић је припремио терен за паролу о "завојевачком анектирању албанске територије", те о праву албанског живља на отцепљење и присаједињење матичној националној држави, истина - у оквиру једна имагинарне и никада потом остварене социјалистичке балканске федерације. Суд о "великосрпском хегемонизму" није водио рачуна о битној разлици која постоји између националне"свести, идентитета и виталних потреба српског народа, с једне, и погледа и праксе појединих српских политичара и странака с друге стране. Уопштавањем и заменом теза стварала се једна неправедна и неоснована хипотека над целим српским народом, при чему, иза укупне аустро-марксистичке фразе Српске социјалдемократске странке, не може а да се не види аустроугарска подлога за аргументацију против српске националне политике. У ствари, таквим судом се доводио у питање програм националног ослобођења и уједињења, чије је остваривање започето 1804. године и који је на југословенском плану формулисан коначно 1914; стављале су се у сумњу тековине српске револуције и ослободилачких ратова. Концепт мале и слабе Србије, Србије "београдског пашалука и шест нахија", којој се једва признало чак и право на границе по Берлинском уговору [1878], значио је идентификовање сакате српске државне територије са националним подручјем, преко чијих се међа сваки покрет ка слободи и уједињењу проглашава завојевањем. Претпоставка је тога концепта, 1914. године, пристајање на то да се на српски народ ван Србије Берлинског конгреса, а то значи - на више од половине тадашњег броја Срба, без обзира колико он био компактан у етничком смислу или интегрисан у духовном погледу, не може и не сме да гледа друкчије до као на било коју националну мањину и дијаспору, без *свога* права на самоопредељење до отцепљења и припајања матичној националној држави.

Политика КПЈ према националном питању била је одређена, с једне стране, наслеђем хетерогеног социјалистичког покрета југословенских народа, а с друге стране, бар до 1935, ставовима и одлукама Комунистичке интернационале [Коминтерне]. Као "секција Коминтерне", како се једно време званично називала, обавезна да у свему следи линију ове интернационалне организације под искључивом контролом СССР-а, КПЈ је била у ситуацији да за сразмерно кратко време између два светска рата битно мења своју политику према националном питању у Југославији. На свом другом, Вуковарском конгресу [1920], као свој главни циљ КПЈ је прокламовала стварање совјетског Балкана, тј. Совјетске Републике Југославије у склопу совјетске федерације балканско-подунавских земаља, а ове у саставу међународне федерације совјетских република. Идеју о "троплеменом народу", о јединству југословенских "племена" и њихове тежње да се уједине - заменила је већ 1923. године тезом о Југославији као плоду империјалистичког рата и "версајског система", према ставовима Коминтерне и Балканске федерације, филијале КИ у којој су главну реч имали бугарски комунисти.

Трећа земаљска конференција КПЈ формулише већ тада, ни пуних пет година од стварања Југославије, сасвим одређено тезу о "српском хегемонизму" као унутрашњој империјалистичкој основи и суштини југословенске државе, где су све несрпске народности [и албанска је споменута међу њима] потлачене и уништене. Истичући право на самоопредељење, начелно се признало и право на "присаједињење својој националној држави". Пети конгрес Коминтерне [1924] доноси одлуку о ликвидацији Југославије као државе, а против њене евентуалне уставне ревизије или преуређења, при чему полази од оцене да је Југославија уопште један од главних носилаца антисовјетизма и контрареволуције. Решење је, зато, према одлуци Коминтерне, у отцепљењу и формирању независних држава [Хрватске, Словеније и Македоније]. На унутарпартијском плану око тога се у КПЈ, истина, развио спор, али он ни у једној фракцији није довео у питање неке полазне оцене, а поготову не оцену о српској "угњетачкој нацији". У одлукама Коминтерне могу се наћи и позиви на тактичко разликовање национализама "угњетаваних" народа у односу на национализам јединога "угњетачког" народа, тако да је борба против "српског национализма" имала да буде главни задатак КПЈ, нарочито српских комуниста у Србији. Упоредо с тим требало је помагати сваки сепаратистички, антијугословенски и антисрпски националистички покрет у Југославији [Пети проширени пленум ИК КИ. 1925].

До краја је концепт ликвидације Југославије разрађен у одлукама IV конгреса КПЈ [Дрезден, 1928]. Југославије је имала да се распадне на посебне независне државе - Хрватску, Црну Гору, Македонију, Словенију; Србија се и не помиње, док ће се мађарска и албанска национална мањина отцепити, јер је њихову земљу, наводно, "анектирала" српска буржоазија; тражила се сарадња са великоалбанским Косовским комитетом [као што се на другој страни пружала подршка хрватским усташама у Лици, 1932]. Комбинације о броју "независних" држава и уопште о начину и резултату распада Југославије стално су се потом мењале, али се и 1934. године још гледа на Србе у Југославији ван Србије [а изричито и на Косову] као на "окупаторе" које треба "прогнати".

Заокрет Коминтерне, заправо СССР-а, на курс "Народног фронта" [1935], кад је фашистичка опасност била већ очигледна, довео је и до промена у политици КПЈ према југословенској држави, да би се обезбедила коалиција антифашистичких снага: интегритет Југославије се сада има чувати, а будући односи између југословенских народа замишљају се као федеративни; фашистички сепаратизам усташа и пробугарског ВМРО сада се осуђује. Промена тактике [како је овај заокрет дефинисан у оновременим документима КПЈ], ипак, никако није значила и ревизију основне оцене да је главни непријатељ "великосрпски хегемонизам". Удаљавајући се од Коминтерне, КПЈ се споро удаљавала од исходишта својих погледа на односе између југословенских народа, што је нарочито дошло до изражаја на V земаљској конференцији КПЈ у Загребу [1940]. Реализација права на самоопредељење до отцепљења резервише се за будућност, али су Албанци Косова, Метохије, чак и Санџака, на пример, и даље "угњетене мањине", народ који "угњетава српска буржоазија".

У току народноослободилачке борбе испољена је сва сложеност политичког наслеђа КПЈ, поред осталог, и у албанском питању. КПЈ још од 1939. настоји да помогне комунистима Албаније да организују своју комунистичку партију, што се и спроводи у живот 1941. године. Но, крајем 1943. избија на видело тенденција ка продору великоалбанских идеја не само у вођству КПА и Народноослободилачке војске Албаније него и у покрету којим је руководила КПЈ на Косову. Однос албанских

комуниста према националистичкој и колаборантској организацији *Balli Kombetar,* успостављен на идејама окупљања свих националних снага Албаније под немачком окупацијом и на иредентистичким паролама о "етничкој Албанији", има извесног одјека у закључцима Конференције Покрајинског народноослободилачког одбора за Косово и "Дукађин" [албански назив за територију ширу од Метохије], одржане у Бујану, ван Југославије - у северној Албанији, око Нове године 1944. Кроз те закључке провучена је стара формулација о вољи Албанаца Косова и Метохије за отцепљењем, односно присаједињењем својој националној држави Албанији.

Закључци НОО Косова и "Дукађина" из Бујана у супротности су са одлукама Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије [АВНОЈ] у Јајцу, 29. новембра 1943. Критиковани од стране Централног комитета КПЈ марта 1944, они су, у ствари, мада ни тада а ни после тога не изричито, стављени ван снаге. КПЈ следи тада линију државноправног и територијалног интегритета и континуитета Југославије као међународног субјекта. Између Првог [1942] и Другог заседања АВНОЈ-а [1943], према изворима које данас већ имамо на располагању, накнадно постоје видљива перспектива разилажења са политиком Стаљина. Југословенски курс КПЈ у току рата, према томе, није спровођење једне нове совјетске тактике, него израз сопствене еманципације. Правно и политички, одлуке АВНОЈ-а, које не признају окупаторску деобу Југославије, а не помињу ни будућу аутономију "мањинских" области требало је да учине крај шпекулацијама око територијалног интегритета будуће Југославије. Зато се у преписци са КП Албаније крајем 1943. године питање албанске мањине поставља за КПЈ искључиво као унутрашње питање Југославије.

Да ли су идеје о државној интеграцији односно о ступању Албаније у југословенску федерацију, и то као уједињене шиптарско-албанске републике [са Косовом], биле присутне у југословенско-албанским односима, или не за сада није довољно познато. Прича Енвера Хоџе о разговору са Титом [*Avec Staline. Souvenirs,* 1979] своди се, у крајњој линији, ипак само на то да је Хоџин територијални захтев индиректно одбијен, с наводним образложењем да "Срби то не би схватили". Но, мора се признати, и та неухватљива и недоказана околност, уз стара обећања - бар она из периода до 1935, могли су да охрабре албанске прохтеве према Косову и Метохији и албанске националисте КПЈ или ван ње на самом Косову у тражењима да се национална права албанске мањине, ако не издвајањем из Југославије и припајањем Албанији, конституишу уставом као заметак једне посебне државности, најпре у виду аутономије, с тежњом да се аутономна област претвори у покрајину, а покрајина у републику. Албански национализам иде управо тим путем, савлађујући прву препреку после 1966. [Брионски пленум ЦК КПЈ], да би у демонстрацијама 1968. године открио своје праве амбиције ["Косово република!"]. У периоду уставне реформе 1971-1974, покрајина се поставља као "конститутивни елеменат федерације", без посредника, при чему се припадност СР Србији јавља, на неки начин, као "двосмислена државноправна веза".

Из масовних и организованих демонстрација на Косову и у СР Македонији новембра 1968. нису повучене никакве конзеквенце, упркос претходним упозорењима на ескалацију албанског национализма и тешке последице до којих то може да доведе [на пример, Добрица Ћосић и Јован Марјановић на 14. седници ЦК СК Србије, маја 1968]. Косовски догађаји 1981, демонстрације далеко већих размера и бујање илегалног рада на коме се окупља један, никако мали део албанске омладине на Косову и у неким општинама јужне Србије, у Македонији и у Црној Гори - показали су сву опасност од затварања очију пред стварним политичким збивањима и покретима. Но овде је важно

истаћи да су сви ови догађаји пропраћени и обележени све већим прогоном српског народа Косова и Метохије. Применом истих метода које региструју документи из XIX века и жива предања народа: убиствима, силовањима, тучама, психолошким и моралним злостављањем, противправним присвајањем, отимачином земље, уништавањем усева, стоке, шуме, социјалном и правном дискриминацијом, мајоризацијом и коришћењем повлашћеног положаја, нападом на цркву, скрнављењем гробаља, споменика и симбола националног идентитета српског народа - организовани албански терор методично ствара психозу несигурности и страха, и нагони све већу масу Срба и Црногораца на исељавање. Српски народ је у једном делу своје републике тако сведен на мањину [без мањинских права], а проценат његове заступљености у етничкој структури покрајине рапидно се смањује - са 27,4% према попису становништва 1948. године, на 14,9% у 1981. години; највећи пад забележен је између 1961 [још увек 27,4%] и 1981 [14,9%]. Албанско становништво се за то време несразмерно увећавало не само захваљујући своме високом наталитету него и вештачким путем - неконтролисаном, али масовном имиграцијом из Албаније и статистичким мистификацијама, које су евидентиране чак и у последњем попису становништва из 1981, када су Роми, Муслимани и Турци, па и Македонци у Македонији, били уписивани у листе као Албанци.

Политика "етничког чишћења", судећи према историјском искуству, свагда је расистичке природе. Она се ничим не може правдати или "објашњавати", без обзира ко је спроводи; понајмање се може правдати неким псеудоисторијским представама и мистификацијама. Она се, исто тако, не може ни заташкавати поједностављеном причом о мирним и вечно добрим, идиличним односима народа и народности. Логика, опет, по којој су за статус једне области пресудна само актуелна стања и демографски односи без обзира на то како су и када, и у којим условима та стања настала и ти односи успостављени - не може се прихватити ни са хуманог, ни са моралног ни са историјског становишта. Право српског народа да живи на својој земљи оспорено је најпре дуготрајним насиљем у условима турског ропства, нарочито у XVIII и XIX веку, насиљем које по свим својим обележјима, размерама и последицама има карактер геноцида. Истицањем садашњег демографског стања на Косову и тврдњом да су у питању албанске земље зато што их данас великим бројем насељава албанска народност, игнорише се чињеница да на тој земљи, пре свега, живи и српски народ, и то као на својој централној и матичној историјској земљи, те да нема прекида у односу Србије према Косову као српској националној територији, нити прекида у борби за ослобођење косовских Срба и њихов заједнички живот са другим деловима српског народа. Без уважавања стварних историјских околности могло би се десити да буду озакоњене последице геноцида. Тиме би, разуме се, у самим основама било нарушено етничко начело. У име права албанске националне мањине на "самоопредељење до отцепљења" било би санкционисано насиље над југословенским народима и погажено њихово право на самоопредељење, право да живе слободно и суверено у својој држави, на својој земљи.

СКРАЋЕНИЦЕ

ААСЈЕ / Архив за арбанашку старину, језик и етнологију.

Аврамовски, Ж., *Прилог* / Ж. Аврамовски, *Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније, ИГ (1964) 2-3, 123-140.*

Андрић И., *Развој* / И. Андрић, *Развој духовног живога у Босни под утицајем турске владавине* Свеске Задужбине Иве Андрића 1 (1982) 1, 6-245.

Арш, Г. Л. и др Краткая история Албании / Г. Л. Арш - И. Г. Сенкевич - Н. Д. Смирнова, *Краткая история Албании,* ред. А. Ф. Миллер, АН СССР Институт истории, Москва 1965.

Барић, Х. *Лингв. студије* / Х. Барић,*Лингвистичке студије*, Сарајево 1954.

Барјактаровић М., *Ругова* / М. Барјактаровић, *Ругова,* СЕЗ 74, Насеља 36, Београд 1960, 163-241.

Бартош М.,*Међунар. јавно право* / М Бартош , *Међународно јавно право I, Општи део, извори, субјекти*, Београд 1954.

Богдановић, Д*., Ист. старе срп. књижевности* / Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд 1980.

Богдановић, Д*., Каталог Хиландара* / Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара,* Београд 1978.

VE / Vojna enciklopedija *I-X Beograd 1958-1967.*

Гершковић, Л., *Хист. нар. власти* / Л. Гершковић , *Хисторија народне власти,* Београд 1957.

ГИДНС / Гласник Историског друштва, Нови Сад.

ГНЧ / Годишњица Николе Чупића.

Dedijer, V., Jugosl. - alb. odnosi / V. Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi* (1939-1948), Beograd 1949.

Документи / *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914,* САНУ Београд (књига VI/1 - 1981, Vl/2 - 1981 Vl/3 - 1983 Vll/1 - 1980 Vll/2 - 1980).

Ђорђевић, Д., / Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912,* Београд 1956.

Ђорђевић, Ј., *Уставно право* / Ј. Ђорђевић, *Уставно право Југославије,* Београд 1957.

EJ / *Enciklopedija Jugoslavije* I-VIII, Zagreb 1955-1971.

EJ2 / Енциклопедија Југославије, 2. изд. , ћирилицом.

Елаборат Иве Андрића / Б. Кризман, *Елаборат дра Иве Андрића о Албанији из 1939. године,* ЧСП 2 (1977) 77-89.

ELU / *Enciklopedija likovnih umjetnosti* I - IV, Zagreb 1959-1966.

Зборник / *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа,* том l, књ. 19, Београд 1969. (11/10- 1962 11/11 - 1963).

ЗДИМС / Зборник за друштвене науке Матице српске.

ЗРВИ / Зборник радова Византолошког института.

ЗРЕИ / Зборник радова Етнографског института.

Ивић, П., *Српски народ* / П. Ивић, *Српски народ и његов језик,* Београд 1971.

ИГ / Историјски гласник.

Ист. народа Југославије / *Историја народа Југославије* II, Београд 1960.

Ист. Црне Горе / *Историја Црне Горе* I, Титоград 1967; 2/1-2 1970.

Историја срп. народа / *Историја српског народа* I, Београд 1981; 11-1982; V/1-2- 1981; VI/1-2-1983.

Ист. архив КПЈ II / *Историјски архив КПЈ* II. *Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937,* Београд 1950.

ИЧ / Историјски часопис.

Јачов, М., *Списи* / М. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива* XVI-XVIII *века,* Београд 1983.

Јиречек, К., *Ист. Срба* / К. Јиречек, *Историја Срба* I-II Београд 19522 (ред. Ј. Радонић).

Косово некад и данас / *Косово некад и данас,* Београд 1973.

Костић, П., *Цркв. живот* / П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца),* Београд 1928.

Краснићи, М., Савремене промене / М. Краснићи, *Савремене друштвено-географске промене на Косову и Метохији,* Приштина 1963.

Лазаревић, М., *Српско-турски рат 1912.* / М Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године* I, СКЗ, Београд (б. д.).

ЛМС / Летопис Матице српске.

Лутовац, М., *Бихор и Корита* / М. Лутовац, *Бихор и Корита*, СЕЗ 81, Насеља и порекло становништва 40, Београд 1967.

Лутовац, М., *Гора и Опоље* / М. Лутовац, *Гора и Опоље,* СЕЗ 69, Насеља и порекло становништва 35, Београд 1955, 229-340.

Лутовац, М., *Етничке промене* / М. Лутовац, *Етничке промене у области Старе Рашке,* Глас САНУ 307, Одељење друштвених наука 20, Београд 1978, 205-230.

Лутовац, М., *Значај Косова* / М. Лутовац*, Географски и политичко географски значај Покрајине Косова у Србији*, Глас 282 САНУ, Одељење прир. матем. наука 34, Београд 1972.

Лутовац, М., *Ибарски Колашин* / М. Лутовац*, Ибарски Колашин,* СЕЗ 67, Насеља и порекло становништва 34, Београд 1954, 57-188.

Лутовац, М., *Рожаје и Штавица* / `М. Лутовац, *Рожаје и Штавица,* СЕЗ 75, Насеља и порекло становништва 37, Београд 1960, 319-419.

Марковић, В., *Правосл. монаштво* / В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији,* Сремски Карловци 1920.

Милошевић, С.,*Избеглице и пресељеници* / С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945 године*, Београд 1981.

Михаљчић, Р., *Крај срп. царства* / Р. Михаљчић, *Крај српског царства,* Београд 1975.

НЕ / *Народна енциклопедија српско хрватско-словеначка,* ред. С Станојевић, Загреб 1929, (ћириличко издање).

Нешовић, С., - Петрановић Б., *АВНОЈ* / С. Нешовић - Б. Петрановић, *АВНОЈ и револуција. Тематска збирка докумената 1941-1945,* Београд 1983.

Николић, Р., *Ширење Арнаута* / Р. Николић, *Ширење Арнаута у српске земље,* Гласник Српског Географског Друштва 3 (1914) св. 3-4, 110-127.

Обрадовић, М., *Аграрна реформа* / М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918-1941),* Приштина 1981.

ОП / Ономатолошки прилози.

Ослоб. рат народа Југославије / *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945* I, Београд 1957.

Павловић, Р., *Сеобе Срба и Арбанаса* / Р. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876 и 1877-1878 године,* ГЕИ 4-6 (1955-1957, обј. 1957), 53-104.

Пешикан, М., *Зетско хумско-рашка имена* / М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба,* ОП 3 (1982), 1-120.

Пешикан, М., *Из ист. топонимије Подримља* / М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља* I-III, ОП 2 (1981), 1-92.

Пешић, Д., *Југослов. комунисти* / Д., Пешић*, Југословенски комунисти и национално питање* 1919-1935, Београд 1984.

Први балк. рат / *Први балкански рат 1912-1913 (Операције српске војске)* I, Београд 1959.

Радовановић, В., *Тиквеш и Рајец* / В. Радовановић*, Тиквеш и Рајец,* СЕЗ 29, Насеља и порекло становништва 17, Београд 1924, 128-565.

Радонић, Ј., *Римска курија* / *Ј. Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века,* Београд 1950.

Рачки, Ф., *Извј. М. Биција* / Ф. Рачки, *Извештај барскога надбискупа Марина Биција о својем путовању год. 1610 по Арбанаској и старој Србији,* Старине ЈАЗУ 20 (1888).

СЕЗ / *Српски етнографски зборник.*

Селищев А. М., Слав. население / А. М. Селищев*, Славянское население в Албании,* София 1931, (фот. изд. София, 1981).

Смиљанић, Т., *Кичевија* / Т. Смиљанић, *Кичевија,* СЕЗ 51, Насеља и порекло становништва 28, Београд 1935, 356-483.

Смиљанић, Т., *Мијаци* / Т. Смиљанић*, Мијаци, Горња Река и Мавровско Поље,* СЕЗ 35, Насеља и порекло становништва 20, Београд 1925, 1-122.

Србија 1878. / *Србија 1878. Документи,* СКЗ, Београд 1978.

Стојановић, Љ., *Записи* / Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I-VI, Београд - Ср. Карловци 1902-1926.

Стојановић, Љ., *Стари срп. родослови* / Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи,* Београд - Ср. Карловци 1927.

Стојанчевић, В*., Јужносл. народи* / В. Стојанчевић*, Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829 до Париског конгреса 1856 године,* Београд 1971.

Стојанчевић, В., *Прво ослобођење Косова* / В. Стојанчевић, *Прво ослобођење Косова од стране српске војске у рату 1877-1878,* Научни скуп "Србија у завршној фази Источне кризе 1877-1878 године". Зборник радова књ. 2, Београд 1980, 459-474.

Стојанчевић, В., *Прилике* / В. Стојанчевић, *Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године,* ИЧ 12-13 (1961-1962 обј. 1963) 287-317.

Stulli, B., *Alb. pitanje* / B Stulli, *Albansko pitanje (1875-1882),* Rad JAZU 318 (1959), 287-391.

Тодоровски, Г., *Односи* / Г. Тодоровски, *Односи између Бугарске и Италије 1941-1943 године у вези са западном Македонијом,* ИГ 1965, 2-3, 77-97.

Томић, Ј., *О Арнаутима* / Ј. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку,* Београд 1913.

Трифуновић, Ђ., *Очевици* / Ђ. Трифуновић, *Очевици о великој сеоби Срба,* Крушевац 1982.

Трифуноски, Ј., *Качаничка Клисура* / Ј. Трифуноски, *Качаничка Клисура,* СЕЗ 60, Насеља и порекло становништва 32, Београд 1950, 465-581.

Трифуноски, Ј., *Куманов. - прешевска Црна Гора* / Ј. Трифуноски, *Кумановско-прешевска Црна Гора,* СЕЗ 62, Насеља и порекло становништва 33, Београд 1951.

Трифуноски, Ј., *Моравица* / Ј. Трифуноски, *Моравица Источно-прешевска села,* Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот Скопје. Природно-математички оддел 1 (1948), 223-282.

Трифуноски, Ј., *Полог* / Ј. Трифуноски *Полог,* СЕЗ 90, Насеља и порекло становништва 42, Београд 1976.

Трифуноски, Ј., *Пчиња* / Ј. Трифуноски, *Горња Пчиња,* СЕЗ 77, Насеља и порекло становништва 38, Београд 1964.

Трифуноски, Ј., *Скопски Дервен* / Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен,* СЕЗ 67, Насеља и порекло становништва 34, Београд 1954, 297-462.

Трифуноски, Ј., *Скопско Поље* / Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља Скопског Поља,* СЕЗ 69, Насеља и порекло становништва 35, Београд 1955, 341-566.

Тричковић, Р., *Срп. црква* / Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века,* Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2, Београд 1980, 61-164.

Туцовић, Д., *Србија и Арбанија* / Д. Туцовић, *Србија и Арбанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије,* Београд 1914.

Ћоровић, В., *Списи св. Саве* / В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* Београд - Ср. Карловци 1928.

Урошевић, А., *Горња Морава* / А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник,* СЕЗ 51, Насеља и порекло становништва 28, Београд 1935.

Урошевић, А., *Косово* / А. Урошевић, *Косово*, СЕЗ 78, Насеља и порекло становништва 39, Београд 1965.

Урошевић, А., *Новобрд. Крива Река* / А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река,* СЕЗ 60, Насеља и порекло становништва 32 Београд 1950, 1-176.

Урошевић, А., *Сиринић* / А. Урошевић, *Шарпланинска жупа Сиринић,* Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот Скопје. Природно-математички оддел 1 (1948), 115-176.

Филиповић, М., *Хас* / М. Филиповић, *Хас под Паштриком,* Научно друштво НР БиХ. Дјела 13, Балканолошки институт 2, Сарајево 1958.

Хадри, А., *Косово и Метохија* / А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији,* ИГ 1967 1-2 51-84.

Хадри А., *Окупациони систем*, / А. Хадри, Окупациони систем на Косову и Метохији 1941-1944, Југословенски историјски часопис 1965, 2, 39-60.

Хаџи-Васиљевић Ј.*, Арбанаска лига* / Ј. Хаџи-Васиљевић*, Арбанаска лига (арнаутска Конгра) и српски народ у Турском царству (1878-1882),* Додатак "Ратнику" за јануар 1909, Београд 1909.

Хаџи-Васиљевић, Ј., *Јужна Стара Србија* / Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија Историјска етнографска и политичка истраживања* I. *Кумановска област,* Београд 1909, II. *Прешевска област,* 1913.

Хаџи-Васиљевић*, Ј., Муслимани* / Ј. Хаџи-Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији,* Братство 19 (1925), 21-94.

ХЗ / Хиландарски зборник.

Храбак, Б., *Итал конзул* / Б. Храбак*, Италијански Конзул у Скадру Б. Берио о арбанаском питању 1876-1878 године,* ЧСП 3 (1978), 25-37.

Храбак, Б. ,*Катол. Арбанаси* / Б. Храбак, *Католички Арбанаси за време источне кризе (1875-1878,)* Историјски записи књ. 35 (1978) 1-2, 5-59.

Цвијић, Ј., *Балк. рат и Србија* / Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија,* Српски књижевни гласник (1912), 651-664.

Цвијић, Ј., *Балк. полуострво* / Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужно-словенске земље. Основи антропогеографије,* Београд 19662.

Цвијић, Ј., *Метанаст. кретања* / Ј. Цвијић, *Метанастазичка кретања њихови узроци и последице,* СЕЗ 24, Насеља и порекло становништва 12, Београд 1922.

Цвијић, Ј., *Основе /* Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* I, Београд 1906, II - 1906, III - 1911.

ЧСП Часопис за сувремену повијест.

Чубриловић, В., *Полит. узроци* / В. Чубриловић, *Политички узроци сеоба на Балкану од 1860-1880 год.,* Гласник Географског друштва 16 (1930), 26-49.

Sufflay, M., *Povijest sjev. Arbanasa* / M. Sufflay, *Povijest Sjevernih Arbanasa,* AACJE 2 (1924, обј. 1925), 193-242.

THE KOSOVO QUESTION - PAST AND PRESENT

Today Kosovo has become a general term denoting a complex problem in which history is being faced with our reality. Two neighbouring Balkan peoples, the Serbs and Albanians, are weighted down with antagonisms which have been accumulating over the past three hundred years. The problem cannot simply be reduced to the legal constitutional status of the Autonomous Province of Kosovo nor to the position of the Yugoslav Albanians. On the contrary, it is far more a question of the survival and position of the entire Serbian nation - in Kosovo, in Yugoslavia, in the Balkans.

In this respect, Kosovo is just a symptom belying deeper processes, in which it is not the fate of the Yugoslav Albanians that is at stake, but that of the Serbs.

It is, therefore, extremely important, indeed essential, that the Kosovo question should be viewed in a historical light. If it is not, the present political situation is incomprehensible nor can the real meaning and range of Albanian intentions be grasped. Moreover, the position of the Serbs in the Balkans is much too delicate for it to be examined merely in the light of present events. It is being increasingly concealed under a thick veil of mystification. The historic memory of a whole people is being wiped out, the very foundations of its national consciousness are being undermined, while its conscience is being burdened with a mortgage of fictitious or foreign guilt. For this reason, real and complete historical facts have a reviving effect on the Serbian people, returning to them their sense of identity and enabling them to see matters in their true colours and proportions.

The first task is to dispose of some "carefully cultivated" errors. One is the formula of artificial symmetry, by which relations between nations are relativised to such a degree that all guilt is concealed and any yardstick of historical events goes by the board. Reference to the violence and genocide being exercised on the Serbs in Kosovo is deemed "unacceptable", as it "insults" the feelings of the Yugoslav Albanians. The very history of Serbian-Albanian relations is "taboo". Instead of a real picture of those relations, which for the last three centuries have been characterised by violent treatment of the Serbs by Albanian Moslem converts, we are handed the idea of "reciprocal responsibility", whereby the supposed twenty-year period of "Greater-Serbian violence" against the Albanian population is equally balanced with the 200-year period of Albanian abuse of the Serbs.

A historian will note that application of the famous "principle" that not all forms of nationalism are equally negative, that the difference should be made between the nationalism of the oppressed and that of the oppressor, leads in practice to a calculated tolerance of megalomanic myths on the part of those Yugoslav nations or national minorities which were declared "oppressed" in the period 1918-1941. Greater-Albanian mythomania and a marked tolerance of this concept are very symptomatic here.

The questions of ethnogenesis or national origin, for example, offer another case of political mystification. Today, they are of no importance. What does it matter whether the Albanians are descended from the Illyrians, the Thracians or the Pelasgians. Yet, much insistence is placed on the Illyrian origin of the Albanian people, which only goes to illustrate political aggressiveness. Kosovo has been a Serbian land since the migrations of the 7th century. This historical fact which is based on a great and obvious number of sources, historical, archaeological, linguistic and anthropo-geographic is now being opposed by what is basically a racist theory of the Illyrian origin of the Albanians in order to prove the claim that the

Albanians have a greater right to the territories inhabited by the Serbian people. Scientifically speaking, however, the ethnogenesis of the Albanians is one of the least illuminated aspects of European prehistory, hence categorical claims of this kind are decidedly inappropriate. If we follow the logic of linguistic analysis, the Albanians could equally have descended from the Thracians as from the Illyrians, but in that case the first Albanians also moved around the Balkans settling the territory of Illyrian "Albania" during the great period of migrations, therefore, their "earliest inhabitant" status is relative. Albanian prehistory definitely goes back to the 11th century when they are mentioned for the first time. Up to the 13th century, they do not represent a sufficiently clear historical entity, being nomadic shepherds, highlanders far from the sea, small in number and with an ethnically vague identity. Finally, what European nation can lay claim to rights dating from that historical Maelstrom preceding the migrations. Claiming historical, and especially territorial, rights on the ethnic map of pre-migration Europe . simply impossible today, for in this period there was no France and no Frenchmen, no Germany and no Germans, no Russia and no Russians, no Serbia and no Albania.

What is important to remember is that the Slavs, when settling in the Balkans, came as crop farmers and mainly stayed in the plains and river valleys of present-day Albania, leaving the mountains to the early Balkan shepherds, who included Vlachs and the ancestors of present-day Albanians. The first contact between the Serbian and Albanian peoples was not a conflict, and relations were to remain peaceable right up to the conversion of the Albanians to Islam in the 16th century. There was no grabbing of Albanian land nor were the Albanian people oppressed, driven out or destroyed. Serbo-Albanian relations in the Middle Ages can be regarded rather as a symbiosis. In the medieval state of Serbia, from the late 12th century onwards, the Arbanasi (Albanians) were completely integrated, legally and socially, both landowners and citizens and also the peasant shepherds who enjoyed the same status as the Vlachs. There was certainly, no discrimination or feuding based on nationality. The Serbian Emperor Dusan (1331-1355), in keeping with medieval ideas on the state, which were never national in the modern sense of the word, bore the title - "Emperor of the Serbs, Greeks, Bulgars and Arbanasi (Albanians)."

The region of Kosovo and Metohija has been settled since the early Middle Ages by a homogenous Serb population. The first Serbian states of the 10th and 11th centuries leaned towards Kosovo. Under Byzantine rule right up to its final incorporation into the Serbian state of Nemanjic in the late 12th and early 13th century, Kosovo was, ethnically speaking, a Serbian land when political integration began. This is borne out by historical documents (the charters of Serbian rulers), particularly by a study of the anthronyms (first names) they contain and the original toponyms (place names), for in Kosovo and Metohija these are all mainly of Slav origin. Nomadic groups of Albanian shepherds, mostly of the Roman catholic faith, made up a negligible 2 per cent of the overall population and were concentrated in the mountainous west, around what is today the Yugoslav-Albanian border. There were also a few Albanian craftsmen, miners and merchants in the towns.

It was the ethnic homogeneity of this densely populated medieval territory that led to its rapidly becoming the state, political, economic and cultural centre of the Serbian nation. The Serbian Orthodox church, the national religious organisation since the birth of the state in 1219, played its part in maintaining Kosovo as a Serbian territory. The leading monasteries founded by the Nemanjić dynasty (Gračanica, The Virgin of Ljeviška, Banjska, Dečani, The Archangels) with their icon paintings showing the sovereignity of the state and continuity of Serbian rule, relics of canonised rulers, and its Great Church (the Peć Patriarchate), whose relics of canonised leaders of the national church, together with many other monasteries and a

dense network of small parish churches all over Kosovo and neighbouring regions, represent the basis on which the Serbs formed and consolidated their national consciousness and built up a national and cultural identity. These monuments, then, concentrated and deployed over one territory, are national boundary-stones, land the only intact survivors of the Turkish-Albanian Moslem devastation of these parts are still active centres of Serbian spiritual and national consciousness. Serbia's architectural and art monuments in Kosovo rank among the finest achievements of medieval Europe, while the literary creations from this region represent the very foundations of the Serbian written word, which helped form a national consciousness during this period. It was rightly said (in the Serbian *Memorandum* to the ambassadors of the European Powers in London in 1913) that this territory is a kind of "Holy Land" for the Serbian people. For it was here in the Middle Ages that they attained a high degree of civilisation and it is on the achievements of this period that their European identity rests.

The situation in Kosovo did not essentially change even in the course of the Turkish invasions in the last two decades of the 14th century. That is to say, ethnic relations were unaltered and the region retained its Serbian character. Unlike Albania, where Djordje Kastriot Skenderbeg, relying on the Albania"! people, tried to unite the Albanian feudal landowners to resist the Turks in the mid-15th century, Kosovo remained Serbian, sharing the political fate of the. other Serbian regions in the despotic domains of the Lazarević and Branković families. The areas in which there existed a Serbo-Albanian ethnic symbiosis at that time lay far to the west of Kosovo, in lower Zeta, the Skadar plain and the northern Albanian mountains. Anthroponymic study of original Turkish defteri (censuses) in the 15th century shows that the line of the present-day state border between Yugoslavia and Albania, in its northern sector, chiefly coincides with today's ethnic boundary between the Serbs and Albanians.

The loss of independence and freedom suffered after the Ottoman invasions caused a radical change in the living conditions of the Serbian people. Marking the transition from Serbian freedom to Turkish oppression stands an event which was to become the very symbol of Serbian history - the Battle of Kosovo fought form June 15/28, 1389. In terms of historical significance and the place it assumed in the national memory, this battle is one of the greatest armed confrontations in Europe and can be compared to the Battle of Kulikov (1380), the Battle of Poitiers (732), or, even further back in history, to the Battle of Thermopylae (480 B.C.). The strong resistance offered by the Serbs in the face of the Ottoman hordes was put down in the physical military sense, but the deaths of Prince Lazar and his soldiers were in the minds of the people martyrs' deaths for "the Kingdom of Heaven" and thus a spiritual triumph, a heroic sacrifice for the ideals of Christian civilisation. For the Serbian people Kosovo put the seal on its identity, became the key to its history, the banner of national freedom. We are not dealing here with a myth, but a historical idea, which helps a nation to forge a link with its real historical past. The lively memory of its own medieval state was an active factor in the Serbian struggle for liberty and unity centuries later, and an inseparable part of the awareness is that Kosovo is the home of the Serbian nation. However, the Serbs' attitude to Kosovo is not merely based on memories of the past, nor is the "mythical" factor important in that attitude. The same can be said of our historiographic or political reflections on the problem. Kosovo is not some imaginary legend of the past, but a real historical destiny that continues today.

The Turkish invasions set in motion great ethnic masses in the Balkans and caused upheavals with lasting, frequently tragic results. Yet, where Kosovo is involved, the first Serbian migrations in the 15th century did not affect this region to any great degree, not did they bring

the Albanian shepherds down from the Prokletije mountains. In the 16th century, official Turkish records put Christians in a continuing absolute majority over Moslems (Turks and converted Albanians). Together with the other Christian peoples, who still survived as small groups of town-dwellers and shepherds (Orthodox Greeks and Vlachs and Catholic Arbanasi/Albanians/), the Serbs made up 97 per cent of the total population.

Consequently, the territory of Old Serbia (the historical name for the region of Kosovo, Metohija and neighbouring areas) lived as a Serbian land in the 15th and 16th centuries. The restored Pec Patriarchate (1557) not only played an enormous part in linking up the Serbs scattered over the Balkans and even the Pannonian Plain; it was also instrumental in organising Serbian resistance and the struggle against the Turks, especially in Kosovo. By the end of the 17th century this region had reopened its former religious centres and Serbian power to resist grew apace. The Serbs were in a desperate position under the Turks; the effect of Turkish government and forced conversions to Islam, as Ivo Andrić wrote in his doctoral thesis, was "absolutely negative". All historical sources support him. Ottoman rule reposed on the law of discrimination and the absolute authority of Islam, with legal permission to commit acts of individual or mass violence up to total annihilation of people or whole areas.

These reasons governed the continued resistance and struggle of the Serbian people for national freedom and a return to European civilisation, but at the same time were also at the root of those significant demographic changes which occurred in the 18th and 19th centuries and which gave rise to the problems we face in Kosovo today.

From the end of the 16th century onwards the Serbs' fight for liberation grew into a form of continued resistance by a whole people determined not to accept Turco- Islamic overlordship. At the head of the people stood the Church. In the great Austro-Turkish wars of 1683-1690 and 1717-1737, Serbs took part in fighting all over the Balkans, joining in a common struggle against the Turks and the' north Albanian Catholic tribes. The victims of ruthless reprisals at the hands of Turks and Tartars after the defeat of Austria, the Serbs migrated northwards in waves to areas reaching from the wide spaces of central Macedonia to the Danube. The two " great migrations" of the Serbian people into Austria, led by Patriarchs Arsenije III Čarnojević (1690) and Arsenije IV Jovanović-Šakabenta (1737) are an indisputable historical fact. It is not possible to calculate exactly how many Serbs moved out altogether but it is known that in the first migration of 1690, 185,000 Serbs migrated to Austria. Certainly, these mass moves weakened the Serbian ethnic element in various regions, not only Kosovo, yet later events, rebellions and uprisings show that those Serbs who remained in these regions and were constantly reinforced by Serbs migrating from other parts of the Ottoman Empire, were still sufficiently strong to offer armed resistance. In fact, up to the middle of the 18th century, Kosovo was an ethnically homogenous and densely populated Serbian territory, just as it had been before the Turkish invasion. It was only at the beginning of the 18th century that the Albanians started penetrating into the lands of the South Slavs, singly or in groups, on a wide front stretching from Polimlje to Ohrid. The reason for this penetration derived from the past. In the 16th century, at least 50 per cent of the total Albanian population in Albania had been converted to Islam, a process that was followed by the forced conversion of the Serbs. The result for the Serbs was a loss of national identity and albanisation. The course taken by this colonisation, which can be called anything but "natural", is described in all historical records of the time, especially "on the spot" reports by Catholic bishops and archbishops and other missionaries, including Albanians, from the 17th to early 19th century. These reports most of them published and preserved in the Vatican archives, were the result of the great interest shown in Balkan affairs by the Holy Seet, and more particularly the Congregation for the

Propagation of the Faith (Congregatio de propaganda fide), given the bright prospects afforded the Catholic missions in regions where Turkish violence had weakened or destroyed the organised structure of the Orthodox Churches. Likewise, anthropo-geographical exploration of the settlements and origins of the population, started by Jovan Cvijić in 1900, and carried on by a large team of scientists up to the present day, gives strong support to these historical documents. The overall result is a convincing picture of the time, place, manner and causes of invasion by the Albanians and their colonisation and oppression of the Serbs.

In the late 18th century, the Albanians made their deepest inroads - to Niš and Sofia (coming within 50 kilometres of the second town) in the north-east, Skopje and Veles in the west, and northwards towards Bosnia via the Sanjak of Novi Pazar, thus revealing the Balkan dimension of this specific form of Ottoman expansion. Poor economic conditions in the rocky, infertile mountains of central and northern Albania merely provided the initial impetus for this great migration, but combined with Islam and Turkish policies it came to mean the mass colonisation of Kosovo and Macedonia and genocide for the Slav population. It was precisely political, and not economic, reasons which brought the Albanians to the new territory, but also to the position of a ruling, privileged class in relation to the deprived Christian masses. Therefore, the subsequent migration of the Serbs and other Balkan Slavs from their lands was not a natural process, as is so often insisted in a certain biassed quarter today, but the consequence of the violence to which they were subjected.

Despite the conflict with the Albanian Moslems, which grew stronger as their numbers in Old Serbia increased, insurrectionist and revolutionary Serbia (after 1804) did not forget the former Albanasi and made room in its Balkan programme for a free and independent Albania as part of a planned confederation of Balkan states. This idea, formulated already in Ilija Garašanin's *Načertanije (Plan)* (1844), and particularly later in the 1860s, was given precedence over other plans to divide up Albania with Greece. Of course, what was meant here was Albania itself with its Albanian population, while Kosovo was the objective of the Serbian liberation movement and part of the programme of national unity and there could be no talk of conditions or bargaining in relation to the liberation of this territory and its return to Serbian rule.

This problem was underlined in the first Serbian Uprising of 1804-1813, as well as a series of rebellions, insurrections and outlaw raids in Old Serbia itself. As the chief and cruellest weapon of Turkish repression were Albanian Moslem settlers, all liberation movements by Serbs in Kosovo automatically became a struggle against Albanians. At the time of the Serbian uprisings terror already reigned in the Belgrade pashaluk clearly aimed at exterminating the Serbs or else driving the out of Old Serbia altogether. Another, new, factor was at work, too. Reform of the Turkish administration and the first attempts at introducing a European influence into the Empire *(Tanzimat, 1839}* aroused resistance among Albanian Moslems who, with the Moslems of Bosnia-Herzegovina, turned against the reform to protect their old privileges, religious and national discrimination, and, as they said, the "true faith". Thus, the Christian masses became the chief victims of an Albanian anti-reformist, conservative and financial movement in a series of local rebellions and pogroms. The genocide committed on the Serbian population in the 50s and 60s of the 19th century is recorded in a large number of documents, complaints to the Turkish administration about Albanian atrocities, and reports by European consuls (in Bitola, Skopje, Prizren and Priština). This reign of terror by Albanian Moslems extended over the entire territory from the Sanjak to Macedonia and from Metohija to the South Morava river.

The two liberation wars fought by the Serbs and Montenegrins against the Turks in 1876-1877 and 1877-1878 signalled the first serious head-on conflict between Serbs and Albanians. The Moslem Albanians of Old Serbia fought Serbian troops to defend the integrity of the Empire and the lands they had usurped. The ensuing defeat of Turkey in the wars meant a loss of these possessions: about 30,000 Albanians left liberated areas like Toplica, Leskovac and Vranje. Under the Russo-Turkish armistice of 1878, the Serbian army was forced to retreat from those parts of Kosovo it had just liberated. In the fight over the new borders and Russian clams at Serbian expense in the Treaty of San Stefan, Serbia managed to hold on to only some of its war acquisitions at the Congress of Berlin in 1878. The Serbs in Old Serbia were then put to terrible and bloody revenge, organised by the Prizren League, founded the same year, and sanctioned and supported by the Sublime Porte.

The Prizren League was an important factor in building up an Albanian national ideology. The obvious inability of Turkey to defend its Empire led not only to an eruption of ideas about an independent struggle by the Albanians against Serbia, Montenegro and Greece, but also a search for new ways of protecting Turkish interest against the new Balkan states. For the first time we meet the notion of "Greater Albania", in the name of which League members sought to sanction former ethnic changes and conquests at the expense of the Balkan Christians, to return the regions they had lost, and extend the areas under Albanian domination far beyond the borders Albanian migrations had already reached. The League's programme was directed against the Balkan states, and indirectly against those European states who had in any way at all approved the aspirations to freedom of Serbia, Montenegro and Greece, and also against Turkey if its weakness threatened the imagined integrity of "Greater Albania". Aggressive, greedy, revenge-seeking, conservative and nationalist, the League managed to bring together Albanians of all three religions despite internal differences. The League's anti-Serbian and, indeed, anti-Slav tendencies had a lasting negative effect on relations between Serbs and Albanians.

The thirty years after the Congress of Berlin, 1878 to 1912, were coloured by the deliberate persecution and physical extermination of Serbs and their forced migration from Turkey. It was not until this period that the ethnic balance in Old Serbia - that is, Kosovo and Metohija and north-west Macedonia - was finally destroyed. In those thirty years about 400,000 people left this region for Serbia, at least 150,000 of them from the area north of Mt. Sara - Kosovo and Metohija. This pogrom took on tragic proportions after the Crete war between Turkey and Greece in 1897. Diplomatic measures taken by the Serbian government to protect Serbs from Albanian terror bore no fruit, but at least authentic documents remain to testify to crimes committed against the Serbian population in the then Kosovo Province. These crimes included murder, the plunder and desecration of churches and graves, the rape and kidnapping of Serbian women and girls, even children, attacks, robbery and looting, all aimed at destroying the Serbs or driving them from their land and all with the tacit permission of the Turkish authorities - from the Sublime Porte to local governors and police. Albanian movements directed against Turkey, especially after their failure to agree with the Young Turkish revolution of 1908-1912, came to involve the vital interests of the Serbian people, even its very survival, revealing the long-term plans and effectiveness of these movements. Even Skopje fell into the hands of the Albanian rebels in 1912, a town in which the Albanians represented a very small minority. So it transpired that at its southern borders Serbia finally faced a new, young, actively anti-Serbian state, which was to prove a convenient tool for Italian and Austrian aspirations in the Balkans.

The Balkan war of 1912 was fought by Serbia along with Montenegro, Bulgaria and Greece for the liberation of its own people and to ensure such conditions as would ensure that this people could maintain its political, economic and cultural life as a whole. True, one of the main drawbacks of Serbian policy, which was to prove fatal, was that it lacked clear ideas as to how to find a lasting and just solution to the Albanian question. The vague notion that "some combination will be found for the coexistence of Serbs and Albanians as it was before Turkish rule" (Milanović, 1906) was no substitute for a well-thought out policy towards the Albanian people based upon reality. Ideas of peaceful integration, even assimilation, of the Albanians were completely illusory, even if they did not oppose the existing or later views and practical experience of European states in international and national relations. All such hopes were bound to founder in the end, which they did during operations by the Serbian and Montenegrin armies on the Skadar battlefield in 1912, where, instead of the naively expected cooperation, they met the open enmity of the Albanian tribes and armed resistance. On the other hand, an autonomous Albania was supposed to be created at the insistence of Austro-Hungary and Italy, but also with the agreement of England, France and Russia. In the complex events of 1912-1913, Serbia was forced into a determined struggle to hold on to the liberated territory of Kosovo and Metohija, where Austrian pretensions were particularly noticeable.

Thus, a second Battle of Kosovo had to be fought and won on the diplomatic plane. The London Conference of European Powers (1912-1913) created a political and legal basis for the demarcation and future of relations between the Albanian and Serbian peoples, between Albania and Serbia, and later Yugoslavia as the successor to the Serbian state.

The Serbian government was not prepared to make concessions over Kosovo and Metohija: "No Montenegrin or Serbian government would want to or be able to hand over this "Holy Land" of the Serbian people to the Albanians or anyone else". This was stressed in the *Memorandum* to the European powers of 8/12 January, 1913. On this point, it said, "the Serbian people will not and cannot make any concessions, transactions or compromises, and no Serbian government would want to do this either".

Pressure on the Serbian people was renewed immediately after the retreat of the Serbian and Montenegrin armies and Austro-German and Bulgarian occupation of Kosovo in 1915. This pressure was maintained right up to liberation in 1918. Albanian units also took part in the bloody suppression of the Serbian uprising in Toplice in 1916-1917. The first few years after liberation and the creation of the state of Yugoslavia saw a continuation of armed struggle in Kosovo and Metohija and in Macedonia, for Albanian "kačaci" (terrorist saboteurs), relying on the Albanian masses, tried to keep up an atmosphere of permanent rebellion. Their activities were more or less suppressed by 1924, but an underground, semi-illegal political struggle went on - via party organisations like the Moslem "Dzemijet" or those of illegal groups, such as the student "Besa" in Belgrade. The status of the Albanian national minority, like other minorities - German, Hungarian, Italian, Rumanian, was regulated by the St. Germain treaty of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia), signed with the Great Powers (the United States, England, France, Italy and Japan) on 10 September, 1919. Contrary to some interpretations, the Albanians were not excepted from this internationally approved system of defence. Slogans about a special legally-approved lack of protection and discrimination against the Albanian minority in the Kingdom of Yugoslavia, regardless of real political circumstances and relations in that state, have absolutely no legal or historical foundation.

Attempts by the then government to establish an ethnic and national balance in Kosovo and Macedonia through agrarian reform and colonisation only created bad blood. The results of this ill advised action, which was badly organised and clearly infringed the law at times, were worst in precisely that sphere they were designed to improve. During the entire period when the agrarian reforms and colonisation were carried out, in the Twenties and Thirties, about 600,000 Serbs and other Yugoslavs arrived in Kosovo and Metohija, but they mainly took over uncultivated, vacant, and often, infertile land, obtained through the dissolution of feudal estates, and only a small number moved into Albanian settlements, onto Albanian farm estates (mainly the holdings of outlaws). The agrarian reforms in Kosovo, as in the other liberated territories in Yugoslavia, did, indeed, do away with feudal relations, but this colonisation had a "springback" effect, on a small scale at least, and was very unpopular even among the Serbs, especially those native to the region. The policy of moving out the Albanian population, again, right up to the end of the Kingdom of Yugoslavia did not manage to become a systematic campaign like that carried out after the Second World War in Poland, Czechoslovakia or Yugoslavia in relation to the German national minority. There is no accurate record of how many Albanians were moved out, but it is estimated that this figure is less than 45,000 including other Kosovo Moslems (Turks, Romanies). The initiative for resettling the Moslems, including the Albanian Moslems, came from Turkey, which had already organised an evacuation of Moslems from the Balkan states (Rumania, Bulgaria, and Serbia) in 1914. An agreement between Yugoslavia and Turkey in 1938, like other re-settlement plans, laid down measures of economic stimulation and security in the land of immigration instead of administrative coercion, although these were sometimes also used in practice.

The collapse of Yugoslavia in April, 1941 heralded a new era of Albanian terror and genocide against the Serbs. Most territory having an Albanian national minority was annexed by the Italian vassals in Tirana, leading to the creation of "Greater Albania" under the auspices of Italian fascism. Members of the Albanian minority (which numbered no more than 500,000 in the whole of pre-war Yugoslavia) looked on the occupation of Yugoslavia as their liberation. The "Second Prizren League" (1943) took advantage of the German occupation after the Italian capitulation to carry out a systematic reign of terror over the Serbs, with mass and single killings (Peć, Uroševac, Priština, etc.), deportations and forcible resettlement. It has never been exactly determined how many Serbs were driven out of Kosovo and Metohija at that time, but estimates put the number of Serbian colonists and indigenous Serbs who left the territory between 1941 and 1944 at around 100,000. It is well-known that even the Germans tried to halt and return this great stream of refugees, as they blocked the roads. Armed resistance to the Italian, German and Bulgarian occupiers was rather specific in regions of Yugoslavia inhabited by Albanians. Attempts to organise a national liberation movement in-such regions met with great obstacles, chiefly large-scale anti-Serb and anti-Yugoslav feeling. This situation only started to improve in the second half of 1944, when it was clear that Nazism would be defeated. Moreover, partisan detachments in Kosovo and Metohija up to autumn 1944 tended to operate outside this territory, in Macedonia, since they could not survive on home ground. Documents dealing with the national liberation war in Kosovo and Metohija testify to this with no exception.

Yet, despite the hostile, or at least passive, behaviour of the Albanian national minority during the war, Kosovo and Metohija entered new Yugoslavia in 1945 as an autonomous region, with prospects of complete national, constitutional, economic and cultural independence within the Yugoslav socialist federation. This is proved by the unchanging policy of the

Yugoslav League of Communists on the national question, and as part of this, the continued idea of the danger of "Greater-Serbian hegemony".

If we want to seek the origin of this solution, we must go back to the policy of the Serbian social democrat party on the eve of the First World War, and, through this, at the views held by Austrian Socialists and Marxists. The Albanian question was considered in this light by Serbia's leading socialist Dimitrije Tucović. In his pamphlet *Srbija i Arbanija* (Serbia and Albania) (1914), he presented the general condemnation of Serbia's national and liberation policy in the Balkan wars as reflecting ideas of Greater Serbia, hegemony and conquest. Disregarding the genuinely tragic position of the Serbian people under Turkish rule, the victim of Albanian terror in Kosovo, Tucović paved the way for the slogan about "the aggressive annexation of Albanian territory", and the right of the Albanian population to secede and Join their national state, though it was true he saw this as part of an imagined socialist Balkan Federation which never later materialised. His judgement of "Greater-Serbian hegemony" at no time took account of the crucial difference existing between national consciousness, national identity and the vital needs of the Serbian people, on one hand, and the attitudes and actions of certain Serbian politicians and political parties, on the other. Generalisation and idea-twisting of this sort resulted in an unjust and unfounded burden being placed upon the entire Serbian nation, where behind the Austro-Marxist truisms of the Serbian Social Democrat party we cannot help seeing the Austro-Hungarian basis for an argument against Serbian national policy. In fact, this judgement would throw doubt upon the entire programme of national liberation and unity which began to be implemented in 1804 and which was finally formulated in 1915, as well as the achievements of the Serbian revolution and the liberation wars. The idea of small, weak Serbia, consisting of the "Belgrade pashaluk and six districts", which the Treaty of Berlin (1878) barely granted the right to its own borders, meant identifying a dismembered Serbian state territory, in which every step taken over the state-lines towards freedom and unity was pronounced aggression. In 1914, the hypothesis of this concept was that the Serbian people who lived outside the Serbia of the Berlin Congress - that is, more than half the existing number of Serbs at the time - no matter how ethnically compact or spiritually integrated, could not and must not be regarded as anything else than a national minority in diaspora, with no right to self-determination, to secession and unity with its national state.

The policy of the Yugoslav Communist Party on the ethnic question was partly inherited from the heterogeneous socialist movement of Yugoslavia's nations and partly based, at least up to 1935, on the views and decisions of the Communist International (Comintern). A "section of the Comintern", as the YCP was once officially called, it was duty bound to follow the line adopted by this international organisation which was exclusively controlled by the USSR. The Yugoslav Communist Party was in a position, however, in the relatively short inter-war period, to make important changes in its policy on the ethnic question in Yugoslavia. At its second congress, in Vukovar, in 1920, the YCP proclaimed as its main objective the creation of the Soviet Balkans, i.e. the Soviet Republic of Yugoslavia as part of a Soviet federation of Balkan and Danube states, which itself would be one element in an international federation of Soviet republics. The notion of a ",three-tribe nation", of the unity of the Yugoslav "tribes" and their aspiration towards unity, had already been changed by 1923 to the idea of Yugoslavia as the fruit of the "imperialist war" and the "Versailles system" according to the views of the Comintern and the Balkan Federation, a branch of the Comintern, in which the Bulgarians played a leading role. Not five years after the creation of Yugoslavia, the third national conference of the YCP formulated a definite thesis on "Serbian hegemony" as the internal imperialist basis and essence of the Yugoslav state, where all non-Serbian

nationalities (Albanian was mentioned as one) were being oppressed and destroyed. Emphasising the right to self-determination, in principle the right to "uniting with one's national state" was also recognised. The fifth congress of the Comintern in 1924 passed a decision dissolving Yugoslavia as a state and opposing its future constitutional revision or re-organisation, considering that Yugoslavia was one of the spearhead of anti-Sovietism and counter-revolution. Under the Comintern decision, the solution lay in secession by Croatia, Slovenia and Macedonia, and their formation as independent states. True. On the intra-Party level, the YCP did oppose this, but never once did it, or faction within it, dispute the initial premise, especially where it touched on Serbia as an "oppressor". The Comintern decisions contain calls for tactical differentiation between the nationalism of "oppressed nations" and that of "oppressor nations", with the result that the fight against "Serbian nationalism" becomes the main task of the Yugoslav Communist Party, and particularly the Serbian communists in Serbia. At the same time, help should be given to every separatist, anti-Yugoslav and anti-Serbian nationalist movement in Yugoslavia (Fifth Expanded Plenum of the Comintern International Committee, 1925).

The idea of dissolving Yugoslavia was worked out in fine detail in decisions of the YCP's Fourth Congress (Dresden, 1928). According to these decisions, Yugoslavia was to dissolve into individual separate states - Croatia, Montenegro, Macedonia, and Slovenia, (Serbia was not mentioned), while the Hungarian and Albanian national minorities were to break away, because their lands had supposedly been "annexed" by the Serbian bourgeoisie. Cooperation was sought with the Greater-Albanian Kosovo Committee (just as support was offered to the Croatian Ustashas in Lika, 1932). Thereafter, combinations of the number of "independent" states and the manner and consequences of the dissolution of Yugoslavia constantly altered, but even in 1934 the Serbs in Yugoslavia outside Serbia (and explicitly in Kosovo) were still looked upon as "occupiers" who must be "driven out".

The turnabout in Comintern, or rather Soviet policy in favour of a "Popular Front" in 1935, when the danger from Fascism became all too apparent also led to changes in YLC policy towards the Yugoslav state in order to reach a coalition of anti-fascist forces: the integrity of Yugoslavia had to be protected, future relations between the Yugoslav nations were to be put on a federal basis, and the fascist separatism of the Ustashas and pro-Bulgarian VMRO (Internal Macedonian Revolutionary Organization) was now condemned. This change of tactics (as this turnabout was defined in the YLC of the time) still did not mean any revision of the basic tenet that the chief enemy was "Greater-Serbian hegemony". In distancing itself from the Comintern, the Yugoslav Communist Party was slow to abandon the cornerstone of its views on relations between the Yugoslav nations. This was evident at the Fifth National Conference of the YCP in Zagreb (1940). Achievement of the right to self-determination, with the right to secession, was reserved for the future, yet the Albanians of Kosovo and Metohija, even those of the Sanjak continued to be considered an "oppressed minority", a people tyrannised by the Serbian bourgeoisie".

In the course of the National Liberation War the whole complexity of the League's political inheritance including the Albanian question was thrown into relief. Since 1939 the YCP had been trying to help the communists of Albania to organise their own party - which came into being in 1941. However, in late 1943 there was already a visible penetration of ideas on a Greater Albania in the Albanian Communist Party leadership and the country's National Liberation Army, but also in the movement led by the Yugoslav Communist Party in Kosovo. The attitude of Albanian communists towards the nationalist and quisling organisation *Balli Kombetar,* which was founded on the idea of gathering together all Albania's national forces

under German occupation and on such slogans as "an ethnic Albania", was echoed in the conclusions of the Conference of the Provincial National Liberation Committee for Kosovo and "Dukadjin" (the Albanian term for a territory wider than Metohija). This meeting was held outside Yugoslavia in the town of Bojan in northern Albania over New Year, 1944. Threading its way through these conclusions was the old formulation about the desire of Albanians in Kosovo and Metohija for secession, or, more precisely, for union with their national state Albania.

The conclusions from this Conference were opposed to the decisions of the Second Anti-fascist Council of National Liberation (AVNOJ) held in Jajce on 29 November, 1943. Criticised by the YCP's Central Committee in March, 1944, they were, nonetheless, at no time explicitly revoked. At the time the YCP pursued a policy based on the constitutional and territorial integrity of Yugoslavia as an international subject. Between the First (1942) and Second (1943) Sessions of AVNOJ, we learn from sources available today that there was already a clear prospect of disagreement with Stalin's policy. Consequently, the Yugoslav line followed by the YCP during the war was not an implementation of a new Soviet lactic, but the expression of its own emancipation. Both legally and politically, the decisions of AVNOJ, refusing to recognise the occupiers' partition of Yugoslavia, while making no mention of the future autonomy of "minority" regions, ought to have put an end to speculations as to the territorial integrity of Yugoslavia in the future. For this reason, in correspondence with the Albanian Communist Party at the end of 1943 the Yugoslav Communist Party treats the question of the Albanian minority as Yugoslavia's internal affair.

For the moment it is still not sufficiently known whether or not ideas of state integration, that is, the incorporation of Albania into a Yugoslav federation, as a united Shiptar-Albanian republic (with Kosovo), were present at the time in Yugoslav-Albanian relations. Enver Hodzhe's account of his talks with Tito (Avec Staline, Souvenirs, 1979) comes down, in the end, to an indirect rejection of Hodzhe's territorial demand under the pretext that "the Serbs would not understand it". Yet, it must be admitted that even this elusive and unproven circumstance, along with the old, old promises - at least the one from 1935 - could have encouraged Albanian pretensions to Kosovo and Metohija and Albanian nationalists in what was now known as the Yugoslav League of Communists and outside it in Kosovo itself to demand that the national rights of the Albanian majority should be legalised constitutionally, if not by secession from Yugoslavia and union with Albania, at least as the foundation of a separate statehood, first in the form of an autonomous region, which would progress to a province, and ultimately to a republic. It is precisely this path which was followed by Albanian nationalism, overcoming the first obstacle after 1966 (the Plenary Session of the YLC's Central Committee on Brioni) only to show its true colours in the 1968 demonstrations (A Republic for Kosovo). In the period of constitutional reforms from 1971-1974, the Province was established as "a constituent element of the Federation", with no mediary, whereby membership of the Socialist Republic of Serbia appeared as a kind of "ambiguous constitutional link".

No lessons were drawn from the mass organised demonstrations in Kosovo and the Socialist Republic of Macedonia in November, 1968, in spite of previous warnings about the escalation of Albanian nationalist feeling and the serious consequences which could ensue (for example, Dobrica Ćosić and Jovan Marjanović at the 14th Session of the Central Committee of the Serbian League of Communists in May, 1968). Events in Kosovo in 1981, with much larger demonstrations and an eruption of illegal activities involving a large section of Kosovo's Albanian youth, as well as young Albanians in some parts of southern Serbia, Macedonia and

Montenegro underlined the danger of shutting one's eyes to real political events and movements. However, it is important to point out here that all these events were accompanied and marked by increasing persecution of the Serbs living in Kosovo and Metohija. The same methods were applied as were recorded in 19th-century documents and spoken legend: murder, rape, beatings, psychological and moral pressure, illegal possessions, land-stealing, destruction of crops, livestock and forests, social and legal discrimination, outvoting and abuse of privilege, attacks on churches, desecration of graves, monuments and any other symbol of the national identity of the Serbian people. Organised Albanian terror produced an unbearable atmosphere of vulnerability and fear and compelled growing numbers of Serbs and Montenegrins to leave. Thus in one part of its own republic the Serbian people was reduced to the status of a minority (but without minority rights) while its percentage in the ethnic structure of Kosovo rapidly dwindled - from 27.4% in the 1948 population census to 14.9% in 1981, the greatest fall occurring between 1961 (still 27.4%) and 1981 (14.9%). During this period of Albanian population rose at a great pace, due firstly to a very high birth-rate, but also artificially - through uncontrolled mass immigration from Albania and juggling with statistics. For example, in the last census in 1981, Romanies, Moslems and Turks, and even Macedonians living in Macedonia, were still listed as being Albanians.

The policy of "ethnic purity", if we take a look at history, is always racist in character. Nothing can justify it or "explain" it, no matter who pursues it. Least of all can it be justified by pseudo-historical mystification. On the other hand, it cannot be hushed up by a simple tale of peaceful, harmonious and idyllic relations between nations and nationalities in the region. There again, the logic which says that the status of a region depends on the current situation and demographic ratio, regardless of how, when and in what circumstances that situation arose and those relations were established, is absolutely untenable in human, moral and historical terms. The right of the Serbian people to live in its own country was disputed first of all, through the many years of terror under the Turkish yoke, especially in the 18th and 19th centuries, terror whose methods, proportions and consequences bore all the marks of genocide. To stress the present demographic picture in Kosovo and maintain that these regions are Albanian simply because a large number of Albanians live there today is to overlook the fact that this land is inhabited primarily by the Serbian people, as its central land and, historically speaking, its motherland, so there has never been any break in Serbia's attitude towards Kosovo as a Serbian national territory, no interruption in the struggle to liberate Kosovo's Serbs and make them part of the Serbian community in the whole country. Failure to observe real historical facts could result in the legalisation of the consequences of genocide. And this, of course, would mean attacking an ethical principle at its very roots. It would mean sanctioning the use of violence against the Yugoslav nations and trampling on their right to self-determination in their own state and to live as free and sovereign citizens in their own country - and all this in the name of the right of Yugoslavia's Albanian national minority to "self-determination, with the right to secession".